

ВСТУП ДО КУРСУ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

- 1.1. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ
- 1.2. ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ
- 1.3. ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Розділ 2. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ (VI — початок XIII ст.)

- 2.1. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
- 2.2. ПРО НАЗВУ "РУСЬ"
- 2.3. ПРО НОРМАНСЬКУ ТЕОРІЮ
- 2.4. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ ТА ОСОБИСТОСТЕЙ
- 2.5. ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
- 2.6. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 2.7. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 2.8. СУД І ПРОЦЕС
- 2.9. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО - ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (перша пол. XIII - друга пол. XIV ст.)

- 3.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 3.2. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ
- 3.3. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 3.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 3.5. ЦЕРКВА. СПРОБИ РИМУ ЗАПРОВАДИТИ УНІЮ
- 3.6. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 4. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО (друга пол. XIV — перша пол. XVI ст.)

- 4.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 4.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 4.3. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО
- 4.4. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
- 4.5. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 4.6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ
- 4.7. СУД І ПРОЦЕС
- 4.8. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (друга пол. XVI — перша пол. XVII ст.)

- 5.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 5.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 5.3. ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО – НОВА СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА
- 5.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 5.5. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
- 5.6. СУД І ПРОЦЕС
- 5.7. НАСТУП КАТОЛИЦИЗМУ. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ
- 5.8. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Розділ 6. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1654 рр.

- 6.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 6.2. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.
- 6.3. ЗМІНИ В СУСПІЛЬНОМУ ЛАДІ
- 6.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 6.5. СУДОВА СИСТЕМА ТА ПРОЦЕС
- 6.6. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 7. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ПІД ІНОЗЕМНОЮ ЗВЕРХНІСТЮ (друга пол. XVII-XVIII ст.)

- 7.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 7.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 7.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 7.4. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА
- 7.5. ЗМІНИ В ПРАВОВОМУ СТАНОВИЩІ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ
- 7.6. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
- 7.7. СУД І ПРОЦЕС
- 7.8. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 8. УКРАЇНА ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ (XIX -початок XX ст.)

- 8.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

- 8.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД
- 8.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 8.4. СУД І ПРОЦЕС
- 8.5. ПРАВОВА СИСТЕМА
- 8.6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО В ГАЛИЧИНІ, ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ І ЗАКАРПАТТІ
- 8.7. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
- Розділ 9. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (березень 1917 — квітень 1918 р.)
- 9.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 9.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 9.3. СУДОВА СИСТЕМА
- 9.4. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 10. УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА (квітень — листопад 1918 р.)
- 10.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 10.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 10.3. СУДОВА СИСТЕМА І ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
- 10.4. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 11. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ (листопад 1918 - листопад 1920 рр.)
- 11.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 11.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 11.3. СУДОВА СИСТЕМА
- 11.4. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 12. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (1918-1923 рр.)
- 12.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 12.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 12.3. ЗЛУКА ЗУНР І УНР
- 12.4. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
- 12.5. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 13. ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ (1917-1920 рр.)
- 13.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 13.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 13.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ Й РЕПРЕСИВНІ ОРГАНИ
- 13.4. ФОРМУВАННЯ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРАВА
- Розділ 14. СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО В УКРАЇНІ (1921-1929 рр.)
- 14.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 14.2. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ
- 14.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 14.4. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
- 14.5. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 15. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1929-1938 рр.)
- 15.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 15.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 15.3. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ І ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ
- 15.4. ПРАВОВА СИСТЕМА
- 15.5. ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
- Розділ 16. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)
- 16.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 16.2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
- 16.4. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
- 16.5. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 17. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ ІВ ПЕРІОД ДЕСТАЛІШІЗАЦІЇ (1945 — перша пал. 1960-х рр.)
- 17.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 17.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД
- 17.3. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ
- 17.4. ПРАВОВА СИСТЕМА
- Розділ 18. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕОТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (середина 1960-х - середина 1980-х рр.)
- 18.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД
- 18.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

18.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

18.4. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Розділ 19. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (1985-1991 рр.)

19.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

19.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

19.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

19.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 20. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (1991-2011 рр.)

20.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

20.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

20.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

20.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розділ 1. ВСТУП ДО КУРСУ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Що ж являє собою історія держави і права України? Це наукова і навчальна дисципліна, яка вивчає:

- еволюцію української державної традиції в цілому;
- розвиток механізмів державної влади в Україні;
- зародження та функціонування правової системи в цілому і окремих галузей права України.

Як історико-правова наука історія держави і права України тісно пов'язана з історією України. На перший погляд, ці навчальні дисципліни дублюють одна одну. Однак кожна з них має свій предмет дослідження—чітко визначене коло явищ та закономірностей, що вивчаються. Історія держави і права вивчає розвиток лише таких суспільних явищ, як держава і право. Історія держави і права є юридичною наукою, однією з фундаментальних державно-правових дисциплін. Історія державних і правових феноменів у даному курсі вивчається в певних рамках як часових, так і просторових. Часовими рамками є: момент виникнення державності й теперішній стан державної і правової системи; просторовими — територія, яку займала Україна протягом усього історичного часу. Традиційно підручники та навчальні посібники з історії держави і права України починаються з викладу історії державності та права на українських землях починаючи з давніх державних утворень на території Північного Причорномор'я. Однак у цьому питанні слід виходити передусім із фактів, які, за образним висловом Марка Блока, є повітрям для історика. З одного боку, нині нам не відомі факти, які б достовірно свідчили про участь автохтонного українського населення у формуванні державно-правових інститутів політичних утворень Північного Причорномор'я. З іншого боку, відомостей про державний і суспільний устрій, суд те процес, правову систему цього періоду небагато. Власне, історія державності та права українського народу починається з формування політичної організації Київської Русі. Хронологічно цей період охоплює другу половину V—XX ст.

Історія держави і права України вивчає факти і виявляє закономірності історичного розвитку. Її перш за все цікавлять юридичні факти і політичні явища. Вивчаючи закономірності історичного розвитку, вона намагається виявити головні причини і наслідки виникнення, розвитку і падіння державно-правових систем. До них належать, головним чином, органи влади, центрального та місцевого управління, юстиції. Організація і діяльність цих органів розглядається як окремо, так і в цілому, в системній єдності, оскільки важливо уявити загальну картину й обставини їхньої еволюції і взаємодії.

В історії права України головна увага приділяється утворенню національної правової системи, вивченню та аналізу джерел права, кодифікаціям. Форми їхні можуть бути різноманітними: правди, статuti, грамоти, універсали, права і т. ін. У цьому курсі вивчається процес виникнення та еволюції різних галузей права (кримінального, цивільного, процесуального та ін.), зародження та розвиток окремих юридичних категорій (злочин, кара, право власності і т. ін.), аналізується зміст найбільш важливих юридичних норм.

У курсі історії держави і права України досліджуються взаємозв'язки державних структур (органів влади, судових органів, управління і т. ін.), правових інститутів (окремих норм, галузей законодавства і т. ін.). Вивчення їх доводиться фактично до наших днів, до сучасної держави і права.

Історія держави і права України вивчає, зокрема, юридичний побут і правову культуру українського народу. Українська держава сформувалася за класичним зразком на основі племінних територіальних об'єднань. Законодавство виникло із звичаїв. Ці факти є початковими для вивчення процесу державо- і правоутворення України.

У зародженні та еволюції державно-правових інститутів величезну роль відіграє національний менталітет, який формується в тій сфері людської діяльності, що визначається термінами "культура" або "цивілізація".

Цивілізація, її рівень та її цінності впливають на державну організацію суспільства, на процес правоутворення. Цивілізаційний підхід до вирішення питання про співвідношення держави і економіки виходить з намагання покінчити з марксистською абсолютизацією матеріально-економічних факторів, з погляду на державу з позиції вирішального впливу на неї перш за все духовно-моральних і культурних елементів суспільного розвитку.

На відміну від формаційної теорії, яка обґрунтовує наявність тотальної детермінації держави економічними причинами, цивілізаційна теорія доводить існування в такій же мірі загальної детермінації духовними факторами. Духовно-культурні і моральні фактори можуть заблокувати або, навпаки, стимулювати розвиток держави і права.

Національний менталітет українського народу, його державно-правова традиція формувались під значним впливом християнської релігії та Церкви. Ось чому в курсі історії держави і права України досить багато уваги приділяється еволюції християнства та Церкви, їхнього впливу на розвиток державності та права.

Зважаючи на особливості предмета даної науки можна зробити висновок, що історія держави і права України є:

- суспільно-політичною наукою, бо вивчає такі суспільно-політичні явища, як держава і право;
- юридичною наукою, бо вивчає правові аспекти суспільного життя;
- історичною наукою, оскільки вивчає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку.

Як і кожна наука, історія держави і права України виконує певні функції, які характеризують її теоретичне і практичне значення для розбудови правової демократичної держави.

1. Пізнавальна функція зводиться до пізнання та пояснення історії виникнення та розвитку держави і права України. Незнання минулого не тільки шкодить пізнанню сучасного, але і ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти в умовах сьогодення.

2. Прогностична функція виражається в визначенні стійких тенденцій розвитку історико-правових явищ.

3. Виховна функція полягає в формуванні національної свідомості, поваги до українського та інших народів, патріотизму та відданості Батьківщині.

Отже, предметом історії держави і права України є пізнання процесу зародження і розвитку держави та права України, формування української державної традиції, вивчення державно-правових категорій та інститутів, правового становища населення, джерел права та правової системи в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Важливе значення для опанування предметом історії держави і права має періодизація курсу. Як вже підкреслювалось, ми намагаємось відійти від традиційного для марксистської історичної науки формаційного підходу до періодизації. Згідно з цивілізаційною теорією певний період історичного розвитку визначається, як підкреслювалось, не стільки об'єктивно-матеріальними, скільки ідейно-духовними, культурологічними факторами, не тільки реальним співвідношенням класових сил, але і накопиченими в процесі історичного розвитку й існуючими в рамках культури уявленнями про світ, соціальні цінності, стереотипи поведінки.

Вивчаючи державу та право, необхідно враховувати не тільки соціальні інтереси і діючі сили, але й нормативну поведінку, історичний досвід минулого. Державна влада повинна розглядатися як невід'ємна частина культури, що дозволить розкрити зв'язки влади і моралі, національного світогляду, символіки і т. ін.

Спираючись на цивілізаційний підхід та пам'ятаючи, що правознавця в історії перш за все цікавлять державно-правові форми, факти і явища, ми пропонуємо таку періодизацію курсу.

1. Державність та право Київської Русі (V— початок XIII ст.).

2. Галицько-Волинське князівство — продовження української державно-традиції (перша пол. XIII — друга пол. XIV ст.).

3. Українська державність та право в литовсько-руську добу (друга пол. XIV-друга пол. XVI ст.).

4. Українські землі під владою Речі Посполитої (друга пол. XVI — перша пол. XVII ст.).

5. Українська держава та право в роки Визвольної війни (1648—1654 рр.).

6. Українська державність під іноземною зверхністю (друга пол. XVII — XVIII ст.).

7. Україна під імперською окупацією (XIX — початок XX ст.).

8. Відродження Української держави (березень 1917 — квітень 1918 рр.)

9. Українська Гетьманська держава (квітень — листопад 1918 рр.)

10. Українська Народна Республіка часів Директорії (листопад 1918 — листопад 1920 рр.)

11. Західноукраїнська Народна Республіка (1918—1923 рр.)

12. Формування радянської державності в Україні (1917—1920 рр.)

13. Соціалістична державність і право в Україні (1921—1929 рр.)

14. Держава і право України в період панування тоталітарного режиму (1929-1938 рр.)

15. Держава і право України в роки другої світової війни (1939— 1945 рр.)

16. Держава і право України в перші повоєнні роки і в період десталінізації (1945 — перша пол. 60-х рр.)

17. Держава і право України в період неототалітарного режиму (середина 60-х — середина 80-х рр.)

18. Держава і право України періоду перебудови (1985—1991 рр.)

19. Держава і право України на сучасному етапі (1991—2005 рр.)

Як і будь-яка інша, ця періодизація курсу значною мірою умовна. Але в її рамках вдається розглянути головні державно-правові зміни і тенденції.

Кожна наука визначається не тільки своїм предметом, але й особливостями її методів та методологічних принципів.

1.2. ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ПІЗНАННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Найважливіші принципи (підходи) історичного дослідження держави та права такі.

1. Історизм

Принцип історизму вимагає виявлення характеру закономірностей, виникнення і розвитку держави і права; закономірностей переходу від одного якісно визначеного ступеню їхнього розвитку до наступного; характеру закономірностей трансформації елементів попереднього ступеня в наступний ступінь на новому етапі історичного розвитку. Головне — сприйняття історії держави та права не повинно бути зведеним до звичайного опису подій.

Принцип історизму потрібно відрізнити від принципу історизму, обґрунтованого ще представниками баденської школи неокантіанства. Історизм виходить з ідеї розумної необхідності, прагнення до виправдання зла і насильства як дієвих знарядь прогресу, витлумачення сучасного як повної істини минулого і зневажливо-історичного ставлення до проблеми втрачених та нереалізованих можливостей. Принцип історизму формує суб'єктивістську парадигму бачення історії. Історизм же вимагає об'єктивності. Він ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного, розвитку історії держави та права, тісно змикається з принципами об'єктивності, системності і розвитку.

2. Об'єктивність

Історія держави і права України виходить з об'єктивності як принципу здобуття та організації знання. Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектра ціннісних орієнтацій історії держави та права. При цьому дослідник не повинен бути нейтральним. Він має право на обґрунтування позиції як власної, так і тієї соціальної групи, інтереси якої представляє.

Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різноспрямованих інтересів соціальних верств. Саме об'єктивність забезпечує науковість, бо незалежно від того, з якою силою і принциповістю історик обстоює і захищає інтереси своєї соціальної чи національної групи, теоретично він повинен відображати весь спектр суперечностей, всю реальність державно-правового творення. Принцип об'єктивності змикається з принципом системності.

3. Системність

Історія держави і права України—системна наука. Вона дає цілісне уявлення про державу і право в їхньому розвитку. Право без держави є беззахисне, а в сучасних умовах не дійове без її владного забезпечення. Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранних зв'язків. Держава та право — система надзвичайно складна й багатофакторна, кожна складова цієї системи є також система і потребує окремого вивчення. Це стосується держави в цілому, органів влади та управління, суду, законодавства, його галузей і т. ін. Всі ці системи існують у тісному взаємозв'язку і взаємодії. Яке б глибоке знання ми не одержали щодо кожного з цих факторів, уявлення про історію держави і права України буде неповним, якщо поза увагою залишаться зв'язки їхньої взаємодії і взаємо-обумовлень. Принцип системності забезпечує вивчення історії держави і права та її складових частин як єдиного цілого, як системи.

Пізнання історії держави і права показує, що вони як система не залишаються незмінними. Важливим методологічним принципом у цьому контексті є принцип розвитку.

4. Принцип розвитку

Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті — при наявності відповідних умов — можливість перетворюється на дійсність. Так відбувається розвиток взагалі і зокрема державно-правових явищ. Щоб відобразити державу і право в русі, історико-правове знання має бути рухомим, організованим у систему, що розвивається. Воно розвивається з найбільш простих форм (ранньофеодальна монархія, звичаєве право і т. ін.). Потім відбувається перехід до більш складних категорій, що відповідають більш високим ступеням історії. Принцип розвитку орієнтує історико-правове пізнання на осягнення становлення державності та права, сходження його від елементарних форм організації до більш складних і розгалужених. При цьому він утримує в собі двоєдину умову:

- 1) виявлення джерел державно-правового розвитку;
- 2) аналіз його конкретних форм і етапів.

Перше дає змогу осягти рушійні сили розвитку держави і права як рухомої системи, друге — виявити її форми.

Як бачимо, у даному випадку принцип розвитку тісно змикається з принципом історизму, згідно з вимогами якого держава і право мають розглядатись у закономірному русі, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування.

5. Пліуралізм

Йдеться про багатогранність у дослідженні держави і права. Якщо наука концентрує свою увагу тільки на одних сторонах чи властивостях явища і нехтує іншими, як несуттєвими, вона неминуче заганає себе в кут. Пліуралізм наукового пізнання означає одночасно і його універсальність, бо при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одне і те ж у державі й у законодавстві, а й неоднакові уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку. Дякуючи пліуралістичному підходу до пізнання закономірностей історичного розвитку державно-правових явищ історія держави і права України створює систему знань, в якій відображаються об'єктивні дані про навколишню дійсність. Наприклад, наукові висновки про те, що державність Київської Русі виникла переважно внаслідок економічних змін, лише частково пояснюють причини Сформування.

Для більш глибокого пізнання історико-правових явищ історія держави і права України широко використовує методи пізнання, за допомогою яких теоретичні принципи пізнання переходять у площину реальності, стають працюючою теорією.

Так, порівняльно-історичний метод дає змогу виявити загальні закономірності розвитку держави і права у різних народів, на різних територіях і в різні історичні епохи. Використання герменевтичного методу дає змогу розглядати в єдності такі важливі етапи пізнання, як "розуміння" і "роз'яснення". Важливими для дослідника є критичний метод і метод історичного аналізу.

Історія держави і права України використовує також діалектичний, формально-логічний, статистичний та деякі інші методи наукового пізнання. Вони детально вивчаються в курсі теорії держави і права.

1.3. ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Проблема походження Русі-України була вперше поставлена на початку XII ст. Автор літопису "Повість временних літ" чернець київського Печорського монастиря Нестор робить спробу відповісти на питання "откуда есть пошла земля Русская". Цікавило його і призначення влади князя, яку він бачив у тому, щоб "володеть по праву".

У кінці XII ст. було створено "Слово о полісу Ігоровім", де автор намагається обґрунтувати необхідність єднання Русі. Тоді ж у київському літописі від 1187 р. ми вперше в письмовому джерелі, яке дійшло до нас, зустрічаємо термін "Україна".

Певне значення для пізнання минулого України мають мемуари XVI — першої половини XVII ст. Так, у мемуарах М. Литвина ми знаходимо дані про соціально-економічні й політичні відносини, про побут і правове становище населення.

Цікавою пам'яткою мемуарно-історичної літератури кінця XVI ст. є щоденник дипломата Еріха Лясоти, який виконував ряд дипломатичних місій у Московській державі, в Польщі й в Україні. У щоденнику відображено позитивне ставлення автора до українського народу, до його Визвольної війни, до козацтва.

У XVII ст. роль історичної науки в Україні зростає. Заслуга в цьому належить І. Гізелю, Л. Барановичу, І. Галятівському, С. Яворському, Ф. Прокоповичу та ін. В їхніх працях знайшли своє відображення основні історичні події тих часів, зокрема Визвольна війна 1648—1654 рр.

У 1647 р. в друкарні Києво-Печерської лаври вийшов "Синопис", за словами М. Грушевського, "перша історія України". Гадайте що його автором був І. Гізель. У "Синописі" було зроблено спробу систематичного викладення історичних фактів.

Наприкінці XVII - на початку XVIII ст. з'явилися так звані козацькі літописи, авторами яких були вихованці Києво-Могилянської академії — Самовидець, Григорій Грабянка, Самійло Величко. Їхні праці — це спроба переходу від літописання до історичної науки. Так, у "Літописі" Г. Грабянки окремо дається перелік гетьманів Війська Запорізького, назви полкових міст та імена полковників з обох берегів Дніпра.

Цінним джерелом є і хронікальна праця Самійла Величка, колишнього канцеляриста Війська Запорізького. Як історичний огляд його "Сказание о войне козацкой с поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого", доведене до 1700, а написане у 1720 р., дає не тільки документальний, історичний матеріал, а й ідеологічне висвітлення подій з точки зору козацької верхівки на рубежі XVII—XVIII ст.

Усі книги перевершила "Історія русів, ілі Малої Росії", написана в 60-х роках XVIII ст. і вперше надрукована в 1846 р. Історію України автор починає з часів слов'янського розселення, а український народ вважає окремим від поляків і росіян. З Московією з'єдналися українці "як рівні з рівними, як вільні з вільними". Цей твір вперше виразно поставив ідею державності України і переніс її в майбутнє.

У той період працювали і такі відомі історики, як Петро Симоновський, автор "Краткого описания о козацком малороссийском народе", Василь Рубан, який видав "Краткую летопись Малой России" невідомого автора, вчений-історіограф М. Бантиш-Каменський та ін. Цікавою пам'яткою української Історіографії є "Краткое описание Малороссии", складене невідомим автором. У ньому виражається протест проти політики царату, направленої на ліквідацію автономії України.

Першим істориком Коліївщини був видатний вчений-енциклопедист М. Максимович. Він виступав також проти норманської теорії походження державності на Русі.

Велику роль у формуванні історичної свідомості українців відіграла праця М. Маркевича "История Малороссии" (1842—1843 рр.). Багато архівних матеріалів про Запорізьке козацтво зібрав А. Скальковський. Найбільш значною його працею була "История Новой Сечи, или Последнего коша Запорожского" (1841 р.).

Протягом XIX ст. ряд істориків займався розробкою питань історії України. Цій проблемі були присвячені як окремі дослідження, так і колективні праці В XIX ст. створюються спеціальні установи для вивчення історії України — наукові товариства і комісії. Значна робота в цьому плані проводилася на історико-філологічних та юридичних факультетах університетів у Києві, Одесі, Харкові. Відомими центрами розробки історії України були Москва і Петербург.

З оригінальними працями, присвяченими історії Закарпаття ("История о карпатороссах" и "О Юго-Западной Руси"), виступив на початку XIX ст. закарпатський українець І. Орлан. Автор полемізує з австро-угорською історіографією, яка заперечувала національні зв'язки українців Закарпаття з Великою Україною, переконливо доводить, що закарпатці є нащадками давньокиївських русів. І. Орлан був одним з перших західноукраїнських прогресивних істориків.

Українська історіографія п другій половині XIX ст. ввела в науковий обіг велику кількість документальних матеріалів. Плідно працювала створена в 1843 р. київська Тимчасова комісія з розробки древніх актів. Комісія видала 35 томів "Архива Юго-Западной России", де були опубліковані документальні матеріали з історії України XV — XVI ст.

Археографічна комісія Львівського наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка видала 11 томів "Жерел до історії України-Русі". В них були опубліковані документальні матеріали з історії як східноукраїнських, так і західноукраїнських земель XVI—XVIII ст.

У пореформені десятиріччя важливі дослідження з історії України зробили М. Костомаров, П. Куліш, М. Владимирський-Буданов, І. Малиновський, М. Максименко.

М. Костомаров на основі архівних джерел, багато з яких було ним знайдено і підготовлено до друку, розглянув причини Визвольної війни, дав оцінку державній діяльності Б. Хмельницького, акту приєднання України до Московської держави.

Патріотичні погляди на минуле українського народу знайшли відображення в працях українського вченого-історика В. Антоновича. Особливої уваги заслуговує його теза про демократизм українського народу.

Але головною фігурою української історіографії кінця XIX — першої третини XX ст. був видатний український вчений-енциклопедист М. Грушевський, який опрацював найбільш детальну наукову схему історичного минулого українського народу. Ця схема пройшла кризу всю його творчість, знайшла детальне обґрунтування в десяти томній "Історії України-Руси". Заслуга М. Грушевського перш за все в тому, що він дав для українського народу національну ідею — історичну закономірність здобуття Україною державності.

У творах М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського обґрунтовуються народність і демократизм козацької держави, народність гетьманської України XVII — XVIII ст., народність українського права і т. ін.

Великий вклад у розвиток української історико-правової науки внесла Комісія (Відділ) для вивчення історії західно-руського й українського права, яку було створено в 1924 р. у системі ВУАН. На Комісію було покладено завдання пошуку та видання джерел права, складання бібліографії тощо. До складу комісії входили відомі українські вчені, серед яких: О. Левицький, Д. Баталій, А. Кримський, І. Малиновський, М. Товстоліс, С. Борисенко та ін.

Історію українського селянства досліджували такі історики, як К. Гуслистий, Д. Похилевич, І. Бойко, В. Самойленко. Історії судоустрою та судочинства України присвячені праці М. Горбаня, В. Дядиченка, В. Месяца, Н. Мірзи-Авакянц, А. Пашука, Аркадія П. Ткача. Ці автори цілком справедливо вважають, що судова система була одним з найважливіших чинників української державності.

Над історією створення українського права в XVIII ст. працювали В. Кульчицький, А. Пашук, Аркалій П. Ткач, джерела українського права першої половини XIX ст. досліджувала А. Дубровіна.

У другій половині XX ст. над проблемами історії держави та права України працюють також такі вчені, як А. Апанович, Б. Бабій, В. Гончаренко, Н. Долматова, В. Дядиченко, М. Копиленко, О. Копиленко, М. Настюк, Л. Потарикіна, А. Рогожин, І. Сафронова, М. Страхов, О. Тимошук, І. Усенко, В. Чехович, А. Шевченко, А. Ярмиш та ін.

Проголошення України незалежною державою в 1991 р. потребує ще багато сил для створення ефективної державно-правової системи. Цьому допоможе вивчення історико-правової спадщини українського народу, подальший розвиток історико-правової науки в Україні.

Розділ 2. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ (VI — початок XIII ст.)

2.1. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Історію слов'ян та багатьох інших народів Євразії від XX тисячоліття до н. е. до IX ст. н. е. описує "Велесова книга" — Святе Письмо слов'ян. Вона була вирізьблена на букових дощечках новгородськими волхвами в IX ст.

Згідно з переказами народів Європи, в давні часи в Льодовитому океані знаходились арктичні острови, населені предками народів білої раси (острови Велеса і Сварога, Фаворський, Алатирський та ін.). Острів Велеса і Сварога вважався прабатьківщиною слов'ян. За переказами, слов'яни жили щасливим і безхмарним життям. Вони були високо-розвинутим народом, який володів різними ремеслами та мистецтвами. Проте з часом клімат зазнав змін, почався льодовиковий період, і слов'яни мусили покинути прабатьківщину. "Велесова книга" описує Перший вихід народів із півночі. Пращурів слов'ян вивів бог сонця і перший предок Яр. Слов'яни завжди вважали себе онуками Сонця, а земного володаря часто називали Красним Сонечком. Саме Яра давні слов'яни вважали своїм першим царем і називали його батьком Яром (Ярилом) ("Велесова книга", Рід 1,1:3). З настанням похолодання слов'яни "були отцем Орієм до краю руського ведені, тому що завжди там перебували. Багато злигоднів приніс ранній холод. Отак відійшли сюди й оселились огнищанами на землі руській. І все те сталося заяві тьми (двадцять тисяч років. — П.М.) до суч' ("Велесова книга", Рід 1, 1:2). І далі сказано, що слов'яни, які прийшли з півночі, жили "навчившись звіра ловити і рибалити". Однак подальший наступ льодовика змусив їх рухатися далі на південь. У результаті Першого виходу слов'яно-арії заснували велике царство на землях сучасних Індії, Пакистану та давнього Семиріччя (степи Казахстану й Південного Уралу).

У V тисячолітті до н. е. розпочався Другий вихід аріїв-праслов'ян. Поштовхом до цього став сильний землетрус, який нагадував світову катастрофу. Згідно з "Велесовою книгою" Я руна (втілення Бога Яра) разом із дітьми Кием, Щеком і Хоривом вивів предків слов'ян до Дніпра та Карпат. Тоді з Індії пішли ті, хто вирішив повернутися до давньої віри: " Нам Сварогу славу співати: Дажбогу, які же суч' у небі пречистім". Шлях Яруни з Індії на Русь можна простежити за "Велесовою книгою", руськими літописами, іранськими легендами та за стародавніми хроніками Закавказзя. Багато відомостей про Ярунута його синів зберегла давньовірменська "Хроніка Тарона", написана ченцем Зенобом Глаком у IV ст. н. е.

Згідно з "Велесовою книгою" в IV ст. до н. е. разом із Яруною прийшли у Придніпров'я та на Карпати багато слов'янських родів. У землях Русі вони злилися з місцевим населенням, близьким за мовою та звичаями.

Калейдоскоп історичних подій у наступні тисячоліття сприяв формуванню на теренах сучасної України народу, який і є пращуром українців. Дані археологічних та історичних досліджень говорять про те, що першими достовірними предками українців є анти. Питання про походження антив неясне. В. Щербаківський вважав, що іменем "анти" називали ряд українських племен, а М. Грушевський у всіх своїх дослідженнях прямо називає антив українцями. Жили вони якраз там, де пізніше бачимо українські племена.

До нас дійшло багато відомостей про громадську та політичну організацію антив. Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами та антами не править хтось один, здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно. Запам'ятаємо цю інформацію, тому що, можливо, в цей час формується одна з найважливіших рис українців — демократичність владі, яка пізніше виразилась у народоправстві.

В часи небезпеки анти обирали вождя, авторитет якого визнавав весь народ. Таким вождем був Бож, який у 380 р. створив союз для боротьби з остготським царством Вінітара. Анти в цій боротьбі потерпіли поразку. Історія донесла до нас імена інших антських вождів — Межамира, Ардагаста, Мусокія. З певністю можна стверджувати, що об'єднання антив носили державний характер. Так, Йордан, писав, що анти мають спадкову царську владу. Факт об'єднання антив важливий як перша відома нам спроба предків українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті. Держава антив проіснувала від кінця IV до початку VII ст. і впала під натиском аварів.

Друга досить велика держава виникла на Волині, Аль-Масуд називає її Валінана. Цю державу очолює цар Маджак, якому покораються багато племен. В. Ключевський говорив, що великий воєнний союз в Карпатах у VI ст. можна поставити на початку історії східного слов'янства.

Назва "слов'яни" виникає майже одночасно з назвою "анти". Останній раз термін "анти" зустрічається в 602 р., а в Хет. зникає ім'я слов'ян. Його заміняють назви окремих племен. До українських племен належали: поляни, сіверяни, деревляни, дуліби (бужани та волиняни), уличі, тиверці та хорвати. Серед цих племен провідного значення набувають поляни. Інтенсивний розвиток торгівлі приводить до подальшого розвитку елементів державності, початок якої М. Грушевський датує VIII, а може й VII століттям. У всякому разі, процес формування української державності не був зупинений падінням антської держави в VII ст.

"Повість временних літ" підкреслює, що всі східнослов'янські племена мали своє князівство. Довгий час ми не бачимо спроб заснувати тут єдину державу, яка об'єднала б різні племена. Формування елементів державності відбувається в рамках окремих князівств. Дуже цікаво малює заснування Києва трьома братами — Кием, Щеком та Хоривом — "Повість временних літ". Пам'ять про них залишилася в назвах самого міста Києва та гір — Щекавиці та Хоревіці. Цю легенду записав ще у VII ст. вірменський письменник Зеноб Глак. Він розповідає про заснування Києва в землі полуныян (поляни). Зберіг літопис згадку і про те, що "Кий князаше в роде своем", їздив до Царграда і "якоже казують... велику честь приял от царя".

Археологічні дослідження підтвердили існування в Києві трьох окремих міст, які були об'єднані лише за княжої доби. Серед усього багатоголосого слов'янського народу "Повість временних літ" виділяє плем'я полян, піднесено розповідає про їхні звичаї та вдачу, стверджує, що саме вони на чолі з Києм почали зводити на березі Дніпра сучасний Нестору злотоглавий град. Розповідає також про почесний прийом полянського князя у Царграді, похід Кия на Дунай, де він заснував "градок мал" — Києвець (подібну версію про похід першого полянського князя подає також Ніконівський літопис).

"Велесова книга" наводить точну дату воцаріння князя русів Кия у Києві та будівництва міських мурів — 430 р. Слід зазначити, що Кий — ім'я династичне. У "Велесовій книзі" є згадки про Кия—сина Яруни (IV тисячоліття до н. е.) і Кия — сина Орія (II тисячоліття до н. е.). Княжіння Кия поклато початок першій князівській династії Київської Русі — Києвичів.

Після Кия (430—460) правив його син Лебедян. Він, як сказано у "Велесовій книзі", "сидів біля міста Києва поблизу гори і був розумний, і правив від храму". Він володарював двадцять років (460—480). Потім князівський престол перейшов до князя Верена, який правив Київською Руссю з 480 по 500 р. Після Верена десять років правив князь Сержань (500—510). Останнім з Києвичів був князь Святояр (510—543). Отже, початок української державності слід віднести до першої половини V ст.

Літописи свідчать, що поляни не були єдиним племенем. Більш-менш міцна держава виникла тільки у полян на території, яка в силу різних причин, сприятливих для сільського господарства, вже не раз ставала важливим осередком суспільного життя і торгівлі. На час формування держави українські племена стояли на більш високому рівні розвитку, ніж великоруські та білоруські. В цьому немає нічого дивного або образливого для інших народів.

Об'єктивні умови розвитку і перш за все місцевість проживання привели до того, що українські племена раніше перейшли до землеробства і торгівлі. За доби, яка передувала появі Київської держави, — у VII—VIII ст. — Придніпров'я переживало економічне піднесення у зв'язку з розквітом торгівлі з Іраном, Візантією, арабськими державами. У VII ст. місцеві майстри на Придніпров'ї виробляють високохудожні речі — посуд, зброю, прикраси, в яких переплітаються як місцеві традиції, так і чужоземні впливи. Формування держави тут йшло в ногу з формуванням своєї культури.

Отже, напрашується висновок, що руси створили ряд державних об'єднань ще до виникнення Київського князівства. Це були політичні утворення — варварські, дофеодальні. На початку IX ст. економічний розвиток українських земель посилюється. В цей час виникають передумови для об'єднання існуючих у VIII ст. державних утворень в єдину поляно-руську державу — Київську Русь.

Як відомо, радянська офіційна наука відмовляла українському народу в існуванні його державності взагалі, не кажучи вже про Київську Русь. Добре сказав з цього приводу М. Грушевський: "До тих пір, коли не буде доведено, що в Києві і його околицях в IX — XII ст. проживали великоруські племена, котрі перенесли потім форми політичного, суспільного та культурного життя на береги Клязьми і Москви, нам доведеться за простої логічної послідовності вважати ці форми набуток української народності, оскільки ці українські племена IX—XII ст. були її безпосередніми предками".

2.2. ПРО НАЗВУ "РУСЬ"

У VIII ст. візантійські й арабські джерела для позначення населення, яке проживало на українських землях, починають використовувати назву "русь", хоча, судячи за "Велесовою книгою", цей термін існував задовго до нашої ери.

Походження цієї назви являє одну із загадок історії України, яка до цього часу не може вважатися цілком вирішеною. Стародавні іноземні джерела не ототожнюють слов'ян і русів. Так, у "Книзі видів землі", написаній Абу-Зайда Ахмедом в середині X ст., читаємо: "Руси є народ, сусідній з болгарами, між цими останніми і слов'янами", "землі слов'ян і їх сусідів, як-то русів". Абу-Ісхак аль-Істахрї в "Книзі кліматів" писав: "Руси є народ по сусідству з Булгаром, між цим останнім і Славонією". Майже всі історичні джерела говорять про історичну спільність русів з слов'янами. Абуль-Касим Убайдалах у "Книзі шляхів і царств", написаній в IX ст., підкреслює, що руси "суть плем'я із слов'ян".

Могутньому племені Русів вдалося підкорити інші слов'янські племена та обкласти їх даниною. Показовою, для розуміння різниці між русами та іншими слов'янами, є оповідь візантійського імператора Константина Багрянородного. Він повідомляє, що руси кожен осінь і зиму збирають данину з слов'янських племен. Коли в 907 році князь Олег закінчив свій переможний похід на Візантію, то він звелів підняти на руських кораблях паруса з дорогіших тканин, а на слов'янських — прості (кропив'яні). Це говорило про особливе становище русів серед слов'ян.

Українські та російські дослідники здавна намагалися розгадати етимологію слів "руси", "роси", "Русь". Зупинимося на найбільш цікавих гіпотезах. Один із сучасних дослідників Г. Василенко наводить численні факти, що були відомі ще в XIV ст., про те, що слова "роси", "руси", "рутени" чи "рутини" — кельтського походження. Ще в першому столітті до нової ери, коли Юлій Цезар оволодів Галлією, він завоював кельтське плем'я, яке римляни назвали бастарни, а самі себе ці бастарни називали рутинами. Розгромлене плем'я рутинів розділилося на дві частини. Одна з них іде в Прикарпаття, зливається тут з слов'янами, передає їм свою назву.

Можливо, що перша назва Галичина пішла від цього народу, бо в пізніші часи в офіційних європейських документах вона іменувалась Рутенією. Інша частина рутинів пішла на Подунав'я, де разом з кочовими

народами воювала з Візантією. Після розгрому кочівників рутини пішли на схід, у причорноморські степи і осіли між болгарськими та слов'янськими землями.

З того часу, з першого століття нової ери, зникає назва "рутини", а замість неї з'являються інші — роксолани, росомани, роси, руси. В IV ст. з ними б'ються готи, воюють араби. Оскільки через причорноморські степи в IV—VI ст. прокочувалися всі хвилі великого переселення народів, роси-росомани піднімаються по Дніпру в більш безпечне місце і поселяються в басейні річки, якій дали назву Рось, а її притокам — назви Росава, Росавиця. В цьому регіоні з давніх часів проживали поляни, і таким чином руси і поляни опинилися поряд. З часом, все населення, що проживало на Подніпров'ї, отримує назву "руси". Літописець через це й сказав "поляне, іже зовомає русь".

Таким чином, назва "Русь" витворилася в результаті процесу формування українського етносу на ґрунті етногенезу кількох великих і давніх народів, що жили в епоху скіфів, в епоху трипільської культури, в добу розселення слов'янських племен.

Приблизно з VI ст. термін "Русь" застосовувався переважно до Київського князівства. Він деякою мірою був синонімом Київщини. У XI—XIII ст. літописи відокремлювали Русь — Київське князівство — від інших князівств. "Поїхати на Русь" означало поїхати на Київщину. Під 1149 роком Новгородський літопис записав: "Иде архиепископ Новгородський Нифонт в Русь" (в Київ). Уроці 1165 Новгородський літопис зазначає ще точніше: "Ходи игумен Юрьевський... в Русь, в Киевград".

Таке було розуміння слова "Русь" і в Суздальщині. Року 1180 Суздальський літопис нотував: "Иде князь Святослав... с половцы поганьмы, с черниговцы из Руси на Суздаль ратью". Року 1155 пише Іпатіївський літопис: "Юрій Володимирович... йде из Суздалья в Русь и приде Киеву". Ще більш переконливо цей же літопис говорить, що до столиці суздальської землі — Володимира приходили купці "из Царгорода, и от иных стран, из Русской земли и аче латинан". Отже, Руська земля поставлена між Царградом і латинським заходом.

Термін "Русь" не поширився на північні землі навіть тоді, коли Київська Русь об'єднала їх в єдиній державі. Значно пізніше, в другій половині XIV ст., даний термін як стосовно назви народності, так і державності було присвоєно Московською державою.

Дуже довгий час цей термін вживався в Західній Україні. В топоніміці Прикарпаття та Закарпаття є 24 назви, пов'язані з терміном "Русь". Населення Закарпатської України по цей час носить назву "русини".

Історичні джерела не дають відомостей про дальший по смерті Кия розвиток Київського князівства. Нові відомості про Українську державу з'являються в чужоземних джерелах в першій половині IX ст. На її існування в Бертинській хроніці 839 року вказує запис про київського князя. Але в повний голос молода українська держава заявила про себе на весь світ походом на Царград. "Повість временних літ" розповідає, як у 866 році князі Оскольд і Дір ходили на Царград, зруйнували околиці цього міста. Про цей похід говорять і візантійські джерела. В анонімній візантійській хроніці, яку опублікував Ф. Кюмон, подається точна дата нападу Русі — 18 червня 860 року.

Безперечно, що такий похід могла організувати тільки могутня держава. Багато роздумів викликає Оскольдова постать. За літописом Оскольд і Дір були боярами новгородського князя Рюрика. М. Таубе вважає, що Оскольд був шведом, який прибув до Києва з дружиною через Західну Двіну і не мав нічого спільного з Рюриком. О. Шахматов виводить слов'янське походження Оскольда, навіть вважає його за Києвого сина. Б. Рибаків виводить ім'я Оскольда від річки Оскол.

Константан Порфірородний згадує договір між імператором Василем і Руссю (Оскольдом) — 873—874 рр. На ці ж роки припадає затвердження першого Рафальштеттенського митного статуту, датованого часами короля Карльома (880 р.) або Людовіка Німецького (876 р.), яким регламентується мито з товарів, що прибули до Баварії з Русі.

Отже, саме за Оскольда Київська Русь вийшла на міжнародний простір. Вдалі походи на Візантію принесли Києву визнання, що й було зафіксовано в договорах Русі з Візантією. На жаль, тексти перших договорів до нас не дійшли. Важливим наслідком походів було хрещення Оскольда та його найближчого оточення. Одні історики вважають, що це трапилось у 860 році, інші — у 875 році. Таким чином, ми можемо говорити проте, що доба Оскольда була періодом розквіту держави Києвичів, що це був час її найбільшого піднесення.

Усі ці факти свідчать про існування на території сучасної України уже в першій половині IX ст. розвиненої державної організації. З окремих, розірваних у часі, відомостей вимальовується образ України-Русі, держави, що підкорювала сусідів, воювала з Візантією, укладала з нею та іншими країнами мирні угоди та динамічно йшла вперед шляхом соціально-економічного і політичного розвитку.

2.3. ПРО НОРМАНСЬКУ ТЕОРИЮ

Ми не можемо скидати з рахунку ту роль, яку зіграли нормани в організації Київської держави. VIII — IX ст. були добою, коли нормани, під назвою яких об'єднувалось населення Скандинавії — шведи, норвежці, датчани, почали походи на своїх близьких та далеких сусідів. Деякі з них осідали на захоплених землях, інші поверталися з награваним добром до Скандинавії. Згодом окремі групи норманів стали найманим військом. У VIII ст. нормани з'явилися у верхів'ях Волги і, підкоривши фінські племена — мерю, муруму, мешчеру, опанували Волзький торговельний шлях.

На початку IX ст. нормани здійснюють ряд вдалих походів на Західну Європу, де вони засновують свої держави: у Франції — Нормандію, на Середземному морі — Норманське королівство.

Близькі до цих західноєвропейських подій розповіді наших літописів про створення держави в землі словенів. Так, у "Повісті временних літ" говориться, що в 859 році варяги прийшли із замор'я, "поклали данину на чудь и на словенех; на мери и на веси кривичах". У 862 році ці племена "изгнаша варяги за море", але не змогли самі zorganizувати державу і вирішили звернутися до інших варягів за допомогою. На цю відгукнулись три брати: Рюрик, Синеус і Трувор. Рюрик сів у Новгороді, Синеус — у Білоозері, а Трувор — в Ізборську. По смерті братів Рюрик став тут єдиновладним князем. Літопис зазначає межі його володінь: Новгород — у землі словенів, Полоцьк — кривичів, Ростов — мери, Білоозеро — весі і Муром — муроми. Так, на півночі в середині IX ст. постала напівфінська держава — Новгородська, яка охоплювала слов'янські землі (словени, кривичі) та фінські (меря, весь, мурома).

Цей факт дав життя так званій норманській теорії, яка відмовляє східним слов'янам в здатності самостійно створити державу. Підвалини цій теорії заклад Нестор у "Повісті временних літ", а створили її німецькі вчені — Байєр, Міллер та Шлітцер, які працювали в Російській академії наук, починаючи з 1724 року. Ми не будемо детально зупинятись на критиці цієї теорії відносно поляно-руської державності, бо тут її абсурдність очевидна. Задовго до приходу Олега існувала руська державність, що й було вже нами доведено. Значно більше треба попрацювати російським історикам, щоб довести національні витоки своєї державності.

Звернемося тепер до подій 882 року. Походи на Візантію і, особливо, прийняття Оскольдом християнства викликали невдоволення як племінної аристократії, так і простого народу. Військові походи вели до збагачення оточення князя. Християнство, яке прийняв Оскольд, ще більше посилювало його особисту владу і, з іншого боку, обмежувало владу племінної верхівки. Нова релігія турбувала і волхвів, які з її розповсюдженням могли втратити свій вплив на населення.

Таким чином, сформувалася стійка опозиція з племінної верхівки, волхвів і народних мас, які були невдоволеними, перш за все, загрозою нової релігії, що забидала у них старих богів, давні звичаї, обряди, традиції. Оскільки влада князя була досить сильною, опозиція починає шукати підтримку зовні, щоб повалити князя. Підтримку знайшли у язичницького правителя сусідньої слов'янської держави — новгородського князя Олега.

У 882 році, переодягнувшись у купецьке вбрання, дружина цього князя з'являється в Києві. Князя Оскольда запрошують на звання обід і там підступно вбивають. Народ приймає цю звістку спокійно, що довгий час було найбільшою загадкою для істориків. У Києві не вибухають ні повстання народних мас, ні протести місцевої аристократії. І все це тому, що всі вони хотіли, щоб у Києві правив язичницький правитель, який би не зачіпав їхніх інтересів, не рушив би старої релігії. Таким чином, після вбивства останнього Києвича в Києві встановлюється нова династія — Рюриковичів.

Отже Олег, здійснивши цей переворот, не був творцем держави для полян-русів, як стверджують норманісти. Київська держава існувала вже майже два століття до приходу Рюриковичів. Вона мала свою власну політичну структуру — монархію, і Олег не зміг замінити її республіканською формою правління, яка існувала в Новгороді, що говорило про силу Київської держави. 882 рік — це не рік створення держави у східного слов'янства, а рік династичного перевороту, коли замість династії Києвичів на княжому престолі з'являється династія Рюриковичів. Усі ці факти дали російському історикові В. Ключевському право стверджувати, що "Руська держава була заснована діяльністю Оскольда, а за ним Олега. З Києва, а не з Новгорода пішло об'єднання слов'ян".

Значних успіхів досягла Київська Русь в цей час і в міжнародній політиці. Першим важливим заходом князя Олега у цій сфері стала спроба захистити свою державу від нападів сусідів. 300 гривень щорічно сплачувала Київська Русь скандинавам. Певною компенсацією цих матеріальних збитків була данина, яку Київська Русь одержувала від Візантії за угодою, укладеною ще князем Оскольдом. Надходила вона далеко нерегулярно і, мабуть, саме в цьому слід убачати причину загострення відносин Києва і Константинополя.

У 907 і 911 роках Олег здійснив успішні походи на Візантію, внаслідок чого Русь підписала вигідні для себе договори. Князуванням Олега (882— 912 рр.) завершився процес утворення Київської Русі як державної спільності східних слов'ян.

2.4. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ ТА ОСОБИСТОСТЕЙ

Характер політичної діяльності Київської Русі, який визначився за Олега, лишався незмінним і за його наступника Ігоря (912—945 рр.). Він продовжив боротьбу за підкорення деревлян і уличів, у 941 і 944 рр. ходив із військом на Константинополь. Ці походи не були такими вдалимими, як попередні. В роки князування Ігоря на південних рубежах Русі починають відчутно дошкуляти печеніги. Постійні військові походи виснажували економіку Русі. Князь та його дружина збирали у підлеглих племен нічим не нормовану данину. Все це викликало обурення й опір на місцях. Повторний візит Ігоря до деревлян за даниною восени 945 року закінчився для князя трагічно — деревляни вбили його.

Повстання деревлян жорстоко придушила вдова Ігоря Ольга, яка через малолітство свого сина Святослава стала великою княгинею (945—964 рр.). За час правління Ольги зріс міжнародний авторитет Русі. Цьому сприяли, зокрема, візит великої княгині до Константинополя, а також прийняття нею християнства. Активний характер мали відносини Давньоруської держави з іншими країнами, наприклад Німеччиною, з якою вона у 959 і 961 роках обмінювалася посольствами. Ольга провела і ряд внутрішніх реформ, перш за все впорядкувала норми повинностей населення.

Велике значення для зміцнення української державності мала адміністративно-фінансова реформа. Після вбивства Ігоря Ольга суворо покарала деревлян, але для того, щоб подібне не повторювалося в майбутньому, вирішила провести реформу. Її суть полягала у наступному. Перш за все було впорядковано збір податей. По всій державі були створені погости — місця збору податей. Крім того, Ольга встановила розмір податей, а також строки їх збору. Таким чином, держава вперше отримала примітивний адміністративно-територіальний устрій, а також примітивну фінансову систему.

Час правління Святослава (964—972 рр.) пройшов у безперервних війнах. Він розгромив Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, переміг ясів, косоїв, включив до складу Київської Русі в'ятичів. Успішним був його перший похід на Болгарію, а от другий похід на Балкани закінчився невдало.

Святослав провів державну реформу, внаслідок якої Київська Русь стає володінням однієї князівської династії. Святослав загинув у 972 році в битві з печенігами в районі Дніпровських порогів.

Боротьбу проти печенізьких орд очолив Володимир Святославович (980—1015 рр.), уся діяльність якого була спрямована на зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища країни. Протягом 981—983 рр. він здійснив адміністративну реформу. Володимир підкорив ятвягів, в'ятичів, хорватів, після чого завершився тривалий процес формування державної спільності східних слов'ян, перш за все її території. В кожному князівстві Володимир послав своїх синів або посадників, що дозволило покінчити з самостійністю окремих князівств. У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали релігійні реформи. Першу релігійну реформу Володимир здійснив у 981 р. Було введено "шестибожжя". У Києві збудували пантеон язичницьким богам. Поряд із полянським кумиром Перуном були поставлені кумири ще п'яти східнослов'янських князівств: новгородського, смоленського, полоцького, дреговицького, древланського. Цією реформою князь намагався зміцнити єдність Київської Русі. У 988 році на Русі як офіційну державну релігію було запроваджено християнство в його візантійсько-православному варіанті. Цим актом Українська держава остаточно визначила своє місце в Європі. Нова релігія справила великий цементуючий вплив на процес формування української народності, сприяла зміцненню державності.

Після смерті Володимира в 1015 році між його синами розгорілася боротьба за великокнязівський стіл. Перемогу в ній здобув Ярослав Мудрий (1019—1054 рр.). Період його князювання позначився новим піднесенням Київської Русі та її столиці. Ярослав приділяв велику увагу посиленню християнства, визначенню місця Церкви в системі державного управління. В 1051 році Ярослав без відома Константинопольського патріарха і всупереч канонів собором руських єпископів обрав на митрополічу кафедру Софії Київської відомого вітчизняного церковного діяча і письменника Іларіона.

За Ярослава значно поширилися міжнародні зв'язки Київської Русі. Вона підтримувала відносини з Візантією, Польщею, Угорщиною, Францією, Німеччиною, скандинавськими країнами.

Після смерті Ярослава Мудрого київський стіл посів його старший син — Ізяслав. Формально він став главою держави, але фактично виконував цю роль разом із своїми братами Святославом і Всеволодом, які сиділи відповідно на чернігівському та переяславському столі. З 1073 по 1093 р. Ярославичі по черзі займали київський стіл.

Якийсь час Ярославичі спільно зберігали мир і єдність Руської держави. В 1072 році брати зібралися у Вишгороді на раду, результатом якої стала и Правда Ярославичів — загальнорусський кодекс права. Згодом між братами виникають суперечки — перше свідчення початку політичного дроблення держави.

Наприкінці XI — на початку XII ст. на політичну арену виступили онуки Ярослава Мудрого — Святополк Ізяславич (1093—1113 рр.) і Володимир Всеволодович Мономах (1113—1125 рр.).

На деякий час їм вдалося припинити князівські чвари та організувати спільну боротьбу проти половців. Після блискучих перемог руських дружин над половцями Київська Русь знову зміцнила свої позиції на півдні. В часи правління Володимира Мономаха внутрішнє становище Русі значно стабілізувалося. У системі заходів Мономаха, спрямованих на нормалізацію соціальної ситуації, винятково важливе місце посідало його законодавство. Як доповнення до Руської правди був прийнятий Устав Володимира Мономаха, який значно обмежував безконтрольну діяльність адміністрації. Зміцнилися й міжнародні позиції Русі, особливо тісними стали її зв'язки з Візантією.

Після смерті Мономаха київський стіл перейшов до рук його сина Мстислава (1125—1132 рр.). Його правління характеризувалося піднесенням авторитету великого князя. На міжнародній арені Мстислав продовжував політику батька щодо забезпечення недоторканості державних кордонів і захисту загальнорусських інтересів.

З правління Ярополка (1132—1139 рр.) на українську землю знову прийшли чвари та міжусобиці. Падає значення великокнязівської влади. Новгород посилав в Київ посадника, який фактично стає його правителем. Новгородське князівство перетворюється на незалежну від Києва республіку.

Повну нездатність у державних справах проявив В'ячеслав (1139 р.), який пробув великим князем всього одинадцять днів.

Завдяки інтригам держався на київському столі Всеволод II (1139—1146 рр.). Протягом ста років з дня смерті Володимира II в 1146 р. в Києві було 47 князів, які змінювали на престолі один одного.

Деякі місяці протримався Ігор II (1146 р.). Він був ув'язнений, а його майно було пограбоване.

Усе правління Ізяслава II (1146—1154 рр.) пройшло у міжусобних війнах. Він прагнув повернути Києву його славу. Смерть Ізяслава II в 1154 році, рівно через сто років після смерті Ярослава, започаткувала іншу добу. Київ втрачає значення столиці величезної держави.

Три роки на київському столі сидів Юрій Довгорукий (1154—1157 рр.). Кияни дуже вороже ставилися до нього. За його правління почався двобій між Київською Руссю та Суздальщиною.

За правління Ростислава I (1158—1167 рр.) княжі міжусобиці дещо припинилися. Ростислав I зробив спробу організації боротьби проти половців, які поновили свої напади, але успіхів не мали.

Його справу намагався продовжити Мстислав (1167—1170 рр.). Йому вдалося отримати ряд перемог над половцями. Але в 1169 році син Юрія Довгорукого — Андрій, князь Суздальський, організував великий похід на Київ. До нього приєднався ряд київських князів. Проте сили Києва були замалі, і 8 березня 1169 р. столицю було здано без бою. Два дні грабували його союзники. Фактично Київська Русь перестала існувати як держава.

Андрій Боголюбський ще довгий час командував українськими князями. Нарешті їхній терпець урвався, і в 1173 році вони розбили його військо чисельністю в 50 000 воїнів. У 1174 році, під час підготовки до нового походу, Андрій був вбитий своїми ж прибічниками.

Припинилися втручання суздальських князів в київські справи. Але велике князівство стало номінальним титулом, бо Київ втратив всі свої землі.

Князем без землі був Святослав III (1175—1194 рр.), бо вся Київщина належала Рюрикові, який і перейшов до Києва після смерті Святослава III. За його правління (1194—1215 рр.) загострюються конфлікти серед князів. Зокрема, лютою була ворожнеча Рюрика з галицько-волинським князем Романом Мстиславовичем. Останній у 1200 році оволодів Києвом і посадив там свого намісника. Але в 1203 році Рюрик з допомогою половців знову оволодів Києвом і пограбував його не менше, ніж суздальці в 1169 році.

Отже, протягом 35 років Київ двічі було пограбовано й зруйновано. Навала татар 1240 року завершила процес його занепаду.

Назвемо головні передумови формування Київської держави:

- 1) етнічна спільність племен;
- 2) намагання об'єднати сили для боротьби з кочівниками та Візантією;
- 3) розповсюдження та визнання єдиної християнської віри;
- 4) економічні інтереси;
- 5) намагання позбавитись внутрішніх міжусобних війн.

Київська Русь була однією з наймогутніших в Європі держав. Вона здійснювала дипломатичні і торгові зносини з багатьма країнами Західної Європи і Сходу.

Три століття проіснувала Київська Русь. За цей час відбувалося багато змін, які міняли її суть. Тому є необхідність в періодизації історії Київської держави.

I період — формування руської державності в рамках землі полян (Уст. -882 р.)

II період — розширення Київської Русі за рахунок приєднання інших слов'янських земель (882—1093 рр.).

III період — початок розпаду Київської Русі (1093—1169 рр.).

IV період — руїна та занепад Київської держави (1169—1240 рр.). Київська держава, подібно до інших ранньосередньовічних держав, не могла існувати довгий час. Протягом двох століть (за життя Володимира до 1015 року) відокремилася Полоцьке князівство, в середині XII ст. відійшли й інші землі, що входили як складові частини до Української держави. З величезної держави Володимира та Ярослава залишилася тільки Київщина.

Деякий час існував титул Великого князя, який згодом перетворився на номінальний, оскільки фактичної влади Великий князь не мав.

Причин занепаду Київської Русі багато. Перша з них — надто великі для середньовіччя розміри держави: вона була найбільшою в Європі, і до складу її входили не лише слов'яни, але й цілий конгломерат народів, об'єднаний владою династії та релігії. Осередком сильної влади був Київ. Поки на чолі держави стояв могутній князь, як Володимир чи Ярослав, які тримали в покорі синів, державна влада була сильною. Але якщо сини корилися батьківській волі, то волі старшого брата чи дядька вони не завжди виконували. Численність династії викликала непорозуміння, боротьбу претендентів. Це було другою суттєвою причиною розпаду Київської Русі. Третьою ґрунтовною причиною занепаду було її роздроблення. Почалося воно виділенням Полоцького князівства в рід Ізяслава, поділом держави Володимира між Ярославом та Мстиславом. За цим послідував розподіл держави Ярослава між синами, що було, мабуть, найбільшою політичною помилкою. Дальший розвиток державності визначали два процеси: намагання Великого князя київського об'єднати всі землі під своєю владою і прагнення окремих земель відділитися і створити власні держави, ввести в історію свою династію. Цю тенденцію скріпив Любецький з'їзд, де переміг династичний інтерес.

Послаблення Київської держави, природно, викликало її зубожіння: припинилася виплата данини, військо розділилося по окремих князівствах. Водночас із послабленням держави загострювалися міжусобні війни князів за великокнязівський стіл. Трагедією міжусобиць було ще й те, що князі часто закликали собі на допомогу половців.

Занепадала зовнішня торгівля України - Русі. Причин цьому було багато. Змінився шлях з Візантії та Малої Азії до Європи. Велику шкоду транзитній торгівлі Київської Русі завдали хрестові походи, які відкрили для італійських, французьких, німецьких міст морський шлях на схід, безпосередньо зв'язавши Західну Європу з Малою Азією та Візантією.

Протягом двох століть Київська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

Процес розпаду великої держави був властивий не тільки Україні. Монархія Карла Великого поділилася на три частини — Італію, Францію, Німеччину, а останні розпались ще на менші частини. Західноєвропейські держави вийшли з того поділу обновленими, відродженими, чого не сталося з Київською державою, бо якраз в часи її найбільшого ослаблення на неї навалився новий ворог — монголо-татарська орда. Вона завершила занепад Київської держави. Спробу відродження земель, на терені яких складалась Україна, зробило Галицько-Волинське князівство з новим політичним центром на заході, воно об'єднало все Правобережжя Дніпра і зберегло тут історичні традиції державності.

2.5. ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Предки наші в дохристиянську добу стикалися з багатьма різними релігіями, які помітно вплинули на їх власну віру. Це були християнство, іслам, юдаїзм тощо. Згідно з "Велесовою книгою" слов'яни здавна дійшли до розуміння єдиного Бога. Що це справді було так, підтверджує грецький історик VI ст. Прокопій, який пише про наших предків, що вони "визнають влади кою всіх єдиного Бога, який посилає блискавку; в жертву йому приносять корів або іншу жертву".

Але нова віра — християнство — з тріумфом просувалася по Європі і вже в IX ст. всі сусідні з Київською Руссю землі (крім угрів) прийняли цю віру. Не можна говорити, що християнство було новою релігією для русів, воно мало своїх прихильників на землях Київської Русі ще за Андрія Первозваного. З далеких часів приходило воно різними шляхами: з грецьких колоній, з Бал канського півострова, з Хозарського каганату, з Великоморавської держави. Але віру цю приймала головним чином еліта суспільства — князі, бояри, міська аристократія, які не наважувалися стати відкрито християнами, а тим більше навіть думки не допускали про хрещення народу, який мав свою споконвічну віру. Так, християнами були князь Оскольд, князь Ігор, його дружина княгиня Ольга, яка не змогла зробити християнином свого сина Святослава, але прищепила любов до нової віри онуку Володимирі, на плечі якого й лягла почесна задача—проголошення християнства державною релігією Київської Русі.

Володимир був надто мудрим політиком, щоб не розуміти, що стара віра не могла об'єднати його державу—надто самостійною та демократичною вона була. Без сумніву, ще більше впливало на нього те, з якою швидкістю християнство завойовувало народи та країни. В 864 р. охрестилась Болгарія, в 928—935 рр. — Чехія, в 962—992 рр. — Польща. Для Володимира стало ясно, що, тільки прийнявши християнство, Київська Русь зможе ввійти як рівноправна в коло європейських держав.

З літописів невідомо, де й за яких умов прийняв християнство Володимир. "Повість временних літ" наголошує, що зробив він це у Корсуні. В 987 р. візантійський полководець Варда Фока повстав проти імператорів Василя II та Константина. Останні звернулися до Володимира за допомогою. В передумовах цієї допомоги він поставив шлюб з сестрою імператорів Ганною, а вони як передумову шлюбу—його охрещення. Тоді Володимир і охрестився. При його допомозі Варда Фока був розбитий. Проте, позбавившись небезпеки, візантійські царі відмовляються від своєї обіцянки — віддати в дружини Володимирі свою сестру. Вони виконували заповіт свого діда—Константина Порфірородного, який писав: "Коли хозари, турки або руси чи який інший північний народ... почне просити чи домагатися... щоб посвоячитися з імператором ромейів, взяти у нього дочку за себе або свою дочку віддати за імператора чи його сина — треба відповісти на таке ганебне домагання, що на те є заборона, страшна й непорушна постанова святого й великого Костянтина".

У відповідь на це Володимир бере в облогу, а потім і здобуває одну з найкращих візантійських колоній у Криму — Корсунь. Це примусило Візантію виконати обіцянку та направити Ганну до Корсуня, де її було обвінчано з Володимиром. Це був апогей його слави. Єдиновладний володар величезної держави, який отримав моральне благословення Другого Риму, він міг наважитись привести свій народ до нової віри. Трапилось це в 988 році.

За "Повістю временних літ", охрещення Русі відбулося надзвичайно просто: Володимир наказав посидати в Дніпро старих богів і в призначений день вийти всім до ріки. Люди з піснями входили в воду, а священики читали молитви. І була "радість на небеси и на земли, толико душ спасаемых".

Звичайно, не все було так просто. По охрещенні киян, коротко нотує літописець, "почав Володимир ставити по містах церкви та священників, та зганяти людей на охрещення по всіх містах та селах". Треба думати, що хрещення народу розтяглося не на один десяток років.

Першими охрестилися київські землі, головним чином, великі міста, бо села приймали нову віру дуже неохоче. Зайнявся Володимир також і охрещенням північних земель держави, тих, що пізніше склали Московське князівство.

Тут християнство нашттовхнулося на великі перепони. У 991 р. Володимир послав єпископа до Новгороду з метою підготувати новгородців до нової віри. Як оповідають літописи, хрещення відбулося тут силою: "Путята (тисяцький) хрестив їх мечом, а Добриня (посадник) — вогнем".

Охрещення Русі викликало багато дискусій і з приводу того, яке духовенство хрестило народ. Видатні історики, зокрема історики Церкви Є. Голубинський, В. Пархоменко, дотримувалися погляду, що хрестити народ Володимиру допомагало візантійське духовенство. Але ця концепція викликала заперечення. По-перше, у візантійських джерелах не згадується така важлива подія, як охрещення Київської держави за Володимира, тоді як у багатьох з них згадується охрещення окремих осіб за Оскольда. По-друге, тяжко

уявити собі успіхи християнізації за допомогою візантійського духовенства, яке проповідало чужою для народу мовою.

Ці невідповідності привели до появи в 1913 р. гіпотези М. Приселкова, який доводив, що перше духовенство в Київську Русь прибуло не з Візантії, а з Болгарії, з Охриди, де існував незалежний патріархат. Незабаром ця точка зору стає пануючою, і не безпідставно. З Болгарією Україна-Русь мала інтенсивні стосунки. В політичному відношенні Болгарія була менш небезпечною, ніж Візантія. Великим аргументом була близькість мов, і священники-болгари могли легко порозумітися з новою паствою. Цікаву рису до цієї гіпотези додав П. Курінний. Досліджуючи рештки Десятинної церкви, що її збудував Володимир у Києві, він прийшов до висновку, що техніка цієї будови аналогічна храмам Охриди, а не Візантії.

Все це говорить, що першими вчителями християнства й церковними проповідниками на Русі були болгари.

Отже, зробимо висновки. Визнання християнства державною релігією відкрило перед Київською Руссю двері багатій візантійської культури, яка переживала в той час своє відродження. Нова віра сприяла зміцненню зв'язків з іншими християнськими державами. Київ стає не тільки політичним, а й духовним центром держави.

Християнство внесло в життя народу вищу мораль, вищі ідеали і культуру, осередками якої і стали храми.

2.6. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Все населення Київської Русі ділиться на три категорії: вільні, невільні та напіввільні люди.

Верхівку вільних людей становили князь та його дружина (княжі мужі). З-поміж них князь вибирав воєвод та інших урядовців. Спочатку правовий статус "княжих мужів" відрізнявся від земської верхівки — родовитої, знатної, місцевого походження. Але в XI ст. ці дві групи злилися в одну — боярство. Бояри брали участь у боярських радах князя, у вчії, в адміністрації, де посідали вищі посади.

Боярство ділилося на різні групи. Всі вони були привілейованою частиною суспільства, і всі злочини, спрямовані проти бояр, каралися більш суворо. Так, за Руською правдою, життя бояр охоронялось подвійною вірою (віра — кримінальний штраф за вбивство вільної людини). За церковним уставом Ярослава, честь дружин і дочок бояр захищалась штрафом у 5 гривен золота, а простих людей — в 1 гривну срібла. Бояри за відсутності синів мали право передавати спадщину дочкам, тоді як дочки простих людей спадкувати не могли. Бояри також були звільнені від сплати податків.

Боярство не було замкненою кастою. За певні заслуги в боярство міг потрапити смерд і навіть чужинець — варяг, половець та ін.

У Київській землі боярство не відокремлювалось від купців, від міської еліти. З часом в містах утворюється патриціат, який був більш зв'язаний з містом, ніж з особою князя. Цікаво, що переважна частина міських патриціїв була з євреїв.

Українські міста, особливо Київ, переживали гострий процес боротьби як з князівською владою, так і міським патриціатом. Так, лихварство Святополка та лихощівства міського патриціату привело в 1113 році до повстання в Києві. Після смерті Святополка кияни пограбували двір тисяцького Путятя та двори євреїв-патриціїв.

До вільних людей належало також духовенство, яке становило окрему групу населення і ділилося на чорне і біле. На цей час значну роль в державі відігравало чорне духовенство — ченці. В монастирях жили і працювали кращі вчені (Нестор, Іларіон, Никон), лікарі (Агапіт), художники (Алімпій), які вели літописи, переписували книги, організовували різні школи. Перше місце серед монастирів України належало Києво-Печерському. Він став зразком для інших монастирів і мав великий моральний вплив на князів і все суспільство.

До білого духовенства належали церковники: священники, диякони, дяки, паламарі, причетники. Кількість білого духовенства була дуже великою. В Києві на початку XI ст. було 400 церков.

Християнство в Україні і Русі мало великі успіхи, і це ще раз дає підставу вважати, що його коріння тут сягали значно глибше доби Володимира.

Про інтерес до духовних питань в Київській Русі свідчить "Поученіє дітям" Володимира Мономаха. Він повчає регулярно відвідувати церкву, молитися вдень, вночі, в дорозі повторювати молитви.

Середню групу вільних людей давали міста. Жителі міст юридично були вільні, навіть рівноправні з боярами, але фактично вони залежали від феодалної верхівки.

Нижчу групу вільного населення становили селяни — смерди. Вони володіли землею і худобою. Смерди склали більшу частину населення Київської Русі, платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. Смерд міг передавати по спадщині своє майно синам. Руська правда охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина. В XI—XIII ст. по всій Україні - Русі поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим зменшується число незалежних смердів. Зростає група смердів, які працюють на боярській землі, залишаючись при цьому вільними.

Напіввільні люди. В Київській Русі існувала досить численна група напіввільних людей — закупів. Так називали смердів, які з різних причин тимчасово втрачали свою волю, але могли її знову здобути. Смерд брав у борг "купу", до якої могли належати гроші, зерно, скотина, і до того часу, поки він не поверне цю "купу", був закупом. Закуп міг мати власне господарство, двір, майно, а міг жити на землі того, хто давав

йому "купу", і працювати на цій землі. Закуп відповідав сам за свої вчинки, за злочин проти нього винний відповідав, як за злочин проти вільного. За несправедливу кару, накладену паном на закупа, останній міг скаржитись в суд, і тоді пан ніс відповідальність. Спроба продажу закупа в холопи звільняла його від боргу, а пан платив за це великий штраф. У випадку крадіжки, здійсненої закупом, або його втечі, він перетворювався на холопа.

Невільні люди називались спочатку челяддю, а потім холопами. Спочатку цим терміном називали осіб чоловічої статі (хлопець — холопець — холоп), а потім невільних людей взагалі.

Основними джерелами холопства були:

- полон на війні;
- шлюб з невільним;
- народження від холопів;
- продаж при свідках;
- продаж збанкрутілого купця;
- втеча або крадіжка, здійснена закупом.

Закон передбачав умови, за яких холоп міг стати вільним: якщо він викупився на волю, якщо хазяїн звільнив його. Жінка-холопка, якщо хазяїн її згвалтує, після його смерті діставала волю з її дітьми. Холоп фактично не мав ніяких прав. За злочин, заподіяний холопові, відшкодування отримував хазяїн. За злочин, здійснений холопом, ніс відповідальність хазяїн. Холоп не міг мати своєї власності, він сам був власністю. З поширенням християнства становище холопів покращало. Церква закликала до пом'якшення в ставленні до холопів, радила відпускати їх на волю на "спомин душі". Такі холопи переходили в категорію ізгоїв.

До ізгоїв відносили людей, які з різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. В церковному уставі Володимира перелічено звільнених холопів, збанкрутованих купців, синів священиків, що не навчилися грамоти. Усі ці люди переходили під захист Церкви. Головна маса ізгоїв у Київській Русі походила з холопів, які дістали волю від хазяїв.

2.7. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Київська Русь склалася в формі ранньофеодальної монархії. На вершині державної влади стояв Великий князь. До органів влади належали також боярська рада (рада при князі), віче.

Великий князь

Ним міг бути тільки член родини Володимира Великого. За весь час існування Київської Русі був лише один випадок, коли в Галичі на княжий стіл сів не член цього роду, а боярин Владислав Кормильчич. У розумінні населення того часу Україною правив увесь рід князів, і кожен член цього роду мав прав на владу. Ця єдність княжого роду сприяла ідеї єдності, соборності Руської землі. Київська Русь не мала чітко визначеного спадкового права. Спочатку Великий князь правив з допомогою синів, які повністю підкорялися йому. Після Ярослава встановлюється право всіх синів князя на спадщину в Руській землі, але протягом двох століть йшла боротьба двох принципів спадкування: по черзі всіх братів (від старшого до молодшого), а потім по черзі синів старшого брата або тільки по лінії старших синів.

Компетенція та влада князя були необмежені і залежали від його авторитету та реальної сили, на яку він спирався. Перш за все князь був воєначальником, йому належала ініціатива походів і їхня організація. Князь очолював адміністрацію і суд. Він повинен був "володєть и судить". Він мав право приймати нові закони, змінювати старі.

Так, Ярославичі вирішили відмінити кровну помсту, замінивши її штрафом. Князь збирав податки з населення, судові збори та кримінальні штрафи. Князь Київський мав вплив на церковні справи. З літопису видно, що Ярослав та Ізяслав II наказували скликати собор єпископів і обирати митрополита.

Боярська рада

Боярська рада, а спочатку—рада дружини князя, була невід'ємною частиною княжої управи. Радитися з дружиною, а пізніше — з боярами, було моральним обов'язком князя. У своєму "Поученні..." Мономах вказує на наради з боярами як на постійні, щоденні. Незважаючи на це боярські ради не стали державним органом, з чітко окресленим складом, компетенцією, функціями.

Віче

Являло собою орган влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. З посиленням влади князя віча завмирають і лише тоді, коли влада київських князів занепадає, знову прокидаються. У Києві першу звістку про віче подає літопис 1024 року: переможець Ярослава, Мстислав, не сів на київський стіл, бо кияни в особі віча його не побажали.

Здебільшого князі визнавали за вічем право обрання, затвердження або відмови. Обраний населенням князь мусив укласти з вічем "ряд". Зміст таких "рядів" до нас не дійшов. Треба гадати, що то був договір князя з вічем, де вказувалися обов'язки князя перед населенням.

Віче в Київській Русі не набуло таких форм, як у Новгороді чи Пскові. Воно не мало визначеної компетенції, порядку скликання. Іноді віче скликав князь, частіше воно збиралося без його волі. Неясно, як проходили вічові збори, хто на них головував. На вічах голосів не підраховували, перемагала та ідея, яку підтримувала явна більшість. Участь в вічах брали голови родин. Отже, можна зробити висновок, що ні боярська рада, ні віче в Україні не набули парламентських форм, не перетворилися в постійні державні органи.

Органи управління

Чітко визначених органів управління в Київській Русі не було. Довгий час існувала десятинна система (тисяцькі, соцькі, десятники), яка збереглася від військової демократії і виконувала адміністративні, фінансові і інші функції. З часом її витісняє двірцево-вотчинна система управління.

Поділ князівств на адміністративні одиниці не був чітким. Літописи згадують про волості, погости. Місцеве управління в містах князі здійснювали через посадників, які були представниками князя. Адміністративні та судові функції в містах виконували також княжі тіуни, вірники, мечники і отроки.

Органом самоуправління була верв — сільська територіальна община. Місцева адміністрація "кормилася" за рахунок підлеглого населення.

Влада князя і його адміністрації поширювалася на міста та населення земель, які не були зайняті боярами. Боярські вотчини поступово набувають імунітету і звільняються від князівської юрисдикції. Населення цих вотчин стає повністю підвладним боярам-власникам.

Церква

Ми не випадково включаємо матеріал про Церкву в розділ про державний лад. Перш за все, розглянемо питання про відносини між Церквою та державою. Відповідь на нього дав Христос, коли сказав: "Царство моє не від світа цього". Або коли на запитання фарисеїв, чи платити данину кесареві, відповів: "Віддайте кесареві кесареві, а Боже Богові". Цим Христос поклав межу між Церквою і державою. Ці дві інституції мають різні завдання. Церква має, в першу чергу, піклуватись про душі віруючих, про виховання їх в дусі вчення Христового, про наближення їх до Христа, про єднання їх з Христом. Держава повинна дбати про лад та мир в суспільстві, захищати права та свободи кожного з його членів, дбати про матеріальний добробут громадян.

Різняться Церква і держава і обсягом своєї діяльності. Держава обмежується територією, а Церква є вселенською. Нарешті, є різниця і в способі впливу на своїх членів. Держава часто вживає примусових методів, тоді як Церква має діяти тільки шляхом переконання і власного прикладу.

Але це не значить, що між Церквою і державою немає ніякого зв'язку. Христос не заборонив платити данину кесареві, а апостол Павло писав: "Володар—Божий слуга тобі на добро. А чиниш ти зло, то бійся, бо не дарма він носить меча, він бо — Божий слуга, месник у гніві злочинцеві. Тому треба коритись не тільки через гнів, а й через сумління. Через це ви й податки даєте, бо вони слуги Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне всім, кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому честь — честь" (посл. до Римлян, XIII, 4—7).

А коли державна влада, як сказано в Святому Письмі, є від Бога, то між Церквою і державою мусить бути співробітництво.

Відомості про організацію першої Церкви в Україні дуже скупі. Патріарх Фотій писав, що в 864 році на прохання князя було вислано до Русі єпископа. Тепер ми з впевненістю можемо стверджувати, що Володимир 14 серпня 988 року не хрестив Русь, а тільки проголосив християнство єдиною державною релігією. Християнство поширювалось в Україні з часів Андрія Первозваного. Інша справа, що протягом майже ста років українська митрополія очолювалась греками, яких посилав Константинопольський патріарх, без узгодження з київськими князями.

Згідно з практикою Візантії, митрополії не тільки перебували в духовній залежності від патріарха, а й вся їхня територія підпорядковувалась візантійському цареві. Але так було тільки теоретично, бо на практиці такої залежності бути не могло: Візантії бракувало реальної сили, щоб привести це в життя.

Єпископів, як правило, призначав князь. При Ізяславі II собор єпископів вдруге самостійно в 1147 р. обрав митрополитом Кліма Смолятича. Отже, ми бачимо прагнення Київської Русі до автономної Церкви.

Православ'я XI—XII ст. у своїй масі не було вороже настроєне проти інших релігій. Постійні торгові стосунки з іноземцями — варягами, німцями, уграми, поляками, арабами, іудеями — сприяли толерантності у релігійних питаннях. Так, у XII ст. ірландські купці заснував в Києві костюл св. Діви.

2.8. СУД І ПРОЦЕС

Серед судових органів Київської Русі необхідно виділити перш за все суд общини, як найбільш давній судовий орган. Община судила відповідно до звичаєвого права. Вищою мірою покарання при цьому було вигнання із общини.

Але зі зміцненням державності все більша кількість справ підлягала князівській юрисдикції. Вигнання із общини, як найбільше покарання, було включене в Руську правду, але тепер майно засуджених переходило не до общини, а йшло князю.

989 р. Володимир здійснив судову реформу. Її сутність полягала в розмежуванні світських і церковних судів.

Великий князь судив або сам, або через посадників, тіунів, волостелів та їхніх помічників.

Велика кількість справ проходила через церковний суд, який розглядав всі правопорушення духовенства, а також багато справ простих людей, які були віднесені до юрисдикції церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення церковних законів, розпуста, чародійство, родинні сварки і т. ін.

Судовий процес носив змагальний характер. Він починався з закличу — публічного звернення потерпілого "на торгу" до людей про пропажу та її прикмети. Припускалось, що заява потерпілого не пізніше ніж через три дні стане відома всім жителям общини чи міста.

Якщо особа, у якої була знайдена чужа річ, оголошувала себе добросовісним набувачем, починався "свод". Набувач вказував на того, у кого він придбав річ, той у свою чергу міг вказати на третього і т.д. У рамках общини чи міста позивач вів справу до кінця, до виявлення злочинця. Якщо ж "свод" переходив на територію іншої общини чи міста, то позивач вів його тільки до третьої особи і, стягнувши з неї вартість вкраденої речі, надавав їй право вести "свод" до кінця. Той, на кому "свод" зупинявся, коли відповідач не міг пояснити, звідки в нього чужа річ, відшкодував збитки і сплачував кримінальний штраф.

Пошуки злочинця могли проводитися і по залишених ним слідах ("гоніння сліду"). Якщо слід приводив до общини, вона або видавала злочинця, або платила штраф — дику віру. Пошуки злочинця припиняли, якщо слід губився на великій дорозі або приводив до кордонів держави.

Основними судовими доказами в Київській Русі були: власне зізнання, свідчення послухів і видоків, суди божі, присяга, жереб, зовнішні прикмети.

Ні Руська правда, ні інші пам'ятники права не вказують на власне зізнання як судовий доказ, але логіка підказує, що цей доказ стояв на першому місці. Не випадково на наступних етапах розвитку державності він буде названий у праві як "цариця доказу".

Послухами Руська правда називала свідків доброї слави підозрюваного, а видоками — дійсних свідків правопорушення — очевидців

До божих судів відносили судовий поєдинок, а також ордалії — випробування залізом або водою.

При випробуванні залізом звинуваченому давали в руки розжарене залізо, яке він повинен був пронести декілька кроків і кинути. Після цього рука зав'язувалась в мішок, і якщо через визначений час слідів опіку не залишалось, то звинуваченого оправдовували, а якщо рана не заживала -звинувачували. Розширена редакція Руської правди передбачала випробування розпеченим залізом звинувачуваних у вбивстві та у крадіжці значних цінностей (вартістю більше ніж половина гривні золота). Якщо цінність вкраденого становила від половини гривні до двох гривень золота, то засуджували до випробування водою (ст. 22).

При випробуванні водою людину кидали зв'язаною у воду, і якщо вона випливала, то звинувачувалась, так як гадали, що вода не приймає її як винну. Якщо ж звинувачений починав тонутися, то його витягували і оголошували оправданим.

Присяга в українських землях використовувалася дуже давно, мабуть, ще до Київської Русі. Її називали ротою. Для християн вона виражалась у словесній клятві і супроводжувалась цілуванням хреста.

Руська правда згадує про жереб як вид судового доказу. До нього вдавались тоді, коли сторони в силу певних причин відмовлялись від присяги.

По Руській правді значення самостійних доказів мали зовнішні прикмети. До них належали: побої, синці та криваві плями на обличчі та на тілі та деякі інші.

Форма, в якій виносилось судове рішення, була усною. Судове рішення виконували різноманітні княжі агенти і вірники, мечники та ін.

2.9. ПРАВОВА СИСТЕМА

Основними джерелами права в Україні-Русі були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, княже законодавство, Руська правда.

Найдавнішим джерелом було звичаєве право. З часом норми звичаєвого права були санкціоновані державою і стали правовими нормами. Але норми звичаєвого права не загинули, наприклад, вони продовжували залишатись головним джерелом права для общинного суду.

Важливими пам'ятками права були договори Русі з Візантією'. 907,911, 945 та 971 рр. У договорах Олега згадується договір Оскольда 860 року, який не зберігся. Не дійшов до нас і текст договору Олега 907 р. У цих договорах ми знаходимо норми публічного, міжнародного та приватного права, в яких обидві держави виступають як рівноправні партнери. Важливою є відсилка в договорах на руський закон, Треба підкреслити, що руське право містить перші три договори, які уклали Олег та Ігор. У договорі 971 року ми знаходимо тільки візантійське право.

Руський закон вимальовується як добре створене, самобутнє законодавство, яке суворо карає за злочин проти особи, власності. Система права

Київської Русі відповідала розвинутому суспільству. Таким чином, це свідчить, що тут законодавство існувало задовго до Руської правди. Із аналізу текстів договорів випливає, що в них виражене змішане русько-візантійське право. Тут ми знаходимо норми кримінального, цивільного та міжнародного законодавства.

Серед норм кримінального права виділяються статті, які трактують вбивство (ст. 4 договору 911 р. і ст. 13 договору 945 р.). За ст. 4, якщо рус вб'є візантійця або візантієць вб'є руса, винний помре на місці, де здійснене вбивство. В договорі 945 р. аналогічна стаття наводиться в дещо зміненому вигляді. В ній говориться, що вбивця може бути затриманий і позбавлений життя близькими родичами вбитого.

Статті 6 та 7 договору 911 р. говорять про майнові злочини. Якщо рус вкраде що-небудь у візантійця або візантієць у руса, і пійманий потерпілим в момент крадіжки буде чинити опір, то його вбивство не потягне за собою покарання вбивці, більш того, потерпілому повертається вкрадене.

У договорах є ряд статей, які належать до цивільного права. Так, у договорі 911 р. є стаття про спадкування русів, які знаходились на службі у візантійського імператора. В договорі 911 р. є стаття, яка регламентує видачу злочинця. В ній говориться: якщо злочинець втече із Русі в Візантію, і руська влада заявить скаргу візантійському уряду, то останній повинен силою повернути злочинця на Русь.

Професор М. Чубатий робить цікавий висновок: в українському законі виявляється вища, ніж в європейських середньовічних законах, культура берегового права. В Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, куди викинули його хвилі, за українським законом воно переходило під нагляд держави, поки з'явиться його законний власник.

Княже законодавство знаходило місце в договорах князів з народом та княжих грамотах. Самих договорів не збереглося, але з літописів видно, що вони існували. Дуже мало збереглося і юридичних грамот князів. Найстаріша з них — грамота Мстислава I від 1130 року.

Окреме місце серед пам'яток княжого законодавства займають церковні устави. Їх збереглося шість. Найважливіші серед них: церковний устав Володимира та церковний устав Ярослава. Вони мали велике значення перш за все для церковного судочинства. Канонічне право регулювало відносини між церквою і державою, всередині церкви, між церквою та паствою. Церковній юрисдикції підлягали також шлюбно-сімейні відносини та всі порушення моральних норм.

Але найбільше значення серед правових пам'яток Київської Русі має Руська правда. Вона дійшла до нас більше ніж у трьохстах списках: у складі літописів, у різних юридичних збірниках. Ці списки отримували назву або за місцем їхнього знаходження (Синодальний — у бібліотеці Синоду, Академічний — у бібліотеці Академії наук), або за прізвищем осіб, які знаходили їх (Карамзінський, Татищевський та ін.).

Всі ці списки прийнято поділяти на три редакції. Перша редакція пов'язується з іменем Ярослава, датується між 1016 та 1054 роками і має 17 статей. Друга редакція була результатом спільної діяльності братів Ярославичів — Ізяслава, Святослава та Всеволода, датується до 1068 року і має 26 статей. Третя редакція — не молодша за 1113 рік, має авторство Володимира Мономаха і включає 121 статтю.

Деякі вчені об'єднують дві перші редакції в одну — Коротку редакцію. Третя — отримала назву Розширена редакція. Існує ще четверта, що є скороченням другої та третьої редакцій. Як правило, її називають Скороченою з Розширеної редакції.

У Розширеній редакції на відміну від Короткої ми виділяємо устав про закупів, устав про холопів. Отже, Розширена редакція відрізняється від Короткої перш за все рівнем розвитку норм цивільного права, а також нормами, які регламентують правове становище напіввільного та невільного населення.

Цивільне право

Багато статей Руської правди стояло на охороні приватної власності на землю. За переорювання межі передбачався штраф у 12 гривень. Норми Руської правди не лише захищають приватну власність (рухому і нерухому), а й регламентують порядок її передачі у спадок, за зобов'язаннями та договорами.

Досить розвинутим було в Київській Русі зобов'язувальне право. Руська правда регламентувала як зобов'язання за нанесення шкоди, так і зобов'язання із договорів.

У першому випадку передбачалось повне відшкодування вартості. Так, якщо хто-небудь зламав спис або щит, то зобов'язаний був відшкодувати вартість зіпсованої речі (ст. 18).

Для зобов'язань із договорів характерним було те, що невиконання зобов'язання давало потерпілому право на особу, яка його не виконала, а не на майно цієї особи. Це було пережитком родових відносин, при яких майно належало не конкретній особі, а всьому колективу (общині), і тому стягнення могло обернутись тільки на саму особу.

Але Руська правда знає вже й майнові стягнення. Так, добросовісний банкрут отримував відстрочку для погашення своїх зобов'язань, а не продавався в рабство, як то було раніше.

Договір мав назву "ряд" і укладався, як правило, усно, але в присутності адвоката.

У Руській правді є згадки про договори купівлі-продажу, позики, кредитування, особистого найму, зберігання, поклажі, поруки.

Договір купівлі-продажу рухомого майна заключався в формі усної угоди про передачу речі особі, яка платить за неї. Якщо хтось продавав чужу річ, яка йому не належала, то угода вважалася нікчемною: річ переходила до її власника, а покупець пред'являв продавцю позов про відшкодування збитків.

Договір позики охоплював кредитні операції як грошима, так і натурою. Взятє поверталось з надбавкою в вигляді "присопу" (присипки) при позиці хліба і "настави" (добавки) при позиці міді. Проценти при позиці грошей (срібла) називались "резами".

Позика, як і інші цивільні угоди, укладалася публічно, в присутності свідків, виняток допускався тільки для невеличких позик до трьох гривень. Якщо борг перевищував цю суму, а свідків не було, суд не розглядав такий позов (ст. 52).

Проценти за короткостроковими позиками стягувались щомісячно, розмір їх не обмежувався.

Договір поклажі укладався у вигляді неофіційної угоди (без свідків), і суперечки, які виникали у зв'язку з цим, вирішувались простою присягою. Вона ґрунтувалася на взаємній довірі сторін (ст. 49).

Високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити в Руську правду цілий устав банкрутства. Розрізнялось три види банкрутства: у випадку нещастя, коли товар знищено в результаті стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійного нападу (при цих умовах купець отримував розстрочку в платежі); коли купець програв або програє чужий товар (банкрут віддавався на волю кредиторів: вони могли чекати повернення боргу, дати банкруту відстрочку або продати його в холопство (ст. 54); у випадку злісного банкрутства, коли купець-боржник, який не мав кредиту, брав у гостя з іншого міста або в іноземця товар і не повертав за нього гроші (банкрут продавався разом з усім його майном (ст. 55)).

Руське право знало і договір особистого найму. При цьому наймитів, як правило, перетворювали в залежних людей.

Спадкове право

Руська правда розрізняє два види спадкування: за заповітом і за законом. Якщо померлий не залишив заповіту, набувало сили спадкування за законом.

До повноліття синів спадковим майном розпоряджалася дружина померлого. Якщо вона в другий раз виходила заміж, то призначався опікун із числа близьких родичів опікуваних. Винагородою для опікуна було те, що він користувався доходами з маєтку опікуваних. Батьківський двір не ділився і переходив до молодшого сина (ст. 99—100).

Дружина померлого отримувала в своє розпорядження частину майна "на прожиток" (ст. 93), а сестру брата повинні були видати заміж, виділивши їй придане (ст. 95).

У більшості народів світу при переході від первіснообщинного ладу до цивілізації існував звичай, відповідно до якого спадкувати могли тільки сини. В Київській Русі община теж була зацікавлена в тому, щоб її багатства не йшли на сторону, щоб у випадках, коли дівчина виходила заміж за хлопця з іншого села, успадковане нею майно не переходило до цієї общини. Ось чому Руська правда підкреслювала, що ні мати, ні дочки не можуть претендувати на спадщину (ст. 93,95).

Із цього загального права спадкування Руська правда робила виняток для бояр та дружинників, які при відсутності синів могли передавати спадщину дочкам (ст. 91). Це робилося для того, щоб маєтки завжди залишались за родовитими сім'ями.

Кримінальне право

Багато понять, які регулювали відносини людей при родоплемінному ладі, були перенесені в цивілізоване суспільство. Це перш за все відноситься до поняття "злочин", котрий трактувався як образа, що наносила певні матеріальні та моральні збитки. Об'єктами злочину були особистість і майно. Об'єктивна сторона злочину розпадалася на дві стадії: замах на злочин (вийняти з піхв меч) і закінчений злочин. Руська правда мала уявлення про перевищення меж необхідного захисту (якщо злодія вб'ють після його затримання). До пом'якшуючих обставин закон відносив стан сп'яніння, до обтяжуючих—корисливий умисел. Суб'єктами злочину могли бути тільки вільні люди. Вони відповідали за правопорушення: сплачували кримінальні штрафи, могли бути вигнані з общини, продані в холопство.

Із самого початку кримінальне право оформлюється як право-привілей. Життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини. Холопи ж взагалі не захищались законом.

Руська правда ставила питання і про суб'єктивну сторону злочину: намір та необережність. Так, якщо вбивство було здійснене внаслідок сварки або "в пиру", то винний сплачував кримінальний штраф разом з общиною (ст. 6). Якщо ж злочинець був професійним грабіжником ("став на розбій") і вбив когонебудь, то община не тільки не допомагала йому в сплаті штрафу, а й повинна була видати його разом з дружиною та дітьми "на потік та пограбування" (ст. 7). Вбивство жінки каралось тими ж покараннями, що і вбивство чоловіка.

Руська правда знала такі види злочинів:

— злочини проти особи, до яких відносились вбивство, тілесні ушкодження, побої, образа словом;

— майнові злочини, якими вважались: розбій, грабіж, крадіжка, незаконне користування чужим майном, псування межових знаків.

Види покарань

Система покарань за Руською правдою досить проста. У Київській Русі існували такі види покарань віддання на поталу, віра (штраф).

Крім того, відшкодування нанесеної шкоди здійснювалось за допомогою штрафів, які називались: головництво, урок, повернення крадених речей.

Віддання на поталу було вищою мірою покарання за Руською правдою. Злочинця та його сім'ю виганяли з общини, а майно конфіскували на користь общини (пізніше на користь князя).

З часом під відданням на поталу стали розуміти фізичну розправу і конфіскацію майна. Це покарання призначали лише у трьох випадках: за вбивство під час розбою (ст. 7), крадіжку коней (ст. 35), підпал (ст. 83).

Наступним за тяжкістю видом покарання була віра — штраф, який призначався лише за вбивство.

Віра була грошовим стягненням, яке йшло на користь князя. Найбільш поширений розмір віри — 40 гривень. Це був дуже великий штраф. За цю суму можна було купити 20 корів або 200 баранів. Рядовий общинник, який присуджувався до уплати віри, потрапляв у тяжке становище. Виходом для таких людей був інститут дикої віри — штраф, який платила община сама або разом з правопорушником.

За завдання каліцтва, важких тілесних ушкоджень призначалося напіввір'я — 20 гривень (ст. 27).

Решта злочинів каралися "продажем", під яким розуміли штраф у розмірі від 1 до 12 гривень. "Продаж" надходив до князівської казни, а потерплий отримував "урок" — грошове відшкодування за завдані йому збитки.

Родичі вбитого отримували грошове відшкодування, яке мало назву головництво. Більшість дослідників приходять до висновку, що головництво стягувалось в тому ж розмірі, що і віра.

Треба підкреслити, що в Руській правді була відсутня смертна кара. Проте це не значило, що на практиці її не було. По-перше, в Київській Русі досить довго існувала кровна помста. Дуже цікава стаття, яка дозволяла вбити злодія в тому разі, коли його захоплено вночі, на місці злочину або в разі опору з його боку. Якщо ж злодія вбито зв'язаним або за межами двору, де він здійснив крадіжку, — вбивця підлягав покаранню.

При Володимирі Святославович і віра була замінена смертною карою, але ненадовго, оскільки це негативно відбилосся на прибутках князя.

Загальні висновки

Таким чином, з VI ст. по 30-ті роки XIII ст. Київська Русь пройшла складний шлях, багатий на різноманітні події та позначений жвавими політичними, соціальними, економічними, державно-правовими та культурними процесами. Це був час творення першої Української держави з центром у Києві. В ході формування державності Київська Русь виступила осередком об'єднання інших східнослов'янських народів.

Протягом усього свого існування Україна-Русь воювала з агресивними сусідами, насамперед із степовими кочовиками, і разом з тим встановлювала й розвивала плідні зв'язки з країнами Заходу і Сходу. Передові для свого часу державний лад, правова система, виробничі відносини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, вдала дипломатична діяльність на міжнародній арені, підкріплена силою зброї в боротьбі проти іноземних загарбників, широке використання здобутків світової цивілізації, виразний потяг до творчого, духовно забезпеченого життя, ґрунтований на християнських цінностях, — все це сприяло тому, що Київська Русь висунулася на провідні позиції в Європі й була шанована тогочасними найрозвинутішими країнами.

Невпинний поступ України-Русі шляхом політичного, суспільного, економічного, культурного прогресу, подальший розвиток національної державності та права перервали й на десятиріччя загальмували процеси роздробленості та розпаду.

Розділ 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО - ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (перша пол. XIII - друга пол. XIV ст.)

3.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Розпад Київської Русі був закономірним результатом її економічного і політичного розвитку. Його причини корінилися у тогочасних виробничих та суспільних відносинах, які розвивалися на базі піднесення продуктивних сил у сільському господарстві й ремеслі. Замкнутий характер натурального господарства вів до зміцнення самостійності окремих князівств, а звідси і до зміни їхньої політичної орієнтації на відокремлення. Місцеві економічні інтереси зумовлювали прагнення до виходу з-під влади Великого князя. Роль політичного центру від Києва переходить на місця: таку роль починає відігравати головне місто того чи іншого удільного князівства. Його піднесення породжувало певну агресивність по відношенню до сусідів. Втрата державної єдності об'єктивно вела до князівських міжусобиць. Кожний з місцевих князів прагнув до розширення своїх володінь і здобуття титулу Великого князя.

У середині XII ст. Київська Русь розпалася на князівства: Київське, Галицьке, Волинське, Смоленське, Переяславське, Володимиро-Суздальське тощо. Ці князівства-землі у свою чергу поділялися на менші князівства або волості. На удільні князівства була перенесена система сюзеренітету-васа-літету.

Кожне князівство (земля) мало свої особливості політичного розвитку. У Новгороді та Пскові утворилися феодальні республіки, у Володимиро-Суздальській землі перемогла міцна князівська влада, в Галицько-Волинській землі великий вплив на владу традиційно мала боярська аристократія.

Повернемося до тих часів, коли і Волинь, і Галицька земля не були залежними від Києва. Слід відзначити, що волинська державність була старша, ніж київська, з неї почалося об'єднання українських племен. Це була багата земля, розташована на торговельних шляхах до Західної Європи. До Київської держави її приєднав Володимир походами 981 та 993 років. Приблизно в цей же час до Києва було приєднано і Галицьку землю.

Волинська та Галицька землі мали величезне значення для розвитку економіки Київської Русі. Після того, як кочові племена перекрили шлях до Криму, Прикарпаття стало єдиним джерелом постачання солі. Крім цього, через Волинську та Галицьку землі пролягали головні торговельні шляхи на захід, що робило їх однією з головних ланок європейської торгівлі тих часів.

В епоху розпаду Київської Русі в XII — XIII ст. завершуються процеси виділення окремих земель. Київ перетворився зі столиці Русі на "стольне" місто Київської землі.

Окрім Київського князівства, на території Південно-Західної Русі в XII ст. з'являються незалежні Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства, поміж яких не вщухала міжусобна боротьба.

Галицька земля відокремилася від Києва в 1097 р. Тут утворилася династія правників Ярослава Мудрого, князів Ростиславичів. Збирання галицьких земель здійснив видатний державний діяч Володимирко (1124—1152 рр.). Столицею князівства в 1141 р. став Галич. Але найвищої могутності Галицьке князівство досягло за часів князювання сина Володимира — Ярослава Осмомисла (1152—1187 рр.).

Автор "Слова о полку Ігоревім" так характеризував галицького князя: "Сидить високо на своїм золотокороні престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками — заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота". Ярослав мав союзницькі договори з Угорщиною, Польщею та Німеччиною. З метою зміцнення союзу з Юрієм Довгоруком він одружився з його дочкою Ольгою.

Його наступник — Володимирко II не поладив з боярами і звернувся за допомогою до угорського короля Бели III. У 1188 р. Бела проголосив себе королем Галичини, а Володимирко II посадив у в'язницю. Це була перша іноземна окупація Галичини, яка стала прецедентом на багато років.

З часом Володимирку II з допомогою німців та поляків вдалося повернути владу. Але після його смерті в 1199 р. Галицьке князівство було приєднане до Волині і втратило свою незалежність.

Волинське князівство утворилося в часи правління правника Володимира Мономаха — Мстислава Ізяславича.

Між Галицькою та Волинською землями завжди існували добросусідські відносини, що проявлялося, перш за все, в господарських зв'язках. Ці фактори, а також необхідність спільного протистояння агресії з боку Угорщини та Польщі створили передумови для об'єднання сусідніх земель в єдине князівство.

Як наслідок, на заході України з'явилася сильна політична організація — Галицько-Волинське князівство, яке майже на сто років продовжило традиції русько-української державності.

Вершини могутності Галицько-Волинське князівство досягло під час князювання Романа Мстиславича (1170—1205 рр.). Своєю опорою він зробив середнє і дрібне боярство та міське населення. Завдяки новій політиці йому вдалося приборкати боярську верхівку, провести ряд заходів щодо піднесення міжнародного авторитету держави. Роман здійснив декілька вдалих походів на Литву, в 1196 р. приєднав до свого князівства землі литовського племені ятвягів.

У 1202 р. він заволодів Києвом, але, на відміну від батька та діда, туди не перейшов, а залишився на Волині. Великої слави набув Роман у війнах проти половців, які в той час постійно нападали на Русь. Він двічі — у 1202 і 1203 рр. очолював об'єднані походи українських князів на половецькі кочовища. Матеріал однієї з польських хронік свідчить, що Роман "за короткий час так піднявся, що правив майже усіма землями і князями Русі". Загинув Роман Мстиславович під час походу на Польщу 19 червня 1205 р.

Після загибелі Романа боярство Галицько-Волинської землі, скориставшись із малолітства його синів Данила і Василька, намагається зміцнити свою владу. Однак середовище боярства не було однорідним, і це привело до протистояння бояр — великих землевласників, з одного боку, і бояр—середньо-заможних та дрібних — з іншого. Боярська верхівка, яка зосередила в своїх руках величезні земельні багатства, намагалася встановити необмежену владу аристократії. Середньозаможні і дрібні бояри та міське населення були прихильниками об'єднання земель під владою великого князя, виступали за зміцнення цієї влади. Розпочалися усобиці, в яких брали участь чернігово-сіверські князі. В ці усобиці втручалися Польща та Угорщина.

Особливо сильною була опозиція князівській владі в Галичині. Однак боярська опозиція тут не була єдиною. Частина бояр підтримувала князів Ігоревичів (синів Ігоря, героя "Слова о полку Ігоревім"), а частина була прихильна до Угорщини. Спочатку владу захопили Ігоревичі, потім Галичина була окупована Угорщиною. В 1211 р. брати, скориставшись невдоволенням населення угорською окупацією, повернулися до Галичини, стративши при цьому "за зраду" понад 500 бояр. Ця акція, в свою чергу, відвернула галицьке боярство від Ігоревичів. При допомозі угорських військ та волинських бояр на князівський стіл було посаджено малолітнього Данила. Проте його князювання не було тривалим. Після ряду змін князівський стіл посів боярин Владислав Кормильчич — єдиний факт в історії України, коли до влади прийшов представник не князівського роду.

У 1214 р. Угорщина та Польща домовилися про розчленування Галицько-Волинського князівства: Угорщина загарбала Галичину, а Перемишль було передано краківському князеві Лешку. Останній підтримав синів Романа, і в 1215 р. за згодою Лешка Данило й Василько одержали батьківську вотчину — Володимир.

Доба 1205—1245 рр. надзвичайно цікава й важлива для розуміння загальних умов розквіту русько-української державності. Треба назвати тих, хто в тяжкий для України час був вірний князівському столу і зберіг спадщину Романа для його синів.

Перш за все це дружина Романа, княгиня Ганна, яка протягом 14 років дбала за синівські права, вела напружену боротьбу з галицьким боярством. Вона стала другою після княгині Ольги жінкою, яка залишила глибокий слід в історії України.

Ще одна дуже важлива риса цієї доби — це відданість князівській владі волинського боярства, завдяки чому вдалося зберегти для синів Романа Волинь. Протягом 40 років Волинська земля залишалась надійною опорою Романовичів: там перебував під доглядом бояр Василько, і рятувався Данило після невдач у Галичі. Волинські воїни не раз віддавали життя, визволяючи Галич від угорців.

У 1219 р. галичани самі виступили проти угорської окупації. Боярство запросило на галицький стіл Мстислава Удатного — новгородського князя, який князував у Галичі до 1228 р.

Тим часом Данило і Василько об'єднали всі землі Волинського князівства. З 1230 р. починається боротьба Данила за Галичину.

У цих війнах брали участь також Литва, Польща, Австрія, Пруський орден хрестоносців. Результат боротьби залежав від позиції самих галичан і, перш за все, міського населення. Нарешті, в 1238 р. "мужі градські", всупереч волі боярства, відкрили браму Галича перед Данилом. Але його домагання на цьому не закінчилися. В 1239 р. Данило заволодів Києвом. Після цього ще п'ять років минуло в боротьбі Данила з Угорщиною за Галичину. І лише рішуча перемога Данила влітку 1245 р. під Ярославом, де було розбито війська угорців та прихильних до них галицьких бояр, поклала кінець 40-літній війні за звільнення Волині та Галичини від іноземної окупації. Єдність Галицько-Волинського князівства було відновлено.

3.2. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня монголо-татарська держава. Боротьба за владу між племінними ватажками принесла перемогу Темучину, який під іменем Чингісхана в 1206 р. був проголошений весмонгольським ханом.

У результаті багаторічних воєн та походів Чингісхана в Китай, Середню Азію, на Кавказ була створена величезна імперія, завойовницька політика якої принесла незліченні страждання багатьом народам та країнам.

У 1222 р. монголо-татарські орди через Кавказ вдерлися в причорноморські степи і завдали поразки половцям в битві на Дону. Половецький хан Котян звернувся за допомогою до руських князів. Мстислав Галицький і Данило (що в цей час княжив на Волині), князі київський, чернігівський і смоленський разом з половцями виступили проти ординців. 31 травня 1223 р. на р. Калка відбулася грандіозна битва, в якій руські та половецькі загоны були розгромлені. Монголо-татари також зазнали значних втрат і тому не наважилися продовжити похід на Русь.

Після смерті Чингісхана похід на руські землі очолив його онук Батий, улус якого знаходився у західній частині монгольських володінь. Протягом 1237—1238 рр., незважаючи на героїзм руських воїнів та населення, були розгромлені війська рязанського і володимиро-суздальських князів. Північно-Східна Русь була спустошена.

У 1239 р. монголо-татарські орди на чолі з Менгу-ханом почали завоювання Південно-Західної Русі. Навесні 1239 р. був захоплений, зруйнований та спалений Переяслав. Така ж доля спіткала Чернігів. Проте Менгу - хан не наважився штурмувати Київ.

Але восени 1240 р. монголо-татари "многом множеством сили своєї" знову підійшли до Києва і взяли місто в облогу. Понад 10 тижнів тривав штурм. Зрештою впала твердиня киян — "град Володимирів". Останні захисники трималися в Десятинній церкві. Монголо-татари таранили стіни храму, і він завалився. Всі, хто там був, загинули. 6 грудня 1240 р. орда захопила Київ і повністю його зруйнувала, а людей, за словами суздальського літописця, "от мала до велика все убиеша мечем".

Здобувши Київ, монголо-татари рушили на Галицько-Волинську землю. На початку 1241 р. вони здобули Колодязин, Кам'янець, Данилів, Галич, Володимир, Луцьк. В цьому ж році ординці вийшли на західні рубежі Русі та вдерлися на територію Чехії, Польщі, Угорщини. В 1242 р., довідавшись про смерть великого хана Угедея, вони повернули назад. У пониззі Волги монголо-татари заснували державу під назвою "Золота Орда", під владу якої потрапили народи Русі, Хорезму, Північного Кавказу, Поволжя.

Монголо-татарська навала завдала величезної шкоди Південно-Західній Русі. Внаслідок ординського панування уповільнився процес розвитку державності України-Русі. Посилився економічний та політичний занепад Києва та всього Придніпров'я. Втрачає значення політичного центру землі Чернігів, припинило існування як окрема земля Переяславське князівство.

Російські історики XIX ст. (С. М. Соловйов та ін.) твердили, що Придніпров'я з Києвом після монголо-татарської навали опинилось в стані повного запустіння. Насправді ж навіть на Переяславщині життя не припинилося, а ряд міст, зокрема Київ, і надалі зберегли своє значення економічних і культурних центрів.

Незважаючи на гніт Золотої Орди, у другій половині XIII — на початку XIV ст. державне життя у Придніпров'ї, на Поділлі, в Галицько-Волинській землі майже повністю відроджується. Знову великими торговельними центрами стають Київ, Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Перемишль,

Кам'янець. Завдяки державному розуму Данила Галицько-Волинського князівство стає політичним центром українських земель. Золота Орда, звісно, вважала небезпечним для себе дальше його зміцнення. В 1245 р. до Данила прибули послы від хана, і в 1246 р. він був змушений виїхати до Орди.

Данило дістав від татар підтвердження прав на все князівство, але мусив визнати себе васалом хана. Незважаючи на моральне приниження, авторитет Данила в ставці хана значно зріс. Він повернувся з ярликом як його васал і таким чином міг сподіватись на захист з боку ординців у разі будь-яких конфліктів з сусідами.

Данило та його оточення розглядали залежність від Орди як вимушений крок. Князь галицький почав послідовну й обачливу політику, спрямовану на визволення України-Русі від іга ординців. Перш за все він взявся за економічне відродження Галицько-Волинської землі. Були засновані нові міста: Данилів, Львів, Холм.

Відзначивши розмах розбудови держави, літописець писав, що за Данила у Галичині та на Волині засновано 70 міст, в яких процвітали промисли, ремесла, будувалися нові храми та інші будівлі. Галицько-Волинське князівство добре знали в Європі, де його ототожнювали з Руссю.

Боротьба за зверхність над всіма руськими землями між Південно-Західною та Північно-Східною Руссю була досить напруженою. Важливо зазначити, що ця боротьба тривала в умовах, коли всі руські князі були васалами ханів Золотої Орди і всемонгольського Великого хана.

Цей факт дає можливість під іншим кутом глянути на роль та значення монголо-татарського поневолення Русі. Дотепер панівною була думка про виключно негативну роль саме ординців для розвитку східнослов'янських народів. Безперечно, поневолення одного народу іншим завжди є злом. І ті горе, сльози, кров, розруха, яку ординці принесли на Русь, назавжди залишаться на їх совісті. Але, з іншого боку, більше народної крові пролили в цей час удільні князі в їхніх чварах між собою.

Весь період ординського панування позначений кривавими княжими усобицями, і більше народу загинуло від князівських чвар, ніж від ординських мечів.

Удільні князі приводили загоны татар на своїх сусідів, підлістю та інтригами при ханському дворі отримували ярлики на велике княжіння та грабували землі непокірних сусідів. Особливою підступністю відзначалися московські князі.

Дуже важливі на цьому тлі відносини Галицько-Волинського та Володимиро-Суздальського князівств. Сучасниками Данила були великий князь Ярослав та його сини: Андрій та Олександр (Невський). Ще в 1243 р. Ярослава, першого з руських князів, хан Батий викликав до Золотої Орди. Звідти він повернувся з ярликом "великого князя Русі". Це була нагорода Ярославу за те, що він не брав участі в битві 1238 р., коли об'єднані сили руських князів намагались зупинити переможну ходу ординців.

Після смерті Ярослава, отруєного в один з його візитів доставки хана, його сини отримали: Андрій — Володимирське князівство, Олександр — Київ та "всю землю Руську". Крім того, Олександр володів Новгородом.

Між братами почалася жорстока боротьба за владу. Андрій не бажав служити татарам, Олександр, навпаки, виражав їм повну покору. Андрія підгримували Ярослав Тверський та Данило Галицький, за Олександром стояла Золота Орда. В 1252 р. він привів на брата татарське військо, Андрій був вимушений втекти до Швеції. Таким же підступним способом Олександр намагається звільнитись від Данила Галицького, але останній зумів відбитись від татар.

Отже, як бачимо, руські князі використовували ординців у власних цілях, і перш за все у боротьбі один проти одного за владу. Ще раз підкреслимо, що така поведінка була характерна для князів Північно-Східної Русі, які намагались встановити власне панування в рамках усієї Київської держави. Але в інших країнах

спадкові великокнязівські права визнавалися не за князями Північно-Східної Русі, а за князями Південно-Західної Русі.

Цікавими є зв'язки Данила Галицького з Папою Римським Інокентієм IV. Папа намагався організувати оборону християнства від татарської небезпеки і звертався з листами не лише до Данила, але й до Олександра Невського, якого закликав до об'єднання.

Римська курія ставила інші цілі — намагалася поширити католицизм на Галицько-Волинську землю. Коли Данило переконався, що представники папи приїхали "для викорінення грецьких звичаїв та обрядів", у 1248 р. він припиняє зв'язки з Римом.

Цікаво, що папська делегація привезла в дар Данилові королівську корону, від якої він відмовився, щоб не ускладнювати відносини з татарами.

З цим фактом зв'язаний такий момент: у листуванні папи з Данилом і Васильком папа називав їх обох "гех", а державу з 1246 р. — королівством.

Питання це набуває ще більшого значення, якщо порівняти звернення папи до братів Романовичів з титулуванням Олександра Невського. В листі до магістра Тевтонського ордену папа згадує, що надіслав листи до "Данила, достойного короля Русі, та до Олександра, князя Суздальського".

Питання про титул України як королівства має довгу історію. Ще коли син Ізяслава I — Ярополк у 1074 р. звернувся до папи Григорія VII, то папа іменував його, позбавленого держави, "королем русичів", а Болеслава — короля Польського — тільки князем.

У 1252 р. переговори Данила з папою відновилися. До цього його спричинило виникнення нової загрози на східних кордонах: татари готували похід на Галицько-Волинське князівство. Розраховуючи на допомогу Папи Римського, Данило дав згоду на унію і прийняв від папи королівську корону, якою й був коронований у Дорогичині в 1254 р. Тоді ж Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти татар. Проте організувати його не вдалося, Данило не отримав обіцяної допомоги і розірвав угоду про унію.

Як згадано вище, Данило намагався встановити міцні зв'язки з сусідами. Але це не завжди вдавалося. Напружені відносини склалися з литовським князем Міндовгом. Періоди союзницьких зв'язків змінювалися на ворожі відносини. У 1254 р. Данило здійснив похід на Литву, в результаті якого його син одержав землі в Білій Русі, а інший син — Шварно одружився на дочці Міндовга. Тоді ж був укладений військовий союз з Литвою проти монголо-татар. Протягом 1254—1255 рр. об'єднані сили союзників завдали ряд успішних ударів по ординцях.

Князь Данило мав намір рушити на визволення Київської землі, але в цей час Міндовг розірвав військовий союз і виступив проти галицького князя. Головна причина була в тому, що Литва також намагалася заволодіти Києвом. В 1255—1257 рр. точилися сутички з литовськими військами. В них у 1256 р. загинув Роман Данилович, а волості в Білій Русі були втрачені.

В 1258 р. на Подніпров'ї з значними силами з'явився монгольський воєвода Бурундай. Спочатку він, не оголошуючи війни Галицько-Волинському князівству, закликав Романовичів до походу на Литву. Це остаточно порвало їх відносини з Міндовгом. Наступного року Бурундай з'явився з ще більшими силами і примусив Романовичів знищити власні укріплення Луцька, Даниліва, Львова, Володимира та ін. Після цього татари пішли на Польщу і зруйнували Люблін, Сандомир і Краків.

Галицько-Волинське князівство знову визнало над собою владу ординських ханів.

У 1264 р. князь Данило Романович помер у Холмі. З історичної сцени зійшов один із найвидатніших державних діячів України. Він зібрав усі землі, що ними володів його батько, створив із них разом з братом Васильком могутню державу, з якою рахувались всі європейські держави та католицький Рим. Своїм коронуванням Папа Римський затвердив її становище як королівства, гідної спадкоємиці традицій Київської Русі. Незважаючи на тісні зв'язки з Західною Європою, культура, право, релігія Галицько-Волинського князівства залишилися українськими.

Видатний український історик Наталія Полонська-Василенко підкреслює, що доба Данила важлива ще й тим, що в цей час яскраво намітилася різниця між орієнтацією української держави та Володимиро-Суздальської землі: тоді як Данило для зміцнення своєї держави та звільнення її від татарського панування шукав зв'язків з Європою, Олександр Невський, орієнтуючись на схід, визнав безоглядно владу ординців.

Після смерті Данила Галицько-Волинське князівство перейшло до рук Василька. В Галичині княжили сини Данила: Лев—у Галичі й Перемишлі, Мстислав—у Теревовлі, Шварно — у Белзі та Холмі.

У кінці ХІІ ст. знову посилюється натиск ординців на українські землі. Хани вимагали участі князів у татаро-монгольських походах та сплати данини. Лев Данилович та Василько були не в змозі дати відсіч Орді. До того ж між синами Данила почалися чвари за білоруські землі, що ще більше ослабило Галицько-Волинське князівство. У 1270 р. Василько помер, передавши перед смертю Волинь своєму синові Володимирові, який залишив по собі пам'ять як покровитель освіти та культури.

У 1301 р. Галицька та Волинська землі знову були об'єднані, на цей раз у руках Юрія Львовича, який титулувався "королем Русі".

Після смерті Юрія Галицько-Волинське князівство перейшло до його синів Андрія і Лева. В одному з військових походів проти ординців 1323 р. брати загинули. Династія Даниловичів припинилася.

Після недовгого правління боярської верхівки середнє та дрібне боярство на галицько-волинській стілі запросило в 1325 р. мазовецького князя Болеслава, який прийняв православ'я та ім'я Юрія і почав титулуватися "князем землі Руської, Галицької і Володимирської", Юрій-Болеслав не став маріонеткою в

руках бояр і проводив самостійну внутрішню та зовнішню політику. Звичайно, це не влаштувало боярство, і 7 квітня 1340 р. князь був отруєний.

Смерть Юрія-Болеслава поховала останню надію українців на державне відродження і відкрила шлях до прямих втручань у внутрішні справи українських земель з боку оновлених сусідніх держав — Польщі та Угорщини.

Після смерті Юрія-Болеслава боярство покликало на князівський стіл Любарта — сина литовського князя Гедиміна. Але спроба Любарта утвердитися в Галичині викликала невдоволення Казимира Великого — короля Польщі. Почалася боротьба за галицько-волинські землі між їхніми сусідами. При допомозі татар боярам на деякий час вдалося зберегти державність. Правити став боярин Дмитро Дедько, як "староста та управитель Руської землі". Але після його смерті в 1349 р. Казимир Великий дістав від татар ярлик на Галичину.

У боротьбі за державність, яка набула характеру народної війни, перемогли поляки. Казимир намагався тісно зв'язати Галичину з Польщею. Він залишив за нею назву "королівство Русі", українську мову як урядову, не переслідував православних.

У 1351 — 1352 рр. галицько-волинські землі стали причиною війни між Польщею та Литвою. За перемир'ям 1352 р. Галичина залишилася під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля — під владою Литовської держави.

Після смерті Казимира в 1370 р. Галичина відійшла до Угорщини. В 1372 р. Людвіг—король Угорщини — передав Галичину намісникові, своєму родичу князю Владиславу Опольському. Останній протегував німецькій колонізації, рішуче підтримував католиків, нехтуючи при цьому інтересами українців. У 1378 р. Людвіг усунув Владислава і призначив управителем одного з урядовців.

Закінчилася фікція державності Галичини. В 1387 р., за короля Ягайла, Галичина остаточно була приєднана до Польщі.

3.3. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Як і в Київській Русі, все населення Галицько-Волинської землі поділялося на вільних, напіввільних і залежних.

Вільні

До них належала пануюча соціальна група: боярство, духовенство, частина селянства, більша частина міського населення. Розвиток князівського домену в Галицькій землі мав свої особливості. Складність утворення в Галичині князівського домену полягала, по-перше, в тому, що він почав складатися вже тоді, коли більшу частину общинних земель було захоплено боярами і для князівських володінь коло вільних земель було обмежене. По-друге, князь, намагаючись здобути підтримку в місцевих феодалів, роздавав їм частину своїх земель, унаслідок чого князівський домен зменшувався, а бояри, отримавши земельні держання, часто перетворювали їх у спадкові володіння. По-третє, основна маса вільних общинників уже перебувала у залежності від боярської вотчини, у зв'язку з чим князівський домен потребував робочої сили. Князі могли приєднати до свого домену лише землі общин, які не були захоплені боярами. На Волині, навпаки, князівський домен об'єднав переважну більшість общинних земель, і лише згодом з нього почали виокремлюватися та зміцнюватися місцеві бояри. Найбільш важливу роль у суспільному житті князівства відіграло боярство. Особливістю Галицько-Волинської землі було те, що з давніх часів тут сформувалася велика група боярської аристократії. Вона володіла значними земельними багатствами, селами та містами і мала величезний вплив на внутрішню і зовнішню політику держави.

Боярство не було однорідним. Воно поділялося на крупне, середнє та дрібне. Середнє та дрібне боярство перебувало на службі у князя, часто отримувало від нього землі, якими володіло умовно, себто доки служило князю. Великі князі роздавали землі боярам за їхню військову службу - "до волі господарської" (до волі великого князя), "до живота" (до смерті власника), "в отчину" (з правом передачі землі в спадщину).

До пануючої групи примикала верхівка духовенства, яка також володіла землями та селянами. Духовенство було звільнене від сплати податі і не несло ніяких обов'язків перед державою.

Селянство

Селянство складало основну масу населення Галицько-Волинської землі. Як і в Київській Русі, селяни називалися смердами. Більшість з них були вільними, мали своє господарство і в складі общини сплачували оброк державі в особі князя. Серед форм селянського володіння землею переважало общинне землеволодіння, що пізніше отримало назву "дворище". "Дворище" як об'єднання кількох селян-общинників із розпадом общини поступово розділялося на індивідуальні двори.

Процес утворення великого землеволодіння супроводжувався посиленням економічної залежності селян і появою ренти. Першою формою вираження такої залежності селян була данина а. На користь великого князя селяни сплачували "татарщину" (раніше її збирали баскаки), "серебщину", відбували різні повинності, а на користь місцевих панів сплачували оброк (дякло) натурою: хутром, воском, зерном.

Данина, що накладалася на "дим", "плуг", не мала конкретних розмірів, і її збирали шляхом "полюддя". Крім того, общинники виконували підводну і військову повинності, а також мали будувати й ремонтувати дороги, укріплення, замки. Об'єкти сільського господарства обкладались оброком, який стягувався не лише продуктами, а й грошима. Грошовий оброк у Галицько-Волинському князівстві отримує назву "чинш", а селян називають "чиншовиками".

Жителі приміських сіл у більшості не були корінним населенням. Вони були посаджені на землю князями чи боярами. Села ці поділялися на сотні й десятки, а їхніх жителів називали "сотенними". За право користування землею та інвентарем вони зобов'язані були виконувати феодалні повинності, обробляти землю, сплачувати оброк, будувати та ремонтувати міські укріплення, нести службу з охорони міста тощо. Приміські сотні об'єднувалися в тисячі на чолі з тисяцьким.

До вільних належав а також більша части на міського населення. Соціальний склад жителів міст ставав неоднорідним: диференціація тут також була значною. Верхівку міст складали "мужі градські" і "містичі". Міська верхівка була опорою влади князя, виявляла пряму зацікавленість у зміцненні його влади, бо вбачала в цьому гарантії збереження своїх привілеїв.

Існували купецькі об'єднання — гречини, чудинці та ін. Ремісники також об'єднувались у "вулиці", "ряди", "сотні", "братчини". Ці корпоративні об'єднання мали своїх старост і свою казну. Всі вони знаходилися в руках ремісницької і купецької верхівки, якій підкорялися міські низи — підмайстри, робітні люди та інші "люди менші".

Галицько-Волинська земля була рано відірвана від великого шляху "з варяг в греки", рано зав'язала економічні та торговельні зв'язки з європейськими державами. Ліквідація цього шляху майже не відбилася на господарстві Галицько-Волинської землі. Навпаки, ця ситуація привела до бурхливого росту чисельності місті міського населення. Наявність цієї особливості в розвитку Галицько-Волинського князівства забезпечила важливу роль міського населення в політичному житті держави. У містах крім українських постійно мешкали німецькі, вірменські, єврейські та інші купці. Зазвичай вони жили своєю общиною і керувались законами та порядками, встановленими владою князів у містах.

Напіввільні

До них належала та частина селянства, яка втратила господарську самостійність і змушена була за отримане в борг зерно, інвентар і гроші працювати на землі власника.

Зі зростанням великого боярського землеволодіння скорочувалась кількість вільних селян, збільшувалось число залежних, яких можна на той час віднести до напіввільних.

Залежні

До них належали холопи й челядь. Як і в Київській Русі, у Галицько-Волинському князівстві існувало холопство, однак тут єдиним джерелом холопства був "полон". Формування великого боярського землеволодіння поєднувалося з процесом перетворення холопів у феодално залежних людей. Холопи обслуговували двір боярина або залучались до обробітку ріллі. Бояри "саджали" холопів на землю, і таким чином виникали нові села з феодално залежним населенням, а холопи з'єднувались із селянством.

Під словом "челядь", на відміну від холопів, розуміли залежних селян, яких захоплювали разом з їхнім майном.

3.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Органи влади

Органами влади в Галицько-Волинському князівстві були князь, боярська рада і віче, але їхня роль у житті держави була іншою, ніж у Київській Русі.

Князю, який стояв на чолі держави, належала верховна влада. Він мав право приймати законодавчі акти, право вищого суду, здійснював центральне управління державою. Князь видавав грамоти про передачу спадку, про наділення своїх васалів землею, хрестоцілувальні грамоти, грамоти про пожалування посадами тощо. Однак ця законодавча творчість не була всеохоплюючою, до того ж законодавчу владу князів часто не визнавали бояри. Князь мав верховну судову владу, хоча не завжди міг її здійснити. Якщо князь досягав відповідної домовленості з боярами, судова влада повністю зосереджувалася в його руках. У разі незгоди судова влада фактично переходила до боярської аристократії.

Васали князя разом із посадою отримували й право суду в межах свого володіння. У боярських вотчинах всі судові повноваження перебували в руках бояр. І хоча на місцях засновувалися князівські судові органи, куди князь направляв своїх тіунів, вони не могли протистояти судовій владі бояр. Князь очолював військову організацію, через уповноважених ним осіб збиралися податки, чеканилась монета, здійснювалося керівництво зовнішньополітичними відносинами з іншими країнами.

Спираючись на військову силу, князь прагнув зберегти своє верховенство й у сфері державного управління. Він призначав посадових осіб (тисяцьких, воевод, посадників) у містах і волостях свого домену, наділяючи їх земельними володіннями на умові служби. Крім того, князь намагався впорядкувати також фінансово-адміністративну систему, оскільки в цей час ще не було розмежування між загальнодержавними і князівськими доходами.

Основна форма правління

Основною формою правління в Галицько-Волинській землі була ранньфеодална монархія, однак тут мала місце й така форма правління, як дуумвірат.

Так, із 1245 р. і до смерті Данила Галицького він правив разом із братом Васильком, який володів більшою частиною Волині.

У кінці XIII ст. з'явилась можливість встановити дуумвірат Лева (Галицького) і Володимира (Волинського), але чвари між ними не дозволили реалізувати її. Сини князя Юрія — Андрій та Лев спільно виступали в зовнішньополітичних питаннях. У грамоті 1316 р. вони називають себе "князі всієї Русі,

Галичини і Володимирії". Авторитет великих князів підтримували королівські титули, якими їх іменували Папа Римський та правителі європейських держав.

Проте зосередити всю державну владу в своїх руках великим князям так і не вдалося. В цьому їм чинило перепони заможне боярство, особливо галицьке. Великий князь вимушений був допускати бояр до управління державою. І хоча великий князь в окремі періоди був необмеженим правителем, фактично він залежав від боярської аристократії, яка всіляко намагалась обмежити його владу.

Деякі князі вели рішучу боротьбу проти крамольного боярства. Так, Данило Галицький застосовував проти таких бояр навіть каральні дії: багатьох стратив, у багатьох конфіскував землі, які роздавав новому, служивому боярству.

Проте боярська аристократія підтримувала владу великого князя, оскільки він був виразником її соціальних інтересів, захисником її земельних володінь. В окремі періоди Галицько-Волинської Русі значення князівської влади настільки знижувалось, що князі не могли зробити ані кроку без згоди з боярством. Все це дозволяє зробити висновок, що в Галицько-Волинській землі існувала така форма правління, як монархія, обмежена впливом аристократичного боярства.

Боярська рада

Боярська рада як постійний державний інститут діяла в Галицько-Волинському князівстві вже в першій половині XIV ст. До її складу входили заможні бояри-землевласники, головним чином, представники боярської аристократії, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воєводи та намісники. Боярська рада збиралася з ініціативи самого боярства, але іноді і за вимогою князя. Але князь не мав права скликати Боярську раду проти волі бояр. Раду очолювали найбільш впливові бояри, які намагались регулювати діяльність великого князя. А в період князівства Юрія-Болеслава боярська олігархія настільки посилилась, що найважливіші державні документи підписувались великим князем тільки спільно з боярами. В окремі періоди вся повнота влади в князівстві належала боярам. Так, у Галичині під час князювання малого Данила Галицького "вокняжився" боярин Володислав Кормильчич. А з 1340 по 1349 р. державою правив Дмитро Дедько, також представник боярської аристократії.

Не будучи формально вищим органом влади, боярська рада до XIV ст. фактично керувала князівством. Із XIV ст. вона стає офіційним органом влади, без згоди якого князь не міг видати жодного державного акта. Боярська рада, визнаючи владу князя, фактично обмежувала її. Саме цей орган галицькі бояри використовували в боротьбі проти посилення князівської влади, за збереження своїх привілеїв. Фактично в руках бояр зосереджувалась адміністративна, військова й судова влада. Літописець про це пише так: "Князей себе называху, а сами всю землю держаху".

Віче

Як і в інших землях Русі, в Галицько-Волинському князівстві діяло віче, але воно не отримало тут великого впливу на політичне життя, не мало чітко визначеної компетенції та регламенту роботи. Частіше віче збирав князь. Так, Данило Галицький під час боротьби за Галичину скликав віче в Галичі й запитав, чи може розраховувати на допомогу населення. Іноді віче збиралося стихійно. Це було в тих випадках, коли Галицько-Волинській землі загрожувала небезпека з боку зовнішніх ворогів.

Розвинене центральне та місцеве управління в Галицько-Волинській землі склалося раніше, ніж в інших землях Русі. Це була система двірцево-вотчинного управління. Тут швидше проходить процес формування двірцевих чинів. Літописи зберегли відомості про чини двірського канцлера і стольника.

Центральною фігурою серед цих чинів був двірський. Він управляв князівським двором і стояв на чолі апарату управління, перш за все, господарством князівського домену. Від імені князя двірський часто здійснював судочинство, був "суддею князівського двору" і в цій якості входив до Боярської ради. В його обов'язки входило також супроводжувати князя під час його поїздок за межі князівства.

Серед інших чинів в літописах згадується канцлер (печатник). Він відповідав за князівську печатку, складав тексти грамот або керував роботами за їхнім складанням, засвідчував князівські документи. Він також зберігав князівські грамоти й інші державні документи великого значення, відповідав за їх доставку на місце. Деякі джерела свідчать, що канцлер керував князівською канцелярією.

Серед чинів Галицько-Волинського князівства літописи називають стольника, який відповідав за своєчасне надходження доходів з князівських земельних володінь. Літописи згадують також оружника, який відповідав за князівське військо, отроків, які супроводжували князя у військових походах, та деякі інші чини.

У Галицько-Волинській землі існувала досить розвинена система місцевого управління. Містами управляли тисяцькі і посадники, яких призначав князь. В їхніх руках зосереджувалася адміністративна, військова та судова влада. Вони мали право збирати з населення данину та різні податки, що складали важливу частину князівських доходів.

Територія Галицько-Волинського князівства поділялась на воєводства з воєводами на чолі, а ті, в свою чергу, — на волості, управління якими здійснювали волостелі. І воєвод, і волостелів призначав князь. В межах своєї компетенції вони володіли адміністративними, військовими та судовими повноваженнями.

Тисяцькі, посадники, воєводи та волостелі мали в своєму розпорядженні допоміжний адміністративний персонал, на який вони спирались при виконанні обов'язків з управління підвладною територією. Міське

управління будувалося за системою "кормілля". В сільських общинах управління здійснювали виборні старости, які повністю підкорялися місцевій князівській адміністрації.

Отже, в Галицько-Волинському князівстві існувала розвинена система центрального та місцевого управління, яка надійно виконувала свої функції.

Суд та процес

Судові функції в Галицько-Волинській землі не були відмежовані від адміністративних. Вищими судовими інстанціями були князь та Боярська рада. На місцях судові функції виконували воєводи, волостелі, намісники. Право суду мали також чини центрального та місцевого управління. Поступово право суду над залежними селянами набувають великі землевласники. Існував і церковний суд. Сфера юрисдикції цього суду визначалась церковними уставами Ярослава та Володимира Мономаха. Церковному суду були підсудні шлюбно-сімейні та деякі майнові справи.

Процес мав змагальний характер і ті самі елементи, що й у Київській Русі.

Важливою частиною державної системи Галицько-Волинського князівства було військо. Перш за все, воно використовувалося для боротьби з зовнішніми агресорами. Протягом всього часу існування українська держава мусила вести постійні війни з близьким і сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою. Іноді військо використовувалося для придушення внутрішніх виступів невдоволеної частини населення. Ця функція князівської влади здійснювалася при допомозі дружини і боярських загонів. На заклик князя бояри повинні були з'являтися на чолі своїх загонів. Деякі з князів користувалися послугами загонів іноземних найманців.

Під час війни з зовнішнім ворогом широко використовувалося народне ополчення. Намагаючись послабити залежність від боярства при формуванні війська, Данило Галицький у середині 40-х років XIII ст. створив регулярну піхоту ("пішці") та переозброїв кінноту. До складу регулярної піхоти, а, мабуть, і кінноти Галицько-Волинського князівства входили середні та дрібні бояри, які мали умовні земельні володіння, та селяни, що сиділи на цих землях. До складу "пішців" могли входити і міщани. Як правило, військо очолював сам князь, а також воєвода, який призначався князем і був йому підлеглий. Під час воєнних дій князь міг збирати військову раду. Важко навіть приблизно встановити кількість князівських воїнів. Так, печатник Курило привів Данилові в 1241 р. 3000 осіб піхоти та 300 одиниць кінноти.

3.5. ЦЕРКВА. СПРОБИ РИМУ ЗАПРОВАДИТИ УНІЮ

В1242 р. Данило Галицький призначив на посаду київського митрополита Кирила, якого висвятив візантійський патріарх. Після його смерті патріарх прислав митрополитом грека Максима, який, дещо вагаючись, не без натиску вол од и мирського князя, в 1299 р. переїхав до Володимира-на-Клязьмі.

Переселення резиденції київського митрополита у Володимиро-Суздальську землю викликало протест українського населення. Галицькі князі добиваються права мати митрополита для Галицько-Волинської землі. В 1303 р. на митрополита галицького в Царграді було висвячено Ніфонта. До Галицької митрополії було прилучено Володимирську, Перемишльську, Луцьку, Туровську і Холмську єпархії.

Але Галицька митрополія існувала недовго. Наступник Ніфонта Петро Ратенський в 1308 р. став митрополитом "всія Русі" і своєю резиденцією зробив Москву. Його наступник, грек Теогност, взагалі добився ліквідації Галицької митрополії. В 1347 р. патріарх видав грамоту про приєднанні Галицької митрополії до митрополії Київської (фактично — Московської).

Православні XII I—XIV ст. у своїй масі не ставилися вороже до католиків. Постійні зв'язки Галицько-Волинського князівства з країнами Європи сприяли толерантності у релігійних питаннях. Численні шлюби князів з католичками поширювали цю толерантність. Цікаво, що навіть митрополит Кирило, радячи Данилу Галицькому звернутися до короля Угорщини, казав йому: "Він однаково ж християнин". Таких прикладів було багато. Зрозуміло, що вони викликали гострі протести з боку митрополитів-греків, які приносили в Україну відголоски полеміки Візантії з Римом.

Галицько-волинські князі підтримували тісні зв'язки з Папою Римським. Маємо деякі вказівки, що ще до Романа приходило посольство від папи Інокентія III. Важливі стосунки з папою Інокентієм IV мав Данило. З одного боку, цими стосунками римська католицька Церква засвідчувала свою повагу до Галицько-Волинського князівства, як гідного наступника Київської Русі. Але, з іншого боку, проглядаються наміри папи схилити руських князів до унії з католиками. Так, посол папи Інокентія IV дель П'єрано-Карпінішев 1246 р. схилив Василька та руських єпископів до унії.

Духовенство в Галицько-Волинському князівстві мало привілейоване становище. Воно поділялося на дві групи: біле та чорне духовенство. До "білого" належало церковне духовенство, а до "чорного"—монастирське. Ченці відігравали велику роль у житті суспільства. В монастирях працювали вчені, лікарі, малярі. В Галичі було 5 монастирів, у Володимирі — 1.

Хоча християнство міцно осіло на Галицько-Волинській землі, сільське населення все ще додержувалося старих поглядів, обрядів, пам'ятало Перуна, Хорса, Мокошу. Поволі старі, поганські, вірування з'єднувалися з новими, християнськими, утворюючи "двовір'я": "кутя" — свят-Вечеря, "масляниця" —зустріч бога-сонця, Іван Купало—свято весни. Перун злився з пророком Іллею, Волос — зі святим Власом тощо. Стара поганська віра внесла радість життя з природою в аскетизм християнства, і ця ясність та радість відбивалася на всьому житті українців.

3.6. ПРАВОВА СИСТЕМА

Джерела права

Джерелами права в Галицько-Волинському князівстві були звичаї, Руська правда, князівське законодавство, магдебурзьке право, церковне право.

Східні слов'яни ще до створення Київської Русі мали досить розвинену систему звичаїв, які регулювали поведінку людей. Так, характеризуючи східнослов'янські племена, літописець у "Повісті временних літ" зазначає, що вони "имяху обичай свой і закон отець своих, и преданья, каждо свой нрав". З часом звичаї перетворюються в правові звичаї, тобто систему правових норм, яка складалася з санкціонованих державою звичаїв. До найбільш старих норм звичаєвого права Галицько-Волинської землі відносились норми, які регулювали порядок здійснення кровної помсти, проведення деяких процесуальних дій, таких як присяга, ордалії, оцінка показань свідків. Довгий час у Галицько-Волинському князівстві діяла усна форма звичаєвого права. Пізніше норми звичаєвого права знайшли відображення в статтях Руської правди.

Руська правда

В Галицько-Волинському князівстві в різні часи діяли відомі редакції Руської правди: Коротка, Поширена та Скорочена (з Поширеної редакції). Зазначимо тільки, що застосування норм Руської правди в Галицько-Волинському князівстві не мало яскраво виражених відмінностей. Руська правда не втратила свого значення з розпадом України-Русі. Вона відбилася на II Статуті Великого князівства Литовського, чинному в Галицько-Волинській землі і відомому під назвою Волинського.

Князівське законодавство

Князівське законодавство існувало у вигляді грамот, договорів, уставів, прав тощо. Тут знайшла відображення подальша кодифікація права в Україні-Русі.

Юридичних грамот князів збереглося дуже мало. До нас дійшли лише передсмертні грамоти Володимира Васильовича Волинського 1287 р. про передачу Волинського князівства Мстиславові Даниловичу та міста Кобрин — його дружині Ользі та дві грамоти Андрія 1320 р. про надання торговельних привілеїв торунським і краківським купцям за згодою Боярської ради. Дійшла також грамота Юрія II Болеслава від 1339 р. про надання місту Санок магдебурзького права.

Князівські грамоти регулювали найрізноманітніші питання, але, головним чином, це були юридичні норми, які встановлювали певні привілеї.

У договорах князів ми зустрічаємо постанови публічного, міжнародного та приватного права. Прикладом можуть бути договори галицьких князів Андрія та Лева з Пруським орденом хрестоносців. Най старший з них датується між 1308 та 1316 рр. Його підтверджували договори Юрія II Болеслава 1325—1327 рр. і поновлювала грамота 1334—1335 рр. того ж князя. Оригінал першого договору не зберігся, відомі лише грамоти 1316 та 1334 рр.

У цих договорах "довічно" встановлювався оборонно-наступальний союз України (в особі Галицько-Волинського князівства) та Пруського ордену проти Литви, Польщі і татар. Ці договори цікаві ще й тим, що в них, крім підписів князя, є підписи представників Боярської ради. До грамот прикладено печатки князя та бояр.

Літописи вказують також на існування договорів князів з народом. Але самих договорів- "рядів" не збереглося.

Магдебурзьке право

У XII — XIVст. змінюється як політична, так і економічна роль міст. У Галицько-Волинському князівстві розквітають ремесла. Данило Галицький засновує нові міста, закликає німців, поляків, українців і "люди ідяху деньи день... и бе жизнь и наполниша двори окрест града, поле и села".

У великих містах Галицько-Волинського князівства завжди було багато іноземців. То були хозари, греки, вірмени, поляки, болгары, євреї, араби, німці, італійці, скандинави тощо. Поступово іноземці отримують певні привілеї.

У кінці XIII ст. на українських землях з'являється німецьке міське (магдебурзьке) право. Вперше це право вводиться у Володимирі. Його отримують тільки німці. Магдебурзьке право виводило німців з-під місцевої юрисдикції адміністрації й підпорядковувало юрисдикції міста Магдебурга.

Одним з перших українських міст, яке отримало повне магдебурзьке право, був Санок. Привілей цьому місту на німецьке право було надано в 1339 р. грамотою князя Юрія II Болеслава. В ній він дає вїтївство своєму "слuzи" Барткові з Сандомиру з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією та іншими привілеями. Вся грамота складена за зразком існуючих в інших країнах надань магдебурзького права. Міщани цього міста на 15 років були звільнені від податків і отримували інші пільги.

Пізніше магдебурзьке право було надано іншим українським містам: Львову (1356) і Кам'янцю-Подільському (1374). Повну характеристику дії магдебурзького права в українських містах буде надано в наступному розділі.

Церковне законодавство

Як і в Київській Русі, в Галицько-Волинському князівстві широко застосовувалося канонічне (церковне) право, джерелами якого були різноманітні церковні постанови та устави. Останні займають окреме місце серед пам'яток князівського законодавства. Найбільш поширеними в Галицько-Волинській землі були церковні устави Володимира Святого та Ярослава Мудрого.

Церква мала дуже широку юрисдикцію. Церковні суди розглядали всі шлюбно-сімейні справи, злочини проти моралі та неправомірні дії духовенства.

Загальні висновки

Період розпаду був закономірним етапом розвитку України-Русі XII— XIV ст. Це привело до утворення окремих держав. Проте в другій половині XIII—XIVст. у результаті подальшого розвитку продуктивних сил суспільства (зростання політичного та економічного значення міст) і диференціації власності на землю посилюються сили централізації, носіями яких було середнє та дрібне боярство, а також міське населення. З розпадом України - Русі та занепадом Київського князівства традиції українського державотворення не перервалися. Вони проявилися у піднесенні Галицько-Волинської держави, де влада Великого князя посилюється в постійній боротьбі проти впливового місцевого боярства.

Роль Галицько-Волинського князівства в розвитку української державності важко переоцінити. Князівство охоплювало до 90 відсотків української території, охороняло український народ від поневолення та асиміляції з боку Польщі і водночас призупинило процес створення нової слов'яно-фінської держави на північному сході. Галицько-Волинське князівство широко відкрило двері західноєвропейському культурному впливу на Україну, зберігаючи, проте кращі традиції української культури. В постійній боротьбі з загарбниками (Ордою, Литвою, Польщею, Угорщиною) Галицько-Волинське князівство гідно репрезентувало себе в світі як спадкоємець Київської держави.

Протягом другої половини XIII— першої третини XIV ст. Галицько-Волинське князівство досягло значного рівня політичного розвитку. Його залежність від Орди була меншою, ніж князівств Північно-Східної Русі. Проте відносна слабкість сил централізації, припинення князівської династії, віроломна політика Орди та деяких північно-східних володарів призвели до того, що князівство стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав— Польщі, Угорщини та Литви, які перетворилися в цей час на сильні, централізовані держави. Зрештою, у 40—60-х роках XIV ст. політично роз'єднані землі України підпали під владу Польського королівства і Великого князівства Литовського. Однак і в межах Литовської держави довгий час зберігалася автономія Волині та Київської землі.

Розділ 4. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО (друга пол. XIV — перша пол. XVI ст.)

4.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

З розколу Галицько-Волинської землі скористалася Польща, яка в першій половині XIV ст. розпочала наступ на південно-західні українські землі. Але водночас, за князя Гедиміна (1316—1341), зміцніла Литовська держава.

Вся середина XIV ст. пройшла під знаком польсько-литовських суперечок та воєн за Галицько-Волинську землю. Активну участь у них брала Угорщина. За перемир'ям 1352 р. Галичина залишалася під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля — під владою Литви. В 1366 році Польща та Литовська держава уклали нове перемир'я, за яким до Польщі відійшли Холмі Белз. З 1370 по 1386 рік Галичиною володіла Угорщина. В 1387 році, за короля Ягайла, Галичина остаточно була приєднана до Польщі.

Формування Литовсько-Руської держави

В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Придніпров'я. Золота Орда вступила в полосу феодалних міжусобиць і фактично розпалася на кілька улусів. У 1355—1356 роках литовський князь Ольгерд завоював Чернігово-Сіверщину, а в 1362 році захопив Київ і всю Київську землю. Влітку 1362 року військо Ольгерда розгромило загопи кількох татарських ханів. До Литви остаточно відійшли Київщина та Поділля. Місцеві князі зберегли свої володіння. Це трапилося тому, що більшість українських земель добровільно віддавалася під владу Литви. З двох бід вони обрали ту, що менша. Більшою бідою було панування татар.

Литовський уряд дотримувався правила "ми старину не рушимо, а новини не вводимо". Тим землям, які добровільно ввійшли в Литовську державу, литовський князь видавав так звані обласні привілеї. Ці привілеї були "рядом", договором між великим князем литовським і місцевою знаттю, по якому українські князі та бояри зобов'язалися служити великому князю, князь — боронити землю від татар. Землі — Чернігово-Сіверська, Київська, Поділля отримали автономію. Державний устрій, суспільний лад, правова система залишилися такими, якими були до входження в Литву.

З приєднанням Південно-Західної та Західної Русі до Литви Литовське князівство стало великою Литовсько-Руською державою. 9/10 її населення складали українці та білоруси. Не змінилася система князівського управління, тільки місце Мономаховичів посіли Гедиміновичі. Руські бояри охоче йшли до литовського війська, вступали на службу новому уряду. Державною мовою тут була давньоруська (близька до української та білоруської), Руська правда стала основним джерелом права, литовська знать хрестилася руськими іменами, приймала православну віру.

Руські землі, з їхньою вищою культурою, правом справили величезний вплив на політичне і суспільне життя Литовської держави. Так творилася могутня Литовсько-Руська держава, головним осередком якої стала руська державність. Особливо розширилися литовські володіння за князя Ольгерда, литовця по батькові, українця по матері, чоловіка українки, якого ми по праву називаємо вождем українських народних мас у боротьбі з іноземними загарбниками. Князь Ольгерд був переконаний, що "вся Русь мусить належати до Литви", і в другій половині XIV ст. він почав її "збирання" значно раніше Московського князівства, яке стало на шлях такої політики тільки в XV ст.

Перемога в урочищі Синя Вода

Землі, що увійшли до складу Литви, автоматично припиняли платити данину Орді. Така ситуація не влаштувала монголо-татар, і вони вирішили покласти край територіальним претензіям Ольгерда. Наприкінці серпня 1362 р. величезне татарське військо рушило на Литву. Ольгерд покликав під свої знамена українське населення, яке проживало на берегах рік Синюхи, Південного Буга та Ятрані. У вересні 1362 р. в урочищі Синя Вода (поблизу села Торговиця, нині — Новоархангельський район Кіровоградської області) відбулася грандіозна битва. Західно-руський літопис так розповідає про цю подію: "пішов Ольгерд у поле і побив на Синій Воді татар, трьох братів — князя Кочубея, Кутлубучу і Дмитрія". А ось як описав цю битву у "Сказанні про населені місцевості Київської губернії" наприкінці XIX ст. церковний історик Л. Похилевич: "Коли ополченці прийшли... в урочище Синя Вода, то побачили в полі велику орду татар, розділену на три частини... Ольгерд розділив своє військо на шість частин і розташував їх півколом, щоб не дати татарам можливості відступити і скористатися стрілами.

Татари негайно випустили залізну зливу стріл. Кілька разів вони намагалися розірвати ряди ополченців швидкою атакою. Але це їм не вдавалося, оскільки русини, дотримуючись порядку, швидко розступилися. Потім Литва з Руссю атакували татар і вступили в рукопашний бій... Татари не витримали натиску... почали відступати... Трупами татарськими вкриті були поля й наповнені ріки...

Торговицю, Білу Церкву, Звенигород та всі поля аж за Очаків, від Києва і від Путивля до гирла Дона звільнили від татар".

Битва в урочищі Синя Вода мала величезне значення. Від татар було звільнено Правобережну, а потім і Лівобережну Україну. У результаті цієї битви український народ звільнився від залежності від Золотої Орди та поклав початок звільненню власне російських земель від монголо-татарського рабства. Золото-ординцям було завдано удару, від якого вони так і не змогли оговтатися. Куликовська битва 1380 р. лише довершила розгром монголо-татар.

Отже, в 40—60-х роках XIV ст. більшість українських земель підпали під владу Польщі та Литовської

держави. Північна Буковина увійшла до складу Молдавського князівства, а Закарпаття було загарбане Угорщиною.

З приходом у Київ династії Гедиміновичів з середини XIV до 70-х років XVст. знову підноситься значення Київського князівства. Будучи васалом великого князя литовського, київський князь зберігав за собою верховну владу в межах Київської землі. Йому підлягали старости, він здійснював верховне командування військом, був вищою апеляційною інстанцією в судових справах, мав виключне право роздачі в користування земельних володінь. А за Володимира Ольгердовича (1362—1395) Київ карбував навіть власну монету.

Новий правитель Литви — Вітовт не бажав посилення Київського князівства і почав правити Києвом через своїх намісників. Проте згодом, у 1440 році, князівська влада в Києві була відновлена. Останній київський князь Симеон помер у 1470 році, київська державність припинила своє існування. 31471 року Київська земля стала воєводством і управлялась литовськими воєводами.

Кревська унія та її наслідки

А як у цей час розвивалися литовсько-польські відносини? Великою загрозою для Литовсько-Руської держави стало зростання Московського князівства. Починаючи з середини XIVст. міцніє тиск на Велике князівство Литовське з боку Польщі. Польських магнатів і шляхту перш за все приваблювали українські землі. Проте склалась ситуація, яка не дозволяла силою змусити Литву поділитися цими землями. Правлячі кола Польщі починають переговори з великим князем Ягайлом, пропонують йому руку польської королеви Ядвіги. За шлюбом Ягайло мав стати польським королем. Таким шляхом, через Ягайла поляки сподівались поширити свою владу на Велике князівство Литовське.

У серпні 1385 року була підписана Кревська унія, згідно з якою Ягайло мусив: 1) перевести Литву на латинську абетку; 2) вжити заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі; 3) повернути Польщі землі, забрані від неї будь-ким; 4) звільнити полонених (очевидно, поляків); 5) прилучити литовські й руські землі до Корони Польської.

У 1387 році Галичина і Поділля перейшли під владу Польщі. Але відносини Польщі з Литвою залишались напруженими. Литовці не хотіли пускати поляків безпосередньо на литовські землі. Ягайло в цьому не одержав підтримки з боку земляків. Вже у 1389 році Кревська унія була скасована і проголошена незалежність Великого князівства Литовського. Особливо вона зміцніла після битви під Грюнвальдом у 1410 році, де спільні сили Польщі та Литви протистояли Тевтонському ордену. Литва при цьому відіграла провідну роль в перемозі над німецькими рицарями, і Польща віддала литовцям Поділля.

Негативне значення для подальшої долі Литовсько-Руської держави мала Городельська унія 1413 року, яка закріпила ідею литовської автономії, але внесла в литовсько-польське суспільство розлом на релігійному ґрунті; унія забезпечувала права, рівні з правами поляків, тільки католикам, які були поставлені над православними, що призвело до загострення відносин між ними. Образи на релігійному ґрунті штовхають православних до Москви. За Вітовта (1382—1430) Москва рахувалася з силою Литовської держави. Прилучення в 1404 році Смоленської землі, вплив Вітовта на Рязанське та Тверське князівства свідчили про перевагу Литви над Москвою.

Литовсько-московські відносини

В 1480 році Московське князівство не без допомоги українців і білорусів повалило ординське іго. Ця подія засвідчила появу сильної Московської держави. Великий князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням у галузі зовнішньої політики боротьбу за возз'єднання всіх земель, що входили до Київської Русі, в єдиній державі, але під проводом Москви. Це відбилося у прийнятті Іваном титулу "великий князь всея Русі". Литва, звісно, не мала наміру віддати Москві українські та білоруські землі. Це стало приводом російсько-литовських війн, які тривали з перемінним успіхом досить довгий час.

В останній чверті XVст. чернігівські князі подалися під зверхність Москви. Прискорюється процес об'єднання земель під владою московського князя. Цьому відповідала ідеологічна теорія, яка виходила з того, що московські князі—спадкоємці Візантії.

Поширене значення набула теорія трьох Римів: перший Рим упав, другий Рим—Константинополь—теж упав, третій Рим — Москва — "стоятиме вічно". Активно розповсюджувалась ідея, що Москва — спадкоємиця Києва, а московські князі — нащадки Мономаха. Цю теорію в Московському князівстві поширювали всіма заходами, нехтуючи фактами, що Юрій Довгорукий — молодший син Мономаха — мусив поступитися правами його старшому брату Мстиславові I — князю Київському та його нащадкам. Забуваючи про існування Галицько-Волинської держави, коронацію Данила, московські політики твердили про спадкові права московських князів, про шапку Мономаха, яка нібито доводить їхні спадкові права на Візантію і на Київ. Цей мотив—ідеологічне оформлення політики Москви, червоною ниткою проходить через усі події XV — XVIII ст., коли виправдовується загарбання українських земель при розподілах Польщі.

Внаслідок цих подій українське населення Великого князівства Литовського опинилося в скрутному становищі. З одного боку йому загрожували латинізація і полонізація, а з другого—на нього наступало православне Московське князівство, яке поки що заманювало пільгами і в усякому разі — рівноправністю. Скрутність становища ускладнювалася розрухою, яку терпів український народ від кримських татар. Останні були в союзі як з Литвою, так і з Москвою.

У 1482 році кримський хан Менглі-Гірей зруйнував Київ, багато киян забрав в полон, пограбував та спалив церкви. Золоті дискос і потир із собору св. Софії він надіслав як дар Іванові III, який подякував йому за київський погром. Литва також не хотіла псувати відносини з Кримом і не вступилася за українське населення. Казимир написав ханові, що розгром Києва — "кара за гріхи".

Так монархи двох християнських держав реагували на пограбування та знищення коліски християнства Східної Європи.

Татарське лихоліття над українськими землями тривало кілька століть і залишило негативний глибокий слід у свідомості народу.

Люблінська унія 1569 року

Початок XVI ст. характеризується для Великого князівства Литовського поляризацією прагнень різних груп населення. Польські магнати зажадали повного об'єднання Польщі та Литви в одну державу, литовці — унії з Польщею і збереження політичної самостійності Литви. Білоруські та українські магнати були проти зближення з Польщею і деякі з них схилились до Московського князівства.

У XVI ст. на політичній арені з'являється нова сила — шляхетство, інтереси якого були спрямовані на об'єднання Литви і Польщі. Шляхта в Литві прагнула обмежити магнатів і домогтися привілеїв, якими користувалася польська шляхта. Цим скористалися польські правлячі верхи, що мріяли приєднати до Польщі підвладні Литві українські землі. Цей намір підтримала значна частина української шляхти.

У січні 1569 року в Любліні зібрався польсько-литовський сейм. Литовці запропонували новий проект унії, поляки не підтримали його. Тоді литовські послы покинули сейм, що принесло Литві тільки шкоду. Поляки без литовців прийняли рішення про приєднання до Польщі Волині та Підляшшя. Через деякий час до Польщі добровільно приєдналися Київщина та Брацлавщина. Тут, можливо, діяло бажання не розлучатися з іншими українськими землями державними кордонами. Ці землі було приєднано нібито на історичних підставах, хоча насправді жодна з них ніколи не належала Польщі.

1 липня 1569 року литовські послы повернулися на сейм, і був підписаний акт Люблінської унії, згідно з яким Корона (тобто Польща) й Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту. За умовами унії, обирався спільний король, якого одночасно проголошували Великим князем. Сейми мали бути тільки об'єднаними, тобто польсько-литовськими. Спільною була грошова система. Польська та литовська шляхта мала право володіти землями в обох частинах держави. Окремими залишалися герби, фінанси, адміністрація та військо. У Великому князівстві Литовському державними залишилися давньоруська мова та II Статут як чинне законодавство.

Наслідки Люблінської унії мали негативне значення для України. Вона була розчленована. Більша її частина — Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Підляшшя — відійшла до Польщі. За Великим князівством Литовським з українських земель залишилися Берестейське воеводство та Пінщина. Буковина з середини XIV ст. перебувала в складі Молдавії, а з 1564 року з Молдавією перейшла під турецьке підданство. Закарпаття належало Угорщині, а після 1526 року було поділене між Австрією та Семигородом (князівство на території майбутньої Румунії). Частина України опинилася під владою Москви.

Україна зазнала найбільших втрат від Люблінської унії: національному життю і національним традиціям було завдано тяжкого удару.

4.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Пануючі верстви населення

Найвищу верству населення в Литовсько-Руській державі складали нащадки українських удільних князів, що зберегли великі земельні маєтки. Разом з литовськими князями вони утворили соціальний стан магнатів — своєрідну аристократію. Найбільше магнатів було на Волині. Це, зокрема, аристократичні роди Острозьких, Слуцьких, Радзівілів. Слід підкреслити, що на Київщині і на Брацлавщині таких сімейних кланів не було. Українські магнати не мали права займати державні посади. Вищі урядові посади зайняли литовські аристократи. Вони підлягали суду самого князя.

Нижче магнатів стояла шляхта, що сиділа на землях, отриманих за військову службу. Шляхта складала основну частину збройних сил. Князь звільняв її від податків, підлеглості місцевій адміністрації тощо. Шляхта не була замкненою верствою. За певні заслуги шляхетство могли одержати селяни, міщани і особи духовної належності.

Бояри в Литовсько-Руській державі складали нижчий соціальний прошарок. Вони виконували різні державні повинності: розвозили пошту, несли "подорожню" повинність, "путну" службу.

Найнижчий служивий стан складали "панцирні слуги", що жили на землях, одержаних від уряду. Вони повинні були самі служити у війську без власної дружини.

Городельська унія 1413 року ускладнила можливість попасти до тієї чи іншої верстви: шляхтичем міг бути тільки католик, він обов'язково повинен був мати свій герб тощо.

Правда, в 1563 році ці пункти унії були скасовані, а Люблінська унія з усіх пануючих груп утворила єдину шляхетську верству.

Селянство

Для періоду Литовсько-Руської держави характерним було те, що чим більше прав та привілеїв здобувала шляхта, тим більш обездоленим ставало селянство.

На початку періоду серед селянства України були ті самі верстви, що й за княжої доби: вільні, напіввільні, невольні.

Вільні селяни мали власну землю, вели своє господарство, платили податок — "тягло", могли переходити з одного місця на інше.

За вбивство вільного селянина закон карав, як за вбивство шляхтича, хоча насправді кара за це була меншою. Вільний міг виступати в суді як свідок. Він розпоряджався своєю землею: міг її продати, подарувати, передати в спадщину. Придбання шляхтичем маєтку не позбавляло селян, що жили в його межах, права на землю.

Жили селяни дворищами, в кожне з яких входило кілька хат. Дворище було одиницею оподаткування. Кілька дворів об'єднувалися у село, а кілька сел — у волость, яка була нижчою адміністративною одиницею.

У селах існували громади. Їх очолював староста, при якому була громадська рада — "добрі люди". Старосту та раду обирали на рік. Громада відповідала за сплату податків та видання злочинців. Староста з "добрими людьми" мав право суду на громадському вічі, яке мало назву "копа" (тому цей суд називали "копним"). Як бачимо, громади продовжили традиції общин Київської Русі.

З XVI ст. з посиленням польської влади в українських землях спостерігається еволюція землеволодіння селян. Селянську землю починають вважати або державною, або панською. Поступово селяни втрачають право продажу своєї землі. Цю практику остаточно закріпив III Статут Великого князівства Литовського.

Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку спонукав шляхту та магнатів до перетворення своїх маєтків на фільварки, тобто до запровадження господарства, заснованого на постійній щотижневій барщині. Ця реформа була здійснена на державних землях виданою в 1557 році Великим князем Литовським і королем Польським Сігізмундом II Августом "Уставом на волоки". Відповідно до цього акта великокнязівські та селянські землі перемірювалися й поділялися на волоки — ділянки землі площею до 30 моргів (21,3 га). Під фільварок відводились кращі землі, зведені до купи. Селяни отримували волоки з гіршою землею, на окраїнах. Примусово запроваджувалася трипільна система землеробства. Тут особливо слід зазначити, що селянин прикріплювався до земельного наділу, тобто був закріпачений. "Устава на волоки" звела нанівець право переходу селян. Для них була встановлена низка натуральних повинностей. Бояри та "панцирні" слуги отримували по дві волоки, селяни — незалежно від того, скільки в них було раніше землі — одну волоку на дворище. Волока становила ту одиницю, з якої селянське дворище мусило виконувати всі феодалні повинності.

Залежно від характеру повинностей вільні селяни поділялися на три категорії.

1. Тяглові селяни, для яких визначалася панщина — спочатку 8—10 днів на рік, згодом 2—4 дні на тиждень з тривалістю роботи від сходу до заходу сонця.

Крім панщини, тяглові селяни виконували різні додаткові роботи ("гвалти", "толоки") та сплачували державі податок, який в Україні називався "подимщина". Пани платили податок державі, який називався "стація", з населення, що відбувало на них панщину. З переданням прав на селян панам вони стали збирати "стації" щорічно: гусей, качок, курей, яйця, мед тощо. Селяни відбували також мостову, вартову й підводну повинності.

2. Ремісники й службові селяни. Були цілі села ковалів, колісників, пекарів. Вони об'єднувалися в сотні, якими керував сотник, здебільшого жили біля замків і повинні були обслуговувати їх.

3. Чиншові селяни — платили чинш (податок) медом, зерном, шкірою, тощо із своєї власної землі. Ці селяни зустрічались там, де пани не потребували барщини на їхні землі. З ростом фільваркової системи вони поволі зникають.

Напіввільні селяни, або закупи, брали в позику купу. На відміну від закупів Київської Русі тепер в купу входили тільки гроші. Закупами селяни залишалися до того часу, поки не повертали борг.

До невільних селян належали колишні холопи, челядь княжої доби. Одні з них залишалися в попередньому правовому становищі, інші мали власне майно, працювали уланів.

Джерела невільництва не змінилися: полон, продаж, крадіжка. На початку XVII ст. ця група селян злилася з селянами-кріпаками.

Окрему групу невільних селян становили "непохожі селяни", що жили в окремих господарствах, платили чинш натурою або працею і не мали права виходу. Від звичайних невільників вони відрізнялись тим, що були прив'язані до ґрунту (проте особисто не належали тому чи іншому панові). На підставі волочної реформи їх об'єднали з вільними селянами.

Заходи, зумовлені аграрною реформою, згодом поширилися і на шляхетські землі

Внаслідок формування фільваркової системи становище українського селянства значно погіршилось. Треба зауважити, що панщина поширювалася в різних районах України неоднаково інтенсивно. Особливого розвитку вона набула в Галичині і на Волині, наприклад, на початку XVII ст. панщина досягала 4—5 днів, тоді як на Київщині — 2—3 дні на тиждень. На Брацлавщині панщина майже не застосовувалася.

Внаслідок Люблінської унії становище селян ще більш погіршилось. Зросла панщина, яку вимагали вже не з дворища, а з кожного селянського двору, збільшилися натуральні повинності. Поступово селянство закріплюється за землею.

Кріпацтво проявлялось насамперед у позбавленні селян права на землю: вся земля стала вважатись державною або шляхетською, чи церковною і монастирською. Поступово повинності, що їх змушені були виконувати селяни, перейшли на особу.

Селяни втратили право переходу. В Галичині вони були позбавлені цього права ще в XV ст., на інших землях Литовсько-Руської держави—в XVI ст. Єдине, що залишилося від волі селянина, це те, що його не можна було продати без землі й безкарно вбити. Він все ще залишався суб'єктом права, а не його об'єктом.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів і суворо заборонили селянам переходити з місця на місце без дозволу власника. "Артикули" Генріха Валу а 1573 року запроваджували з волі пана" необмежену панщину в маєтках.

У другій половині XVI ст. феодалі почали масово ліквідувати громади, їхнє самоврядування, копні суди.

За Статутом 1566 року вільний селянин, що прожив за згодою феодала кілька років на "свободі", міг відійти, але за умови — відпрацювати стільки років, скільки він перебував на "свободі". Якщо ж селянин тікав, шляхтич мав право спіймати його та обернути на "отчича" (невільного), тобто на селянина, який втратив право відходу. Крім того, шляхтич міг продати селянина-втікача без землі.

Статут 1588 року закріпачив селянство остаточно. Селянина, який прожив на землі власника 10 років, ставав кріпаком. Якщо II Статут визначив 10-річний термін розшуку втікача, то III Статут збільшив цей термін до 20 років. Власник регламентував тепер усі повинності своїх селян, розпоряджався не лише їхнім майном, а й життям, отримав нероздільне право суда та кари, міг селян заковувати в кайдани, кидати до в'язниці, садовити на палю.

Під кінець XVI ст. майже все селянство України було закріпачене.

Міщанство

Поглиблення суспільного поділу праці, освоєння південних земель сприяло розвитку старих і виникненню нових міст. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на Наддніпрянщині розбудовуються Канів, Черкаси, Пирятин, Лубни, Переяслав. Великими містами були Львів, Київ, Біла Церква, де проживало від 10 до 18 тис. мешканців. На землях України з'являються нові назви: Фастів, Кременчук, Миргород, Умань, Гайсин.

За правовим становищем всі міста ділилися на великокнязівські (королівські), приватновласницькі та церковні. Так, з 206 міст у Київському воєводстві 46 були королівськими, 150—приватновласницькими, 10 — церковними.

Міщани великокнязівських (королівських) міст несли загальнодержавні повинності, а також ті, які встановлювали старости міст. Зокрема, вони повинні були виконувати будівельні, ремонтні роботи, постачати людей у військо, виробляти зброю та боеприпаси. Крім того, міщани платили окремий податок старості—десятину від торгівлі. Були ще податки на користь Церкви.

У найбільш тяжкому становищі знаходились міщани приватновласницьких міст. Крім загальнодержавних податків, вони відбували панщину, платили натуральні, грошові та інші податки, які встановлювались власником міста. Міщани, котрі займались землеробством, сплачували грошовий чинш, розмір якого залежав від кількості оброблюваної землі. Крім грошових виплат, жителі міст виконували натуральні повинності: хлібну, овечу, бджолину тощо. На міщан розповсюджувалась стація та натуральна повинність на утримання королівських військ.

Населення приватновласницьких міст не мало права без дозволу власника залишити місто і перейти в іншу верству. Власники міст всіляко намагались підпорядкувати їхню економіку інтересам фольварків, що значно гальмувало розвиток приватновласницьких міст. Державна адміністрація і приватні власники постійно втручались в життя міщан. Жителі міст шукали можливості послаблення залежності від держави та магнатів. Таку можливість давало право на самоврядування на підставі німецького (магдебурзького права).

Церковні міста були приписані до церков і монастирів. Їх жителі виконували повинності на користь духовенства.

4.3. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

У 1188 році архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування Магдебургові. В XIII ст. магдебурзьке право поширюється на інші німецькі землі, на міста Польщі, Литви, Чехії, Сілезії, Угорщини.

Норми цього права регулювали управління містом, суспільно-правові відносини, порядок суда та судочинства, визначали заходи кримінального покарання, регламентували внутрішню статутну діяльність купецьких корпорацій, ремісницьких цехів і торгівлі.

За магдебурзьким правом міста звільнялись від управління й суду феодалів. Це право регламентувало права міських станів — купців, ремісників, визначало порядок обрання і функції органів міського самоврядування, ним регулювались питання оцінки й успадкування майна.

Коли ж прийшло магдебурзьке право в міста України? Раніше інших це право отримали міста Закарпатської України, яка перебувала під Угорщиною. З 1329 року магдебурзьким правом користувались Хуст, Вишкове, Тячів. Пізніше таке право отримали Санок(1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Кременець (1439), Житомир (1444), Мукачеве (1445), Київ (1494-1497). Міста Лівобережної України отримують це право тільки в кінці XVI — XVII ст.: Переяслав (1585), Стародуб (1620), Ніжин (1625).

Магдебурзьке право в містах України діяло шляхом застосування в самоврядуванні та суді книг міського права польських юристів Павла Щербича "Saxon seu prava polski majdebursky nazywajce Speculum Saxonum" та Барташа Троїцького " Porzdek sudowy spraw miejskich prava majdeburskiego". Ці книги відрізнялися змістом конкретних норм від першоджерел — збірників "Speculum Saxonum" ("Саксонське дзеркало") і "Вайхбільд".

Декілька слів про так зване "хелмське", або "хелмінське" право, яке широко застосовувалося в містах Правобережної України. За своєю суттю хелмське право — різновид міського права. Воно являло собою переробку магдебурзького права на польську мову з використанням звичаїв та інших юридичних норм польського міста Хелм. Цю переробку, яка отримала назву "Право цивільне Хелмінське", створив П. Кушевич в 1646 році.

Треба підкреслити, що в українських містах діяла та частина магдебурзького права, яка допомагала організувати систему органів самоврядування. А. Кістяковський підкреслював, що "магдебурзьке право терпіло зміни від місцевих звичаїв та поглядів, що часто діяли поряд з ним і заміняли його".

Головним органом самоврядування в містах з магдебурзьким правом був магістрат. На ньому лежало піклування про міський благоустрій, він міг регулювати ціни на продукти, слідкувати за чистотою та порядком у місті. Магістрат мав "правні книги" (збірники законів) та печатку з міським гербом.

До магістрату входили магістратські урядники: старші та молодші. Старші — це вїйт, бурмістри, радці, лавникита магістратський писар, молодші — комісар або межувальник, городничий та возний.

Очолював міську владу вїйт, який спочатку призначався королем. Його посада була спадковою, її можна було продати та купити. З часом міста викупляють спадкові вїйтівства, ця посада стає виборною, з подальшим затвердженням королем. Існували релігійні обмеження при виборах вїйта. Так, у грамоті на самоврядування місту Стародубу було сказано, що вїйтом може бути тільки католик. Це вносило ускладнення в життя українських міст, де більша частина населення була православною. В кращому випадку вдавалось отримати право на вибори до лави та ради одного-двох православних. У Львові, наприклад, православні українці не мали права займати жодної посади і навіть мешкати вони могли тільки в певній частині міста на Руській вулиці. Так само було в Перемишлі, Дрогобичі тощо.

Вїйт разом з населенням міста обирали раду, в яку входили від 6 до 24 радців. Рада вела господарчі справи. Радці вибирали на один рік зі свого середовища бурмістрів (від 2 до 12). Разом з вїйтом вони розглядали як судові, так і адміністративні справи. Існував і спеціальний судовий орган — лава, до складу якої входили вїйт (голова) і семеро лавників або присяжних. Лавники щорічно вибирались із середовища заможного міського населення. Вони розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. В деяких містах цивільними справами міщан займалась рада. Підсудності лави в цих містах підлягали тільки кримінальні справи. Вироки при цьому подавались на затвердження королю.

Процес у містах із магдебурзьким правом був усним, гласним та змагальним.

Судочинство велося польською або латинською мовою.

У загальному бюрократичному апараті міста певні функції виконували і молодші урядники. Так, до компетенції комісара були віднесені рішення суду по переділу землі, встановлення межових знаків. Возний виконував доручення суду: розносив повістки, приводив правопорушників, городничий слідкував за громадським порядком в місті.

Жителі міст, які користувались правом на самоврядування, були юридично вільними, несли загальнодержавні повинності і ті, які визначала міська влада. В їхні обов'язки входило утримання адміністрації, королівського війська, сплата грошових податків. Населення таких міст сплачувало податки, зокрема, на користь духовенства.

Магдебурзьке право давало жителям міст і певні права. Міщани отримували право побудови будинку для магістрату і право держати трубача. На нижніх поверхах таких будинків дозволялось мати крамниці, хлібні засіки. В тих містах, де був великим приїзд купців, будувався гостинний двір. Місту дозволялось мати громадську лазню, шинок та млин. Всі доходи поступали в міську скриню, ключ від якої зберігався у одного з бурмістрів. З цієї скрині йшла плата за магдебурзьке право, вносились податки і покривались інші витрати. Одним з важливих привілеїв, які давало магдебурзьке право, було право складу. В силу цього права купці, які привозили товари в місто, повинні були продавати їх тільки в цьому місті і тільки оптом.

Отже, купівля-продаж уроздріб була монополією місцевих купців. Приїжджі купці могли торгувати в роздріб тільки в дні ярмарок. Ярмарки та торги, що влаштовувались у містах, з одного боку, служили економічному розвитку міст, з другого — служили збагаченню міщан. Кількість ярмарок у містах вказувалась у грамотах на самоврядування.

Зробимо деякі висновки. Протягом XIV—XV ст. магдебурзьке право поширилось на всій Правобережній та в частині Лівобережної України. У своїй основі воно було знаряддям католизації та колонізації українського населення, оскільки правом на самоврядування могли користуватись тільки католики. Магдебурзьке право ніколи не застосовувалося в містах України в повному обсязі. Діяла та його частина, яка регламентувала систему органів самоврядування. Щодо правних книг, якими користувалися в містах України, то в них мало що було від німецького права. Міста використовували звичайно форму магдебурзького права, але не його зміст. На першому етапі свого існування магдебурзьке право відіграло дещо прогресивну роль в економічному розвитку України.

4.4. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Термін "козак" вперше згадується у джерелі XIII ст. (у початковій монгольській хроніці 1240 року) і походить з тюркських мов. Він означав "одинокий", "схильний до розбою, завоювання". У словнику половецької мови "Codex Cumanicus" (1303 р.) "козак" перекладено як "страж, конвоїр".

Цікава така деталь. Східні старовинні джерела називають половців "жовтою ордою". Поклонялися половці Вічно Блакитному Небу. 31055 року половці почали переможно оволодівати степовими просторами

України. Йшли вони курінями (так в половців називалися роди), які ділились на коші (сімейства), і називалися вони козаками ("ко" — небо, "зак" — захищати). З часом, коли половці почали приймати християнство, поганський термін "захисники неба" став непотрібним. Корінь слова "коз" (вільна людина) був зрозумілим та актуальним. У степу на південно-східних рубежах Русі в кінці XII ст. виникають військові об'єднання з русів і половців, які формувалися не за родовою або етнічною ознакою, а як спільна сила, яка захищала кордони Київської Русі. В цьому середовищі народилося і слово "гетьман" (вожак).

Козаки, тобто спільні прикордонні загони половців та русів, стали тією силою, яка першою вчинила відчайдушний опір монголо-татарським завойовникам.

Отже, корені українського козацтва сягають ще в часи, половецьких куренів. Період кінця XII — першої половини XIII ст. характеризується як перший етап формування та розвитку українського козацтва.

З Другої половини XV ст. починається відродження українського козацтва на пустопорожніх землях. Це була територія на півдні від Білої Церкви, землі, не закріплені за власниками. На думку Д. Яворницького, першопричиною відродження тут козацтва були "ухідництво" та "добичництво". Вже в другій половині XV — на початку XVI ст. на Наддніпрянщині утворилися громади вільних озброєних людей, чисельність яких зростала за рахунок невдоволених існуючим ладом у польсько-литовській державі. Починаючи з другої половини XVI ст., у безкраї простори Дикого Поля ринув потік селян-втікачів з Галичини, Волині, Полісся, Поділля. Втечі стали основною формою соціального протесту селян проти сваволі панів. Унаслідок втеч селян і міської бідноти в степах південної Київщини та Брацлавщини зростала чисельність вільного населення — козаків, було засновано ряд козацьких слобід і хуторів. Розпочався другий етап історії козацтва.

Козаки розорювали "пустопорожні" землі, займалися мисливством, рибальством, бджільництвом. Їх життя було небезпечним: доводилося не тільки обробляти землю, а й оборонятись від нападів татар. Згодом козаки самі почали здійснювати походи на кримських татар. У кінці XV ст. українські козаки вчинили ряд походів проти татар, завдавши їм поразки біля гирла Дніпра. Кримське ханство змушено було побудувати фортеці на Дніпрі та Перекопі. Однак козаки нападали навіть на турецькі фортеці. В 1521 році вони здійснили похід у Молдавію, в 1523 році ходили у Крим та спалили Очаків, у 1545 році знову напали на Очаків і здобули його.

З одного боку, поява такої небезпечної сили, як козацтво, на рубежах Польсько-Литовської федерації непокоїла її уряд. Кожної миті ця руйнівна сила могла завдати удар по державі. Внаслідок втеч селян пани втрачали робочу силу. З іншого боку, новоосвоєні козаками землі на Наддніпрянщині приваблювали панів та шляхту. Держава в особі козаків придбала безкоштовну силу, яка захищала кордони як Литви, так і Польщі.

На нових землях склався своєрідний козацький лад. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Тут обирали козацьку старшину: отаманів, осавулів, суддів. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра.

На землях, освоєних козаками, вже ніколи, як їм здавалося, не з'являться державні урядовці, не виникне кріпосна неволя.

Але на початку XVI ст. король своїми указами, а господарі — грамотами починають роздавати простори, зайняті козаками, литовським та польським панам — магнатам. Острозькі, Вишневецькі, Ражинські отримували документи на "окраїнні" землі, будували там свої замки-маєтки. Чимало цих земель віддавалось за службу великому князю чи королю з правом збирати з місцевого населення чинші та накладати на нього повинності на свою користь.

Таким чином, через короткий час козаки знову опинилися в залежності від панів та шляхти. Чимало з них не бажало коритися і знову тікало далі, на південь—до дніпрових порогів і за пороги. Тут на початку XVI ст. і розпочинається історія славного запорізького козацтва — третій етап у загальній історії козацтва.

4.5. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Приєднання українських та білоруських земель до Литви суттєво вплинуло на структуру її державної влади, яка в багатьох відношеннях копіювала систему державних органів Київської Русі.

На чолі Литовсько-Руської держави стояв Великий князь (з другої половини XV ст. — господар). Він був монархом, але владу передавав на змішаних підставах спадкування: обирали одного з синів Великого князя. В його руках була вища законодавча, виконавча та судова влада, він очолював збройні сили, проголошував війну та мир, призначав і звільняв державних урядовців, підтримував дипломатичні зносини з іншими державами.

Значне місце в структурі державної влади мали удільні князі. Нашадки князів Київської Русі, а пізніше Гедиміновичі були верховними правителями своїх земель. З прийняттям привілею 1434 року князі в своїх землях стають підданими Великого князя і втрачають свої державні права.

Важливим органом була рада при князі, яка отримала назву "пани -рада", Спочатку до неї входили тільки васали князя. Після Кревської унії в склад ради ввійшли католицькі єпископи, пізніше і вищі посадові особи центрального управління: канцлер, під-канцлер, гетьман, маршалки та ін.

Спочатку пани-рада була консультативним органом, як колись рада при київському князі, з часом її роль посилюється, і в 1492 році видається привілей, яким дещо обмежується влада Великого князя. Так, він не міг без пани-ради призначати послів у іноземні держави, вищих урядовців на українські землі, приймати і

скасовувати закони. Найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики він також повинен був вирішувати з пани-радою.

Вступ до пани-ради був відкритий лише для католиків, хоч траплялись винятки. Наприклад, князь Острозький, який був православним, перебував у членах цього органу. В XVI ст. в пани-раду входило до 80 урядників. Велика кількість членів пани-ради робила її громіздким та негнучким органом влади. Раду було важко скликати. Зокрема, з цієї причини Великий князь скликав Таємну раду з 8—10 ближніх осіб.

Прототипом феодальних з'їздів Київської Русі був Великий вальний сейм, який репрезентував панів та шляхту всієї держави. Вперше він зібрався в 1507 році у зв'язку з наміром Великого князя одержати кошти у панів та шляхти на війну з Московським князівством. З часом Великі вальні сейми стали збиратися для розгляду інших важливих державних справ. Сейми породили привілеї шляхти, що звільняли цей стан від обов'язків платити податки. І Статут 1529 року вже визнав вальний сейм як державну установу.

Центральна адміністрація складалася з урядовців Великого князя. Першою особою був маршалок земський, який у відсутності Великого князя головував на зборах пани-ради. Його заступником був маршалок двірський. Державною канцелярією відав канцлер, а його заступником був під-канцлер. Фінансами завідував земський підскарбій та його заступник — двірський підскарбій. Військом командували гетьман земський та гетьман двірський.

Місцева адміністрація з'явилася після ліквідації удільних князів, яких замінили у великих волостях намісники — старости. У великих містах, наприклад Києві, були не старости, а воєводи. В менші міста були призначені державці. Воєводства ділились на староства, або повіти. Територія повітів не була однаковою: менші повіти були в Литві, більші — в Україні.

Староста був не лише урядовцем, який виконував державні функції, але й управителем великокнязівських господарств, які знаходились на території старости. Старости збирали податки, мали право суду, відповідали за оборону своєї території. Помічниками старост були возні, які виконували судові рішення, здійснювали привід в суд. У кожному повіті були хорунжі та городничі, які здійснювали нагляд за становищем великокнязівських господарств, шляхами тощо.

4.6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

У кінці XIII ст. склались певні норми та традиції у відносинах між князями та Церквою. Удільні князі намагались використати Церкву, зокрема християнську символіку, для досягнення конкретної політичної мети. Так, наприклад, виокремлення Володимиро-Суздальського князівства в самостійну політичну одиницю супроводжувалось різними знаменнями. В оточенні Андрія Боголюбського була висунута теорія про особливе заступництво Богородиці за Володимирську землю.

Політичний розвиток Володимиро-Суздальщини супроводжувався боротьбою його князів та духовенства за церковний суверенітет з незалежністю по відношенню до Києва, традиційного центру православ'я.

В умовах роздробленості Київської Русі в другій половині XII — на початку XIII ст. реальна влада церковного керівництва в особі київського митрополита помітно впала. Проте глава Руської церкви зумів і в цих умовах зберегти за собою право освячення в сан єпископів та ряд інших привілеїв.

Вищою церковною інстанцією для Київської Русі був Константинопольський патріархат. Він поставляв у сан київського митрополита, призначаючи на цю посаду кого-небудь із своїх довірених осіб. Митрополит зберігав тісні зв'язки з Візантією, виступав у ролі її дипломатичного представника на Русі. Спроби деяких київських князів ставити митрополитами своїх людей зустрічали шалений опір у Константинополі. Візантія негативно ставилась і до вимог київських князів віднести до рангу святих (канонізувати) княгиню Ольгу, князя Володимира, засновників Києво-Печерського монастиря Антонія і Феодосія. За цими вимогами візантійці вбачали прагнення послабити залежність Руської церкви від Константинополя.

У другій половині XIII ст. зв'язки Руської церкви з Візантією послабли. Не тільки Київська Русь, а й Візантія переживала не кращі часи. На початку XIII ст. Візантія під натиском хрестоносців перестала існувати. Лише в 1266 році Михайлу Палеологу вдалося відвоювати Константинополь. Але становище відродженої імперії залишалось тяжким.

У нових умовах візантійська дипломатія вже не могла у відносинах з Київською Руссю дотримуватись колишнього курсу. В 1246 році патріарх призначив київським митрополитом Кирила — ставленика галицько-волинського князя Данила Романовича. Але вже після смерті Кирила в 1280 році патріарх знову призначає митрополитом грека Максима.

У цей час, не без участі володимиро-суздальських князів, дискутується питання про перенесення центра митрополії з Києва до Володимира-на-Клязьмі. Максим спочатку займав обережну позицію. Церковний собор 1284 року під проводом Максима відбувся все-таки в Києві.

У 1299 році Максим під тиском володимирського князя переносить свою резиденцію з Києва до Володимира.

Патріархат несхвально поставився до цього кроку і тільки в 1354 році формально визнав нову резиденцію митрополита.

Переїзд Максима у Володимир став початком затяжного конфлікту в Руській церкві. Уже в 1303 році міста епархій Галицько-Волинського князівства утворили митрополії, незалежні від володимирської. Візантія плекала надію, що Киш ще поверне собі минулу славу центру православ'я східного слов'янства. В 1408 році патріарх Матвій поставив "митрополитом Київським і всія Русі" грека Фотія, який зробив спробу підкорити своїй владі православні епархії на території Литви та Польщі і мав у цьому успіх. Але після

Городельської унії 1413 року в Литві різко посилюються позиції католиків. Великий князь Вітовт у 1414 році виганяє Фотія з Києва. Митрополитом обирається Григорій Цамблак. Через нього Вітовт намагається прискорити переговори про церковну унію між католиками та православними. Але вже в 1420 році Цамблак зникає з політичної арени. Вітовт поспішає визнати права московського митрополита в литовських та українських землях. Але з цим не погоджується візантійський патріарх. Митрополити Київські і всієї Русі ще довго призначаються з Константинополя.

Так, у 1474 році митрополитом Київським і всієї Русі було поставлено Спиридона, якого визнав навіть Іван III, хоча в Москві було вибрано свого митрополита. Отже, Москва все ще рахувалася з волею візантійського патріарха.

На українських землях процес занепаду православної Церкви продовжувався. І проявлялося це не в нехтуванні віри: простий люд свято вірив, додержувався православної віри, вважав її за віру батьків та дідів і всіляко боровся за неї. На превеликий жаль, однак, верхи духовенства перетворили митрополію і особливо єпископати в об'єкт боротьби в корисних цілях. Часто єпископські кафедри давали як нагороду за різні заслуги. Бувало, що православні церкви передавали католикам.

У другій половині XVI ст. посилюється переслідування православних. Як підкреслює Г. Лужницький, воно йшло трьома шляхами: 1) знищенням церковно-національних цінностей і святощів минулого; 2) зниженням престижу православної церкви; 3) почуттям сорому в зв'язку з належністю до цієї церкви.

Трагедією православної Церкви було те, що вона в цей час значно поступалася перед католицькою своєю освітою. З XV до початку XVII ст. вона збідніла культурно, її література обмежувалася в основному церковно-богослужбовими книгами.

У боротьбу за піднесення православної Церкви в XVI ст. вступили собори та церковні братства, які засудили купівлю єпископських кафедр і наказали відлучати від церкви тих, хто так робить. Церковні братства існували в Україні з глибокої давнини, але проявили себе як борці за відродження православної церкви, головним чином, в XVI ст. Найстарішим було Львівське братство, засноване приблизно в 1439 році. Зберігся його статут 1542 року.

Церковні братства повинні були дбати про зовнішній порядок у храмі, піклуватися про хворих. У відповідь на занепад освіти братства починають засновувати братські школи. Особливу славу здобули школи Львівського та Київського братств.

Спочатку братства були переважно організаціями міського населення але з часом вони набувають значення всестанового характеру. До них належать шляхта і духовенство. В 1616 році до Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний разом з Військом Запорізьким.

Братства рішуче виступали проти колонізації та католизації, проти національних і релігійних обмежень українців, проти аморального життя частини духовенства.

У XV ст. Європу заповонила Реформація. З середини XV ст. у Литовському князівстві ширяться мало не всі європейські реформаційні рухи. Могутнім для України був вплив гуситського руху, мабуть, тому, що гусити в своїх програмах висовували національні мотиви боротьби. Проникали в Україну і протестантські рухи, але глибокого впливу вони тут не мали.

Позитивним наслідком цих революційних рухів було пробудження інтересу до рідної мови, поява перекладів Святого Письма на українську мову. Верхівка православного духовенства вороже ставилась до Реформації, оскільки вона, з одного боку, сприяла поглибленню інтересу до Церкви взагалі, а з іншого — підірвала авторитет православної Церкви, викликала критичне ставлення до неї.

Із середини XVI ст. розвиток реформаційного руху в Литві та Україні був припинений натиском католицизму.

4.7. СУД І ПРОЦЕС

До кінця XIV ст. суд Великого князівства Литовського був подібний до суду Київської Русі. Вся повнота судової влади належала князю. Окремо існував церковний суд. Свої суди мали міські та сільські громади.

У результаті еволюційного розвитку державно-правових інститутів на кінець XIV ст. сформувалася система судів, яка складалася із центральних, місцевих і спеціальних судів.

До центральних судів належали великокнязівський (з початку XV ст. - господарський) суд та його форми, а також суд Головного литовського трибуналу.

Великокнязівський (господарський) суд

Великокнязівський (господарський) суд був вищим судом у державі й мав необмежену компетенцію. Розгляд справ у цьому суді здійснювався за участю Великого князя та магнатів. У законі не було визначено кількість магнатів. Все залежало від важливості справи, місця й часу суду. У суді були присутні ті магнати, які в цей час перебували біля Великого князя. Сесія господарського суду мала починатися щорічно 11 листопада. У зв'язку з частими від'їздами та через велику кількість справ князь створював комісарські, асесорські, маршалкові суди, що допомагали йому в здійсненні правосуддя, але не були постійними.

Формою великокнязівського суду вважався судпани-ради, який збирався щороку через два тижні після початку Великого посту.

Ще одним різновидом господарського суду був сеймовий суд, розгляд справ у якому спершу здійснювався Великим князем і пани-радою під час роботи сеймів. Правопорушення у фінансовій сфері розглядав скарбовий суд.

Підсудність справ господарському судові не було строго визначено. У ньому могла бути розглянута будь-яка справа за скаргою (позовом) кожної вільної людини. Із часом було введено обмеження в підсудності справ цьому судові. Інстанційний порядок розгляду справ вводиться Статутом 1529 р., арт. 2 розділу VI якого зобов'язує подавати позов спочатку до місцевого суду і лише після рішення цього суду звертатися до господарського.

Суд Головного литовського трибуналу

Вищим судом першої інстанції та апеляційною інстанцією був суд Головного литовського трибуналу, організація і компетенція якого визначались Уставом "Спосіб прав трибунальських" 1581 р.

Після приєднання українських земель до Речі Посполитої апеляційним судом тут став Луцький трибунал, створений 1578 р. Однак уже в 1579 р. він припинив існування, а апеляційною інстанцією для всіх судів Речі Посполитої став Люблінський трибунал.

Систему місцевих судів чіткіше визначила судова реформа 1564—1566 рр. До місцевих судів належали територіальні (обласні), копні, домініальні, земський і підкоморський суди.

Територіальні (обласні) суди

Територіальні (обласні) суди існували ще за часів Київської Русі. Намісники, пізніше старости і воєводи очолювали обласні суди. Нижче стояли суди державця-намісника. Для цих судів вищою інстанцією був суд воєводи.

Одноособові суди магнатів, шляхти і духовенства над підвладним їм селянством — це домініальні. Їхня діяльність регламентувалася Судебником Казимира 1468 р.

У громадах (общинах) діяли найдавніші за часом громадські, або копні, суди. Копа — це суд, що складався з найшановніших членів громади, які збиралися на спільні збори (копи) для розгляду судових справ. Ці суди керувалися нормами звичаєвого права. Суддями копного суду були копні мужі й копні-старці. Копний суд не мав постійного складу суддів. Кількість суддів становила 15—30 осіб і залежала від величини копного округу. Територію копного округу утворювали його центр та навколишня місцевість. Збори копи відбувалися найчастіше просто неба. Крім старців і копних мужів на суді могли бути присутні й особи з державної адміністрації, зокрема віж або возний, які стежили за дотриманням на копі норм звичаєвого і писаного права.

До функцій копи входило проведення розслідувань кримінальних справ. Якщо на території громади здійснювався злочин, члени громади повинні були зробити все, щоб знайти злочинця ("гнати слід"). Група сусідів мала назву "гаряча копа". Дон обов'язків відносилось проведення перших слідчих дій: обшуків, опитувань потерпілих та свідків. Після того як "гаряча копа" закінчувала попереднє слідство, збиралась "велика копа" всіх мужів копного округу, в який входила волость або декілька волостей. На "великій копі" проводилось судове слідство і виносилось рішення. Якщо

"велика копа" виносила злочинцю смертний вирок, то для приведення його у виконання збиралась "завита копа" — два-три члени громади, на яких покладалася функція ката.

Копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі дії, і це було характерним для нього. Рішення копних судів, як правило, оскарженню не підлягали і виконувалися негайно. Це поширювалось і на вироки з смертною карою.

Спочатку до юрисдикції копного суду належало все населення копного округу. З часом шляхта звільнила себе від його підсудності, і він перетворився в суд виключно над селянами.

Усередині XVI ст. проводиться реформа судової системи. На Бельському сеймі 1564 року під натиском шляхти магнати зреклися своїх привілеїв в справі судочинства, внаслідок чого Великий князь заснував земські та гродські (замкові) суди. Цю систему доповнили так звані під коморські суди, введені II Статутом у 1566 році.

Створення системи місцевих судів надало певної єдності всій судовій системі. Земський, гродський (замковий) і підкоморський суди були місцевими судами для шляхти.

Гродський (замковий) суд

Серед місцевих судів найдавнішим був гродський (замковий) суд. Замковий суд проводив свої засідання в замку (гроді). Головна роль у цьому суді належала посадовим особам — воєводі, старості, державцю та їхнім заступникам. Суд діяв у двох складах: вищому і нижчому. Підсудність справ замковому суду була досить широкою. До судової реформи 1564—1566 рр. йому були підсудні справи про напади на шляхетські маєтки, на церкви і костели, насилля над жінками, напади в містах, розбій на дорогах, крадіжки, підлоги, підпали, чародійство, отруєння, погрози вбивства або підпалу шляхтича щодо шляхтича, про вбивство шляхтича та ін. Однією з найважливіших функцій гродського суду було виконання вироків і рішень інших судів. Нижчий гродський суд мав збиратися чотири рази на рік і розглядати справи протягом чотирьох тижнів, вищий суд — двічі на рік по чотири тижні.

Гродський суд був усестановним судом і розглядав справи шляхти, міщан і селян. Розгляд справи в гродському суді починався негайно після доставки злочинця, захопленого на місці злочину або затриманого упродовж 24 годин з моменту скоєння злочину.

Усі рішення гродського суду записували до актових книг. Туди також заносилися заяви возного, позовні вимоги сторін, різні нотаріальні дії.

Земські суди

Земські суди були створені в усіх повітах і були типовими становими судами шляхти. Остаточне правове оформлення цих судів було здійснено Бельським привілеєм 1564 р. і Статутом 1566 р.

Вони складалися з судді, підсудка та писаря, обиралися шляхтою і затверджувалися Великим князем. Збиралися ці суди тричі на рік, їхні сесії продовжувалися по два тижні. Підсудності земських судів підлягала шляхта в усіх справах, крім значних кримінальних (вбивство, підпал, розбій тощо). Переважно земський суд розглядав цивільно-правові позови. Із цивільних справ земському судові не були підсудні лише земельні спори. Крім судових справ земський суд здійснював нотаріальні дії, приймав скарги на дії місцевої адміністрації. Це були перші суди, повністю відокремлені від адміністрації. Апеляційною інстанцією для цих судів був суд Великого князя.

Підкоморські суди

Підкоморські суди розглядали суперечки про землю, це були суди у справах земельних розмежувань. Їх було створено в 1566 р.

У цьому суді рішення за земельними спорами та майновими вимогами, що впливали з них, виносив один суддя — підкоморій. За Статутом 1566 р. його призначав безпосередньо господар. Помічником підкоморія був коморник. Розгляд справи проводився на місці спірних кордонів землеволодінь. Тут підкоморій вислуховував пояснення сторін, опитував сусідів, після чого виносив рішення й особисто встановлював межові знаки.

У державних судах важливе місце займав возний, який викликав на суд сторони, був виконавцем вироків, при свідках вручав позови на суд або "прибивав їх на двері".

На українських землях існували суди, які не вписувалися до загальної судової системи. До таких спеціальних судів належали: церковні, цехові, ярмаркові, каптурові суди, суди для іновірців, гетьманський, полюбовний (приятельський) суди.

Каптурові суди

Каптурові суди створювалися у період безкоролів'я в XVI ст. Причина їх створення полягала в такому. Господар вважався вищим джерелом справедливості, і всі суди діяли за його дорученням. У разі відсутності господаря діяльність усіх судів переривалася, однак оскільки були нагальні справи, для розгляду їх створювалися каптурові суди. До цього суду входили всі судді певного повіту. Основним завданням каптурового суду був розгляд кримінальних справ, пов'язаних з порушенням громадської безпеки.

Процесуальне право

Біля 1/4 статей у кожному з трьох Статутів присвячено процесуальному праву і питанням судочинства, яке було єдиним як у цивільних, так і в кримінальних справах. Процес мав позовний (звинувачувальний) характер. Позивач сам збирав і доставляв у суд докази, підтримував звинувачення в судовому засіданні. Розгляд справи розпочинався з подання заяви потерпілим чи його близькими родичами. Сторони мали широкі процесуальні права. Допускалось їхнє представництво. В будь-якій стадії процесу позивач міг відмовитись від позову або звинувачення, укласти мирову угоду або навіть помилювати злочинця.

Правда, реальний обсяг прав учасників процесу залежав від їх станового та майнового становища. Найбільш широкою процесуальною правоздатністю володіли магнати та шляхта, обмеженою — напіввільні люди. Зовсім не володіли процесуальною правоздатністю невільні люди: холопи, челядь, полонені.

У Статуті 1529 р. була вперше проведена норма, яка регулювала участь у суді адвокатів (прокураторів). У цій іпостасі міг бути шляхтич, який мав нерухоме майно і знав місцеве право.

Загальна територіальна підсудність справ визначалась відповідно до звичаєвого права: за місцем проживання відповідача в цивільних справах і місцем, де вчинено злочин, — у кримінальних.

Суд, який отримував скаргу, посилав повістку звинувачуваному з зазначенням часу явки в суд. За I Статутом, якщо викликаний в суд не з'являвся, судові рішення могло статись без його участі. За II Статутом заочне рішення могло бути винесене тільки після трикратної неявки звинувачуваного. За неявку без поважних причин сплачувався штраф ("вина за нестане").

Вже в II Статуті проявляються елементи слідчого (інквізиційного) процесу. Наприклад, у деяких випадках Статут рекомендує владі не чекати скарги потерпілого, а самій розпочинати слідство та притягати до відповідальності.

Серед судових доказів на першому місці стояло власне зізнання. Для того, щоб його добути, застосовували тортури. Якщо підданий тортурам не признавався, звинувачувач сплачував штраф ("навязку на мукі"), а якщо помирав під тортурами — то годовщину (штраф родичам).

Важливе місце займали речові докази. Суди також спирались на свідчення "добрих людей", письмові докази і присягу. "Добрі люди" були свідками доброї чи лихого слави звинувачуваного, подібно послухам у Руській правді, або свідками фактів, подібно до видоків.

Велике значення мала характеристика звинувачуваного з боку "добрих людей". Негативна характеристика вела до винесення смертного вироку.

За II Статутом свідками могли бути тільки християни. Свідки опитувалися під присягою. Судочинство велось староруською, а пізніше — польською мовами.

4.8. ПРАВОВА СИСТЕМА

Головними джерелами права в українських землях Литовсько-Руської держави були; звичаєве право, Руська правда, великокнязівське законодавство (привілеї: обласні, земські, міські), Судебник Казимира IV 1468 року, статuti, магдебурзьке право.

На перших порах серед джерел права найбільш важливе місце належало Руській правді. Її норми були покладені в основу інших джерел права. Руська правда значно вплинула на подальший розвиток литовського і польського законодавства.

Певна частина громадських відносин регулювалась нормами звичаєвого права, які склалися історично в процесі суспільного життя.

Поступово люди усвідомлювали необхідність тих чи інших правил поведінки, дотримувались їх самостійно або під впливом громадської думки і влади.

Перетворення звичаїв в юридичні норми вимагало їхнього офіційного признання, санкціонування державною владою, що мало особливе значення на українських землях, де міцно трималися за старину. Найбільш поширеними шляхами затвердження місцевих звичаїв і, таким чином, визнання їх юридичними нормами була мовчазна згода влади або їхнє офіційне визнання. Характерним прикладом цього служить історія копних судів, які розглядали всі справи тільки на основі місцевих звичаїв. Спочатку такі суди діяли, виходячи із змісту обласних привілеїв ("старини не рухати"), а в XVI ст. були санкціоновані державою.

Норми звичаєвого права, які склалися в Україні, були настільки авторитетні, що не могло бути й мови про їхню ліквідацію. Відповідно до статутів і магдебурзького права вони були обов'язковими для застосування судами.

Особливе значення для українського законодавства мало формування звичаєвого права вжитті тих українців, які тікали від гнобителів і називали себе козаками. Склалося навіть поняття — "козацьке право" як сукупність правових звичаїв, що пізніше діяли в Запорізькій Січі, де вони стали офіційними джерелами права.

До джерел права в Україні слід віднести також канонічне право (православне і католицьке). Правовими джерелами православної церкви були кормчі книги — "Номоканон" і церковні статuti київських князів Володимира і Ярослава. Найвідомішим католицьким джерелом права, яке діяло у Великому князівстві Литовському, був "Звід канонічного права" 1532 р.

З часом якості важливих джерел права в Литовсько-Руській державі набувають міжнародні договори, різноманітні князівські грамоти, привілеї великих князів, королів польських та постанови польсько-литовських сеймів.

Насамперед це договори Литовсько-Руської держави з Пруським і Лівонським орденами, з Новгородською та Псковською республіками, з Московським князівством. Але головну роль у долі українських земель стали відігравати договори з Польщею. Кревській акт 1385 року заснував персональну унію Литовського князівства з Польщею; Віденська угода 1401 року — союз взаємної охорони та безпеки; Городельська угода 1413 року — персональну унію, нарешті, Люблінська унія 1569 року — реальну єдність двох держав.

У цих актах ми знаходимо, перш за все, норми конституційного та адміністративного права.

Привілеї та грамоти

Привілеї та грамоти належать до найважливіших пам'яток литовсько-руського права. Привілеями, грамотами або господарськими листами називалися нормативні акти, що виходили з державної канцелярії за підписом або печатками Великого князя (господаря), радних панів і писаря. Акт називався привілеєм, якщо був написаний латиною, грамотою або господарським листом, — якщо староруською мовою.

Загально-земські привілеї

Привілеї поділялися на загально-земські, обласні та міські. Загально-земські привілеї встановлювали норми права для всієї Литовсько-Руської держави. Першими загально-земськими привілеями можна вважати три привілеї, видані в 1387 р. Великим князем Ягайлом.

Перший привілеї від 20 лютого 1387 р. був спрямований на поширення католицизму в Литовсько-Руській державі. Цим привілеєм Великий князь сподівався обернути в католицьку віру якомога більше вільних селян і шляхти.

Другий привілеї від 22 лютого 1387 р. адресувався католицькому духовенству і доповнював перший привілеї. За цим привілеєм усе католицьке духовенство виключалося з державної юрисдикції. Привілеї зобов'язував усіх жителів Великого князівства Литовського переходити в католицьку віру. Заборонялися шлюби з православними, а маєтки, передані католицькому духовенству, звільнялися від усіляких служб і повинностей на користь держави. Встановлення повного панування католицького духовенства над населенням, що проживало в їхніх землях, стало першим кроком до юридичного оформлення закріпачення селян.

Третій привілеї від 28 квітня 1387 р. було видано з нагоди Кревської унії, яка вводила в Литовсько-Руській державі адміністративні установи за польським зразком. У ньому йшлося про призначення воеводських і повітових суддів.

Правову регламентацію союзних відносин Великого князівства Литовського з Польщею та юридичне закріплення суверенності Литовсько-Руської держави було оформлено Островською угодою 1392 р. і Городельською унією 1413 р. Норми Городельського привілею мали провокаційний характер. Їхньою метою

було зміцнення й поширення католицизму. Привілей містив неправдиве твердження проте, що землі Великого князівства Литовського включаються до складу Польського королівства зі згоди князів, панів, шляхти, посадовців і бояр Великого князівства. За цим актом усіх не-католиків, головним чином православних, які становили переважну більшість населення, не допускали на державні посади. Городельський привілей розпалював релігійну ворожнечу в державі й був спрямований на підірвання єдності Великого князівства Литовського. У привілеях 1432 і 1434 рр. православна шляхта зрівнювалась у правах із католиками. Ці привілеї можна вважати найважливішими правовими актами у справі об'єднання й консолідації шляхетського стану.

Важливим етапом у розвитку законодавства Великого князівства Литовського слід вважати привілей Казимира 1447 р., в якому було детально викладено права магнатів та шляхти, а також деякі принципи кримінального, цивільного і конституційного права. Особливе значення мала ст. 12 привілею, згідно з якою за феодалами закріплювалось право здійснювати суд над залежним населенням. Визнання за ними такого права ставило населення ще у більшу залежність від феодалів. Усе це дає змогу вважати привілей 1447 р. головним правовим актом, що заклав основи юридичного оформлення кріпосної залежності селян. Крім того, привілей забороняв уряду роздавати державні землі та посади іноземцям. Ці положення були спрямовані проти проникнення польських феодалів у Велике князівство Литовське і фактично закріплювали територіальну цілісність держави. Привілей 1447 р. також значно розширив коло осіб, за якими визнавалися права шляхти незалежно від віросповідання. Таким чином, привілеї 1432, 1434 і 1447 рр. стали юридичною основою оформлення прав шляхетського стану. Віденський привілей 1457 р. визначав становище іноземців у Литві.

Обласні привілеї

Поряд із земськими привілеями з XV ст. видаються привілеї окремим воєводствам і повітам. Вони отримують назву обласні привілеї.

Як вже підкреслювалось, такі привілеї передбачали автономію українських земель, що входили до складу Литовського князівства. Прикладами цього можуть бути обласні привілеї Київській землі-- 1494, 1507, 1529 років і Волинській землі — 1501, 1509 років. Ці привілеї забезпечували "добровільні християнські права", що базувалися на староруському праві, тобто розвивали і конкретизували головні положення Руської правди.

Універсальним можна вважати загально-земський привілей 1492 р., який підтверджував усі права та привілеї, проголошені в раніше прийнятих привілеях. Крім того, привілей обмежував владу Великого князя і посилював становище магнатів. Він визначав правове становище Великого князя не як государя, а як вищої посадової особи в державі, що свідчило про конституційний характер привілею 1492 р. Привілей закріплював основні принципи міжнародної політики, встановлював порядок збирання податків, проголошував неприпустимість передачі світських справ у духовні суди й навпаки. У ньому проголошувалась необхідність винесення справедливих судових рішень, встановлю вались певні терміни розгляду справ у судах.

Привілей від 7 грудня 1506 р. ще більше обмежив владу господаря. Його виданням завершився перший етап розвитку писаного права у формі привілеїв. Наступні загально-земські привілеї, видані в 1529, 1547 і 1551 рр., лише підтверджували законність раніше виданих привілеїв.

Велике значення в правовій системі Литовсько-Руської держави мали збірники законодавства.

Першим таким збірником був Судебник Казимира IV 1468 року. Автономний характер земель, які отримали обласні привілеї, чітко виявлявся в законодавчому закріпленні норм місцевого звичаєвого права. Так, судити киянина належало лише в самому Києві за участю киян і за місцевим правом. В обласних привілеях значне місце приділялося забезпеченню охорони майнових і особистих прав заможних верств населення. Наприклад, у Волинському привілеї 1509 р. був запис про те, що государ обіцяв не порушувати прав власності жителів цієї землі.

Обласні привілеї гарантували право вдов на володіння маєтками після смерті чоловіків, а також забезпечували всім жінкам право одруження без втручання посадових осіб.

Міські привілеї

До міських привілеїв належали грамоти, видані в XIV—XVI ст. Вони виводили міста з ведення органів місцевої територіальної адміністрації і засновували особливі міські органи за зразком німецьких міст, за магдебурзьким правом. Прикладами можуть бути привілеї на право самоуправління Луцьку (1432), Житомиру (1444) та ін.

Усі найважливіші законодавчі акти у Великому князівстві Литовському у XVI ст. приймав Великий князь спільно з пани-радою і сеймом. Законними вважались акти, прийняті пани-радою за участю Великого князя або навіть без нього, а також сеймом без участі Великого князя.

Розвиток нормотворчої діяльності в XVI ст. привів до звуження сфери дії звичаєвого права та встановлення першорядного значення законодавства. До виключної компетенції Вального сейму належали оголошення війни, встановлення військової повинності, обрання Великого князя. Нормативні акти, що видавалися сеймом, мали різні найменування: ухвала, ухвала земська, постанова, конституція, устава, статут, грамота, привілей, лист, універсал, артикул. Найтиповішим и для сеймових постанов XVI ст. були ухвала, устава, постанова і запозичене з латини — конституція. Ухвалою найчастіше називали рішення сейму як вольовий акт, а уставою—сам документ, в якому виражався зміст сеймової ухвали. Підготовка

сеймової ухвали починалася із законодавчої ініціативи, яка належала господарю і пани-раді. За їхньою ініціативою приймалася більшість законодавчих актів. Депутати сейму законодавчою ініціативою не володіли, але їхня діяльність могла стати приводом для видання законодавчих актів. Статути 1566 і 1588 рр. прямо приписували депутатам сейму привозити листи з побажаннями місцевих сеймів щодо потреб усієї держави. Крім депутатів сейму прохання про видання законодавчих актів могли подавати міщани, купці, ремісники, селяни. На їхні прохання і скарги було видано величезну кількість різноманітних законодавчих актів, у тому числі й таких великих, як обласні, міські та волосні привілеї. Багато привілеїв починалися зі слів: "Били нам чолом". Якихось обмежень у поданні чолобитних не було. Право населення на подання чолобитних ґрунтувалося на давньому звичаї і тому вважалось непорушним.

Важливе значення при прийнятті сеймових постанов мала робота з підготовки проекту нормативного акта. Переважну більшість проектів готували юристи-практики, які служили в державній канцелярії. Іноді для підготовки законопроекту створювались спеціальні комісії, до яких поряд із практиками входили вчені, а також депутати сеймів, покликані виразити в законі потреби місцевого населення.

Обговорення й ухвалення закону здійснювалося на засіданнях сейму або в пани-раді. Великий князь у XVI ст. законодавчої функції не мав. Однак траплялися випадки, коли він усупереч закону видавав конституційні акти без згоди сейму і пани-ради. Так, Сигізмунд II Август у 1569 р. видав привілей про відторгнення від Великого князівства Литовського Підляшшя й України та про приєднання їх до Польщі.

Під час обговорення закону всі депутати сейму мали право висловити свою думку. Рішення повинні були ухвалюватися одногосно або переважною більшістю голосів.

Заключною стадією законотворчого процесу було оприлюднення закону. Порядок оприлюднення сеймових постанов було встановлено ст. 9 розділу III Статуту 1588 р. Згідно з цією статтею депутати сейму, повернувшись до себе в повіти, повинні були сповістити воеводу або старосту про своє повернення. Після цього скликався місцевий сеймик, на якому депутати повідомляли про всі рішення Вального сейму. Посадові особи на місцях зобов'язані були "на торгах, и при костелах" ознайомлювати населення з прийнятими рішеннями.

Моментом набуття законом чинності вважався, як правило, час його ухвалення. Якщо в законі не було обумовлено, на який термін він приймається, то вважалось, що він має діяти на "вічні часи".

Протягом шістдесяти років (1529—1588) литовський уряд тричі здійснює кодифікацію права. В епоху коли видані закони століттями залишалися в силі, це було видатним явищем. Його текст було знайдено в 1825 р. Відшукав його історик Данилович у бібліотеці графа Румянцева. Це був перший кодекс загальних законів для литовсько-руських областей. Його було проголошено сеймом у Вільні після наради з князями, пани-радою і "всім посполством". Судебник був невеликим за обсягом і мав 26 статей крім вступу й закінчення. Його джерелами були Руська правда, привілеї, звичаєве право. Судебник було написано давньоруською мовою. Майже весь зміст Судебника обмежується кримінальним правом і процесом. Дев'ятнадцять статей Судебника розглядають такий склад злочину, як татьба (татьба "домових речей", "кінська" тощо), в одній зі статей йдеться про увід або викрадення чужої людини або невільного челядина, в іншій — про знахідку коней та інших речей, три статті містять процесуальні норми, дві — встановлюють мостову повинність.

За Судебником Казимира суб'єктом злочину могла бути не лише вільна людина, а й холоп. За першу крадіжку його карали штрафом, а якщо не було майна — тілесним покаранням і тюремним ув'язненням, а за повторну — засуджували до повішення (ст. 19). Відповідальність за скоєні злочини за Судебником наставала з семирічного віку.

Судебник, зокрема, карав за викрадення людей: "А который будет люди выводит, а любо челядь невольную, ахватят—того на шибеницу". Винного у скоєнні такого злочину засуджували до повішення (ст. 24).

Розвиток економіки і культури Великого князівства Литовського викликав настійну потребу приведення в єдину систему правових норм, що містилися в загально-земських та обласних привілеях, і створення єдиного для всієї держави права.

Деякі дослідники трактують статути як три послідовні редакції однієї й тієї ж пам'ятки. Але більшістю вчених було доведено, що ми маємо справу з різними пам'ятками права. На сьогодні ця думка є панівною.

Статути є пам'ятками історії законодавства та культури литовського, українського і білоруського народів. Ось чому викликає протест найменування Статутів литовськими, що перекичує їх сутність і історичне походження.

Відомо, що в основу Статуту 1529 року були покладені норми, напрацьовані адміністративною та судовою практикою на базі звичаєвого права України, Литви та Білорусії. Це відображене в його найменуванні: "Права писаные даны панству Великому князеству Литовскому, Рускому, Жомойтскому и иных через наяснейшего пана Жикгимонта, з Божее милости короля Польского, великого князя Литовского, Руского, Прусского, Жомойтского, Мазовецкого и иных".

Статути 1566 та 1588 рр. носили назви: "Статут Великого князства Литовського 1566 года" і "Статут Великого князівства Литовського 1588 года". В цих найменуваннях підкреслювався загальнодержавний характер статутів і відображалась інтеграція правових норм України, Литви та Білорусії. На цій підставі статути слід називати повним найменуванням з відповідним порядковим номером, як-то: "Статут Великого

князівства Литовського", та тільки не "Литовський статут", бо таке найменування спотворює дійсне розуміння історії.

У Великому князівстві Литовському кодифікаційні тенденції проявились у 1501 році, коли у Волинському привілеї великий князь Олександр декларував, що він буде діяти "пока права Статута в отчизне нашей вставим". Справжня кодифікація права в князівстві розпочалася в 1514 році. Проект Статуту був поданий сейму в 1522 році, остаточний текст його було затверджено на віденському сеймі лише в 1529 році. Статут було прийнято як закон, який мав однакову силу для всіх жителів Литовсько-Руської держави незалежно від їхнього стану. Джерелами Статуту були: звичаєве право, великокнязівські привілеї та норми Руської правди, а також римське канонічне право.

Статут 1529 року

У Статуті 1529 року було 13 розділів, які нараховували 282 статті. В перших трьох розділах були зібрані, в основному, норми конституційного права та принципіальні положення інших галузей права, в четвертому та п'ятому — шлюбно-сімейне та спадкове, в шостому — процесуальне, в сьомому — кримінальне, у восьмому — земельне, в дев'ятому — лісне та мисливське, в десятому — цивільне, в одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому — кримінальне та процесуальне право.

У Статуті були юридично закріплені основи суспільного та державного ладу, правове становище населення, порядок утворення, склад та повноваження деяких органів державного управління.

Така повнота систематизації правових норм різних галузей права дає підстави називати Статут 1529 року зводом законів на основі кодифікації місцевого права, викладеному на мові староруської, зрозумілій для більшості населення Литовсько-Руської держави.

У 30-40-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбулись значні соціально-політичні зміни. Зміцнилось правове становище шляхетства в його боротьбі з магнатами. Значну частину шляхти не задовольняв Статут 1529 року. Найбільш настирною у вимогах прийняти новий статут була волинська шляхта. На Віденському сеймі 1551 року Сигізмунд II зобов'язався "с порадою панов-рад своїх" створити для ви правлення діючого Статуту комісію з п'яти католиків і п'яти православних.

Статут 1566 року

Статут 1566 року був правовою системою незалежної держави, зв'язаної з Польщею тільки спільним правителем. На порядку денному стояла більш тісна унія двох держав. Її підтримували повітові сеймики, які бажали шляхетського судочинства за польським зразком. Висловлювалась вимога рівності всієї шляхти перед законом, що пов'язувалось з ліквідацією судових привілеїв магнатів.

Статут було затверджено сеймом у 1554 році, але він набрав чинності тільки з 1566 року. За рівнем кодифікаційної техніки статут 1566 року перевершував перший. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому князівстві Литовському з 1530 до 1565 року. Статут 1566 року підрозділявся на 14 розділів і 367 артикулів.

Якщо порівняти I та II Статути, то в останньому бачимо більш досконалу систематизацію правового матеріалу. Розділи перший, другий і третій регулюють норми державного права, розділ четвертий присвячено судоустрою, розділи з п'ятого по десятий — приватному праву, нарешті, розділи з одинадцятого по чотирнадцятий регулюють кримінальне та процесуальне право.

II Статут називають ще Волинським, і це, мабуть, тому, що найбільшого поширення він набув на Волині, проте діяв також у Київському та Брацлавському воєводствах.

Люблінська унія передбачала не лише інтеграцію державних структур, а й зближення польської та литовської систем права. Під польським впливом на сеймі 1569 року було прийнято постанову, що призначала депутатів для виправлення Статуту, які "Статут польський мають покласти перед собою, узгодити з ним, наскільки це можливо, литовські закони, щоб у всій нашій державі, як в єдиній Речі Посполитій, могло відправлятися єдине і негайне правосуддя".

Але до уніфікації права не дійшло. Шляхта Великого князівства Литовського вперто захищала автономію своєї правової системи, в якій вона не без підстав вбачала основу політичної автономії Литви у федеративній Речі Посполитій.

Робота над III Статутом зробила можливим подальший розвиток правової системи Великого князівства Литовського. В комісію, створену дні доповнення Статуту, король призначив двох радних панів (одного — єпископа, другого — світського, "секретаря нашого — доктора Августина" (віденський вїйт, доктор права Віттенберзького університету Августин Ротундус. — Я. М.) і дев'ять представників шляхти (по одному від воєводства). Серед них були католики і православні.

При розробці III Статуту головну роль відіграли депутати воєводства. Це свідчило про зміну в співвідношенні політичних сил на користь шляхетства. Проект Статуту обговорювався на повітових сеймиках шляхти та на генеральних литовських з'їздах у 1582 і 1584 рр. Редакційні роботи були зосереджені в канцелярії Великого князівства. Звідси та провідна роль, яку відігравали в роки підготовки Статуту канцлери та під-канцлери: Микола Радзивілл, Остафій Волович і Лев Сапега.

Статут 1588р.

(III Статут) був затверджений відповідно до процедур того часу спеціальним актом короля Польщі і Великого князівства Литовського 28 січня 1588 року. В листопаді 1588 року він був надрукований і набрав чинності.

У вступі до III Статуту, написаного Левом Сапегою, підкреслювалося, що метою правової держави є охорона прав і свобод громадян.

III Статут, як і два попередні, було підготовлено староруською мовою. Під-канцлер Лев Сапега вирішив видати Статут на мові рукописного оригіналу, підкреслюючи при цьому, що "не обчим яким язиком, але своїм власним права списание маєм".

Правова система за Статутом 1588 року — це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття Статут являв собою взірць для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. Слід також підкреслити, що III Статут діяв на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої.

Статут 1588 року складався з 14 розділів, які нараховували 488 статей.

До першого розділу увійшли норми, які можна поділити на дві групи: норми, що стосуються основних положень, і норми, які визначають покарання за державні злочини. Другий розділ охоплює норми, що регулюють виконання військового обов'язку шляхтою. У третьому розділі викладено норми державного права. В інших розділах знайшли відображення норми цивільного, кримінального і процесуального права.

Розглянемо головні положення статутів за галузями права, хоча такого підрозділу в Статутах не було. Це сталося пізніше, з виникненням буржуазного права. Право кожного періоду відповідає в основному економічним, політичним та соціальним відносинам, які його породили. Основою правової системи даного періоду був поділ права на публічне та приватне. Кримінальні норми зливались як з публічним, так і з приватним правом. Майнові відносини розглядалися як відносини людей з речами. Порушення приватного права породжувало обов'язки, виникнення, дія та припинення яких регулювали зобов'язувальним правом. Наприклад, годовщина як штраф за вбитого була одним із видів зобов'язань. Тільки визначивши співвідношення публічного, приватного і зобов'язувального права та межі їхньої дії, право даного періоду можна умовно розділити за галузевим принципом.

Конституційне право

Всі три Статути містять у собі норми конституційного права. Але, як це не парадоксально, найбільш прогресивний характер вони мають у Статуті 1529 року. Розділи та параграфи I Статуту, які відносяться до конституційного права, пріоритетні порівняно з законодавчими актами інших держав того часу. В них визначені права та обов'язки громадян, їхнє відношення до уряду, компетенція останнього. Такі правові норми, як покарання за наклеп, відмова від заочного звинувачення базуються на гуманізмі епохи Відродження. В I Статуті яскраво відображені ідеї правової держави. В ньому не визначені відносини між Церквою та державою, немає поняття образи релігії чи Церкви. Однак центральним, з погляду розвитку конституційного та адміністративного права, слід визнати II Статут, що радикально реформував систему органів влади й управління. Важливе значення мали норми, які регулювали порядок прийняття нових законів. Так, в арт. 2 розділу II зазначалося, що ні сам господар, ні разом із пани-радою не правомочний вирішувати питання про війну і податки. Ці питання вирішував лише сейм. У Статуті 1566 р. було здійснено спробу проголошення політичних прав простих людей (арт. 2, розд. III). В III Статуті жителі міст позбавлялись громадянських та політичних прав. Значно звузились функції уряду. Але в цілому зміст III Статуту свідчить, що від ідеї правової держави відмовлялись ніхто не збирався.

Під-канцлер Лев Сапега у вступі до III Статуту підкреслив ідею правової держави, метою якої є охорона прав та свобод громадян. У цьому Статуті керівник держави сам підкоряється праву.

У Статуті 1588 р. норми державного права було виокремлено в третьому розділі. Так, арт. 1 цього розділу проголошував недоторканність кордонів Великого князівства Литовського і збереження його самостійності; арт. 4 зобов'язував короля і господаря повернути до складу Великого князівства Литовського всі землі, раніше від нього відторгнені; за арт. 5 заборонялося віднімати маєток у шляхти. Принципове значення мав арт. 12, який був безпосередньо спрямований проти польських феодалів, які прагнули прибрати до рук державні посади, а з ними і маєтки у Великому князівстві Литовському. Арт. 13 гарантував збереження у Великому князівстві Литовському окремого державного й адміністративного апарату. Наступні артикули цього розділу закріплювали і гарантували станові права та привілеї шляхти і заможної частини міщан.

Цивільне право

В Статутах досить детальній регламентації підлягає інститут приватної власності. Громадське землеволодіння на час дії III Статуту було майже ліквідоване. Власниками землі могли бути лише "вільні люди шляхетського стану". Землі шляхти поділялись на родові та вислуги. Родові землі переходили в спадщину тільки за законом. У випадку продажу такої землі родичі користувалися переважним правом її купівлі. Вислуги — землі, які з часом прирівнювали до інших видів земельної власності, і їхні власники отримували право вільного розпорядження ними. Статути передбачали недоторканість права власності. Шляхетська власність, зокрема, не могла бути конфіскована без рішення суду.

Значний розвиток отримало зобов'язувальне право. В ньому детально регламентувались права і обов'язки за договорами купівлі-продажу, обміну, застави, покладу, найму майна тощо.

У праві застави були свої особливості, які виражались у тому, що заставлений маєток переходив у володіння та користування кредитора до повного його викупу боржником. У заставу могли передаватись землі-вислуги і навіть посади. Широке застосування та регламентацію отримав договір оренди.

Значне місце в законодавстві було виділено оформленню договорів. Так, договір купівлі-продажу маєтків оформлявся тільки в письмовому вигляді в присутності свідків шляхетської належності з обов'язковою реєстрацією в судах.

Спадкове право

Статути знали спадкування за законом і за заповітом. За законом спочатку спадкували діти, потім онуки і правнуки. За відсутності таких спадкове майно переходило до бокових родичів (братів, сестер тощо).

Міщани міст, що не мали права на самоврядування, могли передавати за заповітом тільки одну третину майна, дві третини переходили до дітей, а при відсутності дітей — у власність власника міста.

Шлюбні та сімейні відносини

Шлюбні та сімейні відносини регулювались нормами, які склались ще в Київській Русі і були перенесені в Статути. Заслугує на увагу підвищення шлюбного віку за Статутом 1566 року. Для жінок він становив 15 років, для чоловіків — 18. Згодом III Статут знову зменшив шлюбний вік жінки до 13 років. Шлюбу передувала змова батьків сторін. Норми права передбачали згоду вступаючих у шлюб, внесення дружиною приданого та запис вена на користь дружини з боку чоловіка. Веню називалась частина майна, яку виділяв чоловік своїй майбутній дружині. В ст. 1 розд. IV Статуту 1529 року сказано, що сума вена повинна бути подвійною у відношенні до приданого, але не перевищувати 1/3 вартості майна чоловіка. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини.

Розмір і порядок видачі приданого були передбачені ст. 7 і 9 розд. IV того ж Статуту. В придане входило як рухоме, так і нерухоме майно. У випадку вини дружини в розірванні шлюбу, вона позбавлялась приданого і вена. Якщо шлюб признавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а чоловікові поверталось вено. Як і в попередній період, дружина відповідала за борги чоловіка. Батьки зберегли за собою право покарання дітей і не відповідали перед судом за їхніми скаргами.

Кримінальне право

Під впливом соціально-економічного розвитку змінилося поняття злочину. Замість "обіди" під злочином стали розуміти шкоду або злочинство, заподіяне власнику чи громаді. Поняття злочину все більше зміщується в сферу порушення правової норми. Злочин став зватися "виступом", а злочинець — "виступцем". Суб'єктом злочину визнавалась вільна або напіввільна людина, яка досягла 14 років за II Статутом і 16 років за III Статутом. Не завжди притягувались до відповідальності душевнохворі. Необхідна оборона або стан крайньої необхідності визнавались обставинами, які звільняли від покарання. З суб'єктивної сторони розрізняли навмисні й ненавмисні злочини. Злочини ділились також на закінчені і незакінчені, вчинені особисто і при співучасті. Співучасть у Статутах визначалась досить детально.

Норми кримінально-правового характеру передбачали складну систему злочинів, яка поділялась на шість головних видів.

Злочини проти релігії включали богохульство, відступництво, підбурювання до переходу в нехристиянську віру тощо.

До політичних злочинів були віднесені: втеча до ворога, бунт, зносини з противником, здача йому замку.

Державні злочини поділялись на злочини по службі і проти порядку управління. До останніх належали: хабарництво, підробка документів, самочинне карбування монети тощо.

Злочинами проти особи були визнані: вбивство, тілесні пошкодження, образа.

Майнові злочини: крадіжка, незаконне користування чужим майном, пошкодження та знищення чужого майна, підпал, знищення межових знаків з метою оволодіння чужою землею, заподіяння шкоди чужому майну.

Злочини проти моралі та сім'ї: двоєжонство, викрадення чужої дитини, образа дітьми батьків, згвалтування тощо.

Загострення міжстанових відносин відбилась на меті та видах покарання.

Головна мета покарання — залякування. До мети покарання відносилась також ізоляція злочинця, відшкодування збитків, використання злочинців як робочої сили.

Найбільш тяжким покаранням була смертна кара. За I Статутом вона передбачалась у 20 випадках. За II — у 60, за III — у 100. Смертна кара поділялась на кваліфіковану та просту. До кваліфікованих видів відносили: спалення, посадження на палю, закопування живим в землю тощо. Проста смертна кара здійснювалась відрубанням голови або через повішення.

Болісні покарання застосовувались, головним чином, проти селян. Це биття кнутом, палкою тощо.

В Статутах ми бачимо складну систему майнових покарань. Головним з них була вина грошова, що складалась із "накладу", яки й надходив у скарбницю держави, "шкоди" — винагороди за вчинену шкоду потерпілому, "годовщини", яку отримували родичі вбитого. Якщо злочин здійснювався насильницьким шляхом, то розмір покарання збільшувався.

Покарання у вигляді позбавлення прав і честі називалось "виволанням" і застосовувалось тільки до шляхти. Засуджені до такого покарання позбавлялись всіх прав та привілеїв і ви ганялись тимчасово або назавжди за межі держави. Таке покарання супроводжувалось конфіскацією майна та іншими видами додаткових покарань. До менш тяжких покарань належало вигнання з міста.

Застосовувалось і тюремне покарання на термін від шести тижнів до одного року. Розрізнялось надземне і підземне ув'язнення. За власне утримання в тюрмі злочинець сплачував мито. За дрібні злочини суд застосовував догану або зауваження.

Для системи покарань характерною була їхня невизначеність. Як правило, Статути вказували вид покарання, а не його розмір.

За законодавством, ніхто ні за кого не повинен був нести покарання, тільки кожний за себе.

Загальні висновки

Протягом другої половини XIV— першої половини XVI ст. на українських землях, які перебували під владою Великого князівства Литовського і Польщі, відбулися значні політичні та соціальні зміни. Литовсько-Руська держава, утворена литовським, українським та білоруським народами, все більше відчувала на собі політичний, релігійний та соціальний тиск панської Польщі. Набирав сили процес диференціації соціальної структури суспільства, консолідації двох основних верств населення: селянства і шляхетства. Піднесення шляхетства супроводжувалося посиленням кріпацтва, запровадженням кріпосного права.

Панівні верстви Литви та Польщі проводили політику ліквідації самостійності українських земель у складі Великого князівства Литовського. Опір національної української князівсько-шляхетської опозиції був придушений.

У цей час над Україною нависає зовнішня небезпека з боку Османської імперії та Кримського ханства. Ні Польща, ні Литва не були здатні організувати оборону своїх кордонів, захистити як свій, так і український народи. Цю справу взяла на себе нова сила — козацтво.

Незважаючи на несприятливі історичні умови, вікові традиції української державності не перериваються. Але їхній подальший розвиток обмежується місцевим самоврядуванням, зокрема, в громадах та містах, які отримують магдебурзьке право.

Значним був вплив українського права на законодавчу систему спочатку Литовсько-Руської, а пізніше Польсько-Литовської держави. I, II та III Статути за правом вважаються видатними пам'ятками права литовського, руського, українського та білоруського народів. Рівень законодавчої техніки, прогресивні сутність та зміст вивели ці законодавчі акти на передові позиції європейської юридичної думки.

Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (друга пол. XVI — перша пол. XVII ст.)

5.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Після Люблінської унії 1569 року Велике князівство Литовське втратило не лише свої землі, а й державне значення. Рівноправна унія двох самостійних держав не злагодилась.

Але найбільших втрат зазнали національне життя та традиції українського народу. Останню надію на своє відродження поховала українська державність: польський адміністративно-територіальний поділ, мова, католицька віра були поширені на всю Україну.

Майже відразу ж після Люблінської унії починається інтенсивна роздача земель магнатам та шляхті на Київщині, Брацлавщині, Переяславщині. До кінця XVI ст. більшість українських земель опинилася під владою магнатів Вишневецьких, Замоїських, Конєцпольських, Тарновських. Найбільше отримали Вишневецькі: їхні володіння охоплювали майже всю Полтавщину та частину Чернігівщини. Оскільки ці землі були малозаселені, в них для заохочення переселенців встановлювались "пільгові роки" (віл 20 до 40), протягом яких селяни не сплачували податків і не відробляли панщини. Це привело до швидкого заселення цих земель селянами з усіх частин України.

Після Люблінської унії литовські політики все ще плекали надію на повернення українських земель, але війна з Московською державою змушувала Литву дотримуватись унії з Польщею. У 1576 році королем Польщі було обрано Стефана Баторія. Його рішучість у боротьбі з Москвою, тактовне поведження з Литвою згуртували Річ Посполиту. Після смерті Стефана Баторія Литва знову зробила спробу розірвати відносини з Польщею, але примирилася на кандидатурі Сигізмунда III, шведського королевича. Його правління тривало 45 років і було найтяжчим часом для України і навіть для Польщі, оскільки все правління Сигізмунда III було заповнене війнами за шведську та московську корони. В історії України ця війна важлива тим, що вперше в ній виступило як самостійна військова сила українське козацтво.

У 1598 році зі смертю царя Федора припиняє існування династія Рюриковичів. Почалися затяжні московсько-польські війни, активну участь у яких брали українські сили.

Польща не відмовляється від планів приєднання до Речі Посполитої Московської держави навіть після обрання на Земському Соборі 1613 року царя Михайла — з династії Романових.

У 1613—1624 роках син Сигізмунда III — королевич Влади слав організував похід на Москву, але зазнав невдачі. Після смерті Сигізмунда III Москва намагалася взяти реванш і у 1632 році виступила проти Польщі, але в битві під Смоленськом зазнала поразки. У 1634 році між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано "вічний мир", за яким Смоленська та Чернігово-Сіверська земля остаточно закріпилися за Польсько-Литовською державою.

У польсько-московських війнах значну роль відіграло українське козацтво. У війську Сигізмунда III було 30 000 козаків. У битві під Смоленськом у 1632 році польське військо складалося з 9090 поляків і 20 000 українських козаків.

На початку XVII ст. козаки стають силою, яка починає відігравати суттєву роль в історії Речі Посполитої.

Козацькі повстання

Соціальне, національне, культурне та релігійне гноблення українського народу з самого початку викликало різкий протест, який вилився в ряд повстань, де рушійною силою було козацтво.

З початку формування запорізького козацтва в ньому виділяється дві течії:

радикальна, до якої належали незаможні козаки з безземельних селян та міських ремісників, які намагалися через перемогу над польською шляхтою покращити своє правове становище;

поміркована, яка складалася із заможного козацтва, шляхетства, міщанства і прагнула через домовленості з польським урядом досягти привілеїв та вольностей.

З часом суперечки між двома течіями посилювались, що загрозувало самому існуванню козацтва. Але загальне невдоволення українського населення політикою польського уряду на деякий час примирило ці течії, і в ряді повстань козацтво виступало як єдина сила.

Перше велике козацько-селянське повстання вибухнуло у 1591 році і тривало до 1593 року. В повстанні, яке очолив Криштоф Косинський, брало участь і міське населення. Спочатку на боці запорожців воювали і реєстрові козаки, але після переговорів з поляками у 1593 році вони пообіцяли вірно служити королю, скинути Косинського з гетьманства, не робити походів на "волость".

Поляки розгромили рештки повстанських загонів. Соціальний гніт посилювався: було збільшено панщину, натуральні та грошові повинності населення.

Ці події підготували ґрунт для повстання під проводом Северина Наливайка та Григорія Лободи.

Повстання, яке розпочалося в Брацлаві, згодом перекинулося майже на все Південне Подніпров'я і навіть Білорусію. Восени 1595 року все українське Правобережжя і Південно-Східна Білорусія опинилися в руках повстанців.

На землях, охоплених заворушенням, селяни у міщани звільнялися від влади польської адміністрації і оголошували себе вільними козаками. Боротьба проти шляхетської влади відбувалася під релігійними знаменами, за православ'я. У виступах брало участь як селянство, так і міщанство.

У травні 1596 року повстання було жорстоко придушене. Однією з причин поразки була зрада Лободи та

частини козацької старшини. Знову не з кращого боку показали себе реєстрові козаки, які схопили Наливайка і видали його полякам. 11 квітня 1597 року Северина було страчено у Варшаві.

Польський сейм 1596 року оголошує реєстрових козаків, які брали участь у повстанні, "зрадниками і ворогами" і приймає рішення конфіскувати їхні землі.

Після придушення повстання Наливайка в Україні посилюється соціальний, національний та релігійний гніт. Настає кріпосницько-шляхетська реакція. Але масовий рух в Україні проти соціального і національного гноблення зупинити було вже неможливо. Розгортанню визвольного руху сприяв розвиток козаччини, яка стала ідеалом для пригнобленого люду.

У 20-х—першій половині 30-х років XVII ст. розпочався народний рух на Київщині, який незабаром переріс у велике повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). У 1630 році його було обрано гетьманом нереєстрового козацтва. Федорович звернувся до українського народу з універсалами, в яких закликав вступати до повстанського війська, здобувати козацькі вольності і захищати православну віру. Повстанці ставили за мету визволення України від польсько-шляхетського панування, затвердження особливого правового стану козацтва, збереження української народності. Але і це повстання не було доведене до кінця. Згідно зі статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 року козаки визнавали свою провину, однак не підлягали покаранню за участь в повстанні. Навпаки, реєстр збільшувався до 8 тис. Всі інші повстанці, які не ввійшли в козацький реєстр, мали повернутися до панських маєтків.

Компромісна угода викликала невдоволення народних мас. У 1630 році стихійні виступи мали місце на Чернігівщині, Полтавщині, Брацлавщині.

У лютому 1635 року сейм Речі Посполитої затвердив постанову "Про припинення козацького свавілля", в якій під загрозою суворого покарання була підтверджена заборона втеч на Запоріжжя.

Придушуючи народні виступи, польські магнати намагалися ліквідувати і реєстрове військо, яке в критичних ситуаціях часто підтримувало повстанців. Проте король, який не володів абсолютною владою в Речі Посполитій, мав намір використовувати козаків у боротьбі з магнатами.

Але давня неприязнь, яка існувала між реєстровцями та іншими козаками, привела до сутички. Козацький загін під проводом Павла Бута у травні 1637 року захопив у Черкасах артилерію реєстрових козаків.

У липні 1637 року козацька рада обрала Бута гетьманом Війська Запорізького. Наприкінці липня почалося повстання. Запорізьке військо мало намір закріпитися на Лівобережжі. У вирішальний момент повстання козацький ватажок був по-зрадницькому схоплений і згодом страчений у Варшаві.

Польське шляхетське військо організувало каральну експедицію на Лівобережжя. З надзвичайною жорстокістю шляхтичі вбивали і грабували місцеве населення. Проте наслідки залякування виявилися протилежними. На Запоріжжі гетьманом було обрано Якова Острянина. Його універсали з закликом всенародної боротьби з польською шляхтою розповсюджуються майже по всій Україні.

Чергове селянсько-козацьке повстання розпочалося у другій половині березня 1638 року. Під Говтвою Острянин розгромив коронне військо, але відсутність тактики та стратегії призвела до поразки його війська під Лубнами. Залишки повстанської армії під керівництвом нового гетьмана Дмитра Гуні продовжували боротьбу. Та ситуація була вже іншою, ніж на початку повстання. Майже весь район народних виступів був заповнений шляхетським військом, а чергова зрада частини козацької старшини привела до затухання повстання.

Прагнучи не допустити поновлення масових народних рухів, уряд Речі Посполитої посилив військові гарнізони на території України. Період з 1639 по 1647 рік польські дворянські і буржуазні історики характеризували як "еру повернення миру на Україну", "період золотого спокою" або "десятиріччя гробової тиші".

Проте в дійсності ніякого "золотого спокою" не було. Боротьба за соціальне, національне та релігійне визволення не припинилася, змінилися лише її форми. В числі найпоширеніших методів боротьби були скарги і протести, які надсилалися в усі урядові інстанції. Апелюючи до властей, населення намагалося законним шляхом поліпшити своє становище. Слід при цьому підкреслити, що скаргитись мали право тільки селяни, які проживали на королівських землях, селяни ж приватних володінь могли подавати скаргу лише в тому випадку, коли маєток перебував в оренді й орендар не виконував узятих на себе зобов'язань.

Особливо шириться така форма народного протесту, як втечі селян з маєтків панів та шляхти. Втікали на Лівобережжя, в Запоріжжя, бо там кріпацтво ще не стало масовим. Десятки тисяч українців переселяються в ці часи на територію Московської держави. Особливо масовим було переселення у 1638—1639 роках.

Своєрідною формою боротьби проти соціального гноблення на західноукраїнських землях було опиришківство. Протягом 1639—1647 років загопи опиришків здійснювали напади на шляхетські маєтки, знищували інвентарі (записи феодальних повинностей). Місцева влада та шляхта жорстоко розправлялися з рухом народних месників.

У цей період дві частини України—Буковина та Закарпаття—на кілька століть відриваються від України.

Ще в другій половині XIV ст. румуни з Семигороду, шукаючи нових пасовищ для своїх отар, переходили Карпати, осідали на території Буковини та на землях, які пізніше складуть Молдавську державу.

Зауважимо, що на всіх цих землях на той час проживали українці. У 1359 році воєвода Богдан І збунтувався проти угорського короля, вигнав його урядовців і заснував нову державу, до складу якої

вийшла і Буковина. За молдавський престол точилася гостра боротьба між румунськими та українськими претендентами і деякий час на престолі були українські князі. Ця боротьба свідчить про те, що в заснуванні Молдавської держави брали участь і українці і що на початку свого існування ця держава не була національно визначена. Кінець кінцем перемога була за румунською династією Мушат, яка і панувала тут до 1552 року. Молдавія мала постійні стосунки з Україною і регулярно підтримувала боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського панування. І хоча з 1514 року Молдавія підпадає під зверхність Туреччини, ці стосунки не припинялись. У 1634 році воєводою Молдавії стає Василь Лупул, за правління якого посилюється румунізація Буковини.

Закарпатська Україна

Закарпатська Україна — земля білих хорватів — входила до складу Болгарського царства, а з занепадом його в другій половині X ст. опинилася в складі Київської держави. Під час міжусобиць, які розпочалися після смерті Володимира в 1015 році, Угорщина захопила Закарпаття і до XX ст. ця частина українських земель входила до складу Угорської держави.

У 1526 році, після поразки під Могачем, Угорщину було поділено між Туреччиною, Австрією та Сем і городом. З того часу Закарпаття стає ареною безперервних воєн. На початку XVII ст. Закарпатська Україна втягується в релігійні війни. Особливо довгою була боротьба між католиками та протестантами.

Панщина, різного роду побори, рекрутчина — все це лягло важким тягарем на плечі населення Закарпаття.

Такою була загальна історична картина подій на українських землях з середини XVI до середини XVII ст.

5.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Встановлення безконтрольного панування польських магнатів та шляхти на українських землях після Люблінської унії 1569 року привело до суттєвих змін у суспільному ладі.

Панівний стан

До нього перш за все належали польські та українські магнати і шляхта.

До XVII ст. українські магнати були особливо могутні на Волині. Але після унії активізується процес приєднання вищих верств до польського панства і до польської культури. Ще більшої колонізації були піддані Київщина та Брацлавщина. Король своїми універсалами роздає ці землі волинським та польським магнатам і на початок XVII ст. тут майже не залишилось представників місцевої знаті. Величезні земельні володіння мали Вишневецькі, Потоцькі, Острозькі. З 1634 року за Польщею була закріплена Сіверщина і через декілька років більшість її земель було роздано магнатам Пісочинським, Козановським, Осолінським. Зі зникненням політично свідомої української еліти, яка зливалась з панівним станом Речі Посполитої, на певний час зникає ідея відродження незалежної української держави.

У першій половині XVII ст. Брацлавщина, Київщина, Лівобережна Україна перетворилися на комплекс величезних латифундій, яких не знали ні Польща, ні Литва, ні навіть вся Західна Європа. В них безконтрольно панували магнати та старости, які називали себе "короликами", "віце-королями", удільними князями. На даній території майже не було владних структур. "Королики" часто диктували свою волю навіть королю. Усі ці магнати, незалежно від національного походження, являли собою польський елемент і несли польську культуру. Це була сила, ворожа українському етносу.

Звичайно, всі найвищі посади в державі могли займати тільки магнати. Судити їх мав право лише король.

Статут 1588 року розширив судові повноваження магнатів: вони могли судити не тільки своїх селян, а навіть залежну від них середню та дрібну шляхту.

Магнати мали право засідати в сенаті. З початку XVII ст. з середовища магнатів сенат призначав на два роки 16 сенаторів, без участі яких король не мав права приймати важливі рішення.

Колонізація захопила і шляхту. На початок XVII ст. український прошарок та національну культуру репрезентувала головним чином дрібна шляхта. Це були роди Драгомирецьких, Гошовських, Яворських, Чайковських, Хмельницьких. Через бідність ця шляхта не могла здобути ту освіту, яку мали магнати та заможна шляхта, і це єднало її з народними масами. Дрібна шляхта не впливала на політику Речі Посполитої, оскільки була розрізною. До речі, з цієї верстви населення вийшли найбільш визначні державні та духовні діячі України: гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, архімандрит Плетенецький, митрополит Петро Могила та ін.

Остаточному оформленню шляхетського стану сприяла волочна реформа, що була проведена "Уставою на волоки" 1557 року. За реформою, землі, які були привласнені самовільно, відбиралися, а особи, які не мали змоги документально підтвердити своє шляхетське походження, виганялися з шляхетського стану. Відтепер тільки сейм мав право дарувати шляхетство, а лишати шляхетства міг тільки суд.

Боротьба шляхти за свої політичні права привела у другій половині XVI ст. до зрівняння її у правах з магнатами. Так, на сеймі 1563 року були остаточно скасовані статті Городельського привілею, які обмежували права православної шляхти займати найвищі державні посади і брати участь у роботі вищих органів влади та управління. З 1564 року починають діяти спільні для магнатів і шляхти земські суди, які розглядали всі цивільні справи. У 1565 році шляхта добивається створення шляхетських повітових сеймиків, які стали представницькими становими органами шляхти. На сеймиках вибиралися місцеві органи управління. З 1566 року вводиться єдиний для магнатів і шляхти порядок проходження військової служби.

Після Люблінської унії розширюються права і привілеї верхівки української шляхти. Фактично вона була зрівняна в правах з польською шляхтою.

У середині XVI ст. чисельність української шляхти була незначною. Так, на Правобережжі вона складала 2,3 відсотка населення.

Духовенство

Духовенство складало окрему суспільну верству. Під польською владою православна Церква втратила своє привілейоване становище. Польська влада контролювала всі вищі церковні посади.

Духовенство поділялося на "біле" та "чорне". "Біле" (церковне) духовенство було близьким до селянського середовища, мало можливість глибше проникати в життя селян та впливати на нього. Як писав М. Грушевський, воно було охороною національних традицій, національної свідомості українців, "Чорне" (монастирське) духовенство мало тісніші зв'язки з українською шляхтою. Серед церковних діячів було багато вихідців з середньої та дрібної шляхти.

З поширенням католицизму роль православного духовенства, як охоронця національних прав, зростає.

Селянство

За правовим становищем селяни поділялися на приватновласницьких (тих, хто проживав на землях магнатів, шляхти, духовенства) і на державних (мешкали на королівських землях).

Приватновласницькі селяни всередині XVI ст. мали різний ступінь залежності і поділялися на три групи:

- 1) вільні селяни, які мали право переходу від одного власника до іншого;
- 2) напіввільні, які мали право переходу, але з певними обмеженнями;
- 3) залежні, які втратили таке право.

Загальна тенденція виражалася в поступовому закріпаченні всього українського селянства.

Після Люблінської унії цей процес посилюється. В селах повністю ліквідується громадське право самоврядування: забороняються сільські віча, усуваються копні суди. Селяни втратили право полювати на звіра, закладати в лісах пасіки, ловити рибу в річках та озерах, рубати ліс. Після волочної реформи 1557 року було проведено перемірювання ґрунтів і зменшено розмір землі, якою міг володіти селянин. Кращі ґрунти пани забирали собі. Селянське господарство обкладалося податками на зерно, худобу, птицю, бджоли. Панщина з 13—14 днів на рік досягла 2 днів на тиждень.

В "Уставі на волоки" підкреслювалося, що не тільки селянське майно, а й сам селянин належав панові.

У Другій половині XVI ст. польський уряд видає ряд універсалів, які забороняють селянам переходити з місця на місце без дозволу власника. "Артикули" Генріха Валуа 1573 року запроваджували в маєтках необмежену панщину "з волі пана".

Статут 1588 року майже остаточно закріпачив селянство. Селянин, який прожив на землі пана 10 років, ставав кріпаком. Якщо Статут 1566 року визначав 10-річний термін розшуку втікача, то Статут 1588 року збільшив його до 20 років. Підкреслимо, що ще не можна говорити про загальне і повне закріпачення селян, оскільки не було встановлено права безстрокового розшуку селян-втікачів.

Пан повністю регламентував усі повинності своїх селян, розпоряджався не лише їхнім майном, а й життям. Селяни підлягали суду власника землі. Отже, узаконювалася необмежена сваволя пана щодо своїх підданих, яких пан міг закувати в кайдани, кинути до в'язниці, посадити на палю.

Меншу частину селянства України складали державні селяни. Вони проживали на землях, які до 1569 року були власністю Великого князя Литовського, а після Люблінської унії — короля Польського і не були ще роздані у власність панам та шляхті. Такі землі називались "королівщина", або "королівські староства". В більшості з них у другій пол. XVI ст. були створені фільварки. Отже, на державних селянах фактично лежав той же комплекс повинностей, що і на панських селянах.

Найбільш жорстоким був соціальний гніт на західноукраїнських землях. Після колонізації Лівобережжя і створення вільних слобід тут формуються дві категорії людей: ті, що залишили рідні землі і втекли від панського гніту, і ті, що народилися та виростили в цих слободах і не знали цього гніту. Через деякий час останні складуть основу волелюбного козацтва, головний кістяк народно-визвольного руху.

Міщанство

У другій пол. XVI — першій пол. XVII ст. відбувається подальший розвиток міст України. Вдосконалюються ремісництво, промисли, торгівля і, як наслідок, поглиблюється соціальне розшарування міського населення. Збільшується кількість міст з магдебурзьким правом управління, головним чином, за рахунок зменшення числа королівських міст. Інша справа з приватновласницькими містами: якщо на Правобережжі з отриманням права на самоврядування їхня кількість зменшується, то на Лівобережжі їхня кількість зростає" оскільки Колонізація цього краю привела до появи великої кількості нових міст і містечок, заснованих магнатами Вишневецькими, Потоцькими, Острозькими.

За правовим становищем міське населення складалося з трьох груп: магнатсько-шляхетська аристократія, торгово-реміснична верхівка, робітні люди.

Магнатсько-шляхетська аристократія в складі магнатів та багатії шляхти продовжувала контролювати міське життя.

В опозиції до аристократії знаходилась торгово-реміснична верхівка, до якої входили багаті купці та ремісники, цехові майстри. Аристократія намагалася не допустити торгово-ремісничу верхівку в органи міського самоврядування.

Головну частину населення міст складали робітні люди, до яких належали дрібні ремісники, підмайстри, учні, міська голота. Це була найбільш експлуатована частина міського населення.

У містах Подніпров'я значну частину населення складали жовніри і козаки.

У найбільш тяжкому становищі знаходилися жителі приватновласницьких міст. Міщани, які займалися землеробством, платили чинш, розмір якого постійно зростає. Мешканці приватновласницьких міст сплачували також інші податки: в'їзні, весільні, млинові та ін. Крім того, вони повинні були виконувати на користь власника різноманітні повинності: збирати урожай, рубати ліс, косити сіно тощо. Жителі цих міст не мали права без згоди власника залишати місто чи переходити в інший стан.

Жителі королівських міст виконували загальнодержавні повинності, а також повинності на міські потреби: будували, ремонтували і підтримували у належному стані міські споруди, вулиці, забезпечували міську і польову варту, виставляли рекрутів у королівське військо.

Жителі міст із самоврядуванням, хоч і були юридично незалежними, проте також сплачували загальнодержавні податки і несли повинності, окрім тих податків і повинностей, які встановлювалися міською владою. До останніх належали: утримання міської адміністрації, надання квартир для постою королівської варту тощо.

В українських землях магдебурзьке право не завжди звільняло міста від залежності власника, який надає право на самоврядування. У більшості міст польська влада дозволяла користуватися магдебурзьким правом лише католикам. Наприклад, у Львові українці не допускалися у деякі цехові організації, обмежувалися їхні права на торгівлю. Придбати будинки і проживати вони могли тільки в певному районі Львова, який звався Руською вулицею.

Соціальний, національний та релігійний гніт, обмеження в правах викликали різкий протест українського міщанства і започаткували тривалу і наполегливу боротьбу за повернення його прав.

5.3. ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО – НОВА СОЦІАЛЬНА ВЕРСТВА

Формування Запорізької Січі — це третій етап в історії українського козацтва. Після того як козаки були витіснені з Переяславщини, Черкащини та Брацлавщини, вони посунули на південь, за дніпровські пороги. Згодом цей район стає центром козацтва. Із самого початку склад козацтва був інтернаціональним. Тут можна було зустріти литовців, білорусів, татар, поляків, представників інших національностей.

Постійна загроза нападів з боку турків та кримських татар змушувала козаків дбати про свій захист. Як наслідок, за нижніми порогами Дніпра з'являються укріплення, які отримали назву "січі". З часом козацтво об'єднується в громаду з загальними для всіх органами управління. В 40—60-х роках XVI ст. на Запоріжжі вже існувала така організація, як "кіш", що слід вважати ні чим іншим, як утворенням Запорізької Січі. З її появою народ України отримав могутню опору в своєму прагненні до визволення з-під гніту Речі Посполитої. Козацтво стає консолідуючим центром боротьби українського народу проти соціального, релігійного та національного поневолення з боку польсько-шляхетської держави.

Реєстрове козацтво

Утворення Запорізької Січі підривало польсько-шляхетське землеволодіння в Україні. Стурбований непокірністю козацтва, посиленням національно-визвольної боротьби, польський уряд намагається розколоти козаків, посіяти між ними ворожнечу. Цьому сприяли деякі об'єктивні обставини. З кожним десятиріччям серед козаків міцнішав прошарок заможних хуторян і промисловців, частина з яких належала до "шляхетних" козаків — вихідців з шляхти. В той же час зростають багатства козацької старшини, яка поступово перетворюється в заможну верству населення.

Зосередження значних коштів в руках заможного козацтва у другій половині XVI ст. стало економічною та соціальною базою створення реєстрового козацтва.

5 червня 1572 року король Сигізмунд II Август своєю грамотою доручив коронному гетьману Язловецькому набрати "певний почет" з козаків, які мали одержувати платню від Речі Посполитої, та вчинити "постановення межа козаки низовими", тобто запровадити контроль над Запоріжжям.

Перший загін складався з 300 "низових козаків", які одержували по 2,5 злотих "на квартал" і сукно на жупан. Відтепер ці козаки були внесені до "реєстру" і знаходилися на державній службі. Так було започатковане реєстрове козацтво. Уряд сподівався, що, спираючись на цей добірний полк, вдасться встановити контроль над усім козацтвом. Проте цим надіям не судилося здійснитися, і незабаром реєстр припиняє своє існування. Поновлено його було у 1578 році королем Стефаном Баторієм, який набрав на державну службу реєстровий полк з 500 козаків. Після цього реєстр то збільшувався, то зменшувався, то розпускався, то знову відновлювався.

Наприкінці XVI ст. до реєстру входило 1000 козаків. У 1625 році реєстрове козацтво досягло 6000, яких було поділено на шість реєстрових полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. У 1630 році реєстр нараховував уже 8000, але сейм 1635 року скоротив його до 7000.

Під час селянсько-козацького повстання 1637—1638 років польський уряд намагається скасувати права та привілеї реєстрового козацтва. У 1638 році сейм ухвалив постанову "Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої". На "вічні часи" знищувалися права реєстровців на обрання старшин та на козацьке судочинство. Реєстр встановлювався в 6000. Козакам заборонялося поселятися в містах, крім прикордонних (Черкаси, Чигирин, Корсунь). Два полки реєстровців повинні були

постійно перебувати на Запоріжжі, щоб не допускати туди втікачів. Військова і судова влада над реєстровцями зосереджувалася в руках комісара, який обирався сеймом.

Реєстрові козаки мали ряд привілеїв. Вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції панів і звільнялися від влади воевод та старост, якщо проживали на королівських землях. Реєстрові козаки мали право судитися в своїх судах. Вони звільнялися від податків, мали право купувати землю, вільно займатися різними промислами і торгівлею. За службу вони отримували з державної скарбниці грошове жалування, сукно, порох, свинець.

Але непослідовна політика польського уряду щодо реєстру негативно позначалася на правовому становищі рядових козаків. У будь-яку мить адміністрація могла розігнати реєстрове козацтво, і ті козаки, які викреслювалися з списків, повинні були повернутися до колишніх хазяїв.

У меншій мірі ліквідація або скорочення реєстру позначалися на верхівці реєстрового козацтва. До неї входили козацька старшина та заможне козацтво. Головним чином, то були вихідці з української шляхти, які мали села та хутори, млини, корчми. Врешті-решт і ця частина козацтва, як і все реєстрове козацтво, дуже болісно сприймала національно-релігійний гніт, який різко посилюється в кінці XVI ст. Цими обставинами і пояснюється той факт, що в народних повстаннях кінця XVI — першої пол. XVII ст. брало участь все українське козацтво, в тому числі і реєстрове.

У першій половині XVII ст. українське козацтво оформлюється в окремий суспільний стан. Але, хоча запорізьке козацтво формувалося на засадах рівноправства, братерства і єдності, процес розшарування вносить свої корективи в правове становище козацтва.

Залежно від майнового становища козаків можна поділити на заможних та на козацькі низи. З іншого боку, вони поділялися на запорізьких, реєстрових та тих, що мешкали у прикордонних містах і не мали офіційно визначеного статусу.

5.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Відповідно до Люблінської унії 1569 року Велике князівство Литовське і Польща об'єдналися у єдину державу—Річ Посполиту. Державний лад Польщі було поширено на українські землі — Волинь, Поділля, Київщину.

"Артикули" Генріха Валуа 1573 р.

Великий вплив на формування державної системи Речі Посполитої мали "Артикули" Генріха Валуа 1573 року, які проголошували тут дворянську республіку на чолі з королем. Згідно з "Артикулами" короля обирали. Він відмовлявся від принципу успадкування влади і зобов'язувався найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики вирішувати з урахуванням думки сенату, кожні два роки скликати сейм. За "Артикулами", в разі порушення королем прав і привілеїв шляхти, остання мала право відмовитись від покори королю.

Відповідно до Люблінської унії вищим законодавчим органом республіки був Вальний сейм, до складу якого входили король, сенат і посольська ізба.

Король головував на засіданнях сейму. До сенату входили вищі посадові особи Речі Посполитої. Сенатори не брали участі у голосуванні, вони лише висловлювали свою думку з того чи іншого питання. Визначальну роль у прийнятті сеймових рішень відіграла посольська ізба. До неї входило 170 депутатів-послів від земської шляхти. Як правило, посольська ізба збиралася за кілька тижнів до відкриття сейму. Депутати в посольську ізбу вибиралися на шляхетських повітових сеймиках, перед якими вони і звітували після закінчення роботи сейму.

Свої рішення Вальний сейм оформляв постановами, які називалися конституціями.

Центральне управління в Речі Посполитій здійснювали король і ряд посадових осіб. Так, королівським двором відав коронний або великий маршалок, королівською канцелярією — канцлер, скарбницею Корони — коронний підскарбій, військом Корони — коронний гетьман.

Місцеве управління

Система місцевих органів управління будувалася відповідно до адміністративно-територіального поділу Речі Посполитої.

Після Люблінської унії українські землі остаточно втратили свою автономію і були поділені на шість воеводств: Руське (охоплювало Львівську, Галицьку, Перемишльську, Саноцьку та Холмську землі), Белзьке (складалося з Володимирського, Луцького й Кременецького повітів), Подільське (складалося з Кам'янецького, Червогородського й Лeticівського повітів), Брацлавське (складалося з Брацлавського і Вінницького повітів), Київське (складалося з Київського, Овруцького і Житомирського повітів).

У 1635 році було утворене Чернігівське воеводство, яке складалося з Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів.

Отже, основними адміністративно-територіальними одиницями в Речі Посполитій були воеводства, повіти та землі. Своєрідною адміністративно-територіальною одиницею було староство, яке жалувалося королем за службу. В деяких українських землях продовжувала існувати волосна система адміністративно-територіального поділу. Декілька волостей складали повіт.

У кожному воеводстві були свої сеймики. Місцеве управління зосереджувалося в руках воевод, каштелянів, старост та інших громадських та земських службових осіб. Великий вплив на місцеве управління мали шляхетські сеймики в земствах та повітах.

До низових органів місцевого управління належали волосні і сільські органи. Справами волості відав королівський волосний староста, а на селі всі питання вирішував сільський сход, якому був підпорядкований сільський староста.

На землях, які знаходилися у приватному володінні, систему місцевого управління визначав сам власник.

Майже не змінюється в даний період система управління в містах. Більшість з них придбали право самоврядування на засадах магдебурзького права.

Наприкінці XVI — у першій пол. XVII ст. в Україні відбувається бурхливий розвиток міст. Засновуються такі міста, як Бориспіль, Конотоп, Фастів, Умань та ін. На середину XVII ст. в Україні налічується більше тисячі міст і містечок. Окремі з них вважалися за мірками того часу великими (Львів — 18 тис, Київ — 15 тис, Біла Церква — 10 тис). Але типовим для України було місто, де проживало 2—3 тис. осіб.

5.5. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях — "ладанках". Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний осавул, хорунжий. Найважливіші питання військового та політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової ради. Згідно зі звичаєвим правом на них міг бути присутнім будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді, коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік — 1 січня і 1 жовтня — вона збиралася обов'язково.

Існували також ради на рівні куренів, які називалися сходками і які збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких цілей скликали і сходки в паланках.

Підкреслимо такий факт: на Запорізькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар склали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. В мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді.

Військовий суддя був другою службовою особою на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії.

Військовий писар завідував канцелярією і вів всі письмові справи Запоріжжя.

Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Під кінець XVI ст. на Запоріжжі вже існувало військо зі стрункою організацією. Очолював його кошовий отаман (пізніше — гетьман). Основною військовою одиницею був полк з 500 мушкетів. Полк поділявся на сотні, а ті в свою чергу — на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника, отамана, який командував десятком (пізніше — курінного отамана), були виборними. У своїх грамотах і листах вони титулювали себе "Військом Запорізьким". Основну його частину складала піхота. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний мушкетом, пістолетом, шаблею, ножем, списом, іноді використовувався лук і стріли.

Чисельність Запорізького війська не була сталою. На кінець XVI ст. воно нараховувало близько 15 тис. козаків. Січ мала також свій флот, який складався з великих човнів — чайок або байдаків. У походи на Крим та Туреччину вирушало 100—150 чайок.

Військо Запорізьке мало свою печатку — герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постагто козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору: на лицьовому боці був зображений в білий колір св. Архангел Михайло, а на зворотному — білий хрест, оточений небесними світилами.

Номінально підвладна Речі Посполитій, Запорізька Січ далеко не завжди враховувала її волю. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Зважаючи на Військо Запорізьке як на значну політичну силу, Московська держава, Туреччина, Венеція, Австрія, Крим встановлюють з Січчю постійні зв'язки.

Виборча демократична система, яка склалася на Запоріжжі, була історичною ниткою зв'язку нашої давньої історії та історії України козацької доби. До того ж Запорізька Січ з більшою інтенсивністю виробляла державно-національну традицію. Було зрозуміло, що жодна держава не буде захищати український народ, а лише грабувати й нищити його. Природно, виникла потреба створити свою державу, яка могла б бути більш гуманною до українців.

Будучи втіленням мрії українського народу про власну державу, Запорізька Січ відіграла таку велику роль у формуванні політично-державницької свідомості українців. Народ виробляв світоглядне переконання, за яким українська держава мусила мати демократичну владу, що повинна обиратися самим народом. У цьому полягає ще одна історична місія Запорізької Січі. Від неї залежала вся подальша ідейна

державотворча діяльність українського народу, створення ним політично-державницьких прагнень і готовність до їхнього втілення в життя.

Таким чином, в організації козацького самоврядування, яке сформувалося в Запорізькій Січі, ми знаходимо зародок майбутньої української державності, яка заявить про себе в повний голос в роки Визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

5.6. СУД І ПРОЦЕС

Після Люблінської унії на українські землі була розповсюджена польська судова система.

Вищими судовими інстанціями були господарський суд, головний трибунал і сеймовий суд. Як суди першої інстанції вони судили магнатів і панів.

Статутами 1566 і 1588 рр. до виключної підсудності господарського суду було віднесено такі справи: про державні злочини; про злочини проти посадових осіб; за позовами, що торкалися інтересів государя і державної скарбниці; за скаргами на незаконні дії посадових осіб, якщо ними було завдано збитків державним доходам; про позбавлення шляхетських прав і честі; за звинуваченням у вбивстві у війську, якщо злочинець зник; за звинуваченням осіб, винних у недопущенні виконання судового рішення, тощо. Найбільше навантаження господарський суд мав як апеляційна інстанція за скаргами на рішення решти судів.

Для того щоб розвантажити господарський суд, у 1581 р. було видано закон про утворення вищого суду — головного трибуналу, на який покладалось завдання апеляційного перегляду справ і розгляду деяких справ за першою інстанцією.

Головний трибунал складався з виборних суддів, яких обирала щорічно шляхта. Обраними могли бути лише шляхтичі, які мали власні володіння і знали на питаннях права і місцевих звичаїв. Від кожного повіту і від кожного воєводства, в яких не було повітів, обиралося по двоє суддів. Кількість членів головного трибуналу не була постійною і коливалася від 30 до 40 осіб. Розгляд справ здійснювала судова колегія у складі 2—7 осіб. Роботою головного трибуналу керував голова, якого обирали судді, — маршалок. Для розгляду справ, пов'язаних з позовами щодо церковного майна, створювалася спільна колегія головного трибуналу, що складалася з трьох його членів і трьох представників духовенства. Засідання (сесії) головного трибуналу проводилися почергово у великих містах (Вільно, Мінськ, Луцьк, Люблін та ін.). Кожна сесія (каденція) могла тривати не більше ніж 22 тижні, після чого судді переїжджали до іншого міста.

Головний трибунал був апеляційною інстанцією і розглядав скарги на рішення гродських, земських і підкоморських судів, панських судів щодо шляхтичів, засуджених до смертної кари, тюремного ув'язнення або великих грошових штрафів. Як суд першої інстанції він міг розглядати будь-яку справу, за винятком справ про державні злочини, справ за позовами, пов'язаними з інтересами державної скарбниці, і про честь шляхти. Особливу категорію справ у головному трибуналі становили скарги на незаконні дії та зловживання місцевих посадових осіб і суддів. Крім розгляду судових справ головний трибунал здійснював низку нотаріальних дій: завіряв заповіти, засвідчував договори позики, купівлі-продажу тощо.

Рішення головного трибуналу виносилися більшістю голосів і оскарженню не підлягали. Виконання рішень здійснювали місцеві посадові особи.

Законом 1588 р. було проведено реорганізацію сеймового суду, до складу якого крім государя і паниради вводилися вісім депутатів від сейму. Сеймовому суду були підсудні всі справи за державними злочинами: заколот проти государя, державна зрада, підготовка та участь у повстаннях, фальшивомонетництво та ін. Сеймовий суд міг розглядати справи і без участі государя. Вирок сеймового суду оскарженню не підлягав, але за государем зберігалось право помилування засудженого.

Для шляхти існували суди, які були створені ще в Великому князівстві Литовському: земські, гродські та підкоморські. їхня компетенція в даний час майже не змінюється.

Статутом 1588 р. до порядку діяльності гродських судів було внесено деякі зміни. Нижчому гродському судові було приписано бути на своєму місці з початку кожного місяця упродовж двох тижнів, а про вищий гродський суд (суд воєвод і старост) було сказано, що він зобов'язаний після отримання скарги на рішення нижчого гродського суду протягом чотирьох тижнів прибути на своє місце для розгляду цієї скарги.

Досить вагомою була судова компетенція Церкви. В українських землях існували два види церковних судів: духовні, які розглядали справи про порушення догматів православної віри і церковних обрядів, шлюбно-сімейні, спадкові справи, і церковні домініальні суди, які виступали як суди власника над залежними від Церкви людьми. Юрисдикції останніх підлягали дрібні цивільні і кримінальні справи селян, що проживали на церковних землях. Аналогічними правами користувались монастирські суди.

Міщан королівських та приватновласницьких міст судила адміністрація цих міст, яка призначалася їхніми власниками.

Не змінилось судочинство у містах з правом на самоврядування. Жалувані грамоти на самоврядування надавали міщанам право судитися згідно з положенням магдебурзького права.

Суд у таких містах здійснювали лавні й бурмистерські суди. Лавні суді розглядали найважливіші кримінальні та цивільні справи міщан певного міста. Бурмистерські суди зазвичай займалися адміністративними і незначними кримінальними справами. Лавний суд виступав як суд другої інстанції щодо бурмистерського.

Посадові особи цих судів становили міську раду або магістрат певного міста і могли діяти у повному складі як під час вирішення питань управління містом, так і за судовими справами. До складу лавного суду

входили війти лавники, кількість яких у різних містах коливалася від 4 до 12 осіб. До бурмістерського суду входили бурмістри — 2—4 особи і радці (радники) -6-20 осіб.

Бурмістри, лавники і радці брали участь у засіданнях судів по черзі й лише під час розгляду найважливіших справ збиралися разом. Апеляційні скарги на рішення міських судів великих міст подавалися до господарського суду, а в невеликих містах — воєводі або старості.

Із середини XVII ст. практично припиняють діяльність копні (громадські) суди, їх замінюють суди власників.

Своєрідна судова система формувалася на Запоріжжі. Судові функції тут виконували усі представники козацької старшини. Кошовий отаман (гетьман) був найвищим судовим органом. У середині XVII ст. він перетворюється на вищу апеляційну інстанцію.

Основні судові функції покладалися на військового суддю, який розглядав кримінальні й цивільні справи козаків. Найбільш складні справи він передавав кошовому отаману (гетьману) або Військовій раді. Військовий суддя відправляв правосуддя за звичаєвим правом, яке склалося на українських землях протягом останніх століть.

Судові повноваження інших представників військової старшини були менш значимими. Так, військовий осавул виконував функції слідчого та стежив за виконанням судових рішень. У межах своїх повноважень виконували судові функції курінні та паланкові отамани. Цікаво, що на Запоріжжі діяв принцип: "Де три козаки — два третього судять".

Процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Домінуючим, як і раніше, був змагальний процес.

Судочинство починалося за заявою потерпілого. Процес мав позовний характер. Позивач самостійно збирав усі докази, пред'являв їх суду і підтримував звинувачення. На будь-якій стадії процесу він мав право відмовитись від позову або звинувачення і укласти мирову угоду. В тяжких злочинах слідство і суд були обов'язковими, незалежно від заяви потерпілого, що говорило про появу слідчого процесу. Представники сторін мали право на адвокатів, так званих прокураторів, що знаходилися при судах. У деяких справах їхня участь була обов'язковою. Докази підрозділялися на досконалі та недосконалі. Доказами були: показання свідків, піймання на гарячому, присяга тощо. В окремих випадках для здобуття зізнання в здійсненні злочину застосовувалося катування. Показання свідків та піймання на гарячому належали до досконалих доказів, а присяга і клятва вважалися додатковими доказами. У майнових спорах велике значення надавалося письмовим доказам, оскільки закон вимагав укладати деякі угоди тільки в письмовій формі.

У другій пол. XVI ст. у кримінальних справах вводиться попереднє слідство, яке здійснювали старости, намісники, замкові судді. Вони виїжджали на місце злочину, проводили допит свідків і підозрюваних, записували їхні показання і передавали до суду.

5.7. НАСТУП КАТОЛІЦИЗМУ. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

Після Люблінської унії різко посилюється польсько-католицька експансія на українські землі. Проти католицької пропаганди рішуче виступали церковні братства, які згодом перетворюються в центри народно-визвольної боротьби українського народу. Реформаційний дух, який заповонив у XVI ст. всю Західну Європу, відродив до життя і православну Церкву.

Реформаційний рух

Позитивним наслідком реформаційних рухів було пробудження зацікавлення в рідній мові. Було здійснено переклад Святого Письма на українську мову (1561 р.), засновано друкарні (1578 р.), звідки в світ виходили православні книги.

Реформаційний рух у Західній Європі викликав негативну реакцію католицької Церкви, яка розпочала проти нього нещадну боротьбу.

Ще у 1534 році було засновано орден єзуїтів, який зібрав значні інтелектуальні сили і взяв до своїх рук справу виховання молоді. У 1564 році король Сигізмунд II Август запросив єзуїтів до Польщі. Здобувши перемогу над протестантами, єзуїти зосередилися на критиці схизматів, як вони називали православних. Незабаром, після 1569 року, єзуїти рушили в Україну, засновуючи свої колегії у Львові, Кам'янці, Луцьку, Вінниці, Києві.

Активно діяли єзуїти на політичному поприщі. Вони створили теорію єдності держави і католицької Церкви, де обґрунтували ідею польського месіанізму, яку, перш за все, повинен був прийняти український народ. До цього треба додати принизливе становище православних, позбавлення їх права займати вищі посади, позбавлення православних священиків права засідати в Сенаті поруч з католицькими єпископами, позбавлення православних права відправляти церковні обряди тощо. Все це негативно відобразилось на становищі православної церкви.

Українська знать, яка не хотіла розлучатись зі своїм соціальним статусом, стала зрікатись православної віри. За короткий час до католицької віри перейшли Заславські, Вишневецькі, Слуцькі, Масальські, Чарторийські, Коропинські, Сангушки та ін. Тільки лічені українські магнатські роди лишалися відданими старій вірі. Давні традиції домінували серед дрібної української шляхти, але політично і економічно ця соціальна верства була надто слабкою, щоб зупинити процес окатоличення та колонізації. Зрада панівної верхівки української знаті мала тяжкі наслідки для всього народу. Україна втратила верству, яка могла впливати на політику Речі Посполитої з врахуванням інтересів українського народу.

Берестейська унія 1596 року

З моменту розколу християнсько! Церкви в 1054 році ідея возз'єднання розглядалася як католиками, так і православними. Найбільш близькою до здійснення ця ідея була на Флорентійському соборі 1439 року. Але на шляху християнської єдності завжди стояли століття взаємних звинувачень та підозри.

У XVI ст. католицька Церква підпорядкувала питання вірувань своїм економічним та політичним інтересам. Унія Церков розглядалася Ватиканом не як повернення до того стану, котрий був у християнстві до розколу, а як приєднання православної Церкви до католицької з обов'язковим затвердженням верховенства римського папи та визнання католицьких догматів єдино істинними. Отже, йшлося не про об'єднання на рівних засадах, а про приєднання східної православної Церкви до західної.

Посилення кріпосного права загострило соціальні конфлікти в Україні. Страх перед вибухом народного гніву часто був причиною, що стримувала перехід верхівки української шляхти та духовенства у католицизм. Тоді в Речі Посполитій вирішили змінити релігію для українського народу, для чого задумали створити нову, уніатську Церкву, що мала стати перехідним містком до повного панування католицизму в українських землях, зберігаючи при цьому обряди православ'я, їхню відправу церковнослов'янською мовою і календар, але визнаючи при цьому адміністративну зверхність Ватикану.

У 1582 році папа Григорій XIII провів так звану "календарну реформу", яка ще більше посилила розбіжність між католиками та православними. Відтепер вони святкували християнські релігійні свята (Різдво, Великдень тощо) в різний час.

Як не дивно, але безпосередня ініціатива щодо укладення унії виходила від православної сторони. У 1590 році православний єпископ Львова Гедеон Балабан порушив питання про унію з Римом на таємній зустрічі православних єпископів у Белзі. Окрім Балабана, докладніше вивчити це питання погодилися ще три єпископи. В червні 1595 року вони вирішили укласти унію з Римом. Наприкінці 1595 року папа Климент VIII оголосив про офіційне визнання унії.

Коли звістка про унію дійшла до українського народу, обурення та гнів не мали меж. Для розв'язання конфлікту на початку жовтня 1596 року в Бересті було скликано церковний собор для офіційного проголошення унії. Собор відразу ж розколовся на два окремі собори — православний і уніатський.

Уніатський собор під проводом київського митрополита М. Рогози підписав унію, присягнув на вірність Папі Римському, хоча ніяких повноважень на цей акт від константинопольського патріарха він не мав.

Православний собор відкинув унію й оголосив про позбавлення духовної влади відступників. Учасники собору, яких було значно більше, ніж учасників уніатського собору, підписали протест проти унії і надіслали його з делегацією до короля. Проте Сигізмунд II затвердив рішення уніатів.

Згідно з цим рішенням уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків: шляхта, яка прийняла унію, одержувала право займати державні посади нарівні з католицькою шляхтою. Уряд вважав унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Отже, православна Церква стала по суті протизаконною.

Те, що розпочалося як намір здійснити об'єднання християнської пастви, закінчилося ще більшим розколом, бо тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна і уніатська, або греко-католицька. Але, незважаючи на погрози польського уряду, православні виступили на захист своєї віри. Лише несприятливе зовнішньополітичне становище Речі Посполитої на початку XVII ст. спонукало сейм у 1603 і 1607 роках зробити ряд поступок. Зокрема, сейм оголосив про припинення переслідування православних.

Але боротьба українського народу проти унії, особливо опір козацтва на початку 30-х років XVII ст., не вщухали, і польський уряд змушений був видати "Статті для заспокоєння руського народу", які узаконювали існування православної Церкви. Проте наступ католицизму та уніатства на православних не тільки не припиняється, а ще більше посилюється.

5.8. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВА

Якщо польському уряду і вдалося після Люблінської унії поширити на українські землі адміністративно-територіальну систему та діяльність державних органів Речі Посполитої, то з правом було складніше.

У Польщі на той час не існувало єдиної правової системи. Ні Статут Ласького 1516 року, ні "Артикули" Генріха Валуа 1573 року не вирішували проблему кодифікації права. Уряд створював збірники, які охоплювали видані раніше статuti та конституції, а також норми польського звичаєвого права, роль якого в регулюванні суспільних відносин була досить значною.

Литва, а отже, і українські землі, мала досить розвинену систему права. І тому після Люблінської унії можна говорити про рецепцію Річчю Посполитою тієї правової системи, яка склалася у Великому князівстві Литовському. Перш за все, II Статут 1566 року залишався чинним у Литві і на українських землях (Волинь, Поділля, Київщина). Після прийняття III Статуту 1588 року він стає головним джерелом права в українських землях. У містах, які мали право на самоврядування, діяли норми магдебурзького права. Характеристику цих джерел права ми розглянули в попередньому розділі.

З формуванням козацького республіканського ладу складається своєрідна правова система на Запоріжжі. Козаки не визнавали дії Статутів та магдебурзького права на своїй території. Правосуддя на Запоріжжі відбувалося відповідно до старовинних звичаїв, "словесним правом і здоровим глуздом". Норми звичаєвого права, які склалися у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, роботу судових органів, порядок землекористування, порядок укладання окремих договорів, види злочинів і

покарань. Можна з впевненістю стверджувати, що козацьке звичаєве право являло собою народну конституцію.

Серед кримінальних злочинів найбільш тяжким визнавалися вбивство, нанесення побоїв, крадіжка, дезертирство, пияцтво тощо.

Як покарання практикувалися прив'язування злочинців до гармати, биття канчуками під шибеницею, калічення членів тощо.

За найбільш тяжкі злочини присуджували до смертної кари, яка поділялася на просту та кваліфіковану. До останньої належало закопування живим у землю, посадження на палю, повішення на гак, забивання киями біля ганебного стовпа.

Продовжувало діяти і канонічне право. Правовим збірником православних норм був грецький Номоканон, католицьких — Звід канонічного права 1532 року.

Загальні висновки

Після Люблінської унії 1569 року українські землі входять до об'єднаної держави і втрачають залишки автономії. Це призвело до подальшого посилення соціального та національно-релігійного гніту. Польські магнати і католицька Церква грабували українські землі і закріпачували селянство. Експансія католицизму, яку здійснював через польський уряд Ватикан, спроби полонізації українського народу викликали широкий суспільно-політичний рух, опозицію з боку православних магнатсько-шляхетських верств. Значно послабила цю опозицію зрада частини української шляхти та духовенства, яка перейшла в католицьку віру. З метою масового покатоличення українського народу Ватикан разом з урядом Речі Посполитої та верхівкою католицької Церкви, спираючись на підтримку частини православного духовенства, провели в Бересті у 1596 році церковну унію, яка призвела до створення уніатської Церкви.

Характерним для цього періоду було те, що народно-визвольний рух в Україні спрямовувався не лише на звільнення від національного, соціального та релігійного гніту, а й на створення нового суспільно-політичного ладу.

Період литовсько-польської доби приніс в Україну нові структурні зміни в суспільстві. Передусім українська панівна верхівка, яка покатоличилась особливо після Берестейської церковної унії 1596 року, оформлюється в новий стан. Міста дістають законодавство і систему самоврядування—так зване магдебурзьке право, що гарантувало міщанам незалежність від королівської влади. Українці при звичаювалися до тих законів, до тієї системи управління, яка існувала на Заході. Усвідомлення своїх прав, відповідальності й обов'язку перед законом було визначальним у громадській свідомості суспільства.

Таке суспільне буття пов'язувало українське населення із західною політичною і правовою культурою. Цікаво, що сусідня східна держава — Московське царство — розвивалась у протилежному суспільному напрямку. Внаслідок тривалішого панування монголо-татар її населення ще довго не могло ознайомитись із принципами поваги до законів і виконання певних громадянських обов'язків. Це затримувало формування і розвиток громадянського суспільства, цивілізованої політичної культури, що проявилось в майбутньому.

Водночас треба сказати, що зі зникненням політично свідомої української еліти, яка зливалась із панівним класом Речі Посполитої, зникає й ідея відродження незалежної української держави.

Головним чинником державотворення стало українське козацтво, яке вступило в третій етап свого існування. На Запоріжжі була створена військова організація, яка через деякий час стала основою української державності. Тут формуються підвалини республіканської державності, нові принципи судочинства, нові джерела права.

Розділ 6. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ПРАВО В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1654 рр.

6.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Посилення соціального, національного і релігійного гніту на українських землях привело до початку народно-визвольної війни, яка об'єктивно стала єдиною можливістю здобути свободу і незалежність, відстояти своє право на існування як народу, так і держави.

Перші перемоги

Повстання очолив колишній писар Війська Запорізького чигиринський сотник Богдан-Зіновій Хмельницький. Природжений дипломат, талановитий полководець він мав високий авторитет серед козаків. Хмельницький був добрим знавцем військової справи. Він розумівся на тактиці та стратегії, вмів своєчасно скористатися фортифікаційними засобами, знав, коли треба наступати, а коли слід перейти до оборони, був добре обізнаний з військовою тактикою поляків і татар. Згодом Хмельницький дійшов висновку, що без союзу з татарами, без їхньої військової підтримки, особливо кіннотою, яка у запорожців була дещо слабкою, він не досягне успіху. Правильний розрахунок Хмельницького щодо залучення татар на свій бік справив сильний вплив на успішний розвиток подій Визвольної війни, особливо на її початку.

На початку 1648 р. Богдана Хмельницького було обрано гетьманом. На його бік перейшли реєстрові козаки, які стояли на Запоріжжі.

На час виступу із Запорізької Січі військо Хмельницького налічувало 5 тис. осіб. Назустріч йому рухалося не менше чисельністю польське військо. В травні 1648 р. в битвах на Жовтих Водах і під Корсунем Хмельницький вщент розбив польсько-шляхетські збройні сили, якими командував гетьман Потоцький.

Деякі історики звинувачують Хмельницького в тому, що після перемоги під Корсунем він не скористався з ситуації і не став рухатись у Західну Україну для остаточного розгрому поляків, а, відійшовши до Чигирина, два місяці чогось очікував. Але справа в тому, що гетьману потрібен був час, щоб організувати своє військо, добити розрізнені шляхетські з'єднання на визволеній території і вяснити, який міжнародний резонанс викличуть перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем.

У липні 1648 р. козаки вирушили на захід. Адже у вересні під Пилявцями сталась грандіозна битва, де селянсько-козацька армія здобула блискучу перемогу.

Польський король Ян Казимир намагається приборкати козаків. 28 липня 1649 р. він видає універсал, яким позбавляє Хмельницького гетьманства, оголошує його поза законом і визначає за його голову винагороду в 10 тис. злотих. Польські збройні сили вирушають у похід проти українських повстанців, але вже через декілька днів козаки і татари вдалим маневром оточили поляків під Зборовом. Зрозумівши, що битва буде програна, Ян Казимир 5 серпня надіслав листа до українського гетьмана та кримського хана про перемир'я. Але останній вже домовився за спиною у Хмельницького з польським королем про вигідний для себе мир, і Хмельницький іде на переговори сам, по суті, випускаючи з рук повну перемогу над ворогом.

Зборівський договір

7 серпня 1649 р. у Зборові відбулися українсько-польські переговори. Козацька старшина висунула 18 вимог, головними з яких були:

- 1) збереження всіх давніх козацьких вольностей, зокрема, "де б не знаходилися наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного";
- 2) реєстр Запорізького Війська встановлювався у 40 тис. осіб;
- 3) євреям-державцям і орендарям заборонялось жити на козацькій території;
- 4) визнати козацьку територію, на якій би ніхто з іноземців не мав права і не наважувався брати податків;
- 5) Берестейська унія повинна бути скасована;
- 6) усі посади на козацькій території повинні бути надані особам не римської, а грецької віри;
- 7) усі сеймові ухвали, що урізають права і вольності Війська Запорізького, треба скасувати;
- 8) щоб духовенства римської віри в Києві не було.

8 серпня 1649 р. була обнародована "Декларація його королівської милості війську Запорізькому...", яка отримала назву Зборівський договір. Цим документом межа козацько-української території визначалась по лінії: Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Погребище — Паволоч — Користишів — Горностайпіль — Димер — Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин —

Ромни. До реєстру Війська Запорізького вписувалося 40 тис. козаків, йому підтверджувалися всі попередні вольності. На козацькій території не мали права з'являтися коронні війська. Всі посади в Україні повинні були обіймати особи православної віри. Питання про Берестейську унію мав вирішити польський сейм. Київському митрополитові було надане місце в сенаті. Єзуїти не мали права проживати в українських містах. Повстанцям гарантувалася повна амністія. Частиною угоди слід вважати видану наприкінці серпня королівську грамоту — привілей, яким підтверджувалися права та вольності козацтва.

Маємо підставу говорити про правове визнання української державності на території трьох воєводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського.

Нетривкість миру з Польщею змушувала Україну вдаватися до запобіжних заходів, аби мати з боку інших держав військову допомогу на випадок нових сутичок з Польщею.

Весь 1650 р. пройшов під знаком активізації дипломатичних стосунків з Росією, Молдавією, Угорщиною, Кримом. Але воєнно-політичні обставини склалися для Хмельницького несприятливо. Постійний тиск на Україну чинять Литва, Туреччина, Молдавія. Хмельницький відмовляється від допомоги, яку пропонують

турецький султан і молдавський господар Василь Лупул, і не випадково: згодом і султан, і Лупул підтвердили свою непослідовність щодо України.

У березні 1651 р. поляки напали на містечко Красне на Поділлі, де в бою загинув один з найкращих українських полководців — Нечай.

Хмельницький направляє основні сили свого війська проти поляків. Вирішальна битва сталась 28—30 червня 1651р. біля Берестечка. Татари не могли розміститися на лівому фланзі, де була лісиста місцевість, і були змушені розгорнутися ближче до польського центру. Там вони попали під обстріл польської артилерії і понесли значні втрати. До того ж це був час великого мусульманського свята — байраму, коли правовірним заборонялося воювати. Татарське військо залишило поле бою. Хмельницький догнав утікачів і почав умовляти їх повернутися. Тікаючи далі, хан захоплює із собою Хмельницького, залишивши військо без головнокомандувача. Поразка українців стала неминучою.

Білоцерківський мирний договір 1651р.

Повернувшись з татарського полону, Хмельницький починає переговори з поляками. 18 вересня 1651 р. під Білою Церквою був підписаний Білоцерківський мирний договір між Військом Запорізьким та Річчю Посполитою. Його головні положення такі: козацький реєстр скоротився на 20 тис. осіб, місто Чигирин залишилося за гетьманом, Військо Запорізьке утримало свою православну віру, польська шляхта одержала право повернутися до своїх маєтків.

Протягом 1652—1653 рр. тенденція тиску на козацьку старшину збоку Речі Посполитої продовжується.

На початку травня 1652 р. за участю ханських послів у Чигирині відбулася козацька рада, яка постановила звільнити Військо Запорізьке від умов Білоцерківського договору. Зважаючи на акти насильства та віроломства з боку польської шляхти, було визнане за необхідне розірвати мирні відносини з Польщею.

У травні, неподалеку від села Батіг сталась битва козацького і польського війська, яка скінчилася повною поразкою поляків. Ця перемога підняла моральний дух українського війська, повернула йому втрачену під Берестечком упевненість у своїх силах.

У грудні 1653 р. козацьке військо оточило поляків на чолі з королем Яном Казимиром під Жванцям и. Поляки були готові капітулювати, але їх знову врятували татари, уклавши з ними сепаратний мир. Хмельницький погодився на припинення бойових дій на умовах Зборівського договору.

Політичне та економічне становище України було дуже тяжке. Війна, татарські навали з їхніми трагічними наслідками, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків — все це негативно відбивалося на господарстві держави.

Визвольна війна була всенародною, у ній брали участь усі соціальні прошарки українського суспільства.

Характер війни 1648—1654 рр. переконливо відображено у літописі Самовидця: "...так усе, що живо, піднялося в козацтво же заледово знайшли в якому селі такого чоловіка жеби не міг албо сам, албо син до войска йти, а ежели сам нездужа, то слугу паробка послал, а иние скілько їх було всі йшли з двора, тільки одного зоставляли, же трудно было о наймита".

6.2. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Шість років тривала Визвольна війна українського народу проти панування Польщі в Україні. Розпочинаючи цю війну в 1648 р. Богдан Хмельницький намагається знайти союзників. Природним було його прагнення встановити стосунки з єдиновірною Московською державою. Після блискучих перемог на Жовтих Водах і під Корсунем Хмельницький у грудні 1648 р. звільнив Київ. Тут він має раду з представниками православного духовенства, де було прийнято рішення про необхідність звернення до Москви за військовою та дипломатичною допомогою. До царя відрядили полковника Мужилівського, який отримав докладну інструкцію, що містила альтернативні пропозиції. Передбачалося, що Мужилівський буде ті пропозиції викладати послідовно і якщо цар погодиться на союз з Україною, то просити його вислати військо проти Польщі. Коли ж цар не захоче порушувати мирний договір з поляками, запропонувати йому українські сіверські міста, визвалені від поляків. Ці землі контролювалися козаками і не підлягали владі Речі Посполитої. Хмельницький таким чином забезпечив би собі тили.

В інструкції Мужилівському був ще один варіант — просити царя послати донських козаків в Україну. А для власного виправдання перед польським королем указати, що донці вчинили так "самовільно, без царського указу". У разі ж коли цар відмовить Україні у військовій допомозі, то просити у нього хоча б дипломатичної підтримки.

Цар не надав Україні ні військової, ні дипломатичної допомоги. Хоча Москва мала велике бажання розірвати договір з Польщею і взяти реванш за свої поразки, вона не наважилася зробити це з огляду на своє тяжке внутрішнє і зовнішнє положення, тому й зайняла очікувальну позицію. Але контактів з Богданом Хмельницьким Москва не перервала. В Україну було відправлено посольство для вивчення там ситуації. За період з 1649 по 1654 р. в Україні перебувало 13 посольств із Москви. З України відправлялися посольства до Москви. Богдан Хмельницький і далі намагався схилити Москву до війни з Польщею, на кожному етапі переговорів виступав із пропозицією: Москва надає військову допомогу Україні, а за це Україна приймає московський протекторат.

Тільки в квітні 1653 р. цар наважився послати до Варшави посольство. Перед королем була поставлена вимога повернути козакам їхні права і привілеї згідно із Зборівським договором і скасувати Берестейську церковну унію 1596 р. Польський уряд на це відповів рішучою відмовою.

1 жовтня 1653 р. цар скликав Земський собор, на якому були присутні представники всіх станів, окрім селянства. Учасники собору, опитані "по чинам, порознь", висловилися за рішення: "Гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями принять".

9 жовтня 1653 р. у виконання рішення Земського собору в Україну відбуває надзвичайна дипломатична місія на чолі з В. Бутурліним.

23 жовтня 1653 р. цар Олексій Михайлович в Успенському соборі Кремля велів "объявить войску идти войной на недруга земли русской веры православной — короля Речи Посполитой и Литвы — Яна-Казимира".

Для проведення з Україною офіційних церемоній і переговорів, присяги, вручення царської грамоти було обрано Переяслав.

8 січня 1654 р. на загальновійськовій Генеральній раді з промовою виступив Богдан Хмельницький. Змалювавши вкрай тяжкий стан України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої війни, він сказав, що єдиний порятунок — це піддатися під захист сильної держави з тим, щоб одержати від неї військову допомогу, — Туреччини, Кримського ханства чи християнського православного царя. Закінчив свою промову гетьман такими словами: "А буде хто з нами не згоден тепер, куди хоче — вільна дорога". Учасники Переяславської ради — старшини усіх рангів, козаки і міщани висловились: "Волим під царя московського православного".

Того ж дня у соборній Церкві зібралося московське і українське духовенство для проведення служби на честь урочистого обряду присяги. Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники і ще кілька десятків делегатів від різних полків.

Треба підкреслити, що не всі прийняли ідею Переяславської ради. Не було в Переяславі представників Запорізької Січі. Відмовився від присяги Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького військовим стратегом номер один.

Звіт Бутурліна перед царем про переговори поклав початок московській версії легенди про Переяславську раду. Бутурлін зображує картину нібито масовості Переяславської ради, всенародного рішення: "весь народ", "собралось великое множество всяких чинов людей", у церкві було "всенародное множество мужского и женского полу" та ін.

Всього ж лише 284 особи козацького стану прийняли присягу в Переяславі. До них слід додати невелику кількість переяславських міщан.

Відразу ж після присяги Хмельницький і старшина, не задовольнившись царським словом, заявили, що вони бажають вести переговори з царем і добитися від Москви письмових договірних гарантій і зобов'язань.

Цей факт говорить про те, що взагалі не існувало ні Переяславської угоди 1654 р., ні переяславського договору як документа. В 1654 р. відбулася тільки численна Переяславська рада, яка скоріше мала декларативний характер і не мала ніякої юридичної сили. Відбулася також однобічна присяга гетьмана, невеликого числа старшини, простого козацтва та міщан. У Переяславі українська сторона не отримала жодного офіційного документа, який би визначав умови "об'єднання двох держав, жодної письмової гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів".

Стає зрозумілим, чому українська сторона виявила таку енергійну і наполегливу ініціативу в укладенні міждержавного договору з Москвою. Богдан Хмельницький прагнув узаконити суверенітет Української держави, примусити царський уряд взяти на себе обов'язки, які гарантували б незалежність України.

Відразу ж після Переяславської ради у гетьманській канцелярії відпрацьовують проект відповідного договору, а в березні 1654 р. українське посольство прибуває до Москви. 14 березня послі подали письмовий текст проекту договору з 23 статей, що фіксували умови, на яких уряд Української держави передбачав об'єднання з Московською державою. На цьому документі був підпис гетьмана Богдана Хмельницького і печатка Війська Запорізького. Отже, з певністю можна сказати, що текст проекту договору із двадцяти трьох статей, поданий послами царю, був підготовлений в Україні.

Статті проекту договору стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Московської держави. У першій статті йшла мова про підтвердження "прав і вольностей" Війська Запорізького, а фактично прав і вольностей всієї України, оскільки формула "гетьман з Війском Запорізьким" репрезентувала в офіційних юридичних і дипломатичних документах Українську Гетьманську державу, що склалася в роки Визвольної війни 1648—1654 рр. У статті говорилося про непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді і в приватних правових відносинах. Друга стаття обумовлювала кількість козацького війська — збройних сил України — 60 тисяч, третя — передбачала підтвердження "прав та вольностей" української шляхти, четверта — щоб доходи на царя збирали урядники з місцевих людей, у п'ятій — йшлося про надання староства Чигиринського під гетьманську булаву, шоста стаття закріплювала право Війська Запорізького обирати гетьмана, сьома — декларувала недоторканність козацьких земель і маєтків та їх спадкування козацькими вдовами та дітьми, статті восьма — дванадцята були присвячені виплаті грошей на утримання гетьманської адміністрації і козацької армії.

У статті тринадцятій була сформульована ідея про непорушність прав, наданих князями та королями духовним та мирським людям. Стаття чотирнадцята затверджувала право зносин гетьмана і Війська Запорізького з іншими державами. Статті п'ятнадцята — шістнадцята стосувалися виплати цареві данини та способам збирання податків для цього. У статті сімнадцятій мова була про те, що права населення України гарантують царські хартії. Стаття вісімнадцята зазначала, що послі мають порушити питання про

київського митрополита відповідно до усного наказу гетьмана. У статті дев'ятнадцятій викладалися пропозиції про термінову відправку царського війська під Смоленськ, щоб попередити об'єднання поляків з іншими ворожими силами. Стаття двадцята ставила питання про утримання військової залоги на кордонах України. У статті двадцять першій встановлювалися розміри платні рядовим козакам, полковникам і сотникам. Стаття двадцять друга говорила про спільні дії проти нападів татар, а стаття двадцять третя — про утримання фортеці Кодак та її залоги для охорони південного кордону України.

Як бачимо, український проект договору, за винятком п'яти останніх статей, що стосувалися важливих поточних проблем, мав конституційний характер.

Український історик і юрист Андрій Яковлів підкреслював, що українським проектом договору "гарантувалася повнота внутрішньої автономії держави й усувалося будь-яке втручання влади московського царя у внутрішні справи України".

Після обговорення проекту договору десять статей — 1,2, 3, 5,6,7,9, 11,13,17—затверджувалися беззастережно. Ст.4,8,12,15,16 —з деякими застереженнями, що іноді суттєво змінювали їх не на користь української сторони. Щодо ст. 18,19,22, то позитивне рішення щодо них було висловлене в іншій формі. У ст. 14 царським указом були внесені обмеження. Ст. 10,12,23 містили резолюцію "допросить", тобто з'ясувати, і пояснювали, що саме, а відносно ст. 21 бояри і цар вирішили взагалі "отговаривать".

21 березня українські послы подали нову редакцію проекту договору, що містив уже тільки 11 статей, які було ратифіковано, що й підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р. Таким чином, було підтверджено права і вольності Війська Запорізького, встановлено кількісний склад збройних сил України, підтверджено право Війська Запорізького обирати гетьмана, спадкувати козацькі маєтки і права козаків їх вдовами і дітьми.

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору містяться в двох різних за формою актах: у так званих "Березневих статтях" від 21 березня і царської "Жалуваної грамоти гетьманові і Війську Запорізькому" від 27 березня, які складають одну цілість. Акти, якими обмінювалися сторони, були за своєю суттю договором, тобто угодою двох держав.

Укладаючи договір з Московією, Україна як незалежна держава ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона — держава Московська. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654р. називає гетьмана і Військо Запорізьке "підданими московського царя", але при цьому зазначає: Україні "быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и при-велеям и по всем статьям, которые писали выше сего", що, власне, на нашу думку, передбачало не "підданство", а протекцію царя над Україною.

Для Богдана Хмельницького договір 1654р. був звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, Україна намагалась цим договором юридично закріпити свої права і вольності і не допустити їх порушень і обмежень царизмом в майбутньому.

Самостійність України визнавалась і на міжнародній арені. Навіть Польща у своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як самостійну державу. Україна мала дипломатичні зносини із Швецією, Пруссією, Австрією, Молдавією, Угорщиною, Венецією. Чужоземні правителі трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана як самостійного государя. Договір не стояв на перешкоді їхніх дипломатичних зносин з Україною на найвищому державному рівні. Спочатку і Москва ставилась до України як до вільної держави. Зносини Московської держави з Україною здійснювалися через Посольський приказ, що фактично був міністерством закордонних справ. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниці. Але Московська держава за своєю природою була унітарною, абсолютистською, кріпосницькою, для неї Українська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами була своєрідним викликом. Отже, рано чи пізно царизм мав почати наступ на автономію України.

Залежні верстви

В цьому середовищі певне місце займали рядові козаки. До козацького реєстру, наприклад, входили "робітні люди", які обслуговували Військо Запорізьке. До них належали ковалі, слюсарі, стельмахи, теслярі, шабельники, пороховики та ін. Армія не могла обійтись і без таких мирних професій, як бондарі, котлярі, римарі, цирульники і т. ін. Таким чином, у реєстрі були представлені майже всі тодішні ремесла.

Основою козацького стану була служба у Війську Запорізькому, за яку служиві отримували землю без податків з неї, різні привілеї в торгівлі, право виробляти для власного споживання горілку. В той же час рядові козаки повинні були виконувати різні повинності на користь Війська Запорізького.

Часто в документах про козацькі привілеї і права відзначалося, що селяни мають перебувати у підданстві і виконувати свої повинності. Мова йшла про селян, які не приєдналися до козацтва, не потрапили до реєстру. А таких була значна більшість серед залежної верстви. Доля їх склалася по-різному.

На території, зайнятій польськими військами, селяни знову підпадали під панський гніт. На козацькій території становище селянства було кращим. Хоч у різних універсалах та договорах визнавалось право шляхти на експлуатацію селян, проте фактично цього не було. В деяких угодах ми зустрічаємо намагання гетьмана захистити селян від панського гніту, але взагалі гетьман і старшина були не за ліквідацію повинностей селянства, а за пільги для нього, за деяке полегшення його долі. На козацькій території селяни не відбували ніяких повинностей, були переведені на так званий чинш (оброк). Селяни при цьому були

особисто незалежними, мали право переселятися з місця на місце, користувалися певним захистом з боку держави. Таким чином, чинш становив собою натуральну та грошову ренти.

За формою економічної залежності селяни поділялися на державних та панських. Юридично основна маса селян в роки війни належала до державних підданих. їхнє становище було набагато кращим від становища панських селян. Займаючи землі, конфісковані у польських магнатів і шляхти, вони виконували певні повинності і виплати на користь Війська Запорізького. До них, насамперед, належали обов'язки забезпечувати козацьке військо транспортом, постом та провізією. Панські селяни несли більші повинності, але і для них була ліквідована панщина. Державні селяни були зрівняні у правах з міщанами. У всіх селах були вибрані війти, їх часто в документах також називають "міщанами".

Селянин міг продавати і купувати землю, дарувати її, передавати в спадщину, кидати одні ділянки землі і займати інші, оскільки землі на той час було вдосталь. Селянське середовище не було однорідним. Серед селян були більш заможні, які користувалися найманою працею, а були й такі, що ледве могли прогледувати свою родину.

Міське населення

Певні зміни відбулися в правовому становищі міського населення. Не лише низи, але й заможні групи населення, в тому числі й представники міської адміністрації, брали активну участь у Визвольній війні.

У результаті ліквідації порядків, установлених в Україні польсько-шляхетською владою, у складі населення міст сталися зміни.

Тут значно зросла кількість козаків. Ця частина міського населення, користуючись привілеями, займалася також ремеслом і торгівлею. Інші ж міщани продовжували відбувати ряд повинностей. У багатьох містах козаки становили більшу половину населення, і козацька адміністрація вирішувала всі питання міського життя.

Оскільки були ліквідовані королівські та приватновласницькі міста, більшість з них захотіла отримати магдебурзьке право. Міста, які мали право на самоврядування з давніх часів, називалися магістратськими, міста, яким це право було надане гетьманськими універсалами, отримали назву ратушних. Якщо відносно перших можна говорити про певне самоврядування, то в ратушних містах воно було фікцією. Козацька старшина часто не визнавала органи міського самоврядування й активно втручалася в їхню діяльність. Гетьман змушений був стати на захист таких міст. Так, у 1650 р. він видає універсал Ніжину з приводу зловживань там старшини. Заборонялося будь-кому щось брати з міщан "над слухність і звичай", наказувалося поважати міський уряд.

Привілейоване становище займали в містах і купці. Польські купці, яких і до війни було не дуже багато в українських містах, залишили Україну. Вимушені були покинути українські міста і євреї. В Зборовському договорі є навіть спеціальний пункт про заборону євреям займатися промислами і торгівлею в Україні. Це позбавляло українських купців від конкуренції не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках. Часто купці висувалися на вищі посади в органах міського самоврядування.

Значно більшою групою населення міст були ремісники. Тогочасні джерела говорять про те, що в роки війни феодальна організація ремесла не була порушена. Продовжували існувати цехові організації. Вузкість ринку була основною причиною того, що значна частина ремісників займалась і сільським господарством. Одночасно це свідчило і про те, що ремесло остаточно ще не відокремилось від сільського господарства.

6.4. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Визвольна війна 1648—1654 рр. свідчила про пробудження української нації, про її прагнення до самостійного життя, до відродження національної державності. Ця державність охоплює, як правило, всі або частину етнографічних земель: Українська державність в силу історичних умов відроджувалась не на всіх етнічних українських землях, хоч гетьманський уряд не раз згадував про спільну долю всього українського, за термінологією того часу, — руського народу.

Головними ознаками держави в їхньому класичному вигляді є: єдиний територіальний простір, на якому здійснюється господарче життя; наявність особливої групи людей — апарату управління, який виконує різноманітні загально-соціальні функції, але в необхідних випадках має можливість здійснити державний примус, виконувати функції публічної влади; єдина система податків і фінансів.

До цих ознак слід додати мовну єдність народу, єдину систему оборони та зовнішню політику; наявність прав особи, які охороняються державою.

У сукупності ці ознаки характеризують державу, тобто їх наявність в соціальній організації суспільства свідчить, що це суспільство державно організоване. Ось чому не може існувати держава, яка не має цих ознак або має їх обмежений набір.

Розглянемо більш детально наявність перелічених ознак на прикладі української державності, яка відроджувалась в ході Визвольної війни.

Адміністративно-територіальна організація

Вперше в ході Визвольної війни територія незалежної України була оформлена Зборівським договором 1649 р. У відповідності з ним територія вільної України обіймала три воєводства: Київське, Брацлавське та Чернігівське, які після визволення були поділені на 16 полків та 272 сотні. У 1650 р. кількість полків виросла до 20. Отже, визволена територія мала свій адміністративно-територіальний поділ. Полково-сотенний устрій був істотним елементом української державності. І хоча полки як військові одиниці

існували в багатьох державах, але тільки в Україні полково-сотенна організація війська була взята за основу державного територіального устрою. Вже починаючи з літа 1648 р., полки та сотні як територіальні одиниці включають до себе все населення, що проживало в їхніх межах, і на нього розповсюджується влада полкових та сотенних урядів. До 1654 р. звільнена територія охоплювала Лівобережжя, Правобережжя (крім Волині та Галичини) і значну частину земель на Півдні (приблизно 200 тис. кв. км).

Отже, на час укладення українсько-російського договору 1654р. Україна була незалежною державою, що мала свою державно організовану територію.

Березневі статті 1654 р. юридично затвердили цей факт.

Органи влади та управління

На початку Визвольної війни вищим органом влади була Військова рада Війська Запорізького. В цьому проявився зв'язок між органами державної влади, які формувалися, і військово-адміністративним ладом Запорізької Січі, і відбивалось те, що національно-державне самовизначення України здійснювалось в умовах збройної боротьби.

До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь у ній мали всі козаки.

Починаючи з 1649 р. Військова рада скликається рідко. Є відомості про одну раду в 1650 р., дві — в 1651 р., декілька — в 1653 р. і ще одну (останню) в січні 1654 р. — у Переяславі.

Одночасно з падінням ролі Військової ради зростає значення старшинських рад. І хоча це був дорадний орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими для нього.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового та сотенного урядів.

Генеральний уряд

Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом.

Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандувач, законодавець, оскільки він видавав універсали — нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України.

Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави.

Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

Найближчою до гетьмана державною особою був генеральний писар. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього.

Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення.

Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана.

Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією за відношенням до полкових та сотенних судів.

Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави.

Перераховані державні особи склали раду генеральної старшини, яка з часом витісняє Війскову раду.

Місцеве управління здійснювали полкові та сотенні уряди, також виборні особи в містах і селах.

Полковий уряд складався з полковника та полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Часто полковники узурпували в своїх руках всю владу на місцях і ігнорували полкові ради, а іноді, навпаки, полкові ради рішуче впливали на діяльність полковників, перешкоджали їхньому свавіллю і навіть усували їх з посади. До полкової ради входили обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. На такому ж принципі будувалась сотенна адміністрація. Сотенний уряд очолював сотник. Йому допомагала сотенна адміністрація: осавул, писар і хорунжий. Судові функції в сотні виконував городовий отаман.

Міста мали свою адміністрацію, її влада не поширювалася на козаків. У селах війти управляли селянами, а отамани — козаками. Не збереглося жодних законодавчих актів, за якими можна було б установити функції цих органів управління. В основу їх діяльності, треба гадати, були покладені традиції та звичаєве право.

Податки та фінанси

Для утримання апарату влади та управління потрібні були кошти. З цією метою проводився збір податків. Вони збиралися з селян та міських жителів. Козаки від податків звільнялися, що було їхнім давнім привілеєм.

З визволенням України з-під польсько-шляхетської влади і утворенням самостійної держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Якщо до 1648 р. усі податки в українських землях йшли в казну Речі Посполитої, то віднині вони направлялися до скарбу (казни) Війська Запорізького, який стає загальнодержавною казною. Податками та казною відав генеральний підскарбій, що входив до Генерального уряду.

Крім податків, існували додаткові джерела надходження коштів до казни. Так, товари, які ввозилися з інших країн, обкладалися митом. Значний прибуток казні давали податки з меду, пива, горілки та інших промислів.

Отже, можна говорити про створення в роки Визвольної війни життєздатної фінансової системи Української держави.

Мова

У період, який розглядається, повністю сформувалася українська "народна" мова, а також йшов процес формування української літературної мови.

Українською мовою пишуться літописи, складаються судові й державні акти, видаються гетьманські універсали, ведеться офіційне листування тощо. Так, українське посольство, яке прибуло до Москви 17 лютого 1654 р. для укладання договору, привезло лист Богдана Хмельницького царю, написаний українською мовою, що був по суті акредитивною грамотою для посольства.

Отже, приходимо до висновку, що українська мова в ході формування державності стає державною мовою.

Військо та оборона

Чисельність козацького війська постійно змінювалася протягом XVI — першої пол. XVII ст. Наприкінці XVI ст., коли козаки вперше організовано виступили, їх чисельність була від 2 до 10 тис. У війську Наливайка було 12 тис, у повстаннях 1625 р. брали участь 30 тис, 1630 р. - 37 тис. осіб. У той же час зростала чисельність реєстрового козацтва, яке перебувало на королівській службі. Перший реєстровий загін нараховував тільки 300 козаків, у 1625 р. реєстр налічував 6 тис, у 1630 р. — 8 тис. Коли розпочалася Визвольна війна, у війську Хмельницького було 12 тис. реєстровців.

Згідно із Зборівським договором за Україною було визнано право мати постійне реєстрове військо в 40 тис. осіб. Білоцерківський договір зменшив цю чисельність до 20 тис, але в дійсності в роки Визвольної війни в Україні діяла величезна на ті часи армія. У битві під Пилявцями військо Хмельницького налічувало 100 тис, під Львовом — 200 тис, у зборівській кампанії — 300 тис, а сам Хмельницький говорив, що під Зборовом він мав військо чисельністю 360 тис. осіб. Порівняно з арміями інших країн того часу це була величезна військова сила.

Козацьке військо мало струнку організацію: воно поділялося на полки, сотні й курені. В полку було від 5 до 20 тис. козаків.

Полк ділився на сотні, які мали від 200 до 250 козаків. Сотню ділили на десятки, пізніше — на курені. Десяток складався з отамана і дев'яти козаків. Пізніше до куреня входило до 30 осіб.

За польської влади реєстрове військо діставало платню з державної казни. Коли ж відродилася Українська держава, військова служба стала безкоштовною. Козаки жили за рахунок королівських та панських земель, визволених під час війни. Частина цих земель було залишено на загальні військові потреби. Так, "рангові" землі діставала козацька старшина, деякі землі були призначені для утримання артилерії тощо. Державний скарб (казна) також визначав для війська деякі податки та доходи: "третю військову мірку" з млинів, доходи з оренд тощо. Військовими доходами відала генеральна скарбова канцелярія під керівництвом генерального підскарб'я. Йому допомагали комісари в полках та комісарські десятники в сотнях.

Отже, під час Визвольної війни в Україні сформувалася добре організована, одна з найбільш боєздатних армій в Європі.

Зовнішня політика

Створення держави — справа не тільки внутрішня, а й міжнародна. Цей процес не міг відбуватись ізольовано від інших держав, які ставилися по-різному до цієї події. Проте фактично всі вони, навіть Річ Посполита, яка аж ніяк не хотіла, щоб Україна вийшла з її складу, повинні були рахуватися з існуванням української держави. Вже в 1648 р. Україна вступає в дипломатичні стосунки з сусідніми державами: Росією, Туреччиною та її васалами — Кримом, Трансільванією і Молдавією, що в той час, по суті, означало визнання української державності. Згодом міжнародні зв'язки України розширились, вона вступає у відносини з Венецією, Валахією, Швецією, Угорщиною та іншими країнами, стає активним фактором у міжнародному житті Європи, що було одним з проявів її державної суверенності.

Сам хід Визвольної війни вимагав таких зв'язків. І треба занотувати, що молода українська дипломатія уміло використовувала складну міжнародну ситуацію на користь Україні. Майже всі сусідні держави розуміли, що відрив України від Речі Посполитої ослаблює останню. Деякі з них, наприклад Молдавія, використовували суперечності між Польщею та Туреччиною в своїх інтересах.

Султанська Туреччина підтримувала дипломатичні відносини з Україною, починаючи з першого року Визвольної війни. Але турецькі правителі мали намір перетворити Україну в свого васала. Туреччина не могла допустити існування української незалежної держави, бо це стало б прикладом для інших васальних земель Оттоманської імперії в їхній боротьбі за своє визволення. Як відомо, Крим хотів, спираючись на Україну, вирватися зі складу Туреччини.

Багато інших країн зноситься з Україною як з незалежною державою. Заходом Визвольної війни Україна встановлює зв'язки з Австрією, Персією, Францією, Швецією.

Цікавим є лист Олівера Кромвеля з революційної Англії, де той писав: "Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісимус війська і старовинно! грецької віри і Церкви; Володар всіх запорозьких козаків, страх і винищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, переслідував язичників, антихриста і іудеїв".

Все це говорило про міжнародне визнання України на самому високому рівні.

Відносно ж прав особистості, які охоронялись Українською державою, слід визначити права та вольності козацької верстви і державних селян. Кожний стан мав свої права, і держава досить прискіпливо слідувала за їхнім виконанням.

Так, коли військова адміністрація у Ніжині "незвичайніє в стаціях податки витягають" і "до шкоди убогих людей" приводила, гетьман видав універсал від 1 серпня 1650 р. на захист населення міста і його прав на самоврядування.

З Польщею та Росією багато міжнародних угод було укладено Україною на захист старовинних прав та вольностей запорізького козацтва.

Отже, робимо висновок: Українській державі, яка формувалась в роки Визвольної війни, були притаманні всі ознаки державності. Ця держава мала особливості, які були продовженням традицій української державності. Вибірність органів публічної влади, роль колегіальних установ дають можливість стверджувати, що підвалиною Української держави була республіканська форма правління.

М. Драгоманов писав, що устрій Української держави 1648—1654 рр. був більш подібний до устрою вільних держав європейських, так званих конституційних.

Політичну організацію, що склалася на території України, сучасники вважали Українською козацькою державою. Її називали також Військом Запорізьким, Хмельниччиною, Гетьманщиною.

Отже, відродження України в 1648—1654 рр. ознаменувало собою третій етап в загально-історичному процесі розвитку української державності.

6.5. СУДОВА СИСТЕМА ТА ПРОЦЕС

У роки Визвольної війни було здійснено спробу відокремити судові органи від адміністративних. Були створені Генеральний, полковий та сотенний суди. До складу Генерального суду входили два генеральні судді. Генеральний суд був апеляційною інстанцією для полкових та сотенних судів. Але повністю провести розподіл влади в Україні того часу не вдалося. Органи адміністративно-територіального управління продовжували виконувати судові функції.

Систему судових органів очолював гетьман, якому належала вища судова влада. Гетьман затверджував вирок (рішення) Генерального та полкового судів у найважливіших справах, особливо вирок до смертної кари. Гетьману подавали скарги на рішення всіх судів, перевірку яких він проводив вибірково, посилаючи представників старшини на місце для розгляду справ по суті. Роль вищих судових органів виконувала також старшинська рада. Полкові та сотенні суди розповсюджували свою юрисдикцію не тільки на справи всього козацтва, а й на все населення, яке проживало на їхній території. Вони активно втручалися навіть в діяльність магістратських судів у містах з правом на самоврядування. Тільки у деяких містах удалося зберегти магістратські суди. В ратушних містах правили виборні міські старшини та отамани. Вони відправляли і судові функції. Селян судили війти і сільські отамани.

6.6. ПРАВОВА СИСТЕМА

Однією з ознак, що характеризують сутність будь-якої держави, завжди було право.

У роки Визвольної війни в Україні формується своєрідна правова система. Хоча гетьман своїми універсалами неодноразово і підтверджував дію Статуту 1588 р. та магдебурзького права на визволеній території, фактично вони тут майже не застосовувалися. Так, магдебурзьке право діяло тільки у великих містах (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), а норми III Статуту повернулися в правову систему після приєднання України до Московської держави. Повністю були скасовані правові норми, прийняті органами польської влади: "Устава на волоки" 1557 р., ординація козакам 1638 р., королівські і сеймові конституції тощо.

Серед джерел права, які використовувалися, на першому місці було звичаєве козацьке право. Воно регулювало широке коло стосунків, і перш за все, організацію державної влади та управління, систему судочинства, називало злочини та покарання за них. Це право виникло й оформилось у процесі еволюції господарсько-побутових відносин людей та спиралося на діючі "давні" норми поведінки. Цими нормами поведінки були "права та звичаї" Війська Запорізького, які офіційно не були санкціоновані державною владою, проте регулювали всі суспільні відносини, що виникали в Запоріжжі. Сукупність цих "прав та звичаїв", обов'язкових до виконання, становила звичаєве право. Його норми відображались в окремих вчинках людей, їх уявленні про честь, справедливість, обов'язок у тому розумінні, яке панувало серед населення на цьому етапі суспільного розвитку. Звідси випливало, що творцем звичаїв, які переростали в норми звичаєвого права, був безпосередньо народ. Серед таких звичаїв можна назвати: привселюдне водіння населеним пунктом злодія з підвищеною на шиї вкраденою річчю; сплата "перейму" (винагороди) хазяїном скотини, яка відстала від череди, особі, яка її знайшла і повернула хазяїну; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві; виставлення позивачем могоричу свідкам, так зване свідочне, та ін.

З часом великої ваги набувають нові джерела права. Мова йде перш за все про гетьманські універсали. Це були розпорядчі акти вищої влади, які мали загальнообов'язковий характер для всього населення України. Універсали регулювали державні, адміністративні, цивільні, кримінальні та процесуальні стосунки. Поширення гетьманського законодавства відповідно звужувало функції звичаєвого права. Коли норми останнього не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм зазвичай надавалась сила закону.

Норми звичаєвого права у своїй традиційній формі були основними джерелами права у Запорізькій Січі, де населення дотримувалося "подлуг старожитних і старейших обычаев". Військово-адміністративна і судова системи, що існували в Запоріжжі, керувалися нормами звичаєвого права.

Слід згадати про існування в Україні так званого церковного звичаєвого права. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не дістали законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались, "бо ячись покарання і гніву господня".

Джерелами права були також міжнародні угоди, які укладалися гетьманом, головним чином з сусідніми державами. В них стверджувався стан України як суб'єкта міжнародно-правових відносин. В згодах ми знаходимо норми цивільного та адміністративного права.

Розглянемо деякі зміни, які відбулися в цивільному та кримінальному праві.

Перерозподіл власності в роки Визвольної війни потребував норм права, які б регулювали нові форми власності, і, перш за все, власність на землю. З'являються "рангові землі", або "рангові маєтності". Це були землі, які гетьман своїми універсалами жалував козацькій старшині за службу, "в ранг", під час займання нею певної посади.

Під злочиним розумілося всяке порушення норм "давнього козацького права". В системі злочинів на першому місці стояли військові злочини (зрада, ненадання допомоги під час бою тощо). Особливо жорстоко карали зрадників—їх страчували. Серед видів покарання найбільш поширеними були смертна кара та штрафи.

Підкреслимо, що вданий період простежується поступовий перехід від норм звичаєвого права до норм, створених державою. Процес цей був тісно пов'язаний з формуванням державності.

Загальні висновки

Визвольна війна 1648—1654 рр. —одна з найяскравіших сторінок в Історії українського народу. У ході війни Україна позбавилася польсько-шляхетського соціального, національного та релігійного поневолення.

Визвольна війна поклала початок третьому етапові формування української державності, підвалиною її відродження стала військово-адміністративна система, що склалася в Запорізькій Січі Організуючою силою Визвольної тини, головним творцем незалежної України було козацтво.

Українська Гетьманська держава створювалася на основі ідеології української національної думки, що виходила не тільки з розуміння необхідності створення власної держави, але й усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу. Звідси спроба Богдана Хмельницького синтезувати ідеї козацьких традицій з соборністю Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Основою відродженої української державності стала республіканська форма правління.

Створення в роки Визвольної війни 1648—1654 рр. Української Гетьманської держави є незаперечним історичним фактом, який було юридично підтверджено Зборівським договором 1649р., Білоцерківським договором 651 р., Березневими статтями 1654р.

Значні зміни відбулися в суспільному ладі. Український народ здобував не тільки національну, а й особисту волю. На століття було поховано ідею кріпосного права, але повністю ліквідувати соціальний гніт не вдалося, оскільки суспільство в цей історичний проміжок часу не було підготовлене до цього.

Характер республіканської державності зумовив і сутність правової системи України, яка була необхідним елементом державності. Основою цієї системи були звичаєве право та гетьманські універсали. На деякий час було призупинено дію /11 Статуту 1588р. та обмежено дію магдебурзького права.

Паралельно з державними органами формується своєрідна судова система, основою судочинства в якій був давній принцип — "де три козаки, два третього судять".

Визвольна війна 1648—1654 рр. закінчилась входженням України під протекторат Московської держави. Правове становище України в її стосунках з Москвою було регламентоване Березневими статтями 1654р., в яких Україна презентувалась як незалежна самостійна держава.

Розділ 7. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ПІД ІНОЗЕМНОЮ ЗВЕРХНІСТЮ (друга пол. XVII—XVIII ст.)

7.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Укладаючи договір 1654 року, Москва визнавала Україну самостійною, незалежною державою, але, дивлячись на Україну як на майбутню територію свого царства, вона прагнула обмежити українську державність, маючи за кінцеву мету замінити протекторат повною інкорпорацією України.

У другій половині XVII—XVIII ст. українська державність розвивалась під зверхністю іноземних держав: Московського царства (пізніше Російської імперії), Польщі, Австро-Угорщини. Коли ми використовуємо термін "зверхність", то маємо на увазі ситуацію, коли національна державність існує, але розвивається регресивно, зводиться нанівещ зусиллями спочатку протекторів, а потім і загарбників.

Спочатку Москва виконувала договірні умови. Об'єднані московські й українські сили весною 1654 року виступили проти Польщі на білоруському театрі воєнних дій. Але вже й тоді царський уряд мав за мету не захист України, а повернення земель, які Московська держава втратила за Поляновським миром. Спільні козацько-московські сили відвоювали Білорусію і більшу частину Литви. Та вже восени 1654 року поляки, об'єднавшись з татарами, вогнем пройшли і обернули на руїну Брацлавщину. Проти них виступає Хмельницький з козацьким і московським військом. Наприкінці січня 1655 року неподалік від Білої Церкви сталася генеральна битва. Вона не виявила переможця, хоча з обох сторін полягло 15 тис. Таке завершення першого року договору дуже послабило надії українців на московського царя як на могутнього володаря, який зміг би захистити Україну.

Богдан Хмельницький починає шукати нових союзників, відпрацьовує різні політичні комбінації. Найбільше значення для нього мали стосунки] Швецією, яка довгий час вела війну з Польщею. Швеція намагалася схилити Україну на розрив з Московією, переконувала в тому, що самодержавний царський уряд "не потерпить у себе вільного народу". Однак Хмельницький тоді ще мав намір зробити Україну нейтральною державою піл протекторатом і Москви, і Швеції.

Москва, порушуючи умови договору у сфері міжнародних відносин, у 1656 році уклала зрадницьку щодо України сепаратну Віденську угоду з Польщею. Стало відомо, що на переговорах за спиною України ставились питання про повернення її під владу Польщі. У відповідь Хмельницький організує коаліцію Швеції, Семигороду, Молдавії, Волощини, Бранденбургу і Литви, спрямовану проти Польщі, Кримського ханства і, певною мірою, проти Москви. Хмельницький мав на меті відвоювати у Польщі загарбані нею західноукраїнські землі. Водночас він прагнув домогтися незалежності України від агресивної політики Москви.

Воєнні дії, які розпочалися у січні 1657 року, принесли тріумф Українській державі. Сили коаліції розбили під Замостим коронного гетьмана Потоцького, оволоділи Краковом, зайняли Замостя і, нарешті, Варшаву. Шляхта Турово-Пінської землі — і православна, і католицька — звернулася до гетьмана з заявою, в якій вказувала, що вона з цілим повітом, добровільно приєднується "на вічні часи" до Української держави. З таким же проханням звернулася до українського гетьмана шляхта Волині.

Влітку 1657 року ситуація змінюється не на користь коаліції. Політичні і військові успіхи Хмельницького і його союзників викликали занепокоєння у сусідніх державах. У результаті об'єднані сили Польщі, Данії і Австрії визволили польську територію. В цей же час стався заколот у козацьких колах. Вісті про це дуже засмутили Богдана Хмельницького. Від нервового перенапруження стався серцевий напад, і гетьмана розбив параліч. Трапилася ця трагічна для України подія 6 серпня 1657 року в Чигирині.

Український народ втратив вождя, під проводом якого він визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу. Для України настали трагічні часи. Її подальша історія — це цілеспрямоване обмеження, скорочення та знищення її суверенності, спочатку московським самодержавством, а пізніше — Російською імперією.

У серпні 1657 року в Чигирині старшинська рада обрала гетьманом генерального писаря Івана Виговського, досвідченого, розумного політика. В Москві правлячі кола ця кандидатура не задовольняла. Зокрема, внаслідок цього почалися інтриги серед козацької старшини.

В Україні розгорнулася боротьба за гетьманську владу, а фактично, братовбивча громадянська війна.

Гетьман Виговський, генеральна старшина та більшість полковників приймають рішення про розрив з Московією та зближення з Польщею.

У вересні 1658 року було укладено Гадяцьку угоду про унію України з Польщею. В цій угоді передбачалося утворення нового державного федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (України). Україна отримувала право мати своїх урядовців, власну державну казну, монету, судовий трибунал з діловодством українською мовою, армію—30 тис козаків і 10 тис найманого війська. Угодою передбачалося утворення двох академій, ряду колегій, гімназій, різних шкіл, вводилося вільне книгодрукування. Найвища законодавча влада мала належати Раді — своєрідним українським зборам. Берестейська церковна унія скасовувалася в усіх трьох державах, усім релігіям забезпечувалася повна толерантність.

Москва зреагувала на цю угоду в характерній манері. Весною 1659 року стотисячна армія рушила в Україну. В червні під Конотопом відбулася генеральна битва, в якій московська армія була вщент розбита. Але Виговський не зміг скористатися цією перемогою. За його спиною визривала змова. Більшість українського народу не прийняла Галицької угоди, незважаючи на її певні переваги з державної, політичної і

юридичної позиції. Населення ще не забуло польсько-шляхетського гніту, з-під якого воно тільки-но визволилось. Будь-яке спілкування з Польщею в народі розцінювалось як зрада інтересів України.

Старшинська рада, яка зібралася в Білій Церкві, обирає гетьманом Юрія Хмельницького і відкидає союз з Польщею.

На той час царська армія зайняла все Лівобережжя. На раді в Переяславі в 1659 році під тиском Москви були прийняті Переяславські статті, в яких передбачався контроль царя над козацьким військом, обмежувалась влада гетьмана. Функції і права старшинської адміністрації підпорядковувались царським воєводам.

Царський уряд посилав московське і українське козацьке військо на Правобережну Україну. Поляки в цих умовах запропонували козацькій старшині переговори, на що та відразу ж погодилась. Було укладено Слободященський трактат, основою якого стала Галицька угода. Узгодились на автономію України на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким. Поляки разом з татарами розгромили московське військо, але не використали своєї переваги для вступу на Лівобережжя України.

Всі ці події відбувалися на тлі жорстокої міжособної боротьби за гетьманство. В 1663 році гетьманом Лівобережної України було обрано Брюховецького — вірного прислужника Москви. На Правобережжі в 1663 році замість Юрія Хмельницького, який постригся в ченці, гетьманом обирається Павло Тетеря.

Україна фактично розпалась на дві половини. Відповідно вона мала і двох гетьманів, які ворогували між собою. В історії України починалась так звана Руїна.

У 1665 році гетьманом Правобережжя було обрано Петра Дорошенка, який прагнув об'єднати обидві частини України, відновити самостійну Українську державу, домогтися її незалежності від Москви і Польщі. За союзника Дорошенко обирає Туреччину.

13 січня 1667 року в селі Андрусові, поблизу Смоленська, було укладено перемир'я між Московською державою і Польщею. Лівобережна Україна залишилася за Московією, Правобережжя за Польщею, крім Києва, який на два роки мав відійти до Москви. Запорізька Січ потрапляла під владу обох держав.

Внаслідок угоди двох країн стався поділ української території на дві частини. Царський уряд зламав договір 1654 року, за яким він зобов'язувався зберігати "права і вольності" України.

Андрусівська угода викликала гнів українського народу. Вибухнуло повстання, що охопило як Лівобережжя, так і Правобережну Україну. Український народ виступив і проти панування Польщі і проти Московської держави. Дорошенко на деякий час об'єднує Україну. В 1668 році в Глухові старшинська рада обирає гетьманом Лівобережжя Дем'яна Многогрішного. В 1669 році були прийняті Глухівські статті, які значно зменшували число воєвод і обмежували їхні функції в українських містах командуванням царськими гарнізонами.

Андрусівське перемир'я привело до посилення протурецьких настроїв у середовищі козацької старшини. В 1669 році при активній участі гетьмана Дорошенка було оформлено протекторат Туреччини над Правобережжям. Таким шляхом Дорошенко намагався вивести Україну з-під влади Польщі й Москви. Але турецький султан на свій лад використав ситуацію. У 1672 році трьохсоттисячне турецьке військо вторглося на Правобережну Україну нібито для її захисту. Безчинства, грабунки, що їх чинили турецькі та татарські союзники Дорошенка, відвернули від нього народ. Гетьманом обирають І. Самойловича. Під час його правління Українська православна Церква в 1685 році була підпорядкована московському патріархату.

25 липня 1687 року гетьманом Лівобережжя України було обрано Івана Мазепу, одного з найвидатніших державних діячів України. На старшинській раді були затверджені так звані Коломацькі статті, які вже традиційно приймалися при обранні нового гетьмана. Статті забороняли Україні торгувати з Кримом, порушували її фінансову систему. Ст. 19 без усяких застережень проголошувала Україну частиною Московської держави.

За царювання Петра I Українська держава ще більше обмежується в автономії. У 1706 році за указом царя козацьке військо переходить під командування Москви. Петро I примушував козаків брати участь у всіх війнах, які він проводив. Військові походи, примусові роботи забирали життя багатьох українців.

Петро I завдав нищівний удар по економіці України, фактично скасувавши вільну торгівлю. Він почав проводити колоніальну політику і стосовно культури України. Окремим указом 1709 року були заборонені українська мова, національне книгодрукування. У 1720 р. Петро I видав указ київському губернатору князю Голіцину, щоб "...в усіх монастирях, які залишаються в Російській державі, оглянути і забрати давні жалувані грамоти та інші куртіозні листи оригінальні, а також книги історичні, рукописні й друковані".

За царювання Петра I Україна зробила останню спробу відновити державну самостійність. Ця спроба пов'язана з іменем Івана Мазепи, який за двадцятирічне гетьманування доклав багато зусиль, щоб вивести Україну з "руїни", припинити тут політичне безладдя.

Як палкий патріот України, Мазепа, удаючи лояльне ставлення до царя, плекав надію на визволення України і створення самостійної Української держави. Петро I в той час мав намір замінити козацтво рекрутчиною, а Україну перетворити у невід'ємну частину Росії. Скориставшись шведсько-російською війною, Мазепа за підтримки генеральної старшини і більшості полковників уклав із шведським королем угоду, за якою "Україна з обох сторін Дніпра з Військом Запорізьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільна від усякого чужого володіння". Угода гарантувала також абсолютне невтручання будь-якої держави у внутрішні справи України, недоторканність її кордонів.

Розгром шведських військ під Полтавою в 1709 році перекреслив намагання Івана Мазепи звільнити Україну. З частиною вірних козаків він змушений був рятувати себе і своїх прибічників за Дунаєм в турецьких володіннях, де невдовзі і помер.

У 1710 році на старшинській раді і в Бендерах гетьманом у вигнанні було обрано Пилипа Орлика, який багато зробив для утвердження ідеї незалежної, самостійної України. Зокрема, за його участю у 1710 році була підготовлена та прийнята Конституція Української держави.

Ще у 1708 році, після переходу Мазепи на бік Карла XII, гетьманом Лівобережжя було обрано Івана Скоропадського. Після його смерті, у 1722 році, Петро I взагалі заборонив вибори нового гетьмана. Гетьманство було відновлено після смерті Петра I у 1727 році. Царський уряд пішов на цей крок, щоб мати підтримку з боку козацької старшини у зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин.

Обраний гетьманом Данило Апостол був видатним державним та військовим діячем. 22 серпня 1728 року Данило Апостол звернувся до царського уряду з проханням затвердити "гетьманські статті". У відповідь на це він отримав "Решительные статьи", в яких зовсім не згадувалося про договір України з Москвою 1654 року. Ці статті мали форму наказу царського уряду гетьманові. В цілому статейні пункти Данила Апостола були витримані в дусі ствердження автономії української державності. Росія відповідала на них цілою системою обмежень і ударом саме по цій державності.

Після смерті Данила Апостола гетьманство знову ліквідується. Для управління справами України було створено II Малоросійську колегію, яка дістала назву "Правління гетьманського уряду".

Нищення автономії України та її пограбування ще більше посилюється за царювання Анни Іоаннівни в часи "біроновщини". Гетьманство знову, і уже в останній раз, відновлюється при Єлизаветі Петрівні, яка в 1747 році видала царську грамоту про обрання гетьмана. Ним у 1750 році було обрано нікому не відомого 22-річного сільського хлопця Кирила Розумового. Настала пора останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави. За Розумовського в Україні було проведено ряд реформ: соціальну, військову, судову тощо. У 1762 році на російський престол вступила Катерина II. Вона послідовно проводила принцип централізації управління і поспішила скасувати автономію окремих народів, що входили до складу Російської імперії. Першим мало бути, на її думку, скасоване гетьманство. Наприкінці 1763 року Катерина II викликала Розумовського до Петербурга і поставила вимогу "добровільно" зректися гетьманства, що він і зробив. Йшов 1764 рік — час, коли Російська імперія остаточно перетворила Україну в декілька адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії.

7.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Ті зміни, які намітилися в суспільному ладі в роки Визвольної війни, знайшли своє завершення у другій пол. XVII — середині XVIII ст.

Панівна верства

Масове покозачення української шляхти під час війни, соціальне відокремлення козацької старшини від основної маси козацтва привели до створення особливого аристократичного прошарку, який отримав назву "знатне військове товариство".

Його верхівку складало бунчукове товариство. Бунчук був відзнакою гетьмана. Це був дрючок, більш ніж 3 метри завдовжки, з металевою кулею зверху, з-під якої звисало кінське волосся. Його носив генеральний бунчужний над гетьманом, в тих випадках, коли гетьман очолював військові походи. До бунчукового товариства належала генеральна старшина.

До знаті входило також значкове товариство. Значком звався короґва (стяг). У козацькому війську були три роди короґв: гетьманська короґва, полкові і сотенні короґви. Ці короґви вживалися, як правило, в урочистих випадках. Для щоденного вживання використовували малі короґви, або значки. Від значків і пішла назва "значкові товариші". Значкові товариші займали таке ж місце по відношенню до бунчукового товариства, як значок — по відношенню до великої короґви. До значкового товариства входила полкова старшина.

"Знатні товариші" вилучалися із загальної полкової та сотенної юрисдикції і підлягали лише юрисдикції гетьмана.

Існувала ще одна привілейована верства — військове товариство, до якого належали ті, хто не потрапляв у перші дві категорії. Це товариство було підпорядковане військовій канцелярії.

Всі "знатні товариші" несли обов'язкову службу або виконували різного роду доручення гетьмана: проводили ревізії, очолювали посольства, творили законодавство тощо.

До привілеїв знатного товариства належала також привілейована підсудність, можливість отримувати різні посади у Генеральному уряді, право володіння великими земельними ділянками.

Незабаром в руках знатного товариства зосереджуються значні земельні масиви. В 1730 році в руках українських землевласників знаходилося 52 відсотки всієї землі.

Закріплення землі проводилося в формі роздачі земель за службу ("рангові землі"), передачі землі "на вічне спокійне володіння" або шляхом "займанщини" (захоплення вільних земель), що спостерігалось головним чином на півдні України.

Отже, з одного боку, панівна верства України привласнила собі привілеї польської шляхти, зокрема, закріпила за собою виключне право займатися промислами, право на оптову торгівлю, на звільнення від сплати мита, податків, повинностей. З Іншого боку, вона вимагала нових гарантій від гетьмана та царського

уряду. І такі гарантії їй були надані. Глухівські статті 1669 року підтвердили вольності української панівної верстви і ті привілеї, які вона отримала від Богдана Хмельницького.

У XVIII ст. посилюється боротьба української панівної верстви за урівнювання в правах з російським дворянством. Ще за Глухівськими статтями пар пообіцяв жалувати дворянство за поданням гетьмана. У 1764 році відповідно до царського указу отримала права дворянства генеральна козацька старшина, а у 1783 році це положення було поширене на всю українську шляхту. Тим самим українська панівна верства була оформлена в єдиний дворянський стан. Дворянські права української шляхти були підтверджені жалуваною грамотою дворянству 1785 року.

Таким чином, українська панівна верства отримує всі привілеї російського дворянства, що разом з її традиційними правами та вольностями давало в руки цього соціального прошарку майже необмежену владу.

У панівну верству України входили також російські дворяни, які особливо інтенсивно поповнюють її у XVIII ст., коли царський уряд проводить політику роздачі земель Півдня України.

За Гадяцьким трактатом 1658 року польській шляхті були повернуті права на маєтки в Правобережній Україні. Отже, тут було відновлено польсько-шляхетське землеволодіння і ті порядки, які існували до Визвольної війни.

Українська шляхта

Хоча знатне військове товариство і відтіснило на певний час українську шляхту як стан, все ж таки вона не переставала відігравати важливу роль у політичному житті України. Під час Визвольної війни патріотично налаштована частина української шляхти створила фактично нову шляхту. Звичайно, ця шляхта не тільки зберегла свої права, а й добилася нових привілеїв. У другій половині XVII ст. з'явилась низка підтверджень прав. Так, Глухівські статті (1669 року) підтвердили її права на земельні пожалування, які вона одержала від Хмельницького. З часом шляхта домагається визнання за нею прав російського дворянства. Націй підставі відбувається консолідація шляхти та козацької старшини. Належність до шляхетського та козацького станів стає спадковою. Всі ті привілеї, які отримувала від гетьмана та царського уряду козацька старшина і про які говорилося вище, стосувалися і української шляхти.

Духовенство

В роки Визвольної війни православна Церква в Україні була відновлена в своїх правах. За договором 1654 року царський уряд підтвердив права та привілеї православного духовенства та пообіцяв не рушити їх.

За історичною традицією духовенство поділялося на біле та чорне.

Біле духовенство поповнювало ряди знатного товариства, і навпаки, до чорного духовенства вливалися свіжі сили із середовища козацтва. Таким чином, ця частина духовенства за правовою ознакою наближалась до знатного товариства.

Величезні привілеї мало і чорне духовенство. Хмельницький не тільки залишив за монастирями земельні володіння та селяни, а й навіть збільшив їхні багатства новими наділами, внаслідок чого монастирі стають великими землевласниками.

За життя Хмельницького Москва не наважувалась втручатися в справи Української православної Церкви, але в наступні роки тиск посилюється. У 1685 році Київська митрополія підпорядковується московському патріарху, хоча це й не порушило її основних привілеїв.

Зовсім іншим було становище Української православної Церкви у тій частині України, яка залишалася під Польщею. І хоч Андрусівським договором 1667 року Польща зобов'язувалась до повної толерантності в питаннях релігії, вона цього не виконувала і продовжувала порушувати права православних.

Особливо критичним було становище православної Церкви на Правобережжі після Прутського походу 1711 року. Переслідування православних, окатоличення та полонізація українського населення привели до повстання 1768 року, яке отримало назву "Коліївщина".

На Правобережжі, крім католицької Церкви, продовжувала діяти українська уніатська Церква.

Козацтво

Зростання сили знатного товариства відбувалося значною мірою за рахунок рядового козацтва. Правовою основою козацького стану була військова служба. Постійну службу несли тільки реєстровці. Після 1654 року реєстровими стали вважати всіх козаків, які служили у війську. Частина реєстровців була заможною і належала до знатного товариства. Більшу ж їхню частину склали рядові козаки, які також мали ряд привілеїв. Так, вони звільнялися від податків, військових постойів, були підлеглі та підсудні тільки своїй козацькій адміністрації, мали право на промисли, на виготовлення горілки, вина та пива для власного споживання.

У XVIII ст. процес розшарування козацтва посилюється. Заможні козаки, які мали землю та вели господарство, зберегли привілейований стан. Тих, хто втратив своє господарство, називали підпомічниками. Ця категорія козаків несла ті ж повинності, що і селяни, але в два рази менші. Ще одну групу складали підсусідники, які були вихідцями із збіднілих козаків, селян і городян. Вони не мали майна і наймалися на роботу до заможних козаків, які їх одягали та годували. Закон дозволяв підсусідникам переходити до заможної верстви, якщо вони розбагатіли і завели власне господарство.

Свій самобутній устрій мало запорізьке козацтво, оскільки Січ зберегла самостійність. Частина козаків проживала в Січі. Вони несли сторожову службу, займалися різноманітними промислами. У ладанках, які розташовувалися за укріпленнями Січі, жили сімейні козаки та селяни.

Соціальна диференціація не обминула і Запорізьку Січ. З часом старшина перетворюється у великих землевласників, які експлуатують голоту та сіромах — козацькі низи. Після ліквідації Запорізької Січі указом від 16 листопада 1781 року козаків було переведено в розряд селян-однодворців, на яких було накладено подушний податок, їм заборонялося переселятися з місця на місце.

Міське населення

Міста, як і раніше, поділялися на магістратські та ратушні. В магістратських містах поступово відновлюється дія магдебурзького права, хоча є багато прикладів втручання козацької адміністрації у самоврядування цих міст навіть у XVIII ст. Ратушними містами правили звичайні козацькі отамани. Після смерті Хмельницького гетьмани рідко підтримували міста у їхній боротьбі з свавіллям козацької старшини. Так, гетьман Брюховецький пропонував передати міста з усім населенням під управління царської адміністрації.

Міщани не мали тих привілеїв, які були у козаків. Правове становище було близьким до становища державних селян, у ряді випадків подушний податок з міщан навіть перевищував той, що накладався на державних селян.

На міському населенні ратушних міст лежав обов'язок сплати податків до гетьманської казни. Вони несли також ряд повинностей. Це охорона міста, шляхова та постійна повинності, різноманітні громадські збори тощо.

Міщани магістратських міст були у кращому становищі. Вони користувалися податковим та судовим імунітетом, пільгами на зайняття ремеслом, торгівлею, промислами, мали право обирати магістрат. Із загальнодержавних повинностей за ними лишалася тільки військова. На магістратах лежав обов'язок утримувати розквартироване в містах військо. На мешканців міст покладалося утримання міської адміністрації, сплата певних податків духовенству. З них стягувалися також грошові податки на ремонтні роботи в місті.

У XVIII ст. кількість магістратських міст зросла: право на їхнє самоврядування надавалось царськими указами та гетьманськими універсалами. Так, у 1752 році гетьман Розумовський подарував право на самоврядування Полтаві, у 1758 році — Новгороду-Сіверському. До кінця XVIII ст. магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережної України.

Міське населення не було однорідним і поділялося на окремі соціальні прошарки. До привілейованої групи належали ремісники та купці. У свою чергу ремісники поділялися на майстрів та робітників.

Ремісники об'єднувалися у цехи за видами ремесла (гончарне, ткацьке тощо). Стати членом цеху можна було при досягненні 21 року. Крім вікового цензу, існував майновий: треба було мати власне господарство, яке виробляло б ремісничу продукцію. Майстрам належав ряд привілеїв. Вони мали право на створення цехової організації, встановлення монополії на виробництво і збут товарів, що їх виробляв цех, розглядали дрібні спори членів цеху.

Прибутки від податків та повинностей призначалися в цілому для цехової організації.

Усі ремісники міста могли збиратися на сід, де вони обирали на три роки управу — орган, спільний для всіх цехів міста. До нього входили староста та два його товариші.

Купці також мали певні привілеї. До них записували будь-якого мішанина, що мав капітал більше 500 крб. Купці об'єднувалися в гільдії. Члени гільдії звільнялися від подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань. Але на купців покладалась повинність: сплата громадських зборів, шляхова, постійна та деякі інші.

В містах проживали також представники знатного товариства, шляхта, духовенство, рядові козаки. Разом з адміністрацією вони утворювали верхівку міського населення.

Правове становище більшої частини міського люду не було легким. На мануфактурах було введено 12—14-годинний робочий день, застосовувалися тілесні покарання.

Поява підприємств, які належали купцям і де широко застосовувалася наймана праця, було свідченням народження елементів нового, капіталістичного виробництва.

Селяни

Після визволення всі землі, що належали польській шляхті, перейшли в державну власність. Тут знаходилися "вільні військові" або ратушні села, мешканці яких — посполиті селяни — були залежні тільки від держави. Після 1654 року правове становище селян та козаків було майже однакове. Козаки служили державі військовою службою, селяни — працею. При бажанні можна було перейти з одного стану в інший. Але ще за Хмельницького в правовому становищі селянства відбуваються істотні зміни. Так, повертаючи землі монастирям, гетьман видає універсали, якими затверджується не тільки право володіння землею, а й "звикле послушанство" селян, під яким розумілося виконання ними повинностей на користь монастирів.

Одночасно універсалами гетьманів почалася роздача державних земель козацькій старшині. Універсали підтверджувались указами царського уряду. Ці нормативні акти зобов'язували селян віддавати власнику, на землі якого вони проживали, частину врожаю або сплачувати податок, який мав назву "чинш". Крім того, селяни виконували повинності на користь власника: возили дрова, косили сіно тощо. У 1701 році Мазепа видає універсал, яким вводилася дводенна панщина для посполитих селян. Селяни повинні були віддавати панам частину врожаю, худоби, птиці тощо. На них лежав також обов'язок сплачувати державі податок — "стацію", який йшов на утримання війська і який можна було сплачувати як грошима, так і продуктами. Конкретної одиниці оподаткування не існувало: в частині полків брали податки від землі, в інших — від

кількості худоби. На користь гетьманської адміністрації збирали "показанщину" (податок на виробництво горілки), тютюнову десятину, мито від продажу горілки. Великі прибутки давало мито від продажу дьогтю, тютюну тощо.

У XVIII ст. зростає залежність селян від панів, збільшуються державні повинності. З другої половини XVIII ст. процес закріпачення українського селянства стає невідворотним. Панщина на Лівобережжі для окремих категорій селян досягла вже п'яти і більше днів на тиждень. На Правобережжі та в Слобідській Україні панщина також становила 4—5 днів на тиждень. Натуральний оброк все частіше замінюється на грошовий. Проводячи заздалегідь продуману політику поступового закріпачення селянсько-козацьких мас України, царизм вже в 20-ті роки XVIII ст. дозволяє поміщикам без суду і слідства відправляти селян на каторжні роботи і на поселення в Сибір, а також видавати їх в рекрути. Фактором, який дуже негативно впливав на становище українського селянства, було те, що в Росії процес закріпачення був завершений ще Соборним уложенням 1649 року. Російські поміщики і польські пани давно вже ставилися до своїх селян, як до рабів. Їхній приклад впливав на українських землевласників, які з початку XVIII ст. добиваються від гетьмана видання універсалу, що заборонив би перехід селян під страхом смертної кари. У 1721 році універсал Скоропадського наказував не допускати селянських переходів. У 1739 році Генеральна військова канцелярія під приводом запобігання втечам селян за кордон заборонила їхнє переселення на інші землі. 22 квітня 1760 року гетьман Розумовський видає універсал, за яким селянам дозволялося переходити на інше місце тільки в тому випадку, якщо вони мали письмовий дозвіл від пана, при цьому все нерухоме майно селянина залишалося у землевласника. У 1763 році цей універсал підтверджується царським указом. Фактично це було затвердженням кріпосного права в Україні. У 1765—1769 та 1782 роках проводяться генеральні описи населення України. Після ліквідації у 1775 році Запорізької Січі царизм наважується на юридичне оформлення кріпацтва. Указом від 3 травня 1783 року Катерина II остаточно заборонила переходи селян і закріпила їх за тими власниками, на землях яких вони проживали згідно з останнім переписом населення. Це означало повне і остаточно закріпачення селянства України. Встановлення кріпосного права позбавило селян особистої волі і будь-яких громадянських прав.

Наприкінці XVIII ст. царський уряд розповсюдив кріпацтво і на Південну Україну, де селяни втратили право переходу у 1796 році. В часи Павла I широко практикувалось перетворення державних селян у кріпосних. Тільки в Україні у власність поміщиків було передано 150 тисяч державних селян.

Таким чином, на початок XIX ст. кріпосні селяни становили 40 відсотків населення України, що входило до Російської імперії.

7.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Коли укладався українсько-московський договір 1654 року, Україна була незалежною і мала всі ознаки, притаманні державі: територію, що була державно-організованою; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; власні збройні сили; самостійні міжнародні відносини. Після 1654 року державний лад України визначався за Березневими статтями, але недовго. З другої половини XVII ст. починається цілеспрямований наступ на "права та вольності" України.

Після Визвольної війни державний лад України треба розглядати в двох вимірах: територіальному і залежно від суб'єкта владних повноважень.

Внаслідок змови Москви та Польщі за Андрусівською угодою 1667 року українська територія була поділена на три частини: Лівобережжя, Правобережжя та Запорізьку Січ. Кожна з цих частин мала свій правовий статус.

Лівобережна Україна залишалася у складі Московської держави. Згідно з Березневими статтями тут зберігся апарат влади та управління, який склався в роки Визвольної війни. Але внаслідок наступу царизму на автономію України відбувається обмеження, а наприкінці XVIII ст. і повна ліквідація її незалежності.

Центральні органи влади і управління

Очоловав українську державу гетьман, якого обирала Генеральна рада. Терміни перебування на посаді не встановлювалися. Обирали "доживотно", тобто до смерті.

В Україні весь час йшла боротьба двох форм правління: республіканської та монархічної. Монархізм проявлявся в прагненні правити без Генеральної ради та в намірах деяких гетьманів встановити спадковість їхньої посади.

Гетьман мав широкі повноваження: він був головою держави, йому належала вища законодавча, адміністративна та військова влада; гетьман був вищою апеляційною інстанцією по відношенню до діючих судових органів; в його компетенцію входило затвердження судових вироків. Часто гетьман сам призначав генеральну старшину та полковників. Він мав право на роздачу державних земель.

Після того, як у 1663 році Польща знову утвердилася на Правобережжі, там засновується самостійне гетьманство. В результаті Україна деякий час мала двох гетьманів.

Першим правобережним гетьманом було обрано Павла Тетерю (1663—1665 рр.). Його наступник — гетьман Петро Дорошенко (1665—1676 рр.) заявив про себе як про гетьмана усієї України, але Лівобережжя та Запорізька Січ його не підтримали. З 1671 року в Правобережній Україні гетьманів більше не обирали. Але й після втрати реальної влади над Правобережжям гетьмани Лівобережжя називали себе гетьманами усієї України, щоб нагадати, що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя.

Влада гетьмана не поширювалася на Запорізьку Січ та Слобідську Україну, оскільки вони безпосередньо підлягали органам царської адміністрації.

Гетьман офіційно репрезентував Україну у міжнародних відносинах. У 1654—1657 роках при гетьмані були акредитовані послы від Австрії, Молдавії, Польщі, Туреччини, Швеції. Однак згодом Переяславські, Глухівські, Конотопські статті обмежують права гетьманів на зовнішні зносини.

Після 1709 року гетьмани втратили самостійність не лише фактично, а й юридично. При гетьманах засновується посада царського резидента, який контролював їхню діяльність.

У 1727 році міністра-резидента зміняє І Малоросійська колегія, створення якої офіційно мотивувалося необхідністю навести порядок у судах та адміністрації. І хоча колегія затверджувалась як вища апеляційна інстанція, фактично їй належала вся повнота влади. Гетьмани могли тільки давати поради, їм заборонялося видавати універсали, віддавати накази полковникам без згоди колегії. Фінансові справи України також перейшли в руки колегії, відтепер всі податки з України йшли до Росії.

У 1727 році, побоюючись народних виступів в Україні, царський уряд обмежує владні повноваження колегії, зберігаючи за нею лише статус апеляційної інстанції.

З 1734 до 1750 року Україна була без гетьмана, його функції було передано Правлінню Гетьманського уряду — колегіальній установі під головуванням російського старшини.

У 1750 році на посаду гетьмана царський уряд призначає Кирила Розумовського, який став останнім гетьманом України. У 1764 році указом Катерини II гетьманство в Україні ліквідується остаточно.

Управління Україною було доручено II Малоросійській колегії. До неї входили чотири представники царського уряду та четверо українців. Очолював колегію президент, який фактично одноосібно правив Україною.

В інструкції Румянцеву — президенту колегії — Катерина II наказав; скасувати всі відмінності в державному устрої України та зрівняти її з іншими частинами імперії. Вона закінчує інструкцію такими словами: "Необходимо нужно, под каким бы то ни было иным званием, кроме подушного, расположить на тамошний народ и получать с его в казну нашу, по долгу и справедливости, да и по самым уговорным пунктам гетьмана Богдана Хмельницького нам безспорно принадлежащие доходы". Скасувавши гетьманство, розтоптавши договір 1654 року, Катерина II цинічно згадує "уговорні пункти" Богдана Хмельницького. Таким чином, Російська імперія остаточно перетворила Україну в свою адміністративну частину без будь-яких автономних ознак.

Після введення в Україні системи органів влади та управління Російської імперії у 1786 році II Малоросійська колегія була ліквідована.

Генеральна рада

В роки Визвольної війни її називали Військовою радою, і вона як центральний орган влади мала величезне значення. Але вже після Переяславської ради Генеральні ради не скликаються. Пізніше, гетьмани, які відстоювали республіканську форму правління, відроджують їхнє скликання. Так було при Виговському та Дорошенкові. Генеральні ради були традицією, яка пов'язувала державність Гетьманщини з вічовими порядками Київської Русі і, як анахронізм, вони не могли стати органом влади.

Старшинська рада

У XVIII ст. зародилася рада, яка хоч і була представницьким органом, але не представляла всього народу, а тільки окремі його верстви. Існувало чотири види старшинських рад:

- а) рада гетьмана з колегією генеральної старшини;
- б) збори генеральної старшини;
- в) збори генеральної старшини з участю полковників;
- г) з'їзди старшин, в яких брали участь усі козаки, крім рядових. Зовнішні події не дали можливості розвернутися старшинським радам

до українського парламенту, хоча вже й намітилася система двопалатного парламенту, де вищою палатою були збори генеральної старшини, а нижчою—з'їзди всіх старшин. Збори колегії генеральної старшини мали постійний характер і відбувалися щодня; з'їзди старшин відбувалися на Різдво та на Великдень — найбільші релігійні свята.

Компетенція старшинських рад була дуже широкою, вони конкурували з владою гетьмана та Генеральної ради. Старшинські ради розглядали майже всі питання внутрішньої та зовнішньої політики. Вони розпоряджались фінансами, розглядали судові справи, управляли державою за відсутності гетьмана.

У 1720 році було створено Генеральну військову канцелярію. Її очолював генеральний писар. Вона поділялася на дві частини: колегіальну і розпорядчу (присутствіє). До розпорядчої частини входили порівну російські і українські чиновники.

Як вища палата старшинської ради, Колегія генеральної старшини була постійною радою при гетьмані. Генеральну старшину або обирали збори старшинської ради, або призначав гетьман. До вищої генеральної старшини належали обозний, суддя, підскарбій та писар.

На перше місце після гетьмана у другій половині XVII ст. виходить генеральний обозний. Він був заступником гетьмана в його відсутність, завідував артилерією. Генеральні обозні командували військом у походах, часто призначалися послами до інших країн.

Далі йшли генеральні судді. Вони керували судом і виконували різні доручення гетьмана.

Третє місце належало генеральному підскарбієві, який контролював фінанси.

На четверте місце перемістився генеральний писар, який відав Генеральною військовою канцелярією та архівом, виконував дипломатичні доручення гетьмана.

До нижчої генеральної старшини належали: два генеральні осавули, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний.

Генеральні осавули виконували різні доручення гетьмана, вели судові розслідування і займались справами дипломатичного характеру. Іноді вони були наказними гетьманами у походах, в яких брав участь сам гетьман.

Генеральний хорунжий був охоронцем загальновійськової корогви (стяга), а генеральний бунчужний — охоронцем гетьманського бунчука.

Органи місцевої влади та управління

До них належали полкові та сотенні ради, оскільки територія України поділялася на полки та сотні, своєрідні адміністративно-територіальні одиниці. У другій половині XVII ст. у Правобережній Україні було 12 полків: Білоцерківський, Кальницький, Канівський, Корсунський, Кропивенський, Овруцький, Піволоцький, Подільський, Уманський, Чигиринський, Черкаський. Лівобережна Україна поділялася на 10 полків: Галицький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський.

Автономною територіальною одиницею в Україні була Запорізька Січ.

На чолі полку стояв полковник. Його або обирала старшинська рада, або призначав гетьман. Полковник у межах свого полку мав значні повноваження. Він був воєначальником на війні, головував на полковій раді, мав судові функції.

Полковник в своїй діяльності опирався на полкову старшину, яка за своєю назвою та функціями відповідала генеральній старшині, але в полковому масштабі. До неї входили: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул та полковий хорунжий. Всі вони за посадою входили до полкової ради. Рішення, які приймалися на полкових радах, були обов'язковими для всього населення полкової території. У XVIII ст. полкові ради змінюють полкові канцелярії.

Сотню очолював сотник, який у масштабах сотні мав ті ж функції, що і полковник в полку. Заступником сотника був отаман. Далі йшли сотенний писар та сотенний осавул. У другій половині XVII ст. діяли сотенні ради. Як інші органи місцевого самоуправління, вони зникають на початку XVIII ст.

Устрій міст залишався тим же, що і в роки Визвольної війни. Магістратські міста управлялися за магдебурзьким правом, ратушні — городовими отаманами.

У другій половині XVIII ст. уряд почав масовий наступ на права та вольності України, і перш за все, на її полковий устрій. У 1765 році за маніфестом Катерини II його було скасовано на Слобідській Україні, а у 1783 році по всій Україні. На її території була розповсюджена система територіального поділу Російської імперії. Разом знею затверджується російська система місцевого управління, і місцевий апарат управління став будуватися за зразком центральної Росії.

Ще у 1775 році згідно з "Учреждением о губерниях" Лівобережна та Слобідська Україна була поділена на намісництва. За збереженням поділу на губернії в Російській імперії було створено 34 намісництва, серед них в Україні — Харківське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське (пізніше було створено ще й Катеринославське). Правління кожного намісництва складалося з намісника, який здійснював адміністративно-поліцейські функції, губернатора, віце-губернатора і двох радників. Правління намісництв відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами.

Указом "Про новий поділ держави на губернії" (1796 р.) намісництва були ліквідовані. Харківське намісництво увійшло до складу Слобідсько-Української губернії, а Чернігівське з 1797 року — до Малоросійської губернії разом з Новгородом-Сіверським, частиною Київського та Катеринославським намісництвом. У 1802 році Малоросійську губернію було поділено на Чернігівську і Полтавську.

7.4. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Величезне значення для розуміння історичного розвитку української державності мала спроба встановлення в Україні конституційного устрою.

Після смерті Івана Мазепи у 1710 році гетьманом було обрано генерального писаря Пилипа Орлика. Це був один із найвидатніших діячів XVII-XVIII ст., самовідданий український патріот, який усе життя присвятив боротьбі за незалежність України. Його діяльність як гетьмана проходила в еміграції. Вдень виборів П. Орлика 5 квітня 1710 року в Бендерах було підписано договір під назвою "Конституція прав і свободи Запорозького Війська" (Пакти я конституції законів та вольностей Війська Запорозького). Його зміст свідчив про наміри та впевненість укладачів повернутися з еміграції на батьківщину, де договір отримає юридичну силу для всієї України. На час складання договору був цілком реалістичним, а не теоретичним проектом, яким він став пізніше, коли повернення гетьмана П. Орлика в Україну стало неможливим. Історичне значення договору перш за все в тому, що він був першим конституційним актом в Україні.

Договір має чітку систему. Відкривається він релігійною формулою, характерною для важливих державних актів того часу "...во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, во ім'я Троїці Святої славної". Далі йде цікава фраза, яка вказує, що договір мав тимчасове значення: "...нехай станеться на вскопомную Войська Запорожського славу и памятку". Вслід за цим йде вступ і 16 пунктів договору. Перші шість пунктів мають загальнодержавне значення: про релігію (п. 1), про територію та кордони (п. 2), про відносини з Кримом (на

які П. Орлик покладав великі надії) (п. 3), про Запорізьку Січ (п.4,5). Пункти з 6 по 16 говорять виключно про українську державність. Основний їхній зміст — незалежність України від Польщі та Москви. Передбачалося створення козацького парламенту, який мав скликатися тричі на рік. Крім генеральної старшини, до нього мали входити представники від Запорізької Січі та по одному представникові від полків.

Наявність козацького парламенту обмежувала гетьманську владу і робила з України конституційну державу. "Конституція" обмежувала права гетьмана на користь старшинської аристократії і точно встановлювала, якими прибутками міг користуватися гетьман. "Конституція" приділяла увагу також соціальному становищу міщан, селян та козаків — "людей убогих". У цілому вона свідчила про перемогу старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом. Та боротьба, яка почалася ще в роки Визвольної війни між двома течіями в українському державному будівництві — самодержавною та республіканською, закінчилася тріумфом останньої. "Конституція", в якій гармонійно поєднувались інтереси гетьманської влади і козацької старшини як провідної верстви в Україні була в той же час маніфестом державної волі українського народу, пам'яткою української державно-політичної думки.

Акт обрання П. Орлика гетьманом і "Конституція" були затверджені шведським королем Карлом XII. У "Конституції" неодноразово згадується про протекторат шведського короля над Україною. Це потрібно "...для большеї крепости України", "...для заховання оной целости в правах наданих и границах" (п. 7). Таким чином, цей протекторат не був підданством українського народу Швеції. Він орієнтувався на зовнішню незалежність України і міцність її внутрішнього устрою.

7.5. ЗМІНИ В ПРАВОВОМУ СТАНОВИЩІ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Після приєднання України до Московської держави Запорізька Січ стала грати роль опозиційного центру. Сюди сходилися ті, хто був незадоволений політикою гетьманів. Проте на Запоріжжі не було стійкої орієнтації, його політичні орієнтири весь час змінюються. Договір з Московією не всіх задовольнив, навпаки, він викликав протест тієї частини козацтва, що ставилася вороже до політики Москви і розуміла небезпеку цього союзу для України. Тому напрямки пошуку нових союзників коливаються від зв'язків з Кримом та Туреччиною до союзу з Швецією. Маючи свою незалежну політику, Січ активно впливала й на формування та функціонування державного устрою всієї України.

За Андрусівським перемир'ям між Московією та Польщею Запоріжжя формально підпорядковувалося двом державам — Росії і Речі Посполитій. Насправді ж запоріжці не визнавали цього протекторату. Ситуація не змінилася і після підписання "вічного миру" Москви з Польщею у 1686 році, коли Польща відмовилася від своїх прав на Запоріжжя. Москва вимушена була визнати право Запорізької Січі на самоврядування та на прийняття втікачів.

Під протекторатом Московської держави (який мав суто економічний характер) Запорізька Січ проводила незалежну політику. Характерним було те, що в Запоріжжі збереглися давні традиції суспільно-політичного ладу. Найвищим органом влади та управління залишалася Військова рада, право в збираннях якої мали всі козаки. Головним виконавчим органом був Кіш на чолі з кошовим отаманом. До складу кошової старшини входили писар, суддя, осавул, обозний і хорунжий.

Політика царського уряду та гетьманського правління щодо Запорізької Січі зводилася до цілкового підпорядкування її владі останніх.

Перехід Мазепи і кошового отамана Гордієнка на бік Карла XII царський уряд використав як привід для ліквідації Запорізької Січі. 14 травня 1709 року російські війська зайняли Січ, зруйнували січові укріплення, вивезли артилерію та військовий скарб. Частина запоріжців відійшла на південь і заснувала Січ на р. Кам'янка (на території нинішньої Херсонської області). Царські війська витіснили запоріжців і звідтіля. У 1711 році з дозволу кримського хана частина запоріжців заснувала Олешківську Січ (нині м. Цюрупинськ). У результаті січове козацтво стало відірваним від українського народу. Невдовзі Петро I дозволив козакам повернутися на місця їхнього колишнього проживання. У 1744 році запоріжцям було дозволено заснувати Нову Січ на р. Підпільній (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського району). Нова Січ стала центром Запорізького війська, місцем перебування військової старшини. Функція контролю над Запоріжжям покладалася царським урядом на київського генерал-губернатора. У 1753 році вийшов царський указ про заборону виборів кошового отамана та старшин на Січі. Царський уряд переходить до рішучих дій щодо обмеження тут самоврядування. Автономне існування запорізького козацтва в соціально-економічному та політичному плані дедалі більше ставало явищем несумісним з російським абсолютизмом.

Після завершення російсько-турецької війни 1769—1774 років Запоріжжя втратило своє значення як стратегічний форпост проти татарської та кримської агресії.

У травні 1775 року російські війська на чолі з угорським генералом Текелі вдерлися на Січ. З серпня 1775 року Катерина II підписала маніфест про ліквідацію Запорізької Січі. Заборонялася навіть назва "запорізький козак". Територія Січі була приєднана до Новоросійської губернії. Закінчився третій, один із найбільш славних етапів розвитку українського козацтва.

По-різному складалася доля запорізького козацтва після 1775 року. Значну його частину царський уряд відніс до розряду військових поселенців. Близько 5 тис. запоріжців відійшли в межі турецьких володінь за Дунай і створили там Задунайську Січ (на місці теперішнього м. Вилкове Одеської області). Пізніше турецький уряд переселив козаків на правий берег Дунаю.

Царський уряд відчув втрату запорізького війська, коли готувався до чергової війни з Туреччиною. Тому у 1784 році він утворив із запоріжців, які залишилися на території Російської імперії, Бузьке козацьке

військо. В ньому була запроваджена запорізька номенклатура посад, поділ на курені тощо. Однак курені як військово-адміністративні одиниці існували недовго. За царювання Олександра I у куренях залишили тільки місцеве (сільське) самоуправління, підпорядковане вищій військовій адміністрації. В роки російсько-турецької війни 1787—1791 років Чорноморське козацьке військо налічувало більше 15 тис. козаків. У 1792 році, після закінчення війни і закріплення Росії на Чорному морі, Чорноморське козацьке військо було переселене на так звану Чорноморську прикордонну смугу, що проходила правим берегом Кубані. У 90-х роках XVIII ст. на Кубані проживало 25 тис. козаків українського походження. Незабаром сюди переселилася частина козаків Задунайської Січі. На Кубань інтенсивно потягнулися переселенці з Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній. Було засновано 40 курінних селищ з військово-адміністративним центром ум. Катеринодарі (нині Краснодар). Отже, маємо всі підстави говорити про українську колонізацію цих земель.

В роки російсько-турецької війни 1828—1829 років козаки Задунайської Січі перейшли на бік російської армії, за що турецький уряд жорстоко розправився з Задунайською Січчю: її було знищено. Закінчився четвертий етап Існування українського козацтва.

Залишки задунайців царський уряд поселив на Азовському узбережжі, сформувавши з них Азовське козацьке військо. Українське козацтво вступило в п'ятий історичний етап свого існування.

7.6. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

На середину XVIII ст. значна частина південних українських степів була заселена українцями. Поступово тут складається відповідна система адміністративно-територіального управління. Причорноморська смуга степів все ще перебувала у складі Кримського ханства під владою Туреччини.

У другій половині XVIII ст. царський уряд вживає заходів для залучення іноземців, зокрема сербів, болгар, німців, для освоєння південних українських земель. Цей процес було започатковано указом від 24 грудня 1751 року "О прийнятті в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками". Через деякий час тут появляються нові територіальні утворення: Нова Сербія (1752 р.), Слов'яносербія (1753 р.), Новослобідський козацький полк (1754 р.). В адміністративному відношенні ці одиниці поділялися на полки.

Реорганізація політичного устрою південних земель почалася у 1764 році. Указом царя від 22 березня Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію. Управління губернією складалося із двох департаментів — військового і цивільного.

Адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії вноормувався за загальноросійським зразком, хоча враховувалися і попередні традиції військово-територіального козацького устрою. Спочатку Новоросійська губернія складалася із двох провінцій — Єлизаветградської та Катеринославської і одного повіту — Бахмутського. З 1765 року губернським містом став Кременчук.

З 1775 року все Північне Причорномор'я поділялося на дві губернії - Новоросійську і Азовську.

Приєднання Криму в 1783 році при вело до змін політичного ладу цього краю. На землях колишнього Кримського ханства було створено Таврійську область з центром у Сімферополі.

Більшість населення Криму внаслідок історичних та релігійних традицій схилялася до підданства Османській імперії і тому залишала Крим і переселялася до Туреччини. Це в свою чергу спричинило масове переселення в Таврійську область українських та російських селян. Крім них сюди переселяються греки, німці, румуни.

Указом від 30 березня 1783 року із Азовської та Новоросійської губерній було утворене Катеринославське намісництво.

Другий і третій поділи Польщі послужили підставою для перегляду адміністративно-територіального устрою Російської імперії. У січні 1795 року було утворено Вознесенську губернію, яка в листопаді того ж року стала намісництвом.

Відповідно до указу Павла I від 12 грудня 1796 року "Про новий поділ держави на губернії" намісництва були ліквідовані. Замість Катеринославського і Вознесенського намісництва та Таврійської області була вдруге утворена Новоросійська губернія. Ця губернія проіснувала до 1802 року, коли вся територія Південної України була поділена на три губернії — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. — Херсонська) і Таврійську. В останній чверті XVIII ст. на Півдні України були засновані нові міста: Катеринослав (нині Дніпропетровськ (1787 р.)), Херсон (1788 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794р.) та ін.

Отже, політичний лад Півдня України складався відповідно до загальноросійської політики з уніфікації місцевого управління. Провідну роль в освоєнні Півдня України відіграв український народ.

7.7. СУД І ПРОЦЕС

У договорі 1654 року була зафіксована вимога України "підтвердити права і вольності наші військові, які з віків мало Військо Запорізьке, що своїми правами судилося". Правосуддя в той час вважалося однією з найважливіших функцій влади і Військо Запорізьке надавало йому великої ваги. "Щоб ні воевода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин своїх, щоб товариство судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити". Отже, в договорі була занотована теза про цілковиту незалежність України від царського уряду у сфері судочинства.

Внаслідок Визвольної війни польська судова система в Україні була скасована. Йдеться про шляхетсько-станові суди: земські — в цивільних справах, гродські — в кримінальних та підкоморські — в земельних.

Всі суди в своїй діяльності керувалися Статутом 1588 року. В містах продовжувало діяти магдебурзьке право.

Після створення Української держави судова система складалася з Генерального суду, полкових, сотенних та громадських (сільських) судів.

Вищим судовим органом був Генеральний суд. До нього входили генеральні судді (в різні часи три, два, один) і генеральна старшина.

На початку Визвольної війни Генеральний суд діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості. З часом він перетворюється у вищу апеляційну інстанцію. Як вища інстанція Генеральний суд здійснював нагляд за нижчими судами, посилав до них своїх представників для участі в окремих судових засіданнях. Генеральний суд припинив своє існування у 1786 році.

Найбільшу кількість справ розглядали полкові суди, їх очолювали полкові судді, проте головували тут полковники. Полкові суди розглядали кримінальні та цивільні справи.

Полкові суди були судами другої інстанції по відношенню до сотенних судів, які очолювали сотники. До них входили також отаман, міський писар, осавул та хорунжий. Ці суди часто діяли разом з міськими (ратушними) судами, але у 1730 році їх було відокремлено. Повністю вони були ліквідовані у 1763 році.

Громадські, або сільські, суди були спільними для селян і козаків, але їхні справи розглядали окремо. До складу цих судів входили вїт та представники від селян і козаків.

Як ми уже підкреслювали, в ратушних містах суди, починаючи з другої половини XVII ст., попадають під вплив полкової та сотенної адміністрації. Самостійність зберегли тільки суди у магістратських містах.

Окрім названих судів, в Україні існували церковні, цехові, мирові, третейські і ярмаркові суди.

Судова реформа 1760—1763 рр.

Усередині XVIII ст. з'їзд козацької старшини у Глухові підтримав вимоги про проведення судової реформи, яка була здійснена у 1760 році. Україну було поділено на 20 судових повітів. У кожному повіті було створено земський суд для цивільних справ, підкоморський—для земельних. Для розгляду кримінальних справ було відновлено Югородських судів у кожному полковому місті. Членів земського суду обирали з представників козацької старшини. До їхнього складу входили суддя, писар і підсудок. Вступаючи на посаду, члени земського суду давали присягу. В цих судах розглядалися суперечки про власність, спадкові справи. Земські суди було ліквідовано у 1831 році.

До складу підкоморського суду входили підкоморій та комірник. За своїм становищем підкоморій вважався першим після полковника. Підкоморські суди розглядали земельні спори. Вони були ліквідовані у 1840 році.

У гродські суди фактично було перетворено полкові суди. До їхнього складу входили: полковник, міський суддя, представники полкової старшини, писар. У компетенцію гродських судів входили виключно кримінальні справи. Діяли ці суди до 1782 року.

Найвищою судовою інстанцією в Україні залишався Генеральний суд, до складу якого входили два генеральні судді і 10 вибраних депутатів від полків.

Таким чином, судова реформа 1760 року поновлювала суди, які існували за польсько-литовського панування. У 1763 році цю судову реформу затвердили Генеральні збори, що репрезентували все українське козацтво. На Генеральних зборах було сказано: "Ми маємо найліпші закони, які тільки може мати найшляхетніший народ у світі".

Реформа 1760—1763 років мала позитивне значення, бо вона відокремила судову владу від адміністративної. З іншого боку, вона повертала судову систему на 150 років назад і передбачала дію Статуту 1588 року. Своєрідна судова система залишилася на Запорізькій Січі. Суд тут очолював військовий суддя, який був другою особою після кошового отамана. До складу цього суду входили представники козацької старшини. У своїй організації та діяльності суд Запорізької Січі користувався нормами звичаєвого права. Всі, хто проживав на території Запорізької Січі, підлягали юрисдикції тільки козацького суду.

Наприкінці 1780 року царським наказом на Лівобережжі було запроваджено загальноросійський устрій. Генеральний суд було скасовано, в кожній губернії замість громадських судів було створено повітові суди.

На Правобережжі діяла польсько-шляхетська судова система. Найвищою судовою інстанцією тут був коронний трибунал. Він отримував назву від міста, де знаходилися його установи. З 1764 року судовими справами українських земель займався Люблінський трибунал. Як і раніше, до судової системи і цього разу входили земські, гродські та підкоморські суди. У містах з правом на самоврядування діяли магістратські (лавні) суди. В селах правосуддя здійснювали громадські, замкові, вотчинні суди.

У Північній Буковині (з 1775 року), Східній Галичині та Закарпатській Україні діяла судова система Австро-Угорської імперії. Судовими органами тут були жупи (комітети). Усі смертні вироки затверджував губернатор. Рішення судів виносились іменем імператора. З 1774 року в судовій практиці Галичини стало обов'язковим використання австрійських правових актів. Першою інстанцією для сільського населення стали доміняльні суди, для міського—магістратські, для шляхти — земські.

Таким чином, у кінці XVIII ст. самотутня судова система, яка існувала на Лівобережній Україні, в частині Правобережжя та в Запорізькій Січі, була знищена і натомість був розповсюджений судоустрій Російської імперії. На іншій частині України була запроваджена судова система Австрійської імперії.

Процес

Яків попередню добу, в Україні існували дві форми процесу: змагальний і розшуковий (слідчий, інквізиційний). Більш широкою стала сфера застосування розшукового процесу. Йому підлягали всі справи з тяжких злочинів. Сторонами процесу були позивач та відповідач. Позивачі мали право мати представника на суді, який називався "прокуратор". З початку XVIII ст. з'являється його нова назва — "адвокат", "повірений". Під час проведення судової реформи 1760—1763 років для захисту інтересів козаків і селян при Генеральному військовому суді призначалося чотири адвокати, а у 1767 році адвокати були введені до складу гродських та земських судів.

Судова справа розпочиналася з подання позову. В цивільних та дрібних справах попереднє слідство здійснював сам позивач, а тяжкі кримінальні справи розслідувались судовими органами.

Судочинство було усним і обов'язково відображалось у протоколах, які підписували усі члени суду. До середини XVIII ст. судочинство велось українською мовою, що свідчить про статус української мови як державної.

Порівняно з попередніми періодами майже не змінюється система судових доказів. До них належали: власне зізнання, показання свідків, письмові та речові докази. В другій половині XVIII ст. до цього додаються висновки експертів.

Свідки поділялися на офіційних та звичайних. До офіційних належали особи, які перебували на державній службі: возний і розшукувач. Звичайні свідки — це особи, що були присутні при скоєнні злочину або чули про цей злочин. При розслідуванні тяжких злочинів застосовувалося катування. Від нього звільнялись шляхта, духовенство, психічно хворі, вагітні жінки, старі люди і малолітні.

По закінченні розгляду судової справи суд приймав постанову—декрет.

З середини XVIII ст. вирок з кримінальної справи став називатися "мнение", а постанова з цивільної справи — "решением". Судові вирок та постанови приймалися більшістю голосів членів суду.

Сторона, що була невдоволена вирок чи рішенням, мала право на апеляцію, яка могла бути подана до Генерального військового суду в 10-денний термін. У Правобережній Україні апеляція подавалася до Люблінського трибуналу. Апеляційна інстанція могла скасувати вирок чи рішення, прийняти новий вирок чи рішення або передати справу на новий розгляд.

Судові рішення виконували самі суди або місцеві уряди. З XVIII ст, у судах відновлюється посада судового виконавця — возного.

7.8. ПРАВОВА СИСТЕМА

Дві основні тенденції характеризують розвиток правової системи України після її приєднання до Московської держави. З одного боку, продовжує зміцнюватися і розвиватися місцева система законодавства, з іншого — починається наполеглива інтервенція законодавства північного сусіда.

Джерела права

Березневі статті 1654 року підтвердили непорушність прав і вольностей України. Таким чином, правова система, яка сформувалася в роки Визвольної війни, продовжувала діяти і розвиватись.

Головним чинником цієї системи було звичаєве право. До нього входили норми, які склалися в Запорізькій Січі за весь час її існування. Звичаєвим правом користувались як судові, так і адміністративні органи.

Важливими джерелами державного (конституційного) права були договірні статті, які уклалися майже всіма гетьманами з царським урядом під час обрання їх на посаду. Серед цих конституційних актів найбільше значення мають Березневі 1654 року і Гадяцькі статті 1658 року, Конституція 1710 року Пилипа Орлика тощо.

Для регулювання поточних відносин велике значення мало гетьманське законодавство. Це були універсали, декрети та грамоти. Таке законодавство головним чином регулювало адміністративні та цивільні відносини.

До XVIII ст. царський уряд не наважувався розповсюджувати російське законодавство на територію України. Першою цій інтервенції була піддана Слобідська Україна.

З часом, особливо за царювання Петра I, все частіше видавались акти, призначені спеціально для України, а також вводилися в дію акти загальноросійського значення.

Не треба скидати з рахунку і той факт, що майже відразу на Лівобережній Україні було відновлено дію Статуту 1588 року та збірників магдебурзького права. Законність цих джерел права була підтверджена Березневими статтями 1654 року, а пізніше — універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 16 травня 1721 року.

Виконуючи наказ Петра I, гетьман Іван Скоропадський створив Комісію для перекладу Статуту 1588 року, "Саксону" та "Порядку". Комісія працювала довго, але повного перекладу не здійснила. У 1728 році була зроблена ще одна спроба перекладу цих джерел права на російську мову, і знову безуспішно.

У Правобережній Україні та Західній Волині, до входження їх після поділів Польщі до складу Російської імперії, джерелами права були норми звичаєвого права, Статут 1588 року, магдебурзьке право та поточне законодавство Речі Посполитої.

Кодифікація права

Величезна кількість чинних норм права вносила різнобій у діяльність право-застосовних органів. Українська старшинсько-шляхетська верхівка, намагаючись зберегти діючу систему права, в той же час

прагнула до її упорядкування. Ідея кодифікації знайшла підтримку царського уряду, який плекав надію, що проведення кодифікації спрацює на зближення правової системи України і Російської імперії. Крім того, через кодифікацію українська панівна верхівка намагалася зрівнятися в правах з російським дворянством.

Перша кодифікаційна комісія була створена 22 серпня 1728 року за царським указом: "Решительные пункты гетьману Даниилу Апостолу". У 1734 році комісія підготувала збірник "Права, за якими судиться малоросійський народ". Цариця Анна наказала перекласти цей збірник на російську мову. Комісії було надано законодавчого характеру і доручено підготувати проект Зводу нових законів для України, У 1743 році комісія закінчує роботу над Зводом "Права, за якими судиться малоросійський народ". Спочатку проект Зводу затримав генерал-губернатор Бібіков, потім критичні зауваження зробив Сенат. Тільки у 1756 році проект було повернуто гетьманові Розумовському на доопрацювання. Після внесення деяких змін та доповнень до Зводу у 1759 році він виноситься на затвердження Комісії з представників генеральної та полкової старшини. Але значна частина Комісії була проти прийняття нового Зводу і вимагала збереження дії Статуту 1588 року. У 1763 році після завершення судової реформи гетьман збирає для прийняття Зводу Раду з генеральної та полкової старшини. Але й на цей раз Звід не затверджується.

Звід законів "Права, за якими судиться малоросійський народ" складався з 30 розділів, які поділялися на 532 артикули і 1607 пунктів (у деяких рукописних джерелах Зводу нараховується 1714 пунктів). До Зводу додавалися абетковий показник та "Степенный малороссийского воинского звания порядок по гетьманщине".

Центральною ідеєю Зводу було обґрунтування соборності та самоврядування України. За повнотою та якістю викладу норм права, а також теоретичних правових дефініцій та за досконалою юридичною термінологією Звід набагато перевищував існуючі на той час в інших країнах кодифікаційні збірники норм права. І хоча цей Звід не був затверджений як чинний царським урядом, він був дуже поширений у країні, за ним вивчали українське право і використовували його як підручник-коментар до Статуту 1588 року.

У Комісії з кодифікації українського права працювало 49 осіб, серед них чимало видатних правників. Одному із них, Федору Чуйкевичу, у 1750 році було доручено скласти збірник норм права, в якому знайшли б відображення інтереси панівної верстви. У 1758 році Чуйкевич закінчив роботу над збірником "Суд и расправа в правах малороссийских". У ньому обґрунтовувалася ідея нерушимості прав старшинсько-шляхетської верхівки, необхідність відновлення станових судів і визнання "глибокої" давності як способу набування власності на землю.

Зміцненню привілеїв козацької старшини та української шляхти служила приватна кодифікація В.Кондратьєва, який у 1764 році підготував збірник "Книга Статут і прочия права малороссийские". Цей збірник широко використовувався в судах України як посібник для судей.

У 1766 році починаються кодифікаційні роботи в Російській імперії. Було створено Комісію для розробки нового Уложення, оскільки чинним на той час було Соборне уложення 1649 року. Від України до складу кодифікаційної комісії ввійшли представники старшинсько-шляхетської верхівки. Депутати одержали наказ добиватися визнання дворянського стану української панівної верстви і розширення їхніх станових прав і переваг. Найбільш повно ці прагнення викладені у збірнику "Екстракт малоросійських прав", який склав член Генерального суду О. Безбородько у 1767 році. Збірник призначався для Натальїни, обраного депутатом Комісії від Малоросійської колегії.

"Екстракт малоросійських прав" складався з норм державного, адміністративного та процесуального права. Збірник складався із вступу, 17 розділів і додатків копій найважливіших юридичних актів.

Як джерело цей збірник заслуговує на особливу увагу тому, що в ньому був зібраний значний юридичний матеріал, починаючи від королівських, князівських і царських договорів, грамот і указів і закінчуючи гетьманськими універсалами, витягами із збірників магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Всі норми викладені в хронологічному порядку прийняття юридичних актів. Збірник твердо стоїть на позиції збереження автономії права України. Повна власність на землю і неповна на селянина, права й привілеї в обов'язках перед державою — такий зміст розділів про становище панівної верстви.

"Екстракт малоросійських прав" 1767 року цінний тим, що дозволяє відстежувати розвиток окремих інститутів державного, адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального і процесуального права протягом майже двох століть. Збірник дає можливість глибше зрозуміти сутність права України з моменту договору 1654 року до запровадження тут кріпосного права та ліквідації української державності.

Кодифікаційні роботи в Російській імперії успіху не мали. Така ж доля чекала і "Екстракт малоросійських прав" О.Безбородька, який після розпуску Комісії було передано до архіву Сенату.

У 1786 році, після введення в Україні загальноімперського адміністративно-територіального поділу, в канцелярії малоросійської експедиції Сенату було розроблено новий збірник, в основу якого було покладено "Екстракт малоросійських прав", "Учреждение об управлении губерниями" 1775 року і ряд інших загальноросійських актів, прийнятих у 1767—1786 роках. Новий збірник отримав назву "Екстракт из указов, инструкций и учреждений". До нього входили норми як українського, так і загальноросійського законодавства з переважанням останнього. Збірник було затверджено Сенатом і розіслано у присутственні місця України для практичного застосування.

Цивільне право

Основним правовим інститутом, який потребував пильної уваги законодавця, було право власності на землю.

У роки Визвольної війни відбувся перерозподіл землі. Земельна власність магнатів та польської шляхти переходить у казну Війська Запорізького і набуває статусу державних земель.

Важливим джерелом права власності на землю стає пожалування земель за службу гетьманськими універсалами, а пізніше і царськими указами. Землі надаються козацькій старшині, українській шляхті, православної Церкви та монастирям. Джерелами права власності на землю були також купівля-продаж, спадщина, освоєння пустощів.

Чинне законодавство знало дві форми власності на землю: вотчина та рангові маєтності (землі). Вотчина, або "суспільне володіння", являла собою володіння на правах повної власності. Ця земельна власність могла бути об'єктом купівлі, продажу, успадкування, обміну тощо. Рангові володіння отримували особи на період їх державної або військової служби.

Після Визвольної війни рангові володіння поступово витісняють вотчини, але з середини XVIII ст. спостерігається зворотний процес: кількість рангових земель скорочується за рахунок їхньої передачі у спадкове володіння.

Якщо в другій половині XVIII ст. право на землю мали всі козаки та шляхта, то з середини XVIII ст. це право належить тільки козацькій старшині та шляхті. Лише ці верстви могли вільно розпорядитися землею. Рядові козаки та селяни, у яких були земельні ділянки, мали тільки право подвірного землекористування, що регулювалося нормами звичаєвого права.

На території Запорізької Січі збереглося традиційне регулювання права власності на землю. Земля була об'єктом власності Січі і вважалася загальнонародною. Формально кожний мешканець Запорізької Січі міг отримати землю на правах землекористування. Землекористувачі платили податок Січі і, несли інші повинності.

Найповніше норми цивільного права розроблено у Зводі "Права, за якими судиться малоросійський народ". Цивільне право регулюється тут у 11 розділах. Система цивільного права поділялася на дві частини: загальну та спеціальну. Загальну частину, що торкалася всіх суспільних відносин у Гетьманщині, становили норми про суб'єкти об'єкти цивільного права, позовну давність тощо. Спеціальна частина складалася з таких інститутів, як речове право, зобов'язувальне право, спадкове право, сімейне право.

Суб'єктами цивільно-правових відносин у Гетьманщині були як окремі особи, так і їх об'єднання. Об'єктами цивільного права були права, речі, а в деяких випадках і люди (які втратили незалежність).

Право власності у Зводі було головним речовим правом і розумілося як право володіти, користуватися, передавати, дарувати, відписувати, міняти і заставляти майно відповідно до власної волі та потреб.

У Гетьманщині існували три форми власності: загальнодержавна (загальновійськова), індивідуальна (приватна) та громадська (колективна). Слід підкреслити, що інститут права власності у Зводі досяг досить високого рівня, що свідчило про розвинутий характер соціально-економічних відносин України в першій половині XVIII ст.

Подальший розвиток отримало зобов'язувальне право. За Зводом зобов'язання — це право на майно особи, яке не виконало договору або завдало шкоди. Головним способом припинення зобов'язання було його виконання. У Зводі було розроблено правила виконання зобов'язань та визначено відповідальність за їх порушення. Правовими способами захисту зобов'язань були завдаток, застава і порука. Договір був основною правовою формою, з допомогою якої здійснювались товарообіг і господарське життя України. Законодавство знало зобов'язання з нанесення шкоди та зобов'язання з договорів. Система договорів була розроблена досить добре. Найбільш розповсюдженими були договори купівлі-продажу, позики, обміну, оренди. Більшість договорів передбачала їхнє письмове оформлення. Так, купівля та продаж землі затверджувалися гетьманськими універсалами або указами царя.

Сімейне право

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами православного церковного права для православних, ана території, яка залишалася під владою Речі Посполитої, — нормами уніатського та католицького права. Для дівчат шлюбний вік становив 16 років, для юнаків — 18 років. За звичаєвим правом заборонялося одружуватися родичам по прямій лінії до восьмого коліна, а по боковій — до четвертого. Обов'язковою була згода батьків на шлюб дітей.

Шлюб припинявся зі смертю одного з подружжя або розлученням. Вирішення питань законності шлюбів та офіційних розлучень належало до компетенції церковних судів. Однак питання майнових спорів розлучених вирішували місцеві суди. Удова чи удівець мали право укласти новий шлюб, для чого потрібно було дотримати термін трауру — шість місяців після смерті дружини або чоловіка. Таке обмеження корінілося у звичаєвому праві й було виявом поваги до пам'яті померлого. Розлучені також мали право укладати новий шлюб лише через шість місяців після розлучення. У випадку розриву шлюбу сторони у присутності свідків та священника складали так звані "розлучні листи", в яких обумовлювалися права та обов'язки сторін.

Стосунки подружжя мали особистий і майновий характер. Особисті стосунки між чоловіком і дружиною ґрунтувалися на підкоренні дружини чоловікові. Майно, яке приносила в родину дружина, називалося приданим, а майно, принесене чоловіком як забезпечення приданого дружини, — віном. Придане складалося

з рухомих речей, що поділялися на дві групи. Першу групу становили п'ять предметів: гроші, золото, срібло, перли та дорогоцінне каміння. До другої групи належали жіночий одяг, білизна, коні та інші рухомі речі. Віно — це третина нерухомого майна, яким забезпечувалося придане дружини.

Діти поділялися на народжених у законному шлюбі й тих, хто народився поза шлюбом. Перші мали всю повноту прав, інші були позбавлені їх повністю. Позашлюбні діти поділялися на дві групи: бенкартів — народжених від чоловіка й жінки, не пов'язаних шлюбом, і на дітей, народжених від чоловіка й жінки, які не були пов'язані шлюбом, але уклали шлюб згодом і крім нажитих до шлюбу дітей народили шлюбних дітей.

Важливе значення для майнових відносин батьків і дітей мав інститут виділу батьками синів на "своїхліби". Такий виділ полягав у тому, що батьки, відділяючи синів, давали їм за свого життя частину майна, щоб вони створювали власну сім'ю, самі себе утримували й жодних претензій на спадок після їхньої смерті не мали навіть тоді, коли б отримали меншу частку, ніж та, яку після смерті батьків отримали б невиділені сини.

Спадкове право

Законодавство знало спадкування за законом і спадкування за заповітом. Перевагу мав заповіт. Право складати заповіт належало кожній людині, яка мала цивільну правоздатність і дієздатність. Обмежувалися у праві складання заповітів особи, котрі вважалися недієздатними (неповнолітні, психічно хворі, глухі, німі, сліпі від народження); засуджені за злочини до смерті, позбавлення прав; політичні злочинці, які втекли за кордон; особи, віддані до суду під заставу чи під секвестр; монахи. Звід "Права, за якими судиться малоросійський народ" позбавляв права спадкування таких осіб: євреїв, відступників від християнської віри, п'яниць, позашлюбних дітей (бенкартів), дочок, які виходили заміж без згоди батьків, а після їхньої смерті — без згоди братів або інших близьких родичів. В основу спадкування за законом було покладено спорідненість між спадкодавцем і спадкоємцями. Усі особи, які могли стати спадкоємцями за законом, поділялися на три черги: природна (кровна), що передбачала народження осіб від тих самих предків; швагерська (своцтво) — виникала як між чоловіком і кровними родичами його дружини, так і між дружиною та кровними родичами її чоловіка; духовна (кумівство) — виникала між хрещеним батьком (кумом) і хрещеником та його батьками і кумами. Якщо законних спадкоємців не було, майно визнавалося "виморочним" і переходило до держави.

На українських землях, де діяло польське законодавство, жінки були обмежені у спадкуванні. Так, дочка одержувала тільки четверту частину батьківського майна. Майно матері сини і дочки успадковували рівними частками.

Обмеженням було спадкове право козаків і вільних селян. Позашлюбні діти були позбавлені права успадковувати батьківське майно.

Кримінальне право

Поняття злочину, яке складалося в роки Визвольної війни, мало над-становий, демократичний характер. Злочином вважалася дія, яка спричиняла шкоду та збитки як окремій особі, так і державі.

Суб'єктами злочину визнавалися особи, які досягли 16-річного віку. Більш чітке відображення в законодавстві отримали форми вини.

Психічне захворювання не звільняло від відповідальності, але враховувалось судом як обставина, що пом'якшувала вину.

Скоєння злочину в нетверезому стані було обставиною, яка обтяжувала вину.

Злочини поділялися на: державні, проти православної віри, військові, службові, проти порядку управління та суду, проти особистості, майнові, проти моралі.

Державні злочини

Державні злочини вважалися найбільш небезпечними. Особливо тяжким злочином була зрада. З часів царювання Петра I до державних злочинів стали відносити посягання на життя та здоров'я царя і його сім'ї, образу царя тощо.

До злочинів проти православної віри належали: богохульство, чародійство, обернення в мусульманську віру тощо.

Добре регламентованими були військові злочини. Сюди належали: дезертирство, порушення правил військової служби, ухилення від служби.

Серед службових злочинів особливо небезпечними вважалися казнокрадство та хабарництво.

До злочинів проти порядку управління та суду належали фальшивомонетництво, підробка печаток та документів, лжеприсяга, лжесвідчення тощо.

До злочинів проти особистості закон відносив вбивство і тілесні пошкодження. Важкими злочинами були: вбивство батьків, службової особи, дитини.

До майнових злочинів належали: крадіжка, грабіж, розбій тощо. Крадіжка поділялася на просту та кваліфіковану, вчинену при стихійних лихах, у товариша, з Церкви тощо.

Світське право регулювало і злочини проти моралі. Суворо каралося приведення на територію Січі жінки. Покаранню підлягав козак, який "порочил жінчину по пристойности".

Система покарань була досить складною. Покарання поділялися на основні та додаткові. Законодавство знало такі покарання: смертна кара, тілесні покарання, вигнання з козацької громади, позбавлення волі, ганебні, майнові покарання. З поширенням на територію України загальноросійського законодавства у другій половині XVIII ст. стало використовуватись і таке покарання, як каторга.

Смертна кара поділялася на просту та кваліфіковану. До простої належали: розстріл, повішання, відтинання голови, утоплення; до кваліфікованої: четвертування, колесування, посадження на палю, підвішення за ребро на гак, закопування живим у землю.

Тілесні покарання поділялися на калічні та больові. До перших належали відтинання кінцівок, носа, вуха, язика. До больових закон відносив биття батогами, киями, палицями.

На Запоріжжі існувало таке покарання, як вигнання. Злочинця виганяли з козацької громади за межі Січі на певний термін або безстроково, без права надання йому притулку та захисту. Перед нами приклад однієї з найдавніших норм звичаєвого права, що в Київській Русі носила назву "потікта пограбування".

У другій половині XVII ст. частіше стали використовувати таке покарання, як позбавлення волі. В'язницями були ями, сараї, камери при ратушах. Термін ув'язнення — від чотирьох тижнів до року. В більшості випадків термін визначався: "до покори". Широко використовувалися ганебні покарання: прив'язання злочинців до ганебного стовпа на майдані, посадження на дерев'яну кобилу.

До майнових покарань належали штрафи і конфіскація майна. Штрафи називалися "вина" і поділялися на "вину рядову" і "зłodійську". За моральну кривду платили штраф, який називався "нав'язка на муку".

Від покарання звільнялись психічно хворі, люди з фізичними вадами, особи похилого віку. Страта не застосовувалася до вагітних жінок, дівчаток—до 13 років, хлопчиків—до 16 років, старих людей.

Великий вплив на остаточне рішення суду щодо покарання мала громадська думка, яка могла врятувати навіть від шибениці.

На українських землях, що залишилися під зверхністю Польщі, існувала та система злочинів і покарань, що і в попередній період. Її визначали Статут 1588 року та поточне польсько-шляхетське законодавство.

Загальні висновки

Таким чином, після приєднання до Московської держави Україна досить довго розвивається як самостійна, незалежна держава. Водночас царизм розпочинає цілеспрямований наступ на права та вольності "українського народу. Спочатку в українських містах запроваджується посада воєводи, створюється Малоросійський приказ, а згодом царські урядовці починають прямо втручатись у вибори гетьмана, полковника і сотників. На початку XVIII ст. цей наступ стає відкритим: зруйнування Запорізької Січі (1709р.), утворення Малоросійської колегії(1722—1727 рр.), заборона обрання гетьмана.

У 70—80-х роках XVIII ст. у результаті політики царського уряду, спрямованої на скасування будь-якого місцевого самоврядування, в Україні було остаточно ліквідовано гетьманство (1764р.), зруйновано Запорізьку Січ (1775 р.), скасовано полковий військовий та адміністративно-територіальний устрій (1783р.), закріпачено селянство (1783р.).

У 90-х роках XVIII ст. до складу Російської імперії ввійшла Правобережна Україна (Київщина, Брацлавщина, Волинь). Західноукраїнські ж землі, Північна Буковина і Закарпаття залишилися під владою Австро-Угорщини.

Але й у XVIII ст., у час, коли українські землі все більш підпадають під зверхність іноземних держав, не припиняється розвиток окремих елементів української державності. Спираючись на давні демократичні традиції, розвивається місцеве самоврядування.

Продовжуються пошуки оптимальної правової системи. З цієї причини" тільки в XVIII ст., були три спроби кодифікації права в Україні. У 1760-1763 роках проводиться дійова судова реформа.

Головними причинами втрати Україною своєї незалежності були чвари в середовищі панівної верстви і, особливо, підступність політики Московської держави (пізніше Російської імперії) щодо України. Укладаючи договір 1654 року, Україна була незалежною самостійною державою. Московська держава та її спадкоємиця — Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи договір, почала розглядати Україну, як сукупність звичайних адміністративних одиниць.

Приклад договору 1654 року доводить неможливість входження України в будь-які об'єднання з іншими державами без абсолютної гарантії відсутності імперських структур, хай і оновлених, а також вимагає беззастережного несприйняття умов, що обмежують державну самостійність України.

Розділ 8. УКРАЇНА ПІД ІМПЕРСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ (XIX -початок XX ст.)

8.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

На початок XIX ст. українські землі у своїй більшості на Лівобережжі, Правобережжі і на Півдні знаходилися в складі Російської імперії. Західноукраїнські території—Галичина, Північна Буковина та Закарпаття — були окраїнами Австрійської імперії.

Українські землі в Російській імперії офіційно називалися "Малоросія". За Південною Україною закріплюється назва "Новоросія". Підкреслимо, що ці назви мали суто російське походження. Український народ продовжував називати Лівобережжя — Гетьманщиною.

Після правління Катерини II, яка знищила залишки автономії України, український народ покладав певні надії на імператора Павла I. Але все, що спромігся зробити останній, зводилося до відновлення в українських землях старої судової системи, дії магдебурзького права та старого адміністративного поділу на повіти. На краще українці сподівалися і тоді, коли імператором став Олександр I, який мав репутацію гуманного, ліберального правителя. Генерал-губернатором Малоросії було призначено князя Олексія Куракіна. Тактовний, освічений, він шанував традиції українського народу, користувався його повагою, але і йому не вдалося зробити хоч що-небудь для відновлення автономії України.

У першій половині XIX ст. Україна залишається сільськогосподарською кратною. Але той факт, що поміщикам належало біля 70 відсотків усієї землі, значно гальмував перехід сільськогосподарського виробництва до ринкової економіки. На поміщицьких землях вирощувалось до 90 відсотків товарного хліба.

Незважаючи на те, що у першій половині XIX ст. феодально-кріпосницька система була пануючою, в усіх сферах економічного життя йшов процес розвитку товарно-грошових відносин. Втягуючись в загальний економічний процес, поміщицькі та селянські господарства прагнуть розвивати товарне землеробство та тваринництво. Найуспішнішим перехід до товарного виробництва був у господарствах Південної та Правобережної України. Поряд із виробництвом товарного хліба тут розширювались посівні площі під технічні культури: цукрові буряки, тютюн, коноплю тощо.

Швидкими темпами розвивається промисловість. Якщо у 1825 році в Україні налічувалося 649 промислових установ, то до 1861 року їхня кількість зросла в 3,6 рази. Головного значення у промисловості України набули дві галузі: харчова і обробка тваринної сировини на експорт і на потребу промисловості. Використання машин у промисловості приводить до зростання кількості вільнонайманих робітників. Цьому сприяла і ліквідація кріпосного права. Якщо в 1825 році вільнонаймані робітники склали 25 відсотків усіх робітників, то в 1861 році — вже 54 відсотки. Значну частину їх склали закріпачені селяни, що були на оброці.

Наслідком еволюції сільського господарства та промисловості став розвиток торгівлі. В Україні, особливо в лівобережній її частині, було багато ярмарків. У 1858 році в Російській імперії відбулося біля 5 тис. ярмарків, з яких 2 тис. — в Україні. Значне місце займала Україна і в зовнішній торгівлі Росії. Особливу роль в відігравали чорноморсько-азовські порти. Так, у 1812— 1859 роках тільки через ці порти було вивезено за кордон біля 41 відсотка від загального експорту хліба. Зростанню зовнішньої торгівлі сприяло встановлення в 1817 році в одеському порту вільної безмитної торгівлі — так званого режиму порто-франко. Це приваблювало сюди іноземних купців та підприємців.

Переломним етапом економіки України, як і Російської імперії в цілому, став кінець 50-х — початок 60-х років. Кримська війна, яку розв'язав Микола I, закінчилася ганебною поразкою російської армії. Олександр II розпочав кардинальні реформи. В 1856 році він заявив, що кріпацтво має бути скасовано і що це треба зробити зверху, а не чекати, коли воно почне скасовуватися знизу. 19 лютого 1861 року проголошується Маніфест про скасування кріпацтва.

По реформі становище селян в Україні ставало дедалі гіршим, ніж у Росії, бо тут їхні земельні наділи до реформи були більшими. Селянська реформа була головною серед інших демократичних реформ. Реформи Олександра II можна сміливо назвати першою буржуазно-демократичною революцією в Росії, що була проведена зверху. Ще в 1860 році розпочалася фінансова реформа, в 1862 році — військова реформа. Було введено загальну військову повинність, а термін служби зменшено з 25 до 6 років.

Але найбільш демократичними були судова, земська (1864 р.) і міська (1870 р.) реформи. І хоча ці реформи не порушили суті абсолютної монархії, вони відкрили шляхи для демократичної думки, розвитку національного світогляду. Очевидною стала неможливість збереження феодальних відносин в тому вигляді, в якому вони сформувалися ще в середині XVII ст. Ліквідація кріпосного права привела до корінних змін в економіці України.

Реформа 1861 року створила умови для подальшого розвитку промисловості. На якісно новій основі формуються металургійна, цукрова, паперова, вугільна галузі. Розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, транспорту сприяв залученню визволеного від кріпосної неволі селянства в промислове виробництво. Падіння кріпацтва стало одним з найважливіших рубежів в історії Росії й України. Виникає основна умова розвитку капіталізму — вільний ринок найманої праці. У 60-х — на початку 80-х років відбулися зміни у структурі промисловості України: зростає вага добувної промисловості, посилено розвивається металургія, машинобудування, залізнична справа, річкове і морське пароплавство. В цей же час Україна стає головним центром харчової промисловості Російської імперії. Особливо технічно розвинутими були цукрова, спиртогорілчана і млинарська галузі. На початку 90-х років в Україні зосереджувалося майже 32 відсотки машинобудівних заводів Російської імперії, котрі давали

близько 16 відсотків загальноросійської продукції машинобудування. Україна стає головним районом сільськогосподарського машинобудування.

У 90-ті роки тільки в обробній промисловості налічувалося понад 34 тис. підприємств. На середину 90-х років в Україні склалися такі промислові райони: Правобережжя — з розвинутими цукровою та іншими галузями харчової промисловості та машинобудування; Південь, який поділявся на Криворізько-придніпровський район з розвинутою залізничною і марганцевою промисловістю, металургією і машинобудуванням та Донбас з розвинутою вугільною, металургійною, хімічною промисловістю. Слід ще виділити Харківський район (машинобудування, цукрова промисловість) і Одесько-Миколаївський (машинобудування, зокрема, суднобудування, харчова промисловість).

Україна перетворюється також у регіон запровадження іноземних інвестицій, що мало велике позитивне значення. Іноземцям в Україні належало близько 90 відсотків акціонерного капіталу. У 1900 році Україна давала 69,5 відсотка видобутку кам'яного вугілля, 57,2 відсотка залізної руди, 51,8 відсотка виробництва чавуну в Російській імперії.

Промислове піднесення 1910—1914 рр. рухає вперед економічний розвиток України, чому сприяв ряд факторів: високі врожаї, нагромадження вільних капіталів, зростання урядових замовлень на військове спорядження в зв'язку з підготовкою до війни, посилене будівництво стратегічних залізниць і військового флоту. Хоча промисловість і досягла високого розвитку, все ж її частка в економіці України становила тільки 48,2 відсотка.

1910—1914 рр. були періодами значних змін у сільському господарстві. Посівна площа в ці роки збільшилась на 900 тис. десятин і досягла 22,9 млн. десятин. Врожайність зернових піднялась з 53 до 60 пудів з десятини. Значна частина сільськогосподарської продукції експортувалася за кордон. З України вивозилось щорічно понад 300 млн. пудів зерна, що складало майже половину загальноросійського експорту зернових.

Позитивні зрушення в економіці мали і багато негативних наслідків. В Україні розвивалися головним чином галузі промисловості, націлені на розробку її природних багатств.

Напередодні 1917 року в Україні налічувалося 4 млн. 221 тис. селянських господарств, з них бідняцьких — 2 млн. 431 тис. (57,1 відсотка), середняцьких — 1 млн. 273 тис. (29,9 відсотка), заможних — 517 тис. (12,2 відсотка).

Безземельні селяни поповнили лави робітників, що позначилося на промисловому піднесенні, яке почалося з 1910 року. Якщо у 1910 році в промисловості України було зайнято 475,2 тис., то в 1917 році — 893 тис. робітників. Щороку промислове виробництво на території України зростало на 10 відсотків.

Початок XIX ст. пройшов під знаком впливу Франції. До 1812 року Наполеон підкорив майже всю Європу, і скрізь він ламав старий соціальний устрій, касував кріпацтво, встановлював правову систему, основою якої був цивільний кодекс Наполеона. Після поразки французів у "битві народів" під Лейпцигом, а також під Ватерлоо, в Європі запанувала жорстока реакція. У відповідь на неї в різних країнах виникають революційні організації, які обмірковують плани боротьби проти абсолютизму, кріпацтва, національного гніту. Масове невдоволення народів викликали деякі зміни в політиці Олександра I. Він надає широкую автономію Царству Польському, Фінляндії і обмежену — Бессарабії. Українська інтелігенція сподівалася, що такі ж права дістане Україна. Але ці сподівання виявилися марними. Навпаки, посилюється боротьба російського уряду з державницькими або автономними прагненнями українського народу. На початку правління Миколи I, в 1828—1829 роках, Росія вела війну з Туреччиною. Підчас війни російський уряд, побоюючись, що запоріжці, які жили за Дунаєм, можуть виступити на боці Туреччини, запропонували їм повернутися в Україну. Козаків було поселено біля Маріуполя. Тут було створено Азовське козацьке військо, яке вже в 1846 році було переселене з України на Північний Кавказ.

У листопаді 1830 року розпочалося польське повстання. Крім Царства Польського, воно охопило Волинь. Головним лозунгом повстання була національна незалежність Польщі. В 1831 році повстання потерпіло поразку. І хоча російський уряд змінив своє ліберальне ставлення до поляків, українському народу це не принесло полегшення. Українське селянство, як і раніше, залишалося в стані повної залежності від польських панів. Під час польського повстання російський уряд знову організував козацьке військо з українців, але після придушення повстання більшу частину козаків було переселено на Кавказ, де вони стали кістяком Терекського козацького війська.

Кінець XIX — початок XX ст. започаткував масовий національно-визвольний рух в Україні. В цей же час серед українських робітників поширюються ідеї марксизму. Революційні настрої незабаром охоплюють всі кола суспільства. Після поразки царизму в російсько-японській війні в 1905 році вибухнула буржуазно-демократична революція. На цей раз це була революція знизу.

17 жовтня 1905 року цар Микола II проголосив Маніфест, в якому проголошувалася свобода особистості, слова, зібрань та союзів. Була заснована Державна дума з законодавчими повноваженнями. Фактично Маніфест проголошував головні конституційні права, що ще більше розбурхало народні маси. Починається масове створення політичних партій. Особливо бурхливим був цей процес в Україні. Найбільш значними серед створених партій були: Революційна українська партія (РУП) (1899), яка в 1905 році розпалася на Народну українську партію і Українську соціал-демократичну робітничу партію, Українська радикально-демократична партія (1905) та ін.

Російський уряд вважав культурно-національний рух в Україні державним сепаратизмом. У 1911 році П. Столипін писав, що "історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваному українським, що містить у собі ідею відродження старої України і її устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах".

У серпні 1914 року розпочалася перша світова війна. Спочатку українці мали бажання захищати імперську державність, але з часом цей запал пропав.

Війна затягувалася. Величезні людські втрати, голод, розруха, масове зубожіння народу привели до революційної ситуації в країні. В кінці 1917 року почалися заворушення в Петрограді. 25 лютого на кілька тижнів було проголошено перерву у роботі Державної думи. 27 лютого створюється Тимчасовий комітет Державної думи. 3 березня 1917 року в Києві було створено суспільно-політичний центр українського національно-визвольного руху — Центральну раду.

Для України розпочинався ранок нової ери в її багатостраждальній історії.

8.2. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД

Після знищення залишків автономії України у складі Російської імперії суспільний лад приводиться у відповідність до суспільного ладу Росії. Офіційно все населення Російської імперії складалося з чотирьох станів — дворянства, духовенства, селянства (сільських обивателів) та міських жителів (міських обивателів).

Дворянство

Процес зрівняння української шляхти в правах з російським дворянством, започаткований ще в другій половині XVII ст., продовжується і в XIX ст. Окрім загальноросійського законодавства, приймається ряд законів, які прямо адресувалися українському дворянству і були спрямовані на підтвердження його прав. У 1835 році приймається указ "О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство". Він затверджував станові привілеї та пільги за козацькою старшиною та її нащадками.

Після поразки польського повстання 1830 року царський уряд більш прискіпливо ставиться до дворянства Правобережної України. Указ 1831 року "О разборе шляхты в западных губерниях и об устройстве сего роду людей" визнавав за ними права дворянства тільки в тому випадку, якщо вони доведуть своє дворянське походження. Землі тієї шляхти, яка брала участь у повстанні, передавалися російським дворянам, внаслідок чого їхня загальна кількість в українському суспільстві зростає.

У першій половині XIX ст. дворянство Російської імперії продовжує зміцнювати своє становище. Дворяни володіли 70 відсотками українських земель, у Західній Україні — 44 відсотками.

Закон 1827 року надавав дворянам право створювати фабрики, заводи та майстерні не тільки в селах, як це було передбачено раніше, а й в містах.

У 30—50-х роках кількість дворян, які скористалися цим законом, зростає. Переважно їхня діяльність зосереджувалася в цукроварінні та гуральництві. Поміщики були також організаторами великих винокурних підприємств, що ґрунтувалися на комерційній основі. Вдаючись до підприємництва, частина дворянства України все більше обуржуазнювалася, хоча її зв'язки із застарілими структурами суспільства залишалися ще досить міцними.

Після селянської реформи 1861 року дворянство України, як і все дворянство Російської імперії, вступило у період кризи і розладу. Неспроможність більшої частини дворянства перебудуватися в нових економічних умовах привела до втрати ним на кінець XIX ст. значної кількості земель. Але цей факт ще не дає підстав для висновку про занепад дворянства.

За ним зберігаються всі права та привілеї, якими воно користувалося до реформи. Більш того, приймаються нові нормативні акти, що зміцнюють привілейоване становище дворянства. Так, дворянам було надано право кредиту в Дворянському банку і приватних земельних банках під заставу земель, встановлювались премії за реалізацію сільськогосподарської продукції тощо. Пануюче становище займало дворянство і в державному механізмі. У створених за земською 1864 року та міській 1870 року реформами органах земського та міського самоврядування дворянству відводилося чільне місце. Дворяни очолювали училищні ради, визначали особовий склад мирових судів.

Закон 1889 року про земських начальників, які призначалися тільки з потомствених дворян, передавав їм всю судову і адміністративну владу на місцях. Розширюється мережа дворянських привілейованих навчальних закладів.

Дворянство складало більшість у земських установах. На початку XX ст. у складі губернських земельних управ налічувалося понад 90 відсотків дворян. Після заснування Державної думи і реорганізації Державної ради дворянські представники і тут не втратили своєї переваги над іншими станами.

Під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 років дворянство створює свої політичні партії. Перш за все це конституційно-демократична партія (кадети) і "Союз 17 октября" (октябристи). Соціальну базу партії кадетів складали поміщики, промислова та банківська буржуазія.

Отже, робимо висновок, правове становище дворянства України за винятком втрати ним влади над особою селянина не змінилось. Привілеї дворянства, встановлені ще законодавством Катерини II, не втратили сили і на початку XX ст. Дворянство продовжує залишатись найбільш привілейованим станом в країні.

Буржуазія

В умовах становлення товарного виробництва відбувалося народження соціальної групи населення — буржуазії. Буржуазні прошарки рекрутувалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, що йшли шляхом підприємництва.

Перетворення певної частини цих станів у буржуазію було довготривалим і складним. Цей процес відбувався в межах загальних для всієї Російської імперії закономірностей. Але формування буржуазії в Україні мало свої особливості, які визначалися рівнем розвитку промисловості та сільського господарства, спеціалізацією виробництва.

Відразу ж після селянської реформи 1861 року починається швидке зростання фабрично-заводської промисловості, яка поглинає дрібнотоварне і мануфактурне виробництво. Реформа створила джерело дешевої робочої сили, що призвело до надзвичайно високої норми її експлуатації. Це приваблювало до України іноземні капітали, внаслідок чого розвиток капіталізму йшов тут більш прискореними темпами, а це, в свою чергу, сприяло перетворенню України, особливо її Півдня, в один з найбільш промислово розвинених районів Російської імперії.

Своєрідністю економічного розвитку України у післяреформений період був двобічний розвиток капіталізму—вшир і вглиб — за умов здійснення так званої внутрішньої колонізації, швидкого зростання населення степової смуги України, за рахунок імміграції з Росії, Сербії, Німеччини, Вірменії, Греції, Болгарії, викликаній розвитком важкої промисловості Півдня та капіталізацією сільського господарства.

В останній чверті XIX ст. відбулися зміни у структурі промисловості України — зростає вага добувної промисловості, посилено розвиваються металургія, машинобудування. На цей час випадає промисловий переворот, суть якого полягає у витісненні ручної праці машинною. Все це призвело до створення матеріально відмінних один від одного прошарків буржуазії. Весь клас буржуазії з цього часу умовно можна поділити на три прошарки: велика, середня та дрібна буржуазія.

Провідне становище в буржуазному стані належало великій буржуазії, яку складала перш за все промислова та банківська буржуазія.

Утворення промислової буржуазії в Україні відбувалося насамперед шляхом переходу українських, російських і польських поміщиків (Терещенків, Головинських, Тишківських) на шлях капіталізації своїх господарств. Формування промислової буржуазії йшло також за рахунок вихідців з українських купців та міщан (Яхненки, Панченки, Стороженки).

Характерною особливістю промислової буржуазії в Україні був її багатонаціональний склад: росіяни панували в суконній, машинобудівній промисловості, залізничному транспорті (Дегтярьови, Суботіни), євреї — в харчовій промисловості (Бродські, Горенштейни, Гальперіни). Значну частину промислової буржуазії України становили представники іноземного походження — бельгійського, французького, німецького.

До середньої буржуазії умовно можна віднести буржуазну інтелігенцію — адвокатів, лікарів, землемірів, інженерів.

Дрібна буржуазія (власники невеликих підприємств) відступала на задній план. Але на відміну від інших країн в Україні був досить значний прошарок дрібної буржуазії.

Буржуазія, як і дворянство, займала привілейоване становище. Та якщо дворянство було політичним, то буржуазія — економічним фундаментом суспільства. Російський уряд підтримував промисловість і створював всі умови для капіталістичної еволюції Російської імперії.

Ліберально-монархічна буржуазія та буржуазна інтелігенція зосередилися в партії кадетів, велика промислова та банківська буржуазія — в партії октябристів. Роль буржуазії в політичному житті починає зростати. Із створенням Державної думи і перебудовою державної ради буржуазія вперше одержала право брати участь в органах державної влади. Згодом царизм визнає за буржуазією право на створення представницьких організацій -спілок, комітетів, з'їздів. Положення про з'їзди представників промисловості було затверджено в серпні 1906 року. В Україні було створено з'їзд гірничопромисловців та з'їзд цукрозаводчиків.

На початку першої світової війни царизм змушений був допустити буржуазію до участі в органах управління, які було створено для обслуговування потреб армії. Цими органами були Особливі наради та воєнно-промислові комітети.

Але в такий короткий термін майже неможливо було набути досвід політичної боротьби. Це, у свою чергу, стало передумовою неспроможності буржуазії України вміло розпорядитися політичною владою, яку вона отримала в результаті Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Духовенство

Православне духовенство в Російській імперії було важливою політичною і економічною силою. Воно було звільнене від особистих податків, тілесних покарань тощо.

Разом із тим продовжувалась тенденція підпорядкування Церкви і духовенства державі. Так, держава заборонила духовенству займатися торгівлею та промислом, а також володіти землями, на яких проживали кріпаки.

У першій половині XIX ст. було дозволено вихідцям з інших станів вступати в духовенство. Був дозволений також вихід із духовного стану. Дітям священнослужителів надавали звання потомствених громадян.

Після другого поділу Польщі до Російської імперії відійшли Київщина, Поділля, Волинь та Західна Білорусія. Православна Церква перейшла під юрисдикцію російського Синоду. Після третього поділу Польщі в 1795 році стала збільшуватись загальна кількість церков та пастви, що поверталися з унії до православ'я.

За Олександра I боротьба православної і католицької та уніатської церков призупинилася. Багато джерел вказують на захоплення Олександра I католицизмом, на його прагнення об'єднати Церкви. За Миколи I знову починається гоніння на уніатську Церкву. Найбільший удар по ній було завдано після польського повстання 1831 року. Від того дітей змішаних шлюбів записують як православних, закривають всі католицькі школи. Священиків віднині призначає губернатор. У 1839 році було проголошено "акт злуки" уніатів із православними. Уніатська Церква в межах Російської імперії була ліквідована.

Свобода вірування була поновлена Маніфестом 17 жовтня 1905 року, який став значним кроком у розвитку всеросійської демократії.

Політика Синоду відносно Української православної Церкви в XIX ст. дала свої наслідки. Українська Церква стала частиною Російської православної Церкви. Київські митрополити були росіянами, і їх зовсім не цікавила доля України.

У другій половині XIX ст. помітно набула сили русифікація української Церкви. Синод заборонив проповіді українською мовою, українську вимову в богослужінні. Заборонялося будувати церкви в українському стилі і вживати його при малюванні ікон, дотримуватись звичаїв, які відрізняли українське богослужіння від московського.

Призначення священників замість їхнього обрання селянами сіяло недовіру між духовенством і громадами. Це призвело до поширення в Україні різноманітних сект. Особливо поширеними були секти баптистів, мальованців, шалапутів. Однак треба підкреслити, що головна маса народу залишилася відданою своїй Церкві та своїй вірі.

Міське населення (міські обивателі)

У першій половині XIX ст. міське населення України зросло у 2,5 рази. Міщани склали найбільш численну групу жителів міст — 71,5 відсотка. Окрім них, тут проживали купці, духовенство, поміщики і робітні люди.

Міщани сплачували більшу частину податків. У 1832 році їм було надано право переходити до купецтва. Купецтво, в свою чергу, поступово звільнялося від станових обмежень. Зберігався гільдійський устрій.

Робітні люди стояли поза міськими станами. Це були вільнонаймані робітники, ознаками яких були: відсутність власного житла і постійного місця проживання. Джерело існування робітників — праця за наймом. Фактично ця частина міського населення була юридично безправною.

Реформи другої половини XIX ст. привели до якісних змін у складі міського населення. Значну його частину тепер складали буржуазія та робітники, правове становище яких ми розглядаємо окремо.

Процес становлення робітничого стану нерозривно пов'язаний з основними етапами переходу від мануфактури до фабрики, від ручної праці до машинної.

Головним джерелом утворення робітничих кадрів було зубожіле селянство, яке, вливаючись у велику машинну промисловість, повністю поривало зв'язки з землею.

Процес утворення робітничого стану України здійснювався нерівномірно: найбільш інтенсивно він проходив у найважливіших галузях промисловості, у великих промислових районах (Донецькому регіоні, Криворіжжі), на залізничному транспорті.

Активні процеси концентрації виробництва в головних галузях промисловості України в свою чергу сприяли скупченню робітників на велич підприємств, що являлось основою для формування постійних робітничих династій — тобто сім'ї самих робітників ставали джерелом поповнення робітничого стану.

Остаточний і повний відрив робітників від землі, їхня концентрація в промислових центрах сприяли формуванню робітників як окремого стану. Але царат вперто не визнавав існування робітничого стану як соціально-правової категорії. Умови життя та праці робітників в країні були дуже важкими. Передусім не існувало законів, якими б регулювалася тривалість робочого часу, який продовжувався 12—13 годин, а на деяких підприємствах навіть 15—16. Заробітна плата була вкрай низькою.

Широко використовувалася жіноча і дитяча праця. Лише у 1882 році були видані "Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах", за якими заборонялась праця на підприємствах дітей до 12 років, а підліткам дозволялося працювати не більше восьми годин на добу. З цього моменту почався повільний розвиток російського соціального законодавства.

Під тиском страйкової боротьби робітників царат видав закон від 3 червня 1886 року "Правила про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників", який зобов'язував власників регулярно сплачувати заробітну плату робітникам. Іншим важливим законом фабрично-заводського законодавства став закон від 2 червня 1897 року "Про скорочення робочого дня". Розвиток російського соціального законодавства був пов'язаний з його світовим розвитком, зокрема в Німеччині.

Фактично, до початку XX ст. робітники, як і буржуазія, залишалися політично безправними. Вони зараховувалися до податного стану, були зобов'язані сплачувати різноманітні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. їм заборонялося влаштовувати збори, об'єднуватись у професійні організації, брати участь у страйках і демонстраціях. Створена законом від 2 червня 1882 року фабрична

інспекція, мала здійснювати нагляд за виконанням фабричних законів, виконувати скоріше поліцейські, ніж контрольні функції.

На початку ХХ ст. політичний розвиток і організація робітничого руху піднялися на новий рівень. За Манифестом від 17 жовтня 1905 року робітники могли створювати профспілки, а Тимчасові правила про товариства та спілки від 14 березня 1906 року передбачали створення профспілок без дозволу урядової влади. Але цей загальний принцип мав деякі обмеження: статут товариства треба було подавати на затвердження, заборонялося створення товариств, діяльність яких "порушувала громадський спокій і безпеку".

Селянство (сільські обивателі)

Найбільші зміни в розглядуваний період відбулися у правовому становищі селянства.

До реформи 1861 року правове становище селян України характеризується посиленням кріпосного гніту. Указами 1800, 1804, 1808, 1828 років завершується юридичне закріпачення селян України. Напередодні реформи 1861 року в руках поміщиків зосереджувалося понад 70 відсотків усієї землі та біля 60 відсотків загальної чисельності селян. Селяни поділялися на дві великі групи: кріпосні та державні селяни. Незначну групу складали удільні селяни.

Кріпосні селяни

Те, що в ХVІІІ ст., після указу Катерини ІІ 1783 року, з юридичного погляду було прикріпленням селянина до землі, яку він не мав права залишити, в ХІХ ст. обернулося на повне рабство. Селянин перетворився на об'єкт, на повну власність поміщика, з ним останній міг робити все, що йому заманеться: перевести на інше місце, продати разом з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти, подарувати, заслати в Сибір.

Поміщик був суддею кріпака і навіть міг розглядати справи між кріпаками і сторонніми особами. Поміщики мали право карати своїх селян різками, а деякі з них мали свої в'язниці. Пан вершив життя і смерть кріпака.

Переважаючою формою експлуатації кріпосних селян була панщина. Офіційно панщина обмежувалася трьома днями на тиждень. Проте поміщики вдавалися до урочної системи, тобто давали селянину такі завдання, які не під силу було виконати за три дні. На Лівобережній Україні панщина становила 3—4 дні на тиждень, а на Правобережній доходила до 6 днів. У Південній Україні, де кріпацтво було введено пізніше і сільське господарство будувалося на вільнонайманій праці, панщина не перевищувала два дні на тиждень.

Щоб ще більше закабалити селян, поміщики переводили їх на місячину, поселяли в бараках, змушували виконувати безперервну панщину і платили їм лише місячним пайком і одягом.

Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами, селяни мусили возити поміщикам дрова з лісу, прокладати та ремонтувати шляхи, мости, збирати ягоди, гриби тощо. Надзвичайно тяжким видом панщини була праця на поміщицьких промислових підприємствах, Крім того, кріпаки мали сплачувати податки державі.

Царський уряд розумів, що селянам тяжко нести такий тягар кріпосницького гніту, і щоб якимось покращити їхнє становище в 1847—1848 роках він проводить інвентарну реформу. Тут, у Правобережній Україні, кріпосницький гніт був найтяжчим. Згідно з "Інвентарними правилами" в Київській, Волинській та Подільській губерніях було введено "інвентарі" - описи поміщицьких маєтків. На основі інвентарів були визначені розміри земельних наділів кріпаків і встановлювалися розміри панщини та інші повинності. Земля, якою користувалися селяни, залишалася в їхньому вічному користуванні, панщина встановлювалася в розмірі трьох днів для чоловіка і одного дня для жінки. Всі інші види повинностей скасовувалися. Заборонялося використовувати жінок на тяжкій праці. Обмежувалася сваволя поміщиків щодо шлюбу селян, здачі в рекрути, відправки в Сибір.

"Інвентарні правила" внесли певний контроль за діяльністю поміщиків, визначили межу поміщицької влади. Та вже у грудні 1848 року були зроблені доповнення до цих правил, які звели нанівець все, проголошене реформою.

Державні селяни

Державні селяни складали другу значну частину українського селянства. На Лівобережжі державними селянами були близько 50 відсотків, на Правобережжі — 13, на Півдні України — 37 відсотків.

Основною формою експлуатації державних селян була грошова рента та податки державі, розмір яких постійно зростає. Незважаючи на це, їхнє правове становище було кращим, ніж становище кріпаків. Державні селяни були особисто вільними, користувалися казенною землею.

Важким тягарем лягло на них рішення про створення військових поселень, які формувалися здебільшого в Україні. Олександр І мав намір організувати військові поселення ще в 1810 р. За його задумами, у цих поселеннях військова служба поєднувалася з працею в сільському господарстві, що мало скоротити видатки на утримання армії. У 1817 році одинадцять кавалерійських і три піхотних полки у формі військових поселень були розміщені у Харківській, Катеринославській та Херсонській губерніях. У 1819 році на Півдні України у військові поселення було перетворено 250 сіл, в яких проживало до двадцяти тисяч селян.

Державні селяни набували статусу військових поселенців, їхнє життя жорстоко регламентувалося. У військових поселеннях муштра поєднувалася з роботою на землі. Усе життя селянина тут було під доглядом військового начальства. Кожен крок поселенця був регламентований. За найменшу провину поселенців жорстоко карали.

Для військових поселень будувалися нові села за єдиним зразком. Усі жителі поселень вважалися військовими людьми і підкорялися військовим законам. Це однаковою мірою стосувалося як чоловіків, так і жінок. Усе населення поселень поділялося на господарів і не господарів, дітей, не поселених людей, інвалідів, тих, хто перебував на дійсній службі, резервістів та кантоністів в.

Військові поселення поділялися на полкові округи, кожний з яких мав 7 тис. осіб чоловічої статі. Пізніше цю цифру було збільшено до 10 тис. Південноукраїнські військові поселення поділялися на дванадцять округів, до кожного з яких входили три волості. Волость, яку очолював волосний командир, у середньому мала десять поселень. На чолі полкового округу стояв полковий комендант з полковим комітетом і полковим управлінням. Полковий комітет стежив за станом сільськогосподарського виробництва у своєму окрузі та здійснював нагляд за поселенцями. Окрему групу поселенців становили кантоністи. До неї входили хлопчики та юнаки віком від 7 до 18 років. Вони поділялися на три групи: малі — від 7 до 10 років, середні — від 10 до 14 і старші — до 18 років. Після досягнення 18 років кантоністів переводили до військових частин, де вони проходили військову службу до 45 років. Після 45 років вони займалися вже лише сільським господарством.

Організація сім'ї також перебувала під наглядом військових. Навіть укладання шлюбу відбувалося за наказом начальства. У деяких полках вписували в картки імена дівчат і кидали їх у шапку, а імена юнаків — в іншу. Батальйонний командир витягав одну картку з однієї шапки та другу — з іншої. Таким чином підбиралася пара молодих людей.

Формально поселенці повинні були працювати три дні на державу, а три дні на себе, та насправді вони працювали на державу протягом усього тижня.

У 1837—1841 роках міністр державних маєтностей граф Кисельов провів реформу управління державними селянами. За реформою ці селяни одержали право обирати органи самоврядування на рівні села та волості. Реформа дещо полегшила становище державних селян. Так, збільшилися їхні земельні наділи, державний податок змінювався на поземельний промисловий податок, у майбутньому заборонялося віддавати державні землі в оренду.

Правове становище селян України після реформи 1861 року

Головні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 року та в "Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності". За цими документами селяни ставали особисто вільними, проте право власності на землю лишалося за поміщиками. В користуванні селян залишалася садиба і польовий наділ, за які вони мусили відбувати панщину або платити оброк. Таке становище вважалося тимчасовим. Між поміщиками і селянами укладалася угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами. На складання і введення в дію уставних грамот відводилося два роки. Для розв'язання різних спірних питань створювалися "губернські в селянських справах присутствія" та інститут мирових посередників, які формувалися з дворянства.

На кріпосних селян поширювалися економічні права, котрі визнавалися за вільними особами, — вони могли купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами, заводити підприємства тощо. Крім цього, селяни отримали право сходитись на зборах і утворювати на три роки органи селянського самоврядування.

За селянами закріплювалися також права у сфері судочинства — вони могли подавати позови і відповідати в суді, виступати як представники сторін.

Кріпосницький характер реформи проявився в Положенні про умови виходу селянина за викуп. Було встановлено, що присадибну ділянку селянин мав право викупити в будь-який час; польові ж наділи за згодою поміщика могли перейти у масність селян навіть проти бажання громади. Якщо поміщик бажав продати польовий наділ селянинові, останній не мав права відмовитись від його купівлі.

Порядок і правила викупу операції означали фактично викуп не землі, а особи селянина. За основу визначення розміру викупу бралися не продажна ціна землі, а розмір грошових повинностей, які сплачувалися селянами.

Вийти з громади селянин міг, лише викупивши наділ повністю. Тільки після цього він міг скористатися більшою частиною особистих прав, які надавалися реформою.

Умови виходу з кріпосної залежності дворових людей були регламентовані Положенням про устрій цієї верстви суспільства. Як правило, дворові селяни польовими і присадибними ділянками не наділялися. За надану їм особисту волю вони були зобов'язані протягом двох років сумлінно працювати на своїх панів або сплачувати оброк. Поміщик міг позбутися дворових селян достроково і навіть всупереч їхньому бажанню. По закінченні дворічного терміну дворові селяни відпускалися на волю без права одержання земельного наділу і взагалі без будь-якої винагороди.

Фабричні селяни, що відбували панщину на поміщицьких підприємствах з моменту укладання уставної грамоти, але не пізніше ніж через два роки після реформи, переводилися на оброк. Дореформені наділи і присадибні ділянки вони могли викупити на тих же умовах, що й інші групи селян. Якщо ж фабричні селяни не мали наділів, вони звільнялися від кріпосної залежності на умовах дворових людей.

Основні положення реформи розповсюджувалися також на удільних та державних селян. За Положенням від 26 червня 1863 року усі удільні селяни протягом двох років переводилися до розряду селян-власників.

Закони, що стосувалися державних селян, були видані 18 січня та 24 листопада 1866 року. За першим з них селяни вилучалися з-під юрисдикції Міністерства державного майна і підпорядковувалися в адміністративному відношенні загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам,

створеним згідно з реформою 1861 року. За другим законом, який визначав порядок поземельного устрою державних селян, за ними закріпилися, головним чином, ті землі, які раніше знаходилися в їхньому користуванні, але не більше 8 десятин на ревізку душу в малоземельних і 15 десятин — у багатоземельних районах.

У Правобережній Україні вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів. Селяни Лівобережжя та Півдня України були переведені на обов'язковий викуп лише законом 1886 року. Після викупу вони ставали селянами-власниками.

Реформа 1861 року дала поштовх соціальній диференціації селянства, створенню сільської буржуазії. Цей процес посилювався після проведення столипінської аграрної реформи. Її юридичною основою став указ від 9 листопада 1906 року (підтверджений законом 14 червня 1910 року) "Про доповнення деяких постанов діючого закону відносно селянського землеволодіння та землекористування". Змістом реформи було прискорення руйнації сільської громади, зміцнення приватної власності на землю, ліквідація обмежень у відчуженні надільних земель.

У результаті аграрної реформи у Правобережній Україні, на її Півдні та на Полтавщині майже вся земля, якою користувалося селянство, перейшла в його приватну власність.

Складовою аграрної реформи була політика переселення селян. За період з 1906 по 1912 рік тільки в Сибір з України виїхало майже 1 млн. селян.

Столипінська аграрна реформа сприяла розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. В результаті її проведення більшу частину селянства України стали складати заможні селяни (фермери), які застосовували в своїх господарствах найману працю.

Козацтво

В XIX ст. завершилось розшарування українського козацтва. В 1835 році за бунчуковими та військовими товаришами були визнані дворянські права.

Головна маса козацтва не дістала дворянських прав і створила окремих стан, який зайняв місце між дворянством і селянством. Козаки зберегли ряд привілеїв, які були закріплені в Зводі законів Російської імперії. Головним завоюванням козаків було те, що вони залишалися особисто вільними.

Майнове зубожіння змусило частину козаків найматися на роботу до поміщиків, виконувати на них різні повинності, відбувати панщину, але оскільки вони не були кріпаками, то могли в будь-яку мить покинути пана. Протягом першої половини XIX ст. поміщики добивалися від уряду прийняття акта, який би зрівняв рядове козацтво з кріпаками. Але козакам вдалося відстояти свої права та привілеї.

У такому вигляді козацтво як окремих стан проіснувало до 1917 року.

8.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Імперська політика визначала систему державного управління та зміни, які відбувалися в ній протягом XIX—початку XX ст. Так, тенденція зміцнення поліцейсько-бюрократичної системи привела до ліквідації навіть згадки про автономію України. Здійснюючи стосовно до неї дискримінаційну політику, самодержавство насаджувало в органах управління та самоврядування на території України чиновників великоруського походження. В той же час в апарат місцевого управління, поліції, суд входили і представники українського дворянства. Досить часто вони займали провідні посади в апараті вищих органів влади, тим самим продовжуючи традиції, започатковані ще Петром I. Представники торговельної та підприємницької верхівки допускалися лише до участі в органах управління містами.

Введений в Україні механізм політичного управління було побудовано таким чином, щоб максимально забезпечити впровадження в життя імперської політики відносно інших народів.

У першій половині XIX ст. було завершено перетворення намісництва губернії та створення місцевого апарату управління на зразок губерній центральної Росії. Намісництва були ліквідовані відповідно до указу Павла I "Про новий поділ держави на губернії" від 12 грудня 1796 року. В 1803 році кількість українських губерній виросла до дев'яти. Це були такі губернії: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 року—Харківська), Таврійська, Херсонська та Чернігівська. Територія кожної губернії, за винятком Криму, поділялася на повіти. Частина губерній об'єднувалася в генерал-губернаторства. Їхнє утворення характеризувалося частими змінами адміністративно-територіального складу. В 1801 році Київська губернія входила в одне генерал-губернаторство з Мінською губернією; Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії склали Малоросійське генерал-губернаторство. В 1832 році з Волинської, Київської, Подільської губерній було створене єдине Київське генерал-губернаторство. В 1803 році в одне генерал-губернаторство ввійшли Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії. В 1812 році ці губернії разом з Бессарабською областю склали Новоросійське генерал-губернаторство. В 1835 році були створені Полтавське, Харківське і Чернігівське генерал-губернаторства.

У першій половині XIX ст. самодержавство продовжувало проводити в Україні перебудову системи управління за російським зразком. У царських указах підкреслювалася обов'язковість для губерній України загальнодержавного управління і загального з іншими губерніями імперії їхнього правового становища.

Центральне управління Україною здійснювали безпосередньо імператор і створені в 1802—1811 роках міністерство внутрішніх справ і ті галузеві міністерства, які мали свої органи в системі місцевого управління України. Адміністративний апарат на місцях очолювався в кожному генерал-губернаторстві відповідно генерал-губернатором, а в губерніях був репрезентований губернаторами і адміністративно-поліцейськими

губернськими установами. Генерал-губернаторами і губернаторами в Україні, як правило, були вищі військові чини.

Система губернського управління складалася з губернатора, губернського правління та губернських установ галузевого управління — казенної палати, рекрутського присутствія, присутствія поліції, суду та інших органів, підпорядкованих губернатору.

Губернське державне управління здійснювалось при участі станових органів — дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства.

У підпорядкуванні губернського апарату знаходився повітовий апарат управління. Він був створений у першій половині XIX ст. по всій Україні, за винятком Криму. Система повітового управління, головну роль в якій відіграв земський суд, включала повітове казначейство і митні установи, повітове правління державних маєностей та ін. Земський суд був одночасно адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку і здійснював правосуддя. Система повітових установ увінчувалась повітовим предводителем дворянства і повітовими дворянськими зборами, які вибирали чиновників на деякі адміністративні та судові посади.

Треба підкреслити, що в XIX — на початку XX ст. самодержавство репрезентувало собою диктатуру дворянства всіх національностей. Проводячи політику зміцнення влади адміністративно-поліцейських органів, царат розширював компетенцію головних посадових осіб у системі місцевого управління — генерал-губернаторів і губернаторів. У другій половині XIX ст. їхня компетенція розширилася за рахунок надання їм особливих і надзвичайних повноважень. Прикладом може бути Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою 1881 року, яке надало генерал-губернаторам право проголошення місцевості у стані посиленої охорони. В такій місцевості поліція і жандармерія отримали право арешту підозрілих осіб і проведення обшуку в будь-який час і в будь-якому місці.

Значні зміни в системі управління відбулися після проведення реформ 60—70-х років. Головним їхнім результатом було введення органів місцевого самоврядування. Так, селянська реформа 1861 року ввела громадське селянське управління. Земська 1864 року і міська 1870 року реформи утворили всестанові органи земського і, відповідно, городского управління в повітах, губерніях, містах.

Органами селянського управління були сільський схід та обраний ним сільський староста, а також збирач податків, доглядачі хлібних магазинів, училищ та лікарень, сільські писарі. Компетенція сільського сходу була обмеженою. Він вибирав сільську адміністрацію, розглядав сімейні суперечки, розподіляв і перерозподіляв землі в сільській громаді і т. ін. В обов'язки сільського старости входили скликання та розпуск сходів, виконання їхніх рішень, розпоряджень волосного управління, нагляд за станом шляхів, мостів. Органи волосного управління склалися з волосного сходу, волосного старшини і волосного селянського суду. Волосний схід обирав посадових осіб сходу, розподіляв грошові оброки і повинності.

Сільські і волосні органи самоуправління були підпорядковані не тільки системі державних органів управління селянами — мировим посередникам, повітовим мировим з'їздам і губернським у селянських справах присутствієм, але й поміщикам. Так, право скликання сільського сходу належало і мировому посереднику, і місцевому поміщику.

Земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській), у Правобережній Україні земства були введені тільки в 1912 році.

Відповідно до реформи в губерніях і повітах створювались виборні земські установи, які склалися з земських зборів і земської управи як виконавчого органу. Члени повітових земських зборів обиралися на трьох виборчих з'їздах: повітових землевласників, міських виборців і виборців від сільських громад. У результаті перших виборів у повітові земства Лівобережної України дворяни склали 41,7 відсотка в числі обраних, духовенство — 6,5, купці — 10,4, селяни — 38,4 відсотка. Губернські земські збори формувались шляхом виборів їхніми повітовими земськими зборами із свого складу.

Земства не мали виконавчої влади і в більшості своїй постанови могли провести в життя тільки через адміністративно-поліцейські органи. Сфера діяльності нових органів всестанового самоврядування була обмежена господарсько-культурними справами: освітою, охороною здоров'я, торгівлею, будівництвом та ін.

Аналогічний зміст мала міська реформа 1870 року. Спочатку її дія була поширена на Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. На інші міста України "Міське положення" поширюється в кінці 70-х років. Відповідно до реформи в містах України створюються органи міського самоврядування — міські думи і міські управи. Члени міської думи (гласні) вибиралися на зборах міст. Міська дума вибирала міську управу в складі голови і не менш як двох членів. По своїй компетенції міське самоврядування майже не відрізнялось від земського.

Початок новим змінам в державному ладі Російської імперії поклала буржуазно-демократична революція 1905—1907 років. Реформи, проведені царом за період з 17 жовтня 1905 року до кінця квітня 1906 року, мали вимушений характер, оскільки потрібно було негайно погасити соціальний вибух. 6 серпня 1905 року проголошується маніфест: "Про затвердження Державної думи" і приймається Положення про вибори в Державну думу. Закон від 6 серпня 1905 року про вибори у першу думу реалізовано не було, оскільки він був бойкотований більшовицькими організаціями.

Маніфест декларував створення Державної думи як законодавчого органу на основі загального виборчого права, а також введення громадянських свобод. З часом, в умовах спаду революції, приймається

ряд актів, які обмежують положення маніфесту. Серед них Закон про вибори Державної думи від 11 грудня 1905 року, Положення про Державну думу від 23 лютого 1906 року, Положення про Державну раду від 24 лютого 1906 року. Основні закони Російської імперії від 23 квітня 1906 року.

Вибори до першої Державної думи відбувалися в умовах військових репресій, арештів. Ліві партії знову бойкотували вибори. Від України до думи було обрано 102 депутати з 448.

У першій Думі була створена Українська парламентська громада, в яку ввійшли 45 депутатів. Громада мала свій друкований орган — "Украинский вестник". Її політичною платформою була автономія України.

У другій Державній думі також була українська громада, що мала 47 членів і видавала часопис — "Рідна справа — вісті з думи". Громада домогалась автономії України, місцевого самоврядування, української мови у школі, суді та Церкві. Для того, щоб мати підготовлених педагогів, громада вимагала створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах.

Новий виборчий закон від 3 червня 1907 року називали державним переворотом. Він надав пільги великим землевласникам і зменшив число депутатів від селян та робітників. У Полтавській губернії, наприклад, на 117 вибраних великих землевласників селян було тільки 38. Незважаючи на це, українське питання досить гостро стояло в третій Державній думі. У 1908 році 37 депутатів внесли проект про українську мову навчання у початкових школах, В 1909 році було поставлене питання про українську мову в судах України. У 1913 році ряд депутатів звертав увагу на свавілля адміністрації в Україні. Але з жодного з цих питань третя дума не прийняла рішення. Внаслідок нового виборчого закону селянство України було позбавлене права посилати представників у четверту Державну думу. Не було вже й української громади, а тому для запровадження української мови в школах України в думі не було більшості, в той час коли навіть малі народи Кавказу отримали рідну мову навчання в школах.

Отже, "українське питання" в думах ще раз показало реакційний шовіністичний характер політичного строю Росії. Про яку автономію на початку ХХ ст. можна було говорити, якщо навіть назви "Україна" та "український народ" були офіційно заборонені.

8.4. СУД І ПРОЦЕС

Дореформені суди

На початку ХІХ ст. судова система в Україні не була єдиною. В Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях судова система була приведена у відповідність до судової системи Росії. До складу судової системи в цих губерніях входили губернські суди (палата кримінального і палата цивільного суду), які були другою і апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня. Над становими були совісні і надворні суди, які були створені на рівні губерній.

Голови палат цивільного і кримінального суду призначалися. Палата кримінального суду розглядала в першій інстанції справи про посадові злочини, пожежі, порубки лісу та ін. Палата цивільного суду — справи про нерухоме майно в різних губерніях, спори про власність у містах.

Совісні суди розглядали "колдовські" справи і справи про злочини божевільних та неповнолітніх, а із цивільних справ—майнові суперечки між родичами. Рішення совісного суду не мали примусової сили і були розраховані на виконання на основі примирення сторін. Надворні суди не були обов'язковими для кожної губернії. Вони розглядали кримінальні і цивільні справи осіб, стану належність яких було важко визначити, а також справи чиновників і військовослужбовців, що тимчасово знаходилися в тому чи іншому місті в справах служби. Необхідність і склад цього суду визначалися губернатором.

Судами першої інстанції були земські суди в повітах (для дворян і селян), а в містах—магістрати і ратуші (для купців і міщан). В Одесі в 1808 році був створений комерційний суд.

Земські суди розглядали цивільні і кримінальні справи, проводили слідство і здійснювали виконання рішень та вироків.

У правобережних губерніях, а також Полтавській і Чернігівській структура судової системи була іншою. Так, судову систему в Волинській, Київській і Подільській губерніях очолював Головний суд, який являвся апеляційною інстанцією для нижче-стоячих судів — повітових, підкоморських, магістратських і ратушних судів. Він складався з двох департаментів - цивільних і кримінальних справ. Департаменти проводили як роздільні засідання, так і об'єднані. На вирокі і рішення Головного суду апеляції та скарги подавались у Сенат. Повітовий суд був становим судом для дворян і селян. До його складу входили голова (суддя), два підсудки (асесори), нотар (писар). У розпорядженні повітового суду знаходилося четверо возних, у компетенцію яких входили за дорученням суду розгляд справ про потрави, порубки лісу, оцінка і стягнення нанесених збитків. Підкоморський суд — становий суд першої інстанції в земельних справах. Компетенцією підкоморських судів був розгляд земельних спорів. До їхнього складу входили підкоморій, комірник і возний.

У містах судовими органами були магістрати і ратуші. Магістрати склались, як правило, з двох голів і чотирьох ратманів, які вибиралися міським населенням. Апеляційною інстанцією для міських судів був також Головний суд. При магістратах функціонували совісні суди. Магістрат розглядав цивільні та кримінальні справи жителів міста.

Відповідно до ІІІ Статуту Великого князівства Литовського виконання судових вироків було покладено в повітах—на повітові суди, в містах - на міські. В1812 році було введено єдиний по всій імперії порядок виконання судових вироків: вони були передані в містах — міській поліції, в повітах—нижнім земським судам.

Судова система Лівобережної України за місцевими особливостями була подібна до судової системи Правобережної України. Головною судовою інстанцією тут був Генеральний суд, який мав таку ж компетенцію, як і Головний суд на Правобережжі. Генеральний суд складався з двох департаментів, які були укомплектовані генеральним суддею, двома ратниками (призначалися урядом) і п'ятьма засідателями (вибиралися від дворян кожні три роки).

Діяльність всіх судів в Україні була підконтрольна губернаторам. Вищою судовою інстанцією був Сенат.

Протягом 30-х років XIX ст. ліквідуються місцеві особливості судової системи України. В 1832—1834 роках були скасовані підкоморські і міські суди.

Генеральний і Головний суди були перетворені в палати кримінального і цивільного судів, голови яких призначалися імператором з подання міністра юстиції, а радники призначалися міністром юстиції.

На початку 30-х років, після ліквідації дії магдебурзького права в містах Правобережної України, її судова система була приведена у відповідність до судової системи Великої Росії. Відмінність залишалася тільки в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії обиралися. Царськими актами 1828 і 1829 років у судах Київської, Волинської і Подільської губерній була введена російська мова судочинства.

У 1840 році на Правобережжі та в 1842 році на Лівобережжі була призупинена дія місцевого права. В 40-х роках судова система України була приведена у відповідність до загальноросійської. Вона була доповнена волосним судом, який складався з двох інстанцій: сільської і волосної розправ. Цей суд розглядав справи державних селян.

Підсудність суду сільської розправи складали цивільні справи в позовах на суму до 5 крб. та дрібні кримінальні справи. Волосній розправі були підсудні цивільні справи з вартістю позову до 15 крб. і кримінальні справи, покарання за які не перевищувало 3 крб. штрафу, семи діб арешту або покарання різками до тридцяти ударів. справи в цих судах розглядалися на підставі місцевих звичаїв.

Суди в Україні після судової реформи 1864 року

Судова реформа була найбільш радикальною, новаторською і технічно досконалою з усіх реформ другої половини XIX ст. За історичним значенням її можна порівняти хіба що з скасуванням кріпосного права. Хоча цивільне і кримінальне право не реформувалося, нова і інституційна і процесуальна структура системи судочинства являла собою розрив з попередньою правовою традицією, а також приклад творчої адаптації досягнень юриспруденції і судової практики західноєвропейських країн, головним чином Франції та Великобританії. Судові статuti, обнародувані 20 листопада 1864 року, і нове процесуальне цивільне і кримінальне законодавство ввели систему незалежних судів, де засідали професійно підготовлені судді. Суди були відокремлені від адміністрації і навіть за імператором залишалось тільки право помилювання. Публічність і гласність судових засідань, принцип змагальності сторін, введення суду присяжних і адвокатури — все це створило важливі гарантії демократичних судових процесів. Була також проведена реорганізація прокуратури та введена адвокатура.

Ефективність судової реформи значно зменшувалась тим, що вона зберегла інститут станових судів для іногородців, комерційні суди, а також суди військові і духовні. Реформа містила багаторазові застереження та обмеження. Незважаючи на це, царизм проводив судову реформу дуже повільно, особливо в Україні.

Відповідно до реформи в Україні передбачалося створення загальних судів. Останні були створені тільки в Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. В інших губерніях України було дозволено створення лише місцевих судів, та й то через декілька років після оголошення змісту реформи, наприклад, у Чернігівській губернії — з 1869 року, в Київській і Подільській — з 1871 року. При цьому склад місцевих судів у Київській, Волинській і Подільській губерніях не обирався, а призначався міністром юстиції.

Особливістю проведення судової реформи в Україні було те, що вона відбувалась тут майже паралельно з введенням у дію законів, які обмежували або скасовували значну частину її прогресивних положень. У післяреформені роки в судову реформу було внесено більш ніж 700 змін та поправок. Суд присяжних був позбавлений розгляду справ про пресу і політичні злочини. Частина друга Положення про земських дільничних начальників ліквідувала інститут мирових суддів. У сільській місцевості цим займалися земські начальники, в містах — міські судді, в повітах — повітові члени окружних судів. На початку XX ст. витрати на утримання судової системи значно збільшуються. Штати окружних судів і судових палат доповнюються новими судовими і слідчими посадами. З 1906 року в Україні почали діяти воєнно-польові суди, введення яких було вимушеним кроком держави у відповідь на терор лівацьких організацій. Тільки за вісім місяців з серпня 1906 року цими судами було винесено 1100 смертних вироків.

Наступні зміни в судову систему вносяться в роки першої світової війни. Воєнно-судовий устав було доповнено розділом "Про суд у воєнний час", в якому говорилося, що в районі воєнних дій і в місцевостях, переведених на воєнний стан, воєнно-судова влада належить воєнним судам. При надзвичайних обставинах у районах воєнних дій і місцевостях, де вводився воєнний стан, запроваджувались воєнно-польові суди. В Положенні про них повністю відтворені норми Положення про воєнно-польові суди 1906 року.

8.5. ПРАВОВА СИСТЕМА

Правовим актам України поталанило більше, ніж державним інститутам. Якщо останні були повністю ліквідовані в кінці XVIII ст., то III Статут Великого князівства Литовського, магдебурзьке і місцеве звичаєве право продовжували діяти в Полтавській, Волинській, Київській і Подільській губерніях. У той же час

царизм намагається поширити на українській землі загальноросійське законодавство. Для цього була використана кодифікація права, що розпочалася в Російській імперії на початку XIX ст.

Кодифікація права

Загальне керівництво кодифікаційними роботами здійснював тоді М. Сперанський. Українську кодифікаційну комісію очолював граф П. Завадський. Використання III Статуту 1588 року було підтримано виданням у Петербурзі в 1810 році на російській мові покажчика до нього під назвою "Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей коронных и литовских провинций". У 1811 році було надруковано текст III Статуту на російській і польській мовах. Той факт, що переклад здійснювався за польським виданням 1786 року, говорив, що в Російській імперії не знали або не хотіли знати походження Статуту як пам'ятки права литовського, українського і білоруського народів і аж ніяк не польського. Цей текст Статуту і був чинним джерелом права до розповсюдження на Україну законів Російської імперії. Що ж до джерел магдебурзького права, то їхня доля була вирішена указами Сенату про припинення дії цього права в Україні, за винятком Києва, в 1827 році, а через вісім років і в Києві.

Визначена урядом програма роботи кодифікаційної комісії ("Комиссии составления законов") передбачала кодифікацію загальноімперського і місцевого права. Офіційним приводом для кодифікації місцевого права була необхідність систематизації норм, що діяли в Україні.

Рішення цієї проблеми було покладено на три експедиції кодифікаційної комісії. Перша експедиція працювала над кодифікацією основ права Російської імперії в цілому; друга — над кодифікацією права окремих місцевостей; третя — редагувала розроблені проекти кодексів.

Над кодифікацією права України в складі другої експедиції з 1804 по 1808 рік працювали дві групи. Перша, яку очолював А. Повстанський, розробляла право Правобережжя (Волинської, Київської і Подільської губерній), друга, під керівництвом Ф. Давидовича, — Лівобережжя (Полтавської і Чернігівської губерній). Завданнями кодифікації було приведення місцевих норм у відповідність до загальноімперського законодавства, а також складання зводів (статутів) для лівобережних і правобережних губерній, в яких зберігались би тільки ті відмінності, необхідності яких визначалась місцевими особливостями.

Підсумком роботи групи А. Повстанського був проект під назвою "Свод местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши". Група Ф. Давидовича підготувала "Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии" ("Собрание малороссийских прав").

Ці проекти були результатом першого етапу роботи експедиції. Вони містили чинні в Україні норми. Майже все "Собрание малороссийских прав" споряджено покажчиком джерел. Із 1255 статей 515 мають посилання на III Статут, 457 — на Саксонське зерцало, 224 — на хелмське, 58 - на магдебурзьке право, всі інші на правовий звичай. Фактично "Собрание малороссийских прав" — це перший проект цивільного кодексу України. В ньому ми бачимо норми права, які діяли в Полтавській і Чернігівській губерніях на початку XIX ст. Проект складався з 3 частин, 5 книг, 42 розділів, 1377 параграфів (статей). Його не було офіційно затверджено, але він широко використовувався практиками.

У 1809 році кодифікаційну комісію було поділено на 6 відділів. Останньому (шостому) було доручено складання зводів законів для українських губерній. З початком російсько-французької війни кодифікаційні роботи були призупинені.

У 1826 році Комісія складання законів була перетворена в другий відділ царської канцелярії, і роботу з кодифікації права було поновлено. Керівництво кодифікаційними роботами було знову покладено на М. Сперанського. Результатом кодифікаційних робіт стало підготовлене в 1830 році "Повне зібрання законів Російської імперії" і "Звід законів Російської імперії" (1833 року).

В той же час в 1830—1833 роках спеціальною групою у складі другого відділу під керівництвом І. Данилевича було підготовлено "Звід місцевих законів західних губерній" (Правобережжя України і Білорусії). У 1838 році проект Зводу було затверджено Державною радою. За змістом це був збірник матеріального і процесуального права, який складався з трьох частин. Перша частина була зосереджена в двох книгах і мала 196 статей, в яких розглядалися, головним чином, питання правоздатності осіб різних станів. Друга частина в складі п'яти книг включала 947 статей і мала регулювати право власності, зобов'язувальне і сімейне право. Третя частина складалася з трьох книг і включала 896 статей. Вони визначали порядок проведення цивільного судового процесу.

Аналіз проекту Зводу показує, що законодавець намагається витіснити місцеве законодавство нормами загальноросійського права. Звід побудовано таким чином, що російське законодавство виступає в ньому джерелом права, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини, а місцеве право — як таке, що регулює окремі правовідносини. Ця мета досягається шляхом повної ідентичності системи законів Російської імперії і "Зводу місцевих законів західних губерній". Після затвердження Звід планувалося ввести в дію у Правобережній Україні, але на цей час перемагає тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, в якому не було місця для місцевих законів. У 1840—1841 роках на Україну розповсюджується загальноросійське цивільне і кримінальне законодавство. В Правобережній Україні місцеве право було скасоване беззастережно. В Полтавській і Чернігівській губерніях указом від 15 квітня 1842 року вводиться загальноімперське законодавство з судочинства. При підготовці другого видання Зводу законів Російської імперії в 1842 році в 10-й том було внесено ряд норм зі "Зводу місцевих законів західних губерній"

(головним чином, це були норми III Статуту 1588 року) для їхнього застосування в Полтавській і Чернігівській губерніях. Таких норм налічувалося 53 з 3979. Вони регулювали спадкові і сімейні відносини.

Цивільне право

Головними джерелами цивільного права були 10-й том Зводу законів Російської імперії, а також частина перша "Сільського судового уставу" 1839 року. 10-й том Зводу складався з чотирьох книг. У першій книзі регламентувались норми сімейного права, в другій, третій та четвертій — норми цивільного права. Книга друга містила норми, які регулювали право власності і володіння, та частково норми зобов'язувального права. В третій книзі було зосереджено спадкове і зобов'язувальне право. Норми четвертої книги регулювали порядок складання, здійснення, виконання, забезпечення і припинення договорів.

Інститут права власності містив поняття цього права, види власності, кваліфікацію його об'єктів і суб'єктів, види обмежень права власності та його захисту, а також поняття і зміст права володіння і форми його захисту. Поняття права власності дається вперше в російському праві. Воно визначалося як право володіти, користуватись і розпоряджатись майном вічно і потомствено.

У зобов'язувальному праві регламентувалися загальні вимоги до змісту договорів і види договорів. У першій половині XIX ст. деяка своєрідність у договірних відносинах в Україні полягала у наданні власникам вотчин права продавати їх у випадку, коли вони силою договору чи судового рішення знаходяться у тимчасовому володінні третіх осіб.

У спадковому праві чітко проводилася ідея забезпечення матеріальних інтересів спадкоємців з виключними правами людини.

Цивільно-правові норми "Сільського судового уставу" мали спільний з нормами Зводу характер, але їхнє застосування було обмежене підсудністю справ, з більшої частини яких позови не перевищували 15 крб.

Після звільнення селян від кріпосної залежності поширилося коло суб'єктів застосування цивільного права, оскільки селяни були виключені з переліку об'єктів власності. В законах про стани були перелічені надані їм особисті та майнові права. Проте селяни не могли вільно розпоряджатися земельними наділами. Більшість угод, пов'язаних із землею, укладалися лише з дозволу сільської громади.

Зобов'язувальне право після реформи базувалося на принципі договірної свободи, але цей демократичний принцип не завжди здійснювався на практиці.

Бурхливий розвиток підприємницької діяльності, ріст промислового виробництва визвали необхідність у законах, націлених на регулювання трудових відносин. У 80-х роках XIX ст. приймається пакет законів, які отримали назву фабрично-заводського законодавства. Найважливіші зник "О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах" від 1 червня 1882 року; "О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах" від 3 червня 1885 року; "О надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих" від 3 червня 1886 року (відомий як закон про штрафи). В Україні останній закон було введено в Волинській, Київській, Подільській, Харківській і Херсонській губерніях лише через сім років після прийняття — в 1894 році. На Полтавську, Таврійську і Чернігівську губернії цей закон поширюється ще пізніше. Треба підкреслити, що застосування фабричних законів передбачалося тільки на приватних підприємствах.

На початку XX ст. приймається ряд нормативних актів, які посилюють охорону приватної власності, покращують для дворян умови кредиту та продажу ними земель, розширюють права власників в сфері промислового та фінансового підприємництва. Столипінське аграрне законодавство змінило правове становище селянської земельної власності. Відтепер селянам дозволялося без перешкод виходити з громади, була розширена їхня цивільна правоздатність. В цей же час збільшується кількість актів, які відображали політику сприяння утворенню монополістичних об'єднань, розвитку акціонерної, промислової і банківської справи.

Кримінальне законодавство

Джерелами кримінального права в Україні на початку XIX ст. були III Статут та норми магдебурзького права, а з 1840 року — 13-й том Зводу законів Російської імперії та прийняте в 1845 році Уложення про покарання кримінальні та виправні. З погляду кодифікаційної техніки книга перша 15-го тому Зводу законів — Кримінальне уложення — була першим в історії Росії кодексом кримінального права, який складався з загальної і особливої частин, які поділялися на розділи, глави і статті. Всього в кодексі було 775 статей.

Злочин визначався як діяння, заборонене законом під страхом покарання. Відповідальність особи встановлювалась при наявності наміру чи необережності в її вчинках. Основою призначення покарань був становий принцип їхньої класифікації: для дворян, міщан і селян. Покарання призначались як судами, так і поліцією.

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року перевершувало за обсягом Кримінальне уложення втричі і налічувало 2224 статті. Злочин визначався як діяння, яке посягає на "недоторканність прав влади верховної і встановлених нею влад або ж на права і безпеку суспільства і приватних осіб". Проступок визначався як "порушення правил, призначених для охорони визначених законами прав громадської або особистої безпеки і користі". Злочини поділялися на тяжкі, звичайні і проступки. Було значно розширено перелік складів злочинів.

Уложення ввело нову систему покарань, яка складалася з покарань кримінальних та виправних, а всього — 35 видів покарань. Треба підкреслити досить гуманний характер покарань. Смертна кара призначалась тільки за державні та карантинні злочини.

Як джерело кримінального права використовувався також "Сільський судовий устав", відповідно до якого сільські і волосні розправи визначали такі покарання: штраф, взяття під варту, громадські роботи, покарання різками. Інтенсивно розвивалось кримінальне законодавство і в пореформений період. У 1866 і 1885 роках виходять друга та третя редакції "Уложення про покарання, в 1886 році — Військово-морський устав про покарання. В останнє десятиріччя XIX ст. був підготовлений новий кримінальний кодекс — Кримінальне уложення 1903 року, яке було підписане імператором, але повністю так і не ввійшло в дію. В 1906 році було введено в дію тільки розділ про державні злочини та деякі окремі статті "Кримінального уложення". Нове законодавство повністю базувалося на принципах буржуазного кримінального права.

Адміністративне законодавство

Ця галузь законодавства почала формуватися у другій половині XIX ст. У системі адміністративного законодавства центральне місце займало "Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою" 1881 року. На підставі цього "Положення" губернатори використовували такі види адміністративних стягнень, як штрафи, арешт, ув'язнення в тюрму або фортецю. До селян адміністративні стягнення в виді арешту застосовували земські начальники, посади яких були затверджені в 1889 році.

На початку XX століття адміністративне законодавство характеризувалось обмеженням прав особи. Громадські свободи, проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 року, з часом були обмежені тимчасовими правилами.

Тимчасові правила про пресу (від 24 листопада 1905 року, 18 березня і 26 квітня 1906 року) забороняли публікації, які загрожували безпеці держави, закликали до страйків на підприємствах та припинення занять в учбових закладах, до організації заборонених законом зібрань тощо.

Згідно з Тимчасовими правилами про товариства та спілки від 4 березня 1906 року заборонялися товариства, які мали мету, що суперечила громадській моралі, була заборонена кримінальним законом або загрожувала громадському спокою та безпеці.

Тимчасові правила про зібрання від 4 березня 1906 року практично виключали можливість проведення зібрань без дозволу поліції і присутності її представників, які в будь-яку мить могли їх припинити.

8.6. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І ПРАВО В ГАЛИЧИНІ, ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ І ЗАКАРПАТТІ

У першій половині XIX ст. західноукраїнські землі були найбільш відсталою окраїною Австрійської імперії. Основою економіки, як і раніше, тут залишалося сільське господарство. Промисловість краю знаходилася на мануфактурному рівні. Більшість мануфактур була власністю поміщиків і розміщалася в селах. Міста також мали аграрний характер і майже нічим не відрізнялися від сіл. У сільському господарстві продовжували панувати феодально-кріпосні відносини.

Національно-визвольний рух

Революційні події 1848 року, які привели до тимчасового падіння абсолютизму в Австрії, викликали зміни і на західноукраїнських землях. 27 березня 1848 року на Закарпатті було проголошено закон угорського сейму про ліквідацію кріпацтва і феодальних повинностей селян. 22 квітня 1848 року був опублікований патент імператора про скасування барщини в Галичині. На Буковину дію даного указу було розповсюджено тільки 9 серпня 1848 року.

Аграрна реформа 1848 року відкрила шлях для розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. Але намагання західноукраїнських поміщиків саботувати закон про ліквідацію кріпацтва викликали обурення населення. Центром національного руху, який був відгуком на це невдоволення селян, стала Східна Галичина. 2 травня 1848 року у Львові була створена перша українська політична організація — Головна Руська рада, яка стала офіційним представником українського населення Галичини в 1848-1851 роках.

Програма Головної Руської ради була досить обмеженою. Бона зводилася до вимоги культурно-національної автономії українського населення Галичини. До доробку Головної Руської ради слід віднести затвердження в жовтні 1848 року символів української державності: герба — золотого лева на блакитному полі і прапора — жовто-блакитного.

Український національно-визвольний рух зустрів вороже ставлення з боку Ради народової, створеної у Львові 13 квітня 1848 року. Остання була керівним органом польського національно-визвольного руху. Рада народова намагалася перетворити Галичину в польську автономну провінцію Австрійської держави.

На початку червня 1848 року в Празі відбувся Слов'янський з'їзд, на якому була зроблена спроба зближення українського і польського національно-визвольних рухів. Результатом відповідних переговорів стала угода під назвою "Вимоги українців в Галичині". В ньому вперше були викладені загальні вимоги українського і польського народів до австрійського парламенту. На 100 депутатських місць у Галичині було обрано 25 українців. 22 липня 1848 року відбулося відкриття парламенту. На засіданні рейхстагу розгорнулася гостра дискусія про умови скасування в Західній Україні кріпацтва. Парламент приймає закон про ліквідацію кріпацтва за викуп. Цим законом за селянами були визнані права громадян держави. Землі селянського користування проголошувались вільною власністю.

В інтересах поміщиків 4 березня 1849 року австрійський уряд відокремив Буковину від Галичини і проголосив її коронним краєм на чолі з президентом, який призначався австрійським імператором.

У квітні 1848 року була прийнята перша австрійська конституція, яка проголошувала деякі буржуазно-демократичні права і свободи громадян. Але після придушення революційного і національно-визвольного руху імператор "дарував" імперії 4 березня 1849 року нову, антидемократичну конституцію. Вона закріплювала створення централізованої держави, в якій влада зосереджувалась в руках імператора.

Для Галичини у вересні 1850 року, як і для інших австрійських провінцій, була видана крайова конституція. Але і загальнодержавна конституція 1849 року, і крайові конституції так і не були введені в дію. Патентом імператора від 31 грудня 1851 року вони були скасовані. В Австрії було відновлено абсолютизм.

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях відбувається процес зміцнення капіталістичних відносин.

В результаті згоди між австрійським урядом і угорськими панівними станами в 1867 році абсолютна Австрійська монархія перетворилася в дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію. Вона поділялася на дві частини: Угорщину — з Закарпаттям, Трансільванією та Хорватом-Славонією і Австрію — з Буковиною і Галичиною, Далмацією, Істрією, Крайною, Моравією, Сілезією, Трієстом та Чехією.

Західноукраїнські землі в складі Австро-Угорської імперії знаходилися в колоніальному становищі, були сільськогосподарським придатком її економіки. Сільським господарством тут займалися 94 відсотки населення. Тяжке економічне становище західноукраїнських земель викликало масову еміграцію. В пошуках землі та роботи українські селяни та робітники залишали рідні місця і їхали в Аргентину, Бразилію, Канаду, США та інші країни. На 1917 рік тільки на американський континент виїхало понад 400 тис. українців.

Жорстокий соціальний гніт посилювався національним гнобленням. Українці не мали можливості вчитися на рідній мові. На початку XX ст. читати і писати українською мовою могли тільки 7 відсотків чоловіків і 4 відсотки жінок.

Реакційна політика полонізації, румунізації та мадяризації західноукраїнського населення усувала найменші можливості для розвитку української культури.

Для реорганізації і об'єднання селянства в 1890 році І. Франко і М. Павлик створили Українську радикальну партію, яка мала вплив на населення Галичини, Буковини і частини Закарпаття. Найважливішими вимогами її програми були ліквідація станових привілеїв і встановлення політичних свобод.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях посилюється розвиток промислового виробництва. Швидкими темпами розвиваються нафтова, горілчана, цукрова і інші види промисловості. Посилюється диференціація селянства. Розвиток капіталізму тут відбувався за пруським зразком. У сільському господарстві працювало 93,2 відсотка населення Галичини, Буковини і Закарпаття.

Великий вплив на розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях мала російська буржуазно-демократична революція 1905-1907 років.

22 жовтня 1905 року народне віче українців Львова поставило перед австрійським урядом вимоги:

1) загального, рівного і прямого виборчого права у всі державні органи;

2) заміни існуючого устрою шляхом створення національних територій, окремо для українців Східної Галичини і Північної Буковини.

Рух за виборчу реформу охопив всю Східну Галичину. 17 жовтня 1905 року в Австрії вводиться загальне виборче право.

Перша світова війна перетворила західноукраїнські землі на центр театру воєнних дій. Неоднозначною була реакція українського населення на прихід російських військ у 1917 році після успіху Брусиловського наступу. Частина українців пов'язувала з цим визволення від австрійського гніту, друга частина — вбачала нове гноблення, встановлення панування іншої імперії — Російської. Треба підкреслити, в зв'язку з тим, що царат, зайнявши Галичину і Буковину, розглядав їх як завойовані території Росії, австрійська влада жорстоко розправилась з тією частиною українського населення, яка симпатизувала росіянам. У складі Російської імперії українська культура зазнає ще більших утисків. Посилюється політичний, соціальний і національний гніт.

Суспільний лад

Панівною верствою в західноукраїнських землях були поміщики та духовенство. Але й усередині цих станів рівності не було. Найбільш привілейованими були австрійські поміщики, за якими йшли угорські, румунські та польські, а замикали цей стан українські поміщики. Більше привілеїв, ніж православне, мало католицьке і уніатське духовенство. В руках поміщиків і Церкви було зосереджено 44 відсотки західноукраїнських земель.

До панівної верстви належала також торговельна верхівка міст.

До залежної верстви населення належали селянство та більша частина міщанства. Селянство західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. було в основному закріпачене. Поміщики мали повну владу над сільською громадою і селянами. Хоча поміщик за своїм бажанням не міг позбавити селянина його наділу, проте селянин був лише "державцем", а не власником цього наділу. Він жив і працював на землі, відробляв за це панщину, сплачував податки державі, але не міг продати свій наділ, поділити його і передати своїм спадкоємцям.

Аграрна реформа 1848 року мала свої позитивні і негативні наслідки. З одного боку, вона звільнила селян від кріпосної залежності і скасувала панщину за викуп, з іншого боку — ліквідувала сервітутне право, позбавила селян права користування громадськими землями (головним чином, лісами та пасовищами), захопленими раніше поміщиками, а тепер проголошеними їхньою повною власністю. Багато безземельних і малоземельних селян були звільнені без землі і потрапили в кабальну залежність від поміщиків.

Хоча в другій половині XIX ст. панівним станом на західноукраїнських землях залишались поміщики, розвиток капіталізму привів до посилення ролі буржуазії. Вона також не була однорідною, а поділялася на промислову, банківську і сільську. Найбільш сильною в економічному відношенні була сільська буржуазія.

У результаті розвитку капіталізму на західноукраїнських землях більш інтенсивно, ніж раніше, формується робітничий клас. Його основу складають безземельні селяни та дрібні ремісники. На 700 фабриках і заводах Західної України працювало біля 700 тис. робітників.

Державний лад

На початку XIX ст. на західноукраїнських землях панувала австрійська система управління. Очолював край призначений імператором губернатор, якому підпорядковувалось губернське присутствіє. Галичина поділялася на циркули (округи) з окружними старостами на чолі.

У містах були створені магістрати в складі бурмістра і радників, які призначались урядом.

Антидемократична Конституція від 4 березня 1849 року проголосила Австрію неподільною монархією з загальними фінансами, єдиною митною системою і військовою організацією. Для управління окремими провінціями (вони отримали назву коронних країв) імператор призначав намісників. Для Галичини у вересні 1850 року, як і для інших австрійських провінцій, була прийнята крайова конституція, яка передбачала поділ краю на три округи (Краківський, Львівський і Станіславський). Створення цих округів передбачало поділ населення на три групи за національною ознакою. Краківський округ — з польським населенням, Львівський — з польським та українським і Станіславський — з українським населенням. Але ця система управління у зв'язку зі скасуванням конституції так і не була введена в дію.

У 1849 році замість губернського управління в Галичині було запроваджено намісництво на чолі з намісником, а в Буковині — крайове управління на чолі з крайовим президентом. Намісник, як і крайовий президент, був одноособовим главою краю. Поряд з намісництвом, як центральним органом краю, існували місцеві органи — повітові старости, які в своїй діяльності підпорядковувались намісникам. Повітові старости мали широкі повноваження при вирішенні різних господарчо-адміністративних питань. Вони здійснювали функції нагляду над товариствами, об'єднаннями преси і органами місцевого самоврядування. Аналогічні функції в міських і сільських громадах виконували бурмістри і войти, які були підпорядковані повітовим старостам.

На відміну від Галичини і Буковини, Закарпаття у складі Угорщини не було виділене в окремий коронний край. Вся територія Угорщини була поділена на 71 жупу (область). На початок XX ст. закарпатські землі складалися з 4 жуп. Влада в жупах належала наджупанам і під-жупанам, які збирали податі та інші платежі.

Села були самостійними юридичними одиницями, їхня автономія здійснювалася через сільські представництва, постійними виконавчими органами яких були сільські управління з старостами на чолі.

Поряд з центральними урядовими органами адміністративного управління в Галичині і Буковині існували також органи крайового і місцевого самоврядування. В 1861 році імператор створив галицький і буковинський крайові сейми на чолі з крайовими маршалками. Вся діяльність сеймів підпорядковувалася центральній владі. Імператору належало право скликання та розпуску сеймів, призначення нових виборів.

У сфері місцевого самоврядування сейм здійснював вищий нагляд за управлінням господарством з боку повітів, міст, сіл, рішення яких вимагали затвердження їх сеймом. Повсякденний нагляд за повітовими, міськими і сільськими органами самоврядування здійснював крайовий комітет, який був виконавчим і розпорядчим органом сейму.

У 1862 році приймається загальнодержавний закон про місцеве самоврядування, і на його підставі в 1866 році був опублікований галицький крайовий закон про громади. Цим законом були створені правові основи самоуправління в Галичині. Відповідно до них затверджувались повітові громади (гміни), які територіально співпадали з адміністративними повітами. Органами повітової громади була повітова рада — як керівний і повітовий комітет — виконавчий орган місцевої влади. Головою повітового комітету був повітовий староста, який вступав на посаду тільки після затвердження імператором.

У другій половині XIX ст. була проведена реформа органів міського самоврядування. 14 жовтня 1870 року затверджується статут для Львова, який діяв тут до 1933 року. В Австрії такі статuti були надані 33 містам, у тому числі Кракову і Чернівцям. Згідно з наведеними статутами міську владу здійснювали міська рада і магістрат.

Судова система

У першій половині XIX ст. судова система на західноукраїнських землях залишилася без змін. Всі суди поділялися на шляхетські, духовні та міські. Шляхетськими судами першої інстанції були земські та гродські суди. Для духовенства існували єпископські суди, для городян - магістратські там, де було чинним магдебурзьке право. Селяни були підсудні домішальним судам. Поміщики мали судову владу як над сільськими громадами, так і над селянами. Посередником між поміщиком і громадою був війт, якого

призначав поміщик з трьох кандидатів. Війт і присяжні з селян розглядали всі цивільні спори. Судом другої інстанції для домініальних судів був комітетський суд.

Зміни в системі державного механізму в середині XIX ст. торкнулися і системи судів. Відповідно до австрійського Положення про суд 1849 року судова влада відокремлювалась від законодавчої і об'являлася незалежною. Станові суди були замінені загальними судовими установами для всіх станів. Вводились повітові, повітові колегіальні, окружні суди і Вищий крайовий суд у Львові для всієї Галичини і Буковини. Вищою судовою Інстанцією в державі були Верховний судовий і касаційний трибунал.

Крім загальних судів в Австрії, Галичині і Буковині, існували спеціальні суди: військові, промислові і комерційні. Справи про злочини, за які передбачалось покарання більше ніж на п'ять років ув'язнення, розглядалися в крайових судах. Утворювались суди присяжних (мужів довіри), а для розгляду дрібних цивільних справ — мирові суди. Присяжними і мировими судьями могли бути особи, які відповідали вимогам майнового, вікового та освітнього цenzів.

У 1850 році в Австрії була запроваджена прокуратура. За австрійським законодавством суд підпорядковувався прокуратурі. В крайові та окружні суди вволилися посади державних прокурорів. При Вищому крайовому суді у Львові та Верховному судовому і касаційному трибуналі запроваджувалися посади генерального прокурора. Інститут адвокатури в західноукраїнських землях було затверджено ще в 1781 році.

Правова система

На початку XIX ст. на західноукраїнських землях повністю утверджується австрійська система права. Галичина стає місцем апробації нових австрійських законів. Цивільний кодекс 1797 року, який було запроваджено в Галичині, став базою для подальшого вдосконалення цивільного законодавства. З 1 січня 1812 року на всій території Австрії був введений у дію новий Цивільний кодекс. Джерелами кодексу були пандектне право, Пруське цивільне уложення 1794 року і провінціальне право деяких австрійських земель. Він складався з 1502 статей і поділявся на три частини. У вступі (ст. 1—14) викладені загальні міркування про цивільний закон, перша частина (ст. 15—284) присвячена особистим правам, друга (ст. 285—1341) — речовим доказам і в третій (ст. 1342—1502) подані постанови, що стосуються особистих і речових прав.

Оскільки цей кодекс був компромісом буржуазного і феодального права, то з розвитком капіталістичних відносин його норми вже не відповідали історичним умовам. У зв'язку з цим в 1904 році була створена комісія для перегляду кодексу. Робота просувалася повільно, були розроблені лише проекти змін і доповнень, які в зв'язку з початком першої світової війни так і не були затверджені.

З деякими змінами цивільний кодекс продовжував діяти на західноукраїнських землях і після їхнього включення в 1921 році до складу Польщі.

Але в 1933 році був затверджений обширний за своїм обсягом польський Кодекс зобов'язань, який припинив дію значної частини австрійського Цивільного кодексу 1811 року.

Ще до проведення кодифікації права в Австрії в 1763 році був затверджений Кодекс вексельного права. Він мав 53 статті, в яких, головним чином, регулювалися питання кредиту. В 1765 році чинність цього кодексу було поширено на Галичину.

Після скасування в Австрії кріпосного права відбувається пожвавлення як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, у зв'язку з чим виникла гостра потреба в розробці торгового кодексу, який і було прийнято в 1862 році.

Ще підчас підготовки цивільного кодексу комісія працювала над створенням цивільно-процесуального кодексу. Його було прийнято в 1781 році, а в 1784 році він став чинним і в Галичині. Через деякий час до цивільно-процесуального кодексу були внесені зміни і доповнення і в 1796 році дію нового варіанта кодексу було поширено на Західну, а в 1807 році — на Східну Галичину. В переважній більшості австрійських земель продовжував діяти кодекс 1781 року. В 1825 році був розроблений проект нового цивільно-процесуального кодексу, але його не було затверджено. Пізніше з цього проекту були введені в дію окремі положення (адвокатська ординація 1849 року, закон про компетенцію судів 1852 року та ін.). Новий цивільно-процесуальний кодекс було затверджено в 1895 році і введено в дію в 1898 році Кодекс складався з шести частин, які в свою чергу розпадалися на 607 статей. Він був досить прогресивним і базувався на буржуазно-демократичних принципах судочинства: усності, гласності та змагальності. Доповненням до кодексу було досить об'ємне (402 статті) Положення про ексекції 1896 року, в якому детально регулювався порядок виконання судових рішень у цивільних справах і судових вироках в кримінальних справах.

Робота над кодифікацією кримінального права розпочалася в другій половині XVIII ст. У 1768 році приймається кримінальний кодекс. Він складався з двох частин, де перша регулювала процесуальне, а друга — матеріальне право. Процес із кримінальних справ мав інквізиційний характер а сама система покарань була дуже жорстокою. Цей кодекс діяв у Галичині частині матеріального права, а з 1774 року і в частині процесуального права. В 1787 році приймається новий кримінальний кодекс, який містив положення, характерні для буржуазного права.

Так, скасовувалася смертна кара. Її могли застосовувати лише надзвичайні суди. Вперше злочини поділялися на політичні, розгляд яких був компетенцією адміністративних органів, і кримінальні, що розглядалися судами. В 1790 році як експеримент був запроваджений у Західній, а в 1797 році — у Східній Галичині кримінальний кодекс, який підготував австрійський юрист Зонненфельд. В 1808 році цей кодекс з незначними змінами проголошується чинним для всієї Австрії. Він складався з двох частин. Перша

регулювала злочини, друга — тяжкі проступки. Кожна з частин, у свою чергу, поділялася на два розділи, один з яких обіймав норми кримінального матеріального права, а другий — норми процесу. В 1852 році видається нова редакція цього кодексу, який діяв у Галичині аж до введення там у 1932 році польського кримінального кодексу.

Кримінальний кодекс 1852 року відмовився від поділу на злочини і тяжкі поліцейські проступки і запровадив поділ на злочини (ст. 1—232) і проступки (ст. 233—532). Знову вводилася смертна кара, широко використовувалося тюремне ув'язнення. За проступки кодекс передбачав грошові стягнення, арешт до шести місяців, тілесні покарання, заборону проживання в певній місцевості та ін. Тілесні покарання були офіційно скасовані законом від 15 листопада 1867 року, але в Галичині продовжував діяти патент від 20 квітня 1854 року, стаття одинадцята якого поряд з арештом передбачала биття палками. В 1855 році кримінальний кодекс був доповнений військовим кримінальним кодексом, який посилив відповідальність військовослужбовців за державні злочини.

На кримінальному законодавстві Австро-Угорщини відбився дуалістичний характер монархії. Кримінальний кодекс 1852 року діяв тільки в Австрії, Галичині та Буковині. В Угорщині в 1879 році приймається свій кримінальний кодекс, який поширює свою чинність і на Закарпаття.

Частина кримінального кодексу 1803 року, яка регулювала кримінальний процес, діяла до 1853 року. В тому ж році був прийнятий окремий закон про кримінальне судочинство, який запроваджував гласність, але не допускав будь-якої участі громадськості в процесі. Більше того, ще в 1852 році більшість справ про проступки було передано на розгляд органів поліції.

Кримінально-процесуальний кодекс 1853 року суперечив основним буржуазно-демократичним принципам і в 1869 році його було доповнено законом про суди присяжних, а в 1873 році приймається новий кримінально-процесуальний кодекс, який проіснував з незначними змінами аж до розпаду Австро-Угорщини. Цей кодекс складався з 27 розділів, які поділялися на 494 статті. Він запроваджував усність і гласність процесу, суд присяжних, проводив ідею вільної оцінки доказів за внутрішніми переконаннями суддів. У 1912 році вводиться в дію військовий кримінально-процесуальний кодекс.

8.7. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

У XIX ст. посилюється великодержавний тиск з боку Російської та Австро-Угорської імперій, спрямований на асиміляцію українського народу як окремої нації. Знищувалися національна самосвідомість українців, мова, культура, звичаї й традиції.

У 1863 р. виходить циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про накладення заборони надрукування книг українською мовою. До цього в листі до міністра народної освіти П. Валуєв писав: "Ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може". У 1876 р. з'являється Емський указ Олександра II, який забороняв публікацію українських книг, використання української мови в театрі. У 1888 р. Олександр III підписує указ "Про заборону використання в офіційних установах української мови і хрещення українськими іменами".

У 1859 р. Міністерство віросповідань і наук Австро-Угорської імперії заборонило використання українського алфавіту у Східній Галичині та на Буковині, замінивши його латиницею.

Дії влади викликали природний протест українського народу, що привело до активізації національно-визвольного руху.

Наприкінці 50-х років у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі виникають напівлегальні громадсько-політичні організації — громади. Перша така громада виникла в Київському університеті. Її учасники — В. Антонович, Т. Рильський, Ф. Панченко — пропагували в народі ідеї соціального і національного визволення.

На межі 1860—1861 рр. у Київському університеті було утворене нове таємне товариство — "Українська громада". Ініціаторами його створення були П. Чубинський, І. Касьяненко, М. Драгоманов. Члени громади засновували українські школи, проводили лекції серед населення, пропагували "Кобзар".

Після активізації наступу на українство з боку влади Російської та Австро-Угорської імперій громада почала розробляти свою ідеологію, якій отримала згодом назву "український націоналізм".

На початку 70-х років XIX ст. у Києві створюється культурно-просвітницький гурток "Старагромада" на чолі з В. Антоновичем. Члени гуртка — М. Зібер, М. Драгоманов, О. Кониський, М. Старицький, П. Чубинський — брали активну участь у роботі органів місцевого самоврядування, наукових товариств. У 1875 р. "Стара громада" придбала російську газету "Киевский телеграф" і перетворила її в орган, який висвітлював події в Україні.

Новий наступ на українство розпочався після видання Емського указу. Більшість громадівців були заслани або виїхали за кордон. У Женеві М. Драгоманов організував видання збірника "Громада" українською мовою.

У Галичині визвольний рух потрапив під вплив москвофілів, які пропагували ідею єдиної, неподільної Росії і заявляли, що українців як народу не існує.

Представники передової української інтелігенції — народовці — заснували в грудні 1868 р. у Львові культурне товариство "Просвіта". Вони пропагували історичні знання в народі, видавали твори українських письменників, створили мережу бібліотек, читалень, музичних і хорових колективів. Ідеологами народовства були В. Барвінський, А. Вахнянин, В. Антонович, Марко Вовчок, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький та ін.

Утвердженню української національної свідомості сприяло і створене у Львові в 1873 р. літературне товариство ім. Г. Шевченка, яке в 1892 р. було перетворене в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У НТШ працювали М. Грушевський, І. Франко, І. Горбачевський, В. Гнатюк. Зусиллями НТШ було видано понад 1100 наукових праць з проблем української історії, культури, мови.

Аналіз діяльності українських націоналістів у XIX ст. показує, що ці люди були передусім патріотами, які віддано любили свій народ, над усе ставили його незалежність, свободу, добробут, піклувалися про розвиток рідної мови, культури, народних традицій. Виходячи з такого розуміння українського націоналізму до націоналістів можна віднести весь цвіт української нації, а не лише тих, хто формально належав до тієї чи іншої націоналістичної організації.

Отже, по-перше, націоналізм—явище історично зумовлене. Український націоналізм виник не на порожньому місці. В його основі — невідкорений волелюбний дух українського народу, його прагнення за будь-яку ціну вирватися з-під колоніального рабства, відродити втрачену в минулому державну незалежність.

По-друге, націоналізм виникає лише в результаті духовного пригнічення однієї нації іншою, є наслідком шовіністичної політики держави. І в цьому відношенні націоналізм і шовінізм невіддільні. Український націоналізм став породженням російського великодержавного шовінізму. Він існував у межах тих державних утворень, де виявлявся шовінізм. Зі зникненням останнього зникав як явище й український націоналізм. Абсурдно говорити про його існування в рамках незалежної української держави. Якщо в державі принижуються й переслідуються інші нації, то це вже не націоналізм, а шовінізм. І навпаки, якщо в державі вживаються всі заходи щодо створення сильного, єдиного, процвітаючого суспільства, без кивків у бік тієї чи іншої нації, то це патріотизм. Дуже добре сказав з цього приводу В. Липинський у листі до Б. Шеметау 1925 р.: "Бути патріотом — це бажати всіма силами душі своєї створення людської, державної і політичної співдружності людей, які будуть жити на Українській землі... Бути патріотом—це означає шукати задоволення не втому, "щоб бути українцем", а в тому щоб було чесно носити ім'я українця. Бути патріотом — це означає передусім вимагати від себе достойних вчинків, як від українця, а не ненавидіти інших лише тому, що вони не українці. Нарешті, бути патріотом — це означає, будучи українцем, виховувати в собі передусім суспільні, політичні, державотворчі риси: віру в Бога і слухняність його законам, тобто духовні цінності; далі вірність, твердість, волелюбство, дисципліну, повагу до своєї традиційної влади, кажучи в цілому, лицарство — тобто політичні цінності".

Загальні висновки

Історичні умови розвитку суспільно-політичного ладу і права в Україні в період, який розглядається, не були однорідними ні в часі, ні в просторі Перша половина XIX ст. і для Російської, і для Австрійської імперій характеризувалася кризою феодально-кріпосного ладу та формуванням буржуазних відносин. У сільському господарстві це проявилось перш за все у спрямованості поміщицьких господарств виробляти продукцію на ринок. Крім того, свій зв'язок з ринком вони закріплюють організацією переробки сільськогосподарської сировини, тобто засновують промислові підприємства.

Проте капіталістичні зрушення в сільському господарстві в Російській імперії до 1861 року, а в Австрійській — до 1848 року були слабкими.

Основною сферою, де формувався новий спосіб виробництва, була промисловість, її розвиток супроводжувався змінами у суспільному ладі.

В умовах створення товарного виробництва відбувалося зародження нових соціальних груп—буржуазії та найманих робітників. Кадри робітники формувалися на цей час переважно із селянського середовища. Буржуазні прошарки рекрутувалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, що ступили на шлях підприємництва.

Політичний лад України визначався природою імперської державності. За адміністративно-політичним поділом Росії Україна складалася з дев'яти губерній, частина яких була об'єднана в генерал-губернаторства, що дало можливість повністю ліквідувати автономні особливості політичного устрою України. Західноукраїнські землі в цей же час пройшли через встановлення конституційного ладу після революційних подій 1848 року до відновлення абсолютизму.

До 40-х років XIX ст. в Україні збереглася дія місцевого права, джерела якого систематизовані не були. Хоча робота з кодифікації місцевого права була проведена, жодна з кодифікацій в дію введена не була. Царизм поширив на Україну загальноросійське законодавство. Головним джерелом права став Звід законів Російської імперії. Удосконалення правової системи відбувалось і в Австрійській імперії. Так, у 1812 році тут було введено в дію Цивільний кодекс.

Падіння кріпосного права в Росії та в Австрії поклато початок формуванню та розвитку капіталістичних відносин в цих країнах. Патріархально-кріпосницька Україна відходить у минуле, народжується нова, буржуазна Україна. Зміни, які відбувалися в пореформений час у суспільно-політичному ладі України, визначалися загальними для обох імперій закономірностями. Суттєво змінилось перш за все правове становище селянства, яке стало вільним, набуло особистих і соціально-економічних прав.

Не набули реального значення для селян права, визначені земською й Іншими реформами. Всі вони сприяли зміцненню позицій дворянства як в економічній, так і в політичній сферах.

Буржуазні реформи, що передбачали нову судову систему і буржуазні принципи судочинства, земські і міські органи місцевого самоврядування, були проведені не в усіх губерніях України.

Подібні процеси відбувалися і на західноукраїнських землях. Австрія в 1867 році перетворилася в Австро-Угорську імперію. Намісник у Галичині і крайовий президент на Буковині зосередили в своїх руках все управління. Поряд з урядовими органами на західноукраїнських землях існували органи крайового (сейми) і місцевого (повітові, міські і сільські ради) самоврядування, антидемократичний принцип діяльності яких полягав у роздвоєнні функцій урядового управління і самоврядування. Зміни в системі державного апарату торкнулись і системи органів суду, які було відокремлено від адміністрації.

Джерела чинного права в Україні поповнилися новими нормативними актами в окремих галузях права. Отримало розвиток адміністративно-поліцейське і кримінальне законодавство. Дальший розвиток капіталістичних відносин в Австро-Угорщині також привів до перегляду старих і створення нових кодексів.

У другій половині ХІХ ст. тяжким тягарем на український народ ліг національний гніт. Проте Україні вдалося зберегти мову, культуру, самобутність, все те, що становить основу державності і що в майбутньому допомогло відродженню Української держави. Незважаючи на державні кордони, активно проходив процес консолідації української нації, зростали суспільно-політичні та культурні зв'язки між західноукраїнськими і східноукраїнськими землями. В умовах переслідування російським царизмом української культури поступово зростала роль західноукраїнських земель у національно-культурному русі, в якому також брали участь передові сили Східної України.

Під впливом цього руху зростала національна самосвідомість населення України, посилювалася боротьба за об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній демократичній державі.

Розділ 9. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (березень 1917 — квітень 1918 р.)

9.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

У лютому 1917 року в Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Російська імперія, яку ще не так давно називали "європейським жандармом", розвалилась, як картковий дім.

Соціальна напруга, невдоволення продовженням світової війни, голод, розруха створили сприятливі умови для національно-визвольної революції в Україні. У Києві почали формуватися нові революційні органи, було практично ліквідовано царську адміністрацію, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Перемога революції відкрила можливості для легалізації політичних партій і громадських організацій. На початку березня 1917 року в Україні виникають ради робітничих і солдатських депутатів, які на той час не відігравали провідної ролі в революції і на владу не претендували.

За ініціативою М. Грушевського та С. Єфремова створюється між-партійний політичний блок "Товариство українських поступовців" (ТУП), політичним ідеалом якого була автономія України в складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. Згуртування національних сил в Україні привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру—Української Центральної Ради. До неї увійшли українські соціалісти, представники православного духовенства, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських та інших організацій, громад і гуртків, представники наукових товариств тощо.

Офіційною датою заснування Центральної ради як громадсько-політичного центру вважається 3 березня 1917 року. Головою Ради було обрано видатного українського історика і громадського діяча М. Грушевського.

Провідна роль у ній належала українським соціал-демократам та українським есерам. Незабаром М. Грушевський також приєднався до українських есерів. До керівництва Ради входили В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін. Лідери Ради прагнули до того, щоб добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України.

8 березня було опубліковано відозву "До українського народу", яка закликала зберігати спокій, обирати нових людей до органів самоврядування, збирати кошти для українського національного фонду, творити нове вільне життя.

19 березня у Києві відбулася стотисячна маніфестація під синьо-жовтими прапорами, яка ухвалила резолюцію про доручення Центральній раді вступити у прямі переговори з Тимчасовим урядом.

Для підтвердження своїх повноважень Центральна рада скликала 5—7 квітня Український національний конгрес, який В. Винниченко назвав "першим кроком по шляху організації державності".

На Конгрес прибуло 900 делегатів від багатьох губерній, а також з Москви, Петрограда, Криму, Кубані, Холмщини і Галичини. Конгрес вимагав від Росії автономії України і визначення її території, санкціонував утворення Центральної ради, як найвищого територіального органу влади в Україні, провів її перевибори. До складу Ради було обрано 150 представників від усіх губерній, великих міст України, політичних партій, інших громадських організацій, а також від національних менших, які проживали в Україні. Головою Ради залишався М. Грушевський. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

Головною метою діяльності Центральної ради було єднання українського народу, відродження національної державності шляхом переговорів з Тимчасовим урядом.

Важливе значення для відродження державності мала українізація армії. У Києві відбулося віче українських офіцерів (близько 1000 осіб), яке ухвалило вважати себе Установчою військовою радою. Ініціатором створення української армії був палкий прихильник ідеї самостійної України поручник Микола Міхновський, відомий політичний діяч, адвокат за фахом. Паралельно виникає Український військовий клуб ім. П. Полуботка, у Києві розпочинається формування першої української військової частини - полку ім. Б. Хмельницького.

Об'єднати цей патріотичний рух взявся I Український військовий з'їзд, який відбувся в травні 1917 року. З'їзд приймає ухвалу про поповнення Чорноморського флоту українцями, а також укомплектування кількох кораблів Балтійського флоту українськими моряками. Делегати вимагали від Росії повернення козацьких клейнодів, що зберігалися в музеях Москви і Петрограда, відкриття українських військових шкіл, видання військових статутів і підручників українською мовою. З'їзд утворив Військовий генеральний комітет у складі 18 осіб на чолі з Симоном Петлюрою.

5—11 червня 1917 року відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому склад комітету було збільшено до 27 осіб. З'їзд затвердив статут Генерального військового комітету.

За кілька місяців, незважаючи на брак професіоналізму, членам Генерального військового комітету вдалося зробити чимало для українізації армії.

Проте значна частина діячів Центральної Ради не розуміла значення української армії для відродження державності. В. Винниченко підкреслював, що "не своїй армії нам, соціал-демократам і всім ширим демократам треба, а знищення всяких постійних армій". Саме тому Центральна рада відмовилася від допомоги 40-тисячного українізованого корпусу, який пропонував надати у її розпорядження Павло Скоропадський.

Згодом, коли більшовицькі війська посунули в Україну, боронитися було майже нічим. За цю найбільшу з помилок керівництва Центральної ради Україна заплатила своєю державністю.

Не змогла Рада забезпечити і правопорядок в Україні, організувати роботу залізниць тощо. Все це позначилося на єдності її рядів, між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами почали виникати ідейні конфлікти.

Продовжуючи традиції українського національно-визвольного руху, Центральна рада свої звернення до народу оформлює у вигляді універсалів.

I Універсал

I Універсал було проголошено 10 червня 1917 року при закритті II Всеукраїнського військового з'їзду. В ньому зокрема говорилося, що "ми, Українська Центральна рада видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя". Згідно з I Універсалом Центральна рада фактично перебрала на себе державні функції, а 28 червня було створено уряд — Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком, що неабияк занепокоїло Петроград. До Києва приїхали міністри Тимчасового уряду і було досягнуто компромісу: Центральна рада підтримає Тимчасовий уряд, а Росія визнає автономію України і її уряд, не чекаючи Всеросійських установчих зборів.

II Універсал

3 липня 1917 року Центральна рада приймає II Універсал. Його текст було опубліковано українською, російською, єврейською і польською мовами. У ньому заперечувалася необхідність створення українського війська, були й інші значні поступки Тимчасовому уряду.

Процес національного відродження охопив широкі верстви населення. У серпні 1917 року 27 російських дивізій перейшли у табір українських збройних сил, зростає чисельність Вільного козацтва, лідером якого стає генерал П. Скоропадський. На жаль, керівництво Центральної ради залишилось глухим до патріотичного руху. Після Жовтневого перевороту в Петрограді і арешту Тимчасового уряду 27 жовтня Генеральний секретаріат України виступив з відозвою "До всіх громадян України", в якій сповістив про події в Петрограді, що загрожують здобуткам української революції.

Загострилася конфронтація між Центральною радою і більшовиками України, які підтримали жовтневі події в Росії. Проте спроба "арсенальців" захопити владу в Києві успіху не мала. Центральна рада, яку підтримувала більшість населення, взяла ситуацію в свої руки.

III Універсал

7 листопада 1917 року Центральна рада приймає III Універсал, яким проголошує утворення Української Народної Республіки у складі Російської Федерації. Ця подія мала історичне значення, оскільки юридично декларувалося відродження національної держави. Окрім цього, в Універсалі були проголошені такі основні положення:

- 1) конфіскація поміщицького, удільного, церковного, монастирського землеволодіння і передання земель трудовому народові без викупу;
- 2) встановлення 8-годинного робочого дня та державного контролю над виробництвом;
- 3) негайний початок мирних переговорів та укладення справедливого миру між воюючими сторонами;
- 4) оголошення повної амністії за політичні виступи та ліквідація смертної кари як міри покарання;
- 5) закріплення за населенням усіх прав місцевого самоврядування;
- 6) забезпечення за населенням усіх прав і свобод: свободи слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканості особи і житла, рівноправності усіх мов;
- 7) визнання за всіма народами, які населяють Україну, "національно-персональної автономії" та рівних прав тощо.

Не отримавши підтримки на II Всеукраїнському з'їзді рад у Києві 4 грудня 1917 року, більшовицькі делегати на чолі з Г. Пятаковим переїхали до Харкова і 11 грудня проголосили там утворення української радянської республіки, залишивши назву УНР. Так в Україні виникло двовладдя. Дивну позицію щодо Центральної ради зайняв радянський уряд на чолі з Леніним. Раднарком РСФРР 4 грудня 1917 року видав "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради". Заявляючи, що "Рада Народних Комісарів признає Українську Народну Республіку" право зовсім відділитися від Росії", РНК висувала різні звинувачення УНР, зокрема стосовно дій Центральної ради та її уряду на власній території, в Україні, з якими Раднарком не погоджувався. Цей ультиматум був грубим втручанням Раднарком у внутрішні справи України. Від Ради вимагали також допомагати революційним військам, припинити роззброєння радянських полків, які, до речі, не визнавали, перебуваючи на території України, влади Центральної ради.

У відповідь на цей ультиматум Генеральний секретар надіслав Раднаркомові РСФРР ноту, в якій зазначав, що не можна визнавати право народу на самовизначення і грубо порушувати це право, нав'язуючи свої норми політичного устрою. Проте ця відповідь ситуації не змінила. Раднарком вирішив припинити "всякі словесні загравання" і приступив до активних дій.

IV Універсал

У цих складних умовах 9 січня 1918 року Центральна рада приймає свій останній — IV Універсал. Він сповістив, що "віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу".

Слід зазначити, що Акт проголошення незалежності України відбувся у повній відповідності до Декларації прав народів Росії, прийнятої 2 листопада 1917 року.

Україна, зазначалося в IV Універсалі, хоче жити у мирі та злагоді з усіма сусідніми державами, але жодна з них не повинна втручатись у внутрішні справи України. До скликання парламенту — Українських Установчих зборів — влада буде продовжувати здійснюватися Центральною радою та її виконавчим органом — Радою Народних Міністрів. Раді Народних Міністрів було доручено продовжити мирні переговори з державами Центрального блоку і домагатися укладення справедливого миру.

Універсал закликав піднятися на боротьбу "щодо так званих більшовиків і інших напасників, які розграбовують і руйнують наш край".

Після підписання миру планувалося розпустити армію, а замість неї створити народну міліцію. З поверненням з фронту демобілізованих солдатів у всій Україні планувалися перевибори місцевих органів влади — міських, сільських, волосних і повітових народних рад, міських дум. До перевиборів "слід встановити на місця таку владу, до якої б люди мали довір'я, і яка б опиралася на всі революційно-демократичні верстви народу". Всім радам селянських, робітничих і солдатських депутатів пропонувалося співпрацювати з місцевими органами влади.

На найближчому засіданні Центральної ради планувалося розглянути й прийняти закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі. Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження УНР. В Універсалі йшлося також про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку і всіх, хто потерпів від війни.

Встановлювалася монополія держави на зовнішню торгівлю, контроль над усіма банками. Проголошувалося право всіх націй в УНР користуватися рівними правами і національно-персональною автономією.

IV Універсал завершив складний і нелегкий процес становлення української держави.

Звістка про проголошення незалежної УНР швидко облетіла світ, викликала захоплення української діаспори, отримала визнання ряду країн світу. У 1918 році її визнали: Румунія, Франція, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Японія, Китай, Португалія, Данія, Греція, Норвегія, Ірак, Іспанія, Фінляндія, Польща, Швеція, Швейцарія та ін.; у 1919 році — Угорщина, Чехословаччина, Ватикан, Голландія, Італія.

Така ситуація не влаштувала більшовицьку Росію. У січні 1918 року радянські війська під командуванням колишнього полковника царської армії М. Муравйова і В. Антонова-Овсієнка розпочали наступ на Україну з метою скинути Центральну раду. До них приєдналися робітничі загони Донбасу, частини Червоного козацтва, харківська Червона гвардія.

Трагічною і героїчною сторінкою цієї епопеї був бій під Крутами. Ходу більшовицьких військ намагалися зупинити студенти університету Св. Володимира, Академії Св. Кирила і Мефодія та курсанти Юнацької військової школи. "П'ять годин безперестанку студентський Курінь стримував червоні лави, — згадував генерал Удовиченко. — Московські багнети безжалісно кололи груди юнаків, розбивали їхні голови прикладами рушниць, добивали поранених. Жодного полоненого ворог не взяв". Під Крутами було вбито 290 героїв. Подвиг київського юнацтва на довгі роки став символом героїчної боротьби українців за свою незалежну державу.

26 січня 1918 року після запеклих боїв більшовики захопили Київ. На вулицях міста радянські війська вчинили справжню бійню, багатьох людей розстріляли тільки за те, що вони розмовляли українською мовою. Такої різанини Київ не бачив ще з часів Андрія Боголюбського. За деякими відомостями, було розстріляно від 4 до 6 тисяч киян. У Полтаві в перший день окупації було знищено 5 тисяч так званих ворогів революції, а фактично української інтелігенції. Жорстокість більшовиків дещо охолодила про-радянські настрої місцевого населення. Ці трагічні події наочно показали хибність позиції Центральної ради щодо створення своєї, української армії.

На цей час у Брест-Литовську проходили мирні переговори між державами Центрального блоку та Росією. Прагнути будь-що підписати мирний договір з воюючими державами, радянський уряд був вимушений визнати повноваження української делегації на переговорах. На переговори поїхали представники Центральної ради на чолі з В. Голубовичем. Хоча українська делегація була нечисленною і не мала певного дипломатичного досвіду, все ж вона активно захищала свої національні інтереси. 27 січня 1918 року Україна підписала мирний договір і звернулася з проханням до країн австро-угорського і німецького блоку допомогти їй у захисті цілісності своєї держави. 18 лютого німецькі та австро-угорські війська почали окупацію України. Однак цей відчайдушний захід не врятував Центральної ради, яка катастрофічно втрачала соціальну опору і авторитет. 29 квітня 1918 року відбулось останнє засідання Центральної ради, на якому було прийнято Конституцію УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), а М. Грушевського обрано Президентом України. Але ці вибори не були легітимними, оскільки не існувало нормативних актів, які б передбачали цю посаду і регламентували порядок її обрання. Нічого не говорилося про посаду Президента і в щойно прийнятій Конституції УНР.

9.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

З перших днів національно-демократичної революції в Україні йшов процес формування республіканської форми правління. Простежується нестримний історичний зв'язок, певне наступництво органів державної влади" Що створювалися, з тими, які існували за часів Народно-визвольної війни 1648—1657 рр. Цей зв'язок проявляється в таких рисах влади, як парламентаризм, демократичність, рівноправність.

Нова влада ставила перед собою завдання перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової традиції державотворення.

Центральна рада

Після лютневих подій в Петрограді центром, навколо якого згуртувались національно-патріотичні сили України, стала Українська Центральна рада.

На першому етапі Центральна рада, за словами М. Грушевського, була "Тимчасовим Українським Урядом" і фактично зосередила в собі функції і законодавчої, і виконавчої влади. Спочатку вона формувалася не шляхом загальних виборів, а на основі делегування до її складу представників різних демократичних громадських організацій. Планувалося, що Центральна рада припинить своє існування після скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Всеукраїнський національний конгрес, що відбувся 17—21 квітня в Києві, санкціонував статус Центральної ради, як вищого територіального органу влади в Україні. Конгрес прийняв рішення, згідно з яким Центральна рада мала розвиватися як національний парламент. Формою роботи Центральної ради були пленуми. Одним з перших документів, що юридично закріплював статус Центральної ради, був "Наказ Українській Центральній раді" від 5 травня 1917 року. В Наказі говорилося, що робота Центральної ради мала проводитися через її Загальні Збори та Комітет ради. Загальні збори поділялися на звичайні (чергові)—скликалися раз на місяць і визначали головні напрямки діяльності Ради і надзвичайні — їх скликали в разі нагальної необхідності. Загальні збори працювали посесійно. Комітет Центральної ради був постійно діючим органом, до складу якого входила Президія Ради і комісії.

Фактично, Комітет здійснював законодавчі функції в період між Загальними зборами.

12 липня Центральна рада видала постанову, яка більш детально регламентувала компетенцію Комітету, або Малої ради, як його згодом називали. Згідно з постановою Комітет визначався як постійно діючий орган, що скликав чергові Загальні збори, поповнював склад Генерального Секретаріату і, взагалі, вирішував всі "негайні справи". Чергові засідання Малої ради відбувалися раз на тиждень, а надзвичайні — "по потребі". Для прийняття законодавчого акта необхідна була присутність не менше як двох третин загальної кількості членів Малої ради. 25 листопада 1917 року приймається Закон про утримання Центральної ради за державний коштом, 16 квітня 1918 року — закон, який гарантував недоторканність членів Центральної ради. 9 квітня 1918 року Центральна рада затвердила Закон про право безмитного одержання книжок та інших видань бібліотекою Центральної ради.

Свої рішення Центральна рада приймала у вигляді універсалів, постанов, ухвал, резолюцій.

Згідно з I Універсалом 28 червня 1917 року було створено перший український уряд — Генеральний секретаріат.

В документах того періоду він характеризувався як виконавчий комітет Центральної ради (Декларація Генерального секретаріату від 10 липня 1917 року), відповідальний перед Центральною радою орган (II Універсал), "правительство" (III Універсал). За IV Універсалом Генеральний секретаріат було перетворено на Раду Народних Міністрів. Генеральний секретаріат складався з Генеральних секретарств, які очолювали генеральні секретарі. Кількість генеральних секретарств то зменшувалась (до 8), то зростала (до 14). До першого складу Генерального секретаріату входило дев'ять осіб: В. Винниченко — голова і генеральний секретар внутрішніх справ, П. Христюк — генеральний писар, Х. Барановський — генеральний секретар фінансів, С. Єфремов — генеральний секретар міжнародних справ, С. Петлюра — генеральний секретар військових справ, Б. Мартос — генеральний секретар земельних справ, В. Садовський — генеральний секретар судових справ, І. Стешенко — генеральний секретар освіти та М. Стасюк — генеральний секретар харчових справ. Після проголошення першої декларації Генерального секретаріату його склад розширився за рахунок нових членів, якими стали: В. Голубович — генеральний секретар у справах шляхів, О. Зарубін — генеральний секретар пошт і телеграфів, М. Рафес — генеральний контролер, П. Стебницький — статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді. Крім того, лишилися незаповненими дві нові вакансії — генерального секретаря праці й генерального секретаря торгу та промисловості.

З утворенням Генерального секретаріату було покладено початок процесу розмежування законодавчої і виконавчої влад.

29 липня 1917 року Мала рада затвердила Статут Генерального секретаріату, який М. Грушевський назвав "першою Конституцією України". Статут визначав взаємини між Генеральним секретаріатом і Малою радою, порядок діяльності уряду, законодавчу процедуру тощо. Генеральний секретаріат був підзвітним Малій раді.

Після компромісних рішень Центральної ради на переговорному процесі з Тимчасовим урядом Росії в серпні 1917 року дію Статуту було замінено на Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретарству від 4 серпня 1917 року. Інструкція обмежувала діяльність українського уряду як територіально (його юрисдикція поширювалася тільки на п'ять губерній -Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і Чернігівську так і функціонально — кількість генеральних секретарств з 14 було зменшено до 9.

За час свого існування Генеральний секретаріат провів понад 30 засідань, на яких було розглянуто біля 100 питань внутрішньої і зовнішньої політики. Найбільш часто заслуховувалися питання фінансової політики. Генеральний секретаріат підготував проекти постанов Пленуму Центральної ради про введення українського прогресивно-прибуткового оподаткування у розмірі 25 відсотків загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників і службовців у розмірі 25 відсотків одноденного заробітку.

На засіданнях Генерального Секретаріату розглядалися питання судоустрою, військового будівництва тощо. Особливе місце займали питання зовнішньої політики.

Чимало зусиль уряду потребували організаційні питання, які розглядалися майже на кожному його засіданні. Звертався Генеральний секретаріат і до питань дисципліни. Коли запізнення на його засідання стали хронічним явищем, уряд 15 вересня 1917 року приймає постанову, що встановлювала штрафи: по одному карбованцю за кожну хвилину запізнення.

12 жовтня 1917 року Генеральний секретаріат розробив і затвердив Декларацію, яка розширила його повноваження, обмежені інструкцією Тимчасового уряду. Уточнювалася компетенція секретарств і Генерального секретаріату в цілому. Свої рішення Генеральний секретаріат приймав у формі декларацій, постанов, інструкцій. Офіційним органом уряду був "Вісник Генерального секретаріату".

Місцева влада і місцеве самоврядування

II Універсал зберігав існуючу систему органів місцевої влади. Як відомо, більшовики були прихильниками злому попередньої державної системи. Центральна рада, навпаки, намагалася пристосувати її до потреб національно-державного будівництва. Перебудова цих органів, за задумом керівників Центральної ради, повинна пройти декілька етапів.

Перший етап мав за мету українізацію місцевих органів і їх переорієнтацію на нову владу. У праці "Відродження нації" В. Винниченко писав: "кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земельна, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою".

На другому етапі передбачалася перебудова місцевої і загальної крайової адміністративної влади в напрямку, знову ж таки, зміцнення зв'язку з Центральною радою.

На третьому етапі ставилося завдання розвитку місцевого самоврядування та розширення компетенції його органів.

Керівництво всією системою органів самоврядування здійснювало Генеральне секретарство (з квітня 1918 року — департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ), що зводило нанівець саму ідею самоврядування, адже централізація і місцеве самоврядування несумісні явища.

IV Універсал до існуючих органів місцевої влади додав ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, що ще більше заплутало систему органів самоврядування. Спробу врегулювання відносин між цими численними органами зробив Земельний закон, який було прийнято 27 січня 1918 року. Відповідно до ст. 4 Закону порядкування землями місцевого користування належало органам міського самоврядування, а іншими — сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам в межах їх компетенції.

6 березня 1918 року Центральна рада затвердила Закон "Про поділ України на землі". Всю територію країни було розділено на тридцять дві землі. Відповідно з новим адміністративно-територіальним поділом повинна була будуватись система органів місцевої влади, які були визначені ст. 5 Конституції УНР від 29 квітня 1918 року. Цю систему склали: землі, волості, громади. їм надавались права широкого самоврядування. За ст. 26 радам і управам громад, волостей і земель "належала єдина безпосередня місцева влада". Але цій системі не судилося стати практичним втіленням в життя.

Назвемо головні причини фактичної бездіяльності органів місцевої влади.

- 1) нерішучість Центральної ради у питанні реформування системи місцевого самоврядування;
- 2) відсутність правової бази, яка б регламентувала повноваження та діяльність органів самоврядування;
- 3) структурна невизначеність системи самоврядування;
- 4) відсутність державного фінансування на підтримку органів самоврядування;
- 5) відсутність реального впливу органів самоврядування на місцеве життя.

Таким чином, ідея М. Грушевського, що "не має бути іншої власті, тільки з вибору народного", так і не була впроваджена в життя. Врешті-решт це стало однією з суттєвих помилок Центральної ради, оскільки лишило її підтримки на місцях.

9.3. СУДОВА СИСТЕМА

На перших порах після революції в Україні продовжують діяти суди, запроваджені в Російській імперії ще судовою реформою 1864 року. Основна форма судової організації—окружна юстиція — залишалася без змін.

На території України діяли такі судові органи: дільничі мирові суди, з'їзди мирових суддів, окружні суди, що створювалися один на кілька повітів. За ними йшли, як апеляційні інстанції, судові палати. Найвищою судовою інстанцією вважався Правительствующий сенату Петербурзі. Крім цих судів, в Україні діяли також селянські волосні суди, верхні волосні суди тощо. Відразу ж після Лютневої революції було запроваджено посаду адміністративних суддів у повітах і особливі адміністративні відділи при окружних судах. Створюються різні тимчасові судові органи, революційні трибунали тощо. Формально ця судова система збереглася в Україні і після приходу до влади Центральної ради.

13— 14 червня 1918 року у Києві відбувся з'їзд українських юристів, який прийняв рішення про необхідність "творення і застосування українського права згідно даних науки, життя і правосвідомості". Судочинство повинно було вестись "на мові того народу, серед якого суд відбувається". Судові та нотаріальні посади повинні були займати українці або особи, що володіють українською мовою та знають місцеві умови. З'їзд створив комісію для складання словника української правової термінології і комісію для

видання всіх чинних нормативних актів українською мовою. Центральній раді запропоновано зробити українську судову систему, незалежну від російської, та створити для керівництва нею як найвищу судову інстанцію Вищий крайовий суд, а для проведення реформи судової системи створити на місцях інститут судових комісарів.

Програмні цілі Центральної ради щодо судової реформи знайшли відображення в III Універсалі: "Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідно духові народу".

Організацію проведення судової реформи було покладено на Генеральне секретарство судових справ. 23 листопада 1917 року Мала рада затвердила законопроект, згідно з яким "Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки".

Генеральне секретарство судових справ на чолі з М.Ткаченком розгорнуло активну діяльність по реформуванню судової системи. До вироблення нової української правової основи, вказувало секретарство, судам належить керуватися крім наявних законів "колективною волею свідомого народу", "революційними ідеалами соціальної справедливості" тощо. Така тенденція у судочинстві мало чим відрізнялася від більшовицької програми реформування судочинства. Разом з тим Генеральний секретар секретарства судових справ вказував на необхідність побудови в Україні правової держави, "організації правового устрою".

16 грудня 1917 року Центральна рада затверджує підготовлений Генеральним секретарством судових справ законопроект про утворення (до скликання Всеукраїнських Установчих зборів) тимчасового Генерального суду.

Відповідно до ст. 1 Закону Генеральний суд складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. Він був вищою судовою інстанцією в Україні й здійснював нагляд над усіма судовими установами і діяльністю працівників судових органів.

Судді Генерального суду, яких було 15 осіб, отримували звання генеральних суддів. Вони обиралися Центральною радою за поданням Генерального секретаріату судових справ на термін до прийняття Конституції УНР. Знову ж таки, про половинчастість реформи говорило те, що їх повноваження визначалися дореволюційним царським законодавством. Ст. 3

Закону прямо підкреслювала, що всі рішення колишнього Сенату прийняті до створення Генерального суду, "правосильні і обов'язкові для судових установ України". Генеральний суд виступав як касаційна інстанція у справах нагляду над судовими установами, посадовими особами судового відомства, а також виконував функції "головного військового суду".

16 грудня 1917 року приймається Закон "Про заведення апеляційних судів". Передбачалося створення трьох апеляційних судів: Київського, Харківського і Одеського, компетенція яких поширювалася на навколишні губернії. Апеляційний суд складався з голови, заступника і декількох суддів. Непослідовність реформування позначилася і тут: повноваження і організація апеляційних судів майже не відрізнялися від повноважень і організації дореволюційних судових палат. 23 грудня 1917 року на розвиток попереднього приймається Закон "Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів, за яким усі судді обиралися Центральною радою на три роки більшістю в 3/5 голосів. Освітній ценз при цьому не мав значення. При апеляційних судах були затверджені посади старших прокурорів і прокурорів, їх призначав Генеральний секретар судових справ. Слід відзначити, що Харківський і Одеський апеляційні суди так і не були створені.

14 лютого 1918 року запроваджуються посади головних губернських військових комендантів, які отримували право створення революційних військових судів для оперативного розгляду справ про вбивства, пограбування, підпали, звалтування та розбій. Відразу ж після розгляду справи такий суд розформовувався. До його складу входили професійний суддя, два представники від громадськості і чотири — за призначенням військового коменданта. У розгляді справи мали право приймати участь захисник, приватний обвинувач і приватний позивач. Дізнання в справі проводили слідчі, що призначалися губернським або повітовим військовими комендантами. Ці суди розглядали справи як військових, так і цивільних осіб. "Інструкція Військовому революційному суду" була затверджена наприкінці квітня 1918 року.

Карні справи і проступки військовослужбовців розглядали Київський та Одеський військові суди, а згодом вищі військові суди у Києві та Катеринославі і 17 штабних судів — у Харкові, Полтаві, Одесі тощо.

Після проведення адміністративно-територіальної реформи робиться чергова спроба реформування судової системи. В березні 1918 року було підготовлено проект Закону "Про організацію судів Республіки по землях", який так і залишився на папері. Ще на початку березня Центральна рада ліквідувала селянські волосні і верхні сільські суди, а в кінці місяця видала постанову, згідно з якою у місцевостях, де членів м и и рови х судів не було обрано чи затверджено, справи могли розглядатися мировими судьями одноособово.

На початку січня 1918 року Центральна рада приймає Закон "Про упорядкування прокураторського нагляду на Україні". Створювалася прокураторія Генерального Суду, яка підпорядковувалася ще й Генеральному секретарству судових справ. Очоловав прокуратуру Старший прокурор, який призначався Генеральним секретарством судових справ. Подвійна підпорядкованість негативно впливала на діяльність прокуратури.

Треба підкреслити, що судова реформа, не дивлячись на всі зусилля Центральної ради, не була проведена до кінця. Ті судові органи, що існували, здебільшого діяли незадовільно. Бракувало кваліфікованих,

патріотично налаштованих кадрів, оскільки їх переважна більшість була росіянами або русифікованими українцями, які вороже ставились до української влади і не бажали співпрацювати з нею.

9.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Перший період діяльності Центральної ради мав здебільшого декларативний характер, про що свідчив зміст універсалів, декларацій та інструкцій. Універсали формували підвалини української державності, а декларації і інструкції містили плани законопроектних робіт.

Після жовтневих подій у Росії виникає нагальна необхідність власного законотворення.

25 листопада 1917 року Мала рада прийняла Закон Про правонаступництво, який започаткував процес формування правової системи. Згідно з ним, усі російські закони, прийняті до 27 жовтня, залишалися чинними, а Центральна рада мала право приймати нові закони та інші нормативні акти чи скасовувати старі від імені УНР. Правоохоронним і місцевим органам влади і управління була дана вказівка змінити в діючих законах назву "Росія" на "УНР".

Конституційне право

Відразу ж після проголошення I Універсалу Центральна рада приступила до організації роботи зі створення Конституції України (Статуту автономної України).

24 червня 1917 року була затверджена "Інструкція, на основі якої збирається Комісія по підготовці Статуту автономної України". До складу Комісії було обрано 100 осіб, які представляли всі національності, що проживали в Україні. Очолив конституційну комісію М. Грушевський. За IV Універсалом Конституцію мали ухвалити Всеукраїнські Установчі збори, та за іронією долі її прийняла Центральна рада в останній день свого існування. Сталося це 29 квітня 1918 року.

Конституція мала під-назву: "Статут про державний устрій, права і вольності УНР". Вона складалася з 8 розділів і 85 статей: I розділ — Загальні постанови; II розділ — Права громадян України; III розділ — Органи влади Української Народної Республіки; IV розділ — Всенародні збори Української Народної Республіки; V розділ — Про Раду Народних Міністрів Української Республіки; VI розділ — Суд Української Народної Республіки; VII розділ — Національні союзи; VIII розділ — Про тимчасове припинення громадянських свобод.

У розділі "Загальні постанови" підкреслювалося, що Українська Народна Республіка — держава "суверенна, самостійна і ні від кого не залежна", а носієм державного суверенітету є увесь народ України, всі громадяни України, які проживають на її території. Реально свій суверенітет народ здійснюватиме через Всенародні збори України (ст. 3).

Звертає на себе увагу ст. 4, де зазначалося, що територія України—єдина, неподільна і без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів ніяка зміна кордонів України, а також ніяка зміна у державно-правових відносинах якоїсь частини території держави до всієї цілісності неможлива. "Не порушуючи єдиної своєї власті, — підкреслюється у ст. 5, — УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування". Усім націям і національностям, які населяють Україну, надавалося право "на впорядкування своїх культурних прав у національних союзах".

Відразу за першим загальним розділом йшов розділ про громадянські права й свободи. Отже, у тогочасній Українській державі велике значення надавалося проблемі проголошення і гарантування прав та свобод громадян.

Громадянином УНР вважалася кожна особа, яка набула це право у передбаченому законодавством порядку. Інститут подвійного громадянства не допускався. Позбавити людину громадянства міг тільки суд республіки.

Цивільно-правова, громадянська і політична дієздатність наставала з 20-річного віку. "Ніякої різниці у правах і обов'язках між чоловіком і жінкою, — вказувалося у ст. 11 Конституції, — право УНР не знає".

У Конституції підкреслювалося (ст. 12), що всі громадяни рівні у громадянських і політичних правах — незалежно від статі, національності, раси, віросповідання, освіти, майнового стану. Використання старих титулів і звань заборонялося. Оберігалася недоторканність особи, житла, таємниці листування. Порушення цих прав допускалося тільки правомочними державними органами у випадках, передбачених законом.

Ніхто не обмежувався на території України у свободі слова, друку, віросповідання, створення організацій і союзів, праві на страйк, якщо тільки вказані дії не були кримінальним злочином. Проголошувалася повна свобода вибору місця проживання і пересування.

На території УНР скасовувались смертна кара, тілесні покарання таті, що ображали людську гідність і честь. Скасовувалась (як покарання) конфіскація майна.

Виборче (активне і пасивне) право надавалося тільки громадянам УНР, яким на день виборів виповнилося 20 років. Виборче право було загальним, рівним, таємним. Не мали права голосувати і бути обраними тільки особи, визнані у законному порядку душевнохворими.

У наступних чотирьох розділах Конституції йшлося про вищі органи державної влади, управління й судові органи.

Основу побудови вищих органів держави становила відома теорія розподілу влади — на законодавчу, виконавчу і судову. Отже, найвищу законодавчу владу, згідно з Конституцією, мали Всенародні Збори, виконавчу - Рада Народних Міністрів, судову — Генеральний суд.

Місцевими органами влади й управління стали виборні Ради та управи — громад (сільських і міських), волостей, земель.

Парламент країни — Всенародні Збори — мав обиратися населенням на основі рівного, прямого, загального, таємного голосування за пропорційною системою виборів: один депутат від 100 тис. жителів терміном на три роки. Проголошувався принцип депутатської недоторканності, вводилася оплата праці депутатів. Сесії парламенту повинні були скликатися двічі на рік. На першій сесії вибирався Голова, його заступник і так звані товариші. Всі вони становили Президію Всенародних Зборів. Голова організував і очолював роботу парламенту, виконував "усі чинності, зв'язані з представництвом Республіки" (ст. 35).

Закони приймалися тільки парламентом. Він встановлював бюджет країни, оголошував війну, укладав мир тощо. Право законодавчої ініціативи належало: Президії Всенародних Зборів, партійним фракціям, зареєстрованим Всенародними Зборами, групам депутатів (не менше 30 осіб), Раді Народних Міністрів, органам самоврядування, які об'єднували не менше 100 тис. виборців, виборцям у кількості 100 тис. осіб.

Рада Народних Міністрів

Рада Народних Міністрів формувалася, згідно з Конституцією, Головою парламенту, її склад і програма затверджувалися парламентом. Перед ним уряд відповідав за свою діяльність — як кожен міністр зокрема, так і уряд в цілому. У випадку вотуму недовіри вони були зобов'язані (як міністри, так і уряд) піти у відставку. Парламент більшістю у 2/3 голосів міг віддати їх під слідство і суд (ст. 58).

Депутати парламенту мали право депутатського запиту до уряду. Впродовж семи днів окремі міністри чи уряд повинні були дати відповідь на запит.

Найвищим судом республіки оголошувався Генеральний суд, який обирався Всенародними Зборами. Він виступав як касаційна інстанція для інших судів, не міг бути судом першої та другої інстанцій і мати функції адміністративної влади. На який термін обирався Генеральний суд та інші суди країни, як вони обиралися — Конституція не говорить. Це мало бути вирішено окремим законом про судоустрій. Зате у Конституції є інше важливе положення: "Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади" (ст. 63).

Судочинство оголошувалося усним і гласним, усі громадяни, незалежно від посад, — рівними перед судом і перед законом.

Окремий розділ Конституції розглядав національні проблеми. "Кожна з населяючих Україну націй, — зазначалось у ст. 69, — має право в межах УНР на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу". Кожна національна меншина входить у свій Національний союз, обирає свої органи самоуправління. Кожен Національний союз видає законодавство, що не повинне суперечити Конституції та законодавству України (в іншому випадку створюються спільні "погоджувальні комісії"), встановлює свій бюджет тощо. Органи кожного Національного союзу були органами не громадськими, а державними, що надавало їм відповідний правовий статус і авторитет.

Цікавим був останній розділ Конституції, де йшлося про можливість тимчасового (не більше ніж на три місяці) зупинення дії громадянських прав і свобод — у випадку війни чи внутрішніх заворушень. Таке рішення приймали Всенародні Збори, а у виняткових, термінових випадках — Рада Народних Міністрів.

Нічого у Конституції не було записано про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики, порядок обрання місцевих органів влади та управління, органи прокуратури, судову систему тощо. Конституція, очевидно, повинна була мати тимчасовий характер, адже вона створювалася на перехідний період — період становлення української державності. Незважаючи на це, вона мала демократичний характер, була міцною правовою підвалиною держави, основою для всього іншого законодавства України, створення демократичної державності, законності, правопорядку.

Відповідно до своєї Конституції УНР мала б стати класичною парламентською республікою. Водночас деякі історики, найперше Д. Дорошенко, вказують на те, що у свій останній день Центральна рада обрала також першого Президента УНР. Ним став М. Грушевський. Певною мірою це можна пояснити тим, що Центральна рада приймала Конституцію як перспективний документ, як своєрідний заповіт, бо добре усвідомлювала свою приреченість; однак, сподіваючись на краще, прагнула зміцнити свої позиції. Саме для цього і був потрібен Президент, адже Центральна рада виявилась абсолютно нездатною для оперативного управління країною, і тому дедалі очевиднішою ставала нагальна необхідність кардинальної реформи всього державного механізму УНР. Проте і з цим Центральна рада також запізнилась.

Найбільш важливим у галузі державного будівництва був Закон "Про вибори до установчих зборів Української Народної Республіки", який затверджувався в два етапи. Закон складався з двох розділів, 13 глав, 183 статей. 11 листопада 1917 року Центральна рада приймає перший розділ Закону, який складався з десяти глав: загальні статті; про виборче право; про установи, котрі завідують проведенням виборів до Українських Установчих зборів; про виборчі списки; про кандидатські списки; про подання і підрахунок виборчих карток; про встановлення результату виборів; про порядок вступання на місце членів, які виступають з Українських Установчих зборів; про забезпечення вільності і правильності виборів; про трати на вибори до Українських Установчих зборів.

16 листопада Центральна рада затверджує другий розділ Закону. Додатково затверджуються "Правила про спільну з цивільним населенням участь у виборах частин армії і флоту".

Закон про вибори встановлював пропорційну систему виборів. У виборах мали право брати участь громадяни, "котрим до дня виборів вийде 20 років". Позбавлялися виборчих прав засуджені, признані судовим рішенням банкрутами, дезертири, а також члени царської родини. Закон встановлював систему покарань за ті чи інші порушення під час організації і проведення виборів. Спочатку Установчі збори

планувалося відкрити 9 січня 1918 року, та війна відсунула вибори на другий план. 11 квітня 1918 року Мала Рада приймає рішення, за яким Установчі збори мали відкритися 12 травня 1918 року.

Неоднакову реакцію в суспільстві викликав Закон про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 року, де йшлося про право національних меншин на своє національне життя. Закон передбачав створення "національних кадастрів", куди б заносилися поіменно представники тієї чи іншої національності. До Закону негативно поставилися "зросійщені" українці, які не бажали поривати з російською культурою і в той же час не хотіли відносити себе до національної меншини.

2—4 березня 1918 року приймається Закон "Про громадянство Української Народної Республіки". Згідно з ним, громадянином УНР визнавався той, "хто народився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням". Згодом цей Закон було визнано як "складений поспіхом, сповнений помилками, промахами й недоліками".

Незабаром з'являються два проекти нового закону про громадянство, автори яких фактично схилилися до "нульового" варіанта — громадянами УНР визнавалися всі без винятку піддані колишньої Російської імперії, що народилися на території України, або на час опублікування закону постійно проживали на її території. Ні один з цих проектів Центральною радою не розглядався.

Дуже цікавим був Закон про державну символіку від 12 березня 1918 року.

Ще в листопаді 1917 року під головуванням М. Грушевського відбулася нарада, яка розглянула питання про державний герб України. Серед варіантів гербів були традиційні. Грушевський звертає увагу на три основні символи: "гарно стилізований геральдичний знак неясного значення, щось вроді тризубця ще з часів Київської Русі", "пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII — XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл", і, нарешті, "козак з мушкетом і шаблею" як герб козацького війська. Однак тоді вони не "пройшли", бо, на думку Грушевського, в умовах творення нового ладу, нових державних форм новим має бути й герб, щоб не виникло "підозріння в замислах відродження старого".

Комісія розглянула ці нові проекти, які або брали за зразок символіки США — золоті зірки за кількістю земель у складі України на синьому тлі, або фактично відтворювали герб Франції — "золота буква У (Україна) або У.Н.Р. (Українська Народна Республіка) на синьому тлі" (на французькому гербі зображені літери К.Е).

Сам Грушевський вважав, що гербом України міг би стати "як символ творчої мирної праці золотий плуг на синім тлі" (як на зразок він посилався на герб Ліберії). Навколо плуга голова Центральної ради пропонував розмістити "знак старої Київської держави Володимира Великого", герби Галицько-Волинського князівства та Гетьманщини ("козак з мушкетом"). Внизу, під плугом, мали бути розміщені герби Києва і Львова, а вгорі - голуб з оливковою гілкою (з печатки "Великого князівства Руського", яке намагався створити гетьман Виговський). Герб планувалося також обплекти оливковою гілкою. Грушевський писав: "А якби хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то я рал би бачити символ трудящого народу — жінку з серпом і робітника з молотом. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого герба бачити як найбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднавчий характер нашої нової республіки".

12 березня 1918 року Мала Рада затвердила "Володимирів тризуб" державним гербом УНР, хоча деякі фахівці, зокрема видатний художник Г. Нарбут, палко відстоювали ідею "козака з мушкетом".

Фінансове право

Органом центрального управління у сфері фінансів було Генеральне секретарство фінансових справ (згодом Міністерство фінансів).

Найважливішими в цій галузі були питання про випуск державних кредитних білетів, про оподаткування, про державний бюджет.

Закон про випуск державних кредитних білетів УНР від 6 січня 1917 року встановлював, що "кредитові білети У.Н.Р. випускаються Державним банком У.Н.Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками У.Н.Р. від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної скарбниці Республіки", причому, відповідно до ст. 4 закону, "кредитові білети У.Н.Р. випускаються в карбованцях, при цьому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів".

13 квітня 1918 року приймається Закон про випуск зобов'язань державної скарбниці УНР на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн карбованців і Закон про випуск розмінних марок державної скарбниці. Ці марки ходили паралельно з металевою розмінною монетою.

Єдиного акта, який би регламентував податки, не було. Згідно із Законом від 9 грудня 1917 року "всі державні податки і прибутки, які на підставі існуючих законів" збиралися на території УНР, "визнавалися прибутками державного скарбу УНР".

11 квітня 1918 року Центральна Рада ухвалила Закон про тимчасові розписки видатків на 1918 рік, в якому зазначалося, що до ухвалення першого бюджету УНР "державні видатки переводяться на підставі тимчасових розписів, які складаються відповідними міністерствами на кожні чотири місяці 1918 року і подаються через Міністерство фінансів на затвердження Центральної ради". Але державний бюджет Центральної Рада так і не спромоглася прийняти.

Трудове право

Прообразом українського кодексу законів про працю став Закон про восьмигодинний робочий день від 25 січня 1918 року.

Цей Закон поширювався на всі підприємства з найманою працею, "незалежно як від розміру цих підприємств, так і від того, кому вони належать". (ст. 1).

Тривалість робочого часу становила 48 годин на тиждень (ст. 3). Закон регламентував особливості найму і праці жінок і неповнолітніх (ст. 10,16, 19); нічні і понаднормові роботи (ст. 6—9, 18, 19); працю на шкідливому для здоров'я виробництві (ст. 15). Ст. 11 встановлювала святкові й неробочі дні. Ст. 4 Закону передбачала створення в майбутньому Головної Ради праці, як реалізатора державної політики в цій галузі.

Земельне право

III Універсал скасував право при ватної власності на землю. IV Універсал проголосив, в необхідність прийняття земельного закону і передачу землі трудовому народові без викупу якого. Наприкінці січня 1918 року Центральна рада ухвалила Земельний закон, основою стало скасування права власності на землю. Встановлювалося, що "землі відводяться земельними комітетами в приватнотрудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам". Незважаючи на те, що закон дозволяв "перехід права користування в спадщину", основна проблема — людини, землі й волі—так і лишилася неврегульованою що, зрозуміло, врешті-решт призвело до фатальних наслідків. Засвідченням В. Винниченка, "сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам", а з іншого боку, ідея "соціалізації землі" викликала обурення заможного селянства, "яке ляло Центральну раду й агітувало на всі боки проти неї". Щоб якось виправдатись перед заможним селянством Центральна рада 29 квітня 1918 року прийняла поправку до Земельного закону, за якого ділянки розміром до 30 десятин не підлягали поділу.

У галузі цивільного права суди продовжували використовувати том 10 Зводу законів Російської імперії.

Зокрема, М. Грушевський був противником поняття "непорушність права власності". В нормативних актах Центральної ради не використовується термін "право володіння". Натомість часто зустрічається "право порядкування", "право користування", що говорить про негативне ставлення до приватної власності. Особливо це проявилось стосовно права приватної власності на землю. М. Грушевський навіть вважав, що настане час, коли "власність на землю, торгування землею" вважатимуться таким же ненормальним явищем, як і "власність на людину-раба".

У галузі кримінального права в Україні діяли майже у повному обсязі Кримінальне уложення 1903 року, Тюремний статут та різні додаткові інструкції до них. Діяла постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 року, яка передбачала позбавлення волі до трьох років за публічні заклики до вбивств, грабунків, погромів та інших тяжких злочинів, що вели до насильства над населенням. Діяла також постанова Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 року про притягнення до відповідальності осіб, які своїми діями чи бездіяльністю чинили перепони щодо їх ув'язнення. Особи, винні у насильницьких посяганнях на державний лад УНР, карались безстроковою каторгою.

5 березня 1918 року Центральна рада ухвалила Закон про покарання учасників воєн і повстань проти Української держави. В ньому вказувалося, що коли яка-небудь особа після 22 січня 1918 року (після прийняття IV Універсалу) брала участь у війнах чи повстаннях проти України, вона втрачала право неукраїнське громадянство і каралась висланням за межі України. У випадку несанкціонованого повернення така особа ув'язнювалась на термін до п'яти років.

Слід відзначити скасування III Універсалом смертної кари, а також Закон про амністію від 19 листопада 1917 року, яким звільнялися всі засуджені за політичні злочини.

Оцінюючи законодавчу діяльність Центральної ради в цілому, слід підкреслити досить плідний здобуток влади в галузі право-творення. Негативним було те, що на законодавчій діяльності досить відчутно відбилися політичні пристрасті, відсутність професіоналізму, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства.

Загальні висновки

Утворення Центральної ради слід вважати вихідною точкою процесу відродження української державності у XX ст.

День 29 квітня 1918 року став останнім у діяльності Центральної ради, яка віддала владу, не поступившись своїми політичними принципами і не втративши гідності. На останньому засіданні вона приймає Конституцію УНР, і обирає Президента. Україна проголошується незалежною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи.

З поваленням Центральної ради закінчився перший етап відродження української державності, який охопив шлях від вимоги національно-територіальної автономії до проголошення повної незалежності України.

Виступаючи через рік, 22 березня 1918 року, на урочистому засіданні, присвяченому першим роковинам Центральної ради, Михайло Грушевський відзначав: "Сьогодні засідання присвячено роковинам заснування Центральної ради. Це звучить трохи парадоксально, коли глянути в минуле Центральної ради, як вона з чисто національно-політичної організації перетворилась у найвищий державний законодавчий орган, де представлені усі народи території України. З початку це представництво українського народу було зложено

з київської інтелігенції, потім пере-вибране на Національному з'їзді, незабаром реорганізувалося представництвами Ради робітників і Ради військових депутатів та представників усіх "меншостей". І так згодом сталося, Центральна рада була представником від усієї демократії України, її завданням було довести демократію до Українських установчих зборів... Більшовицький наступ з півночі перешкодив цій творчій роботі нашої демократії, і ми знову стоїмо перед дилемою: скликати Установчі збори або перейти прямо до виборів українського Парламенту... Нині, коли пройдений у завзятій боротьбі шлях за нами, спокійно можемо оглянутися на ті здобутки, які на протязі одного року досягнула Центральна рада. Уже сам факт, що вона як революційний орган продержалася один рік, являється тим унікалом, якого не можна ніде побачити у всесвітній історії..."

Доба Центральної ради продемонструвала сильні і слабкі сторони державотворення.

До перших слід віднести рішучість, з якою будувалася держава, вплив на цей процес національного відродження, орієнтацію на соціальну політику.

До других — відсутність необхідного досвіду державного будівництва, утопічно-соціалістичну організацію керівництва Центральної ради, заперечення необхідності формування українських збройних сил, непослідовність ре-а'юрмування системи місцевого самоврядування, відсутність зворотного зв'язку з широкими народними масами.

М. Грушевський і його соратники не змогли знайти правильного шляху розвитку, що врешті-решт визначило і їхню особисту долю, і долю української державності.

Розділ 10. УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА (квітень — листопад 1918 р.)

10.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Окупація України австро-угорськими та німецькими військами викликала гостре незадоволення всього українського суспільства. Це незадоволення ще більше зросло, коли стало відомо, що за умовами Брестського миру Україна має сплатити Австро-Угорщині та Німеччині великі продовольчі та матеріальні податки. Центральна рада, яка не мала тісних зв'язків з провінцією, не могла виконати своїх зобов'язань щодо союзників і незабаром вони самі почали реквізицію продуктів харчування у населення, що викликало страшне обурення, перш за все, серед селянства. Почались конфлікти з окупаційними військами. Влада спливала від Центральної ради, мов пісок, її безпорадність була повною.

25 березня 1918 року в Лубнах відбувся з'їзд українських хліборобів, на якому було створено партію хліборобів-демократів. Нова партія заявила про негативне ставлення до аграрної політики Центральної ради і вимагала ввести до її складу своїх представників.

Тим часом представник німецького командування Айхгорн узяв владу до своїх рук: наказав селянам засівати поля, запровадив смертну кару за розкрадання майна, сформував польові суди, роззброїв військові формування Центральної ради.

29 квітня 1918 року в Києві відбувся конгрес хліборобів, на якому були представлені селяни, поміщики, представники банківського капіталу. Конгрес вимагав встановлення в Україні сильної влади у формі диктатури. За найкращу форму влади визнали гетьманат. У результаті 29 квітня 1918 року гетьманом нового державного утворення — Гетьманат "Українська держава" — був проголошений Павло Скоропадський. У ніч з 29 на 30 квітня його прибічники захопили всі державні установи і найважливіші об'єкти. Центральна рада припинила своє існування.

Розпочинається новий період в історії української державності. На зміну республіканській соціалістичній демократії Центральної ради прийшла форма правління, близька до монархічної. На перший погляд таке реформування було соціальним регресом, оскільки республіканська форма правління вважається більш прогресивною в порівнянні з монархічною. Але в даному випадку цей політичний переворот "витяг з надр історії оту загублену нитку політичного розвитку українського суспільства, яка була штучно обірвана російським самодержавством" (Р. Іванченко). Українському народу близьким був спомин про козацьку державу і своїх гетьманів. Та сутність гетьманату не завжди збігалася з сутністю монархії.

Свою діяльність П. Скоропадський розпочав з рішучої відмови від політики Центральної ради. В "Грамоті до всього українського народу" від 29 квітня 1918 року він оголосив Центральну раду та її установи нездатними до державної праці і заявив, що для забезпечення порядку і спокою він бере необмежену владу над Україною, оголошує розпушеними Центральну раду, її місцеві органи та установи, земельні комітети, скасовує все її законодавство, повертає правову силу всім попереднім формам приватної власності.

В майбутньому гетьман обіцяв проведення виборів до українського законодавчого сейму, наділення селян правом викупу землі у поміщиків та інших великих землевласників, відродження торгівлі та відбудову промисловості.

Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів в Україну. їм поверталися землі, маєтки, заводи і фабрики, виплачувалася компенсація за збитки, яких вони зазнали за Центральної ради. Ліквідуються політичні права і свободи, 8-годинний робочий день, відбираються захоплені раніше селянами землі.

Свою діяльність гетьманські установи узгоджували з окупаційною владою, яка, в свою чергу, грабувала Україну. Ешелонами відправлялися у Німеччину зерно, м'ясо, мед, промислове устаткування. Грабіжницька політика окупантів і антинародна діяльність гетьманату викликали в Україні обурення, а з часом, і опір.

Та справедливо було б підкреслити, що не гетьман виступив ініціатором запрошення окупаційних військ в Україну. Йому, бойовому генералові, тяжко було змиритися з присутністю вчорашнього ворога на рідній землі, але він добре розумів реальне співвідношення сил.

2 травня 1918 року П. Скоропадський вперше відвідав штаб німецьких військ у Києві і, як констатували німці в депеші до Берліна, "перебуває цілком і повністю під впливом головного командування".

У травні 1918 року події в Україні кілька разів обговорювались в німецькому парламенті. 2 червня 1918 року Німеччина і Австро-Угорщина офіційно визнали владу гетьмана. Ці дві країни були головними об'єктами

зовнішньополітичних зусиль уряду Української держави, але відносини України з ними суттєво відрізнялися.

Німеччина не мала з Україною спільних кордонів і їй не доводилось висувати одна одній територіальні претензії. Каменем спотикання у стосунках України з Австро-Угорщиною були західноукраїнські землі. Восени, після перемоги революції в Австро-Угорщині, ці суперечності переросли в гострий збройний українсько-польський конфлікт.

У вересні 1918 року гетьман здійснив свій перший і останній офіційний закордонний візит. 4 вересня він прибув до Берліна, де вів переговори з Кайзером. Тоді вдалося досягти низки домовленостей: 1) Німеччина підтвердила свою підтримку самостійної Української держави; 2) вона обіцяла гетьманові допомогу у формуванні нової української армії; 3) гетьман зобов'язався провести повну українізацію уряду; 4) гетьман лав згоду на проведення демократичних виборів до українського Сейму та його наступне скликання до кінця

1918 року; 5) сторони обговорили українсько-польські стосунки, а також питання врегулювання українсько-російського кордону.

Візит П. Скоропадського жваво й позитивно коментувала німецька преса. Він свідчив, що Україна залишається в полі дії німецької зовнішньополітичної ініціативи. Німці контролювали зовнішню політику Української держави. Влітку 1918 року вони ставили всілякі перепони спробам українських дипломатів зав'язати відносини не лише з країнами Антанти, а й з нейтральними державами. Та це не перешкодило Україні встановити дипломатичні відносини з країнами Центрального блоку. Розпочалися переговори з Румунією, Фінляндією, Швейцарією, Данією, Швецією тощо. Під тиском німців навіть більшовицька Росія відрядила до Києва мирну делегацію на чолі з Х. Раковським. 12 червня 1918 року сторони уклали мирну угоду, за якою між двома державами до повного завершення мирних переговорів повністю припинялися воєнні дії, відновлювалося залізничне сполучення, налагоджувався поштово-телеграфний зв'язок, визначались умови товарообміну і правила повернення українців з Росії та росіян—з України. Сторони обмінялися консульськими службами.

П. Скоропадський всією душею бажав відновити Українську державу. Але майже всі існуючі українські партії відмовились працювати з гетьманатом.

У своїй внутрішній політиці П. Скоропадський відмовляється від соціалістичних ідей Центральної ради. Незважаючи на складні умови уряд П. Скоропадського зумів багато чого зробити для розвитку української державності. Значні зусилля спрямовує він на формування війська: відновлює загони вільного козацтва, формує особливий корпус із російських офіцерів, котрий підпорядковувався тільки йому, повернув Україні Чорноморський флот, який німці захопили в роки першої світової війни.

Особливо помітних успіхів досягнув гетьманат в галузі культурного будівництва. Створюється мережа українських початкових і середніх шкіл, для яких було створено всі необхідні підручники українською мовою. 6 жовтня 1918 року в Києві відкрився перший Державний український університет, а 22 жовтня — другий український університет у Кам'янці-Подільському. Знову ж таки, у Києві, вже під кінець Гетьманату, відкрилася Українська академія наук, яку очолив В.І. Вернадський. Заснуються Українська національна бібліотека, Національна галерея мистецтв, Національний оперний театр, Український історичний музей, Державна хорова капела, Державний симфонічний оркестр тощо.

Восени 1918 року ситуація на фронтах світової війни остаточно склалася на користь Антанти. Німці і австрійці вимушені були вивести з України більше половини окупаційних військ. Німеччина заявила, що не буде перешкоджати відносинам України з Антантою.

Уряд П. Скоропадського і раніше робив спроби встановити контакти з США, Францією і Англією. Але ці контакти виявили цілком негативне ставлення країн Антанти до Української держави. Самостійність України вважалась політичною інтригою Німеччини. Дипломатичним представникам України було оголошено, що Україна є невід'ємною частиною Росії. Лідери Антанти продемонстрували повне нерозуміння об'єктивних причин утворення самостійної Української держави, що відіграло далеко не останню роль в її падінні.

У цих умовах в Україні посилюються політичні тенденції до зближення з Росією. П. Скоропадському при йшлося вибирати між двома полярними політичними таборами. Свій вибір він зробив на користь консервативних проросійськи налаштованих політичних сил.

14 листопада 1918 року в черговій "Грамоті до всіх українських громадян" він оголошує про зміну політичного курсу. За його словами, Україна повинна проявити ініціативу "у справі утворення Всеросійської федерації". З незалежною Україною було покінчено. Вже в еміграції П. Скоропадський визнав це рішення хибним.

Політичні сили, що входили до Українського національного союзу закликали до повстання проти влади гетьмана. Керівним політичним органом повстання стала Директорія, яку було сформовано 13 листопада 1918 року. На бік Директорії перейшли січові стрільці та інші військові гетьманські підрозділи. Розгортанню повстання сприяло невтручання німецьких військ у боротьбу Директорії з гетьманом.

18 листопада 1918 року в боях біля Мотовилівки війська Директорії розбили гетьманців і через кілька днів підійшли до Києва. Громадянська війна в Україні вибухнула з новою силою. 14 грудня 1918 року гетьман зрікся влади: "Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади". Того ж дня до Києва вступили частини Директорії.

10.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Форма правління, яку було запроваджено за П. Скоропадського, можна вважати за перехідну до президентської республіки. Викликають заперечення висновки тих авторів, які вважають, що відбулося повернення до монархії. В заяві Ради Міністрів Української держави від 10 травня 1918 року підкреслювалося: "Гетьман не думає стати самодержцем. Назва Гетьман, це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежності і вільної України".

Оскільки парламентська республіка Центральної ради показала повну неспроможність, викликає розуміння пошук П. Скоропадського такої (юрми правління, яка допомогла б державі вийти з тяжкої кризи. Спочатку для наведення порядку потрібна була диктатура, а вже потім "ні диктатура вищого класу, ні

диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю" (П. Скоропадський).

Ідея короткочасної сильної влади знайшла відображення в "Законах про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 року. Замість назви держави "Українська Народна Республіка" було встановлено "Українська держава".

Гетьман був вищим органом влади. Йому належала вся повнота законодавчої та виконавчої влади. Гетьман виступав також як "найвищий керівничий всіх зносин Української держави з закордонними державами" і "верховний воевода української армії і флоту". Крім цього він здійснював помилування.

Закон мав чинність тільки після затвердження його гетьманом. Як вже говорилося, сильна влада повинна була діяти "до вибрання Сейму". Про необхідність обрання Державного сейму в майбутньому йшлося і в "Грамоті до всього українського народу".

Загострення політичної ситуації в країні поставило гетьмана перед проблемою забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин. У зв'язку з цим 1 серпня 1918 року приймається "Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами ясновельможного пана гетьмана всієї України". За цих обставин влада переходила до Колегії верховних правителів держави, яка складалася з трьох осіб: "одного правителя заздалегідь визначає сам пан Гетьман, одного вибирає Державний Сенат і одного вибирає Рада Міністрів". Колегію очолював Голова, якого призначав сам Гетьман. Рішення Колегії приймалися більшістю голосів.

Рада Міністрів

Рада Міністрів, або гетьманський уряд, здійснювала координацію і організацію діяльності центральних органів управління. Її очолював Ота-ман-Міністр, якого через деякий час перейменували в Голову Ради Міністрів. При Раді Міністрів було створено Генеральну канцелярію на чолі з Генеральним секретарем (згодом державним секретарем).

До Ради Міністрів входили такі міністерства: внутрішніх справ, народної освіти, фінансів, торгівлі й промисловості, харчових справ, земельних справ, судових справ, закордонних справ, військових справ. Згодом було створене міністерство народного здоров'я і міністерство сповідань, яке займалося релігійними проблемами. При уряді існувала також посада генерального контролера. Міністерства поділялися на департаменти і управління. Наприклад, до складу Міністерства народної освіти входили департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти; Міністерства сповідань—департаменти православної Церкви, інослов'янських та іновірних сповідань, духовної просвіти; Міністерства внутрішніх справ — департаменти міського самоврядування, державної варті (міліції), страхування і біженців та Головне управління військового обов'язку і управління у справах преси. Законом від 25 червня 1918 року Міністерство народної освіти було перейменовано в Міністерство народної освіти та мистецтва, а в ньому утворено Головне управління мистецтв і національної культури.

25 травня 1918 року приймається "Положення про Малу Раду Міністрів". Вона формулася із заступників міністрів і розглядала організаційні питання і "ті законодавчі і адміністративні пропозиції окремих міністрів, що в силу їх нескладності не потребували взаємної згоди відомств у письмовій формі".

Місцеве управління

Прийшовши до влади, П. Скоропадський розпустив місцеві органи, сформовані Центральною радою, і поновив колишні назви. Було поновлено, існуючий ще за царизму, адміністративно-територіальний поділ на губернії, повіти, волості. Місцеві адміністрації очолили старости, які замінили комісарів. Старостам належала вся повнота влади на місцях. За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам. Законом про вибори до земств від 5 вересня 1918 року відновлюється діяльність земських установ. Хоча органи місцевого самоврядування і отримали колишні назви, їх склад не завжди лояльно відносився до політики П. Скоропадського. Можна навіть говорити про певне протистояння місцевої адміністрації і органів місцевого самоврядування, які вбачали в особі гетьмана противника українства і не безпідставно. На посади в місцеві адміністрації призначались колишні царські генерали, чиновники, поміщики. Слід підкреслити, що і сама модель місцевого самоврядування була аналогічна тій, що діяла раніше в Російській імперії. Законом від 1 серпня 1918 року створюється Управління столичного Отамана. Подібне Управління міського Отамана діяло в Одесі. 29 червня 1918 року приймається закон, який надає губернським старостам право розпуску таких органів самоврядування, як земські збори і управи, міські думи. На підставі цього Закону були розпущені Одеська і Катеринославська міські думи.

Закон "Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові і губерніальні установи по управлінню сільськими місцевостями" від 30 листопада 1918 року поновив інститут земських начальників і створив повітові та губерніальні ради в сільських справах.

Всю систему місцевої адміністрації очолювало Міністерство внутрішніх справ.

10.3. СУДОВА СИСТЕМА І ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Мабуть, єдиною державною системою, що не зазнала втручань при зміні влади, була судова.

За "Законами про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 року найвищою судовою інстанцією залишався Генеральний суд, судді якого призначалися тепер гетьманом.

25 травня 1918 року приймається Закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні — "іменем закону Української держави". 2 червня 1918 року приймається закон, який уточнював функції Генерального суду й окреслював перспективи судової реформи. Згідно з цим законом Генеральний суд складався з трьох

департаментів: цивільного, карного й адміністративного. Тимчасово, до завершення судової реформи, він мав виконувати касаційні функції Головного військового суду.

8 липня 1918 року гетьман затверджує Закон про заснування Державного Сенату, який перебирав на себе функції "вищої в судових і адміністративних справах державної інституції". Закон визначав структуру Державного Сенату, вимоги до сенаторів і порядок їх призначення.

Очолював Державний Сенат Президент. До структури Державного Сенату входили: Генеральний адміністративний суд, Генеральний карний суд і Генеральний цивільний суд. Кандидати на посаду сенаторів повинні були мати вищу юридичну освіту і не менше як п'ятнадцятирічний стаж роботи "в судовім відомості на посадах не нище судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду" або "в стані присяжного адвоката, а також з числа тих, що мають учений ценз Магістра або Доктора, Лекторів юридичних наук у вищих школах, що виконували лекторські обов'язки в той саме час".

Закон забороняв займатися будь-якою іншою діяльністю, крім наукової і викладацької. Той факт, що повноваження Державного Сенату регулювалися колишнім царським законодавством, тільки констатував орієнтацію П. Скоропадського на дореволюційну судову систему. Це підтверджує і Закон "Про Судові палати і Апеляційні суди" від 8 липня 1918 року, який відновив діяльність Судових палат.

Завершували систему загальних судів в Україні мирові суди, підсудність яких визначалася постановами Ради Міністрів від 14 і 21 липня 1918 року.

Військові суди Української держави діяли на підставі Закону "Про організацію військово-судових установ та їх компетенції" від 21 червня 1918 року. Вони поділялися на вищі і штабні суди. До вищих належали Київський і Катеринославський військові суди, до штабних — ті, що діяли при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі. Справи в цих судах розглядалися колегіями у складі голови та виборчих суддів. У засіданнях вищих судів передбачалася участь прокурора і захисника. Обов'язковою у військових судах була посада військового слідчого.

Менш реформованою в Українській державі була система прокуратури. Відповідно до Закону "Про Державний Сенат" функції Генерального прокурора виконував Міністр юстиції. Посади прокурора і товариша прокурора були введені при кожному з трьох генеральних судів і при Загальному Зібранні Державного Сенату.

18 травня 1918 року приймається Закон про Державну варту. Під виглядом "державної варті" відроджувалася поліція. Державна варта підпорядковувалася старостам. На рівні губернії варту очолював помічник-інспектор Державної варті, а на рівні повіту — начальник повітової Державної варті. За законом один вартовий мав припадати на 400 осіб населення.

10.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Як і в питаннях формування органів влади і управління, так і при створенні правової системи гетьманська адміністрація пішла шляхом рецепції тих нормативних актів колишніх режимів, які не суперечили соціально-економічним і політичним інтересам Української держави. Так, 16 травня 1918 року Міністерство праці розповсюдило циркуляр "Про закони, циркуляри і розпорядження Російського уряду і Центральної ради", за якими всі акти трудового законодавства, "якщо вони не скасовані Урядом Української Держави", зберігають свою чинність.

До позитивного доробку гетьманської адміністрації слід віднести те, що з перших днів свого існування вона встановила правові основи законотворчого процесу. В "Законах про тимчасовий державний устрій України" підкреслювалося, що прийнятий закон вступає в силу "від часу, призначеного для того в самім законі", а скасувати закон можна було тільки силою іншого закону.

Право готувати законопроекти отримували відповідні міністерства. Законопроект передавався на обговорення до Ради Міністрів, а отримував чинність після затвердження Гетьманом.

2 червня 1918 року приймається Закон "Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів". Закон встановлював компетенцію Ради Міністрів в процесі законотворчості. Керівництво цим процесом покладалося на Державну канцелярію і на Державного секретаря, який особисто подавав законопроекти до Ради Міністрів.

Конституційне право

Основи конституційного права знайшли відображення в "Законах про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 року. Цим актом визначалася форма правління, а також система органів влади та управління.

2 липня 1918 року гетьман затверджує Закон про громадянство Української держави. Під українським громадянством розумілася "державно-правова приналежність людини до Української держави, що надає права й обов'язки українського громадянина" (ст. 1). Закон забороняв подвійне громадянство (ст. 2). Приналежність до громадянства визначалась "нульовим варіантом", за яким "усі російські піддані, що перебувають на Україні під час видання цього закону, визначаються громадянами Української держави" (ст. 4). На вибір громадянства відводився один рік (ст. 5). Закон встановлював умови, за яких набувалось українське громадянство (ст. 8,9,10,11). Прохання про надання громадянства розглядав адміністративний відділ окружного суду, постанову якого можна було оскаржити в Генеральний адміністративний суд (ст. 13,14). Кожний прийнятий в українське громадянство приносив присягу на вірність Українській державі (ст. 16). Текст присяги додавався до Закону: "Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі

як своїй Батьківщині, охороняючи інтереси Держави і всіма силами допомагаючи її славі та розцвіту, не жалкуючи для цього і свого життя.

Обіцяю та присягаюся не визнавати другої Батьківщини, крім Української держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина і коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусить бути для мене вище моїх особистих рахунків".

Найважливішими законодавчими актами в галузі цивільного права були закони, які регулювали власність. Головна тенденція цих законів — захист права приватної власності. Про це, зокрема, говорить Закон "Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями".

Законодавство в галузі кримінального права мало відкрито каральну спрямованість. Це підтверджує зміст Закону від 8 липня 1918 року "Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства".

Під кінець існування Української держави в "Грамоті до Українського народу" від 22 жовтня 1918 року П. Скоропадський підбив підсумки законодавчої діяльності: "В області внутрішнього життя Наше правительтво видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української Академії Наук і Мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії і флоту, поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народних учителів і духівництва; видано закон про порядок виборів до земських і міських установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного і економічного життя України. Наслідки всіх заходів незабаром виявились у загальному підвищенні економічного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави".

Загальні висновки

Українська держава базувалася на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Але фактично влада в Україні була в руках окупаційних військ, що зв'язувало руки гетьманському уряду. Все це наклало певний відбиток на подальший хід і розвиток політичних подій.

Але, попри всі об'єктивні труднощі існування, Українська держава залишила значний слід в історії української державності.

Було прорвано міжнародну ізоляцію, свідченням чого було встановлення дипломатичних відносин із 12 країнами. Був підписаний мирний договір з Росією. За короткий термін в Україні була створена потужна дипломатична служба.

Характерними рисами внутрішньої політики було скасування таких нововведень Центральної ради, як націоналізація великих маєтків та культурної автономії, відродження козацького стану, який мав стати соціальною опорою гетьманського режиму. Серед досягнень внутрішньої політики Української держави слід відзначити:

- створення правової основи реформування суспільства (було прийнято понад 400 нормативних актів);
- відновлення приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації;
- затвердження програми формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил;
- відкриття просвітницько-культурних закладів, як основи нормування національної духовності українського народу.

Коли Павло Скоропадський прийшов до влади, він проголосив своєю метою "добро і користь всім дорогої нам Україні". Існує чимало свідчень того, що гетьман всією душею бажав відродження Української держави.

Однією з найбільших помилок П. Скоропадського була спроба відновлення дореволюційних органів влади та управління, тих порядків, що існували в Російській імперії. Саме через це селянство не стало опорою гетьманської влади. А якщо ще взяти до уваги опозицію Гетьманові з боку соціалістичних партій, то стає зрозумілим, чому він змушений був опиратися то на німців, то на військові формування російських офіцерів. Як відомо, "немає пророка в своїй вітчизні". Це в повній мірі можна віднести до Павла Скоропадського, людини, яка так і залишилася не сприйнятою народом.

Ідеї Павла Скоропадського лишилися нереалізованими, а його постать викликає гострі дискусії. Однак попри всю неоднозначність оцінок як тогочасних, так і сучасних дослідників діяльність Гетьмана заслуговує на пильну увагу, перш за все, з погляду його внеску у відродження і розбудову української державності.

Розділ 11. УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ (листопад 1918 - листопад 1920 рр.)

11.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

До складу Директорії входили три директори — В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець. Через деякий час вони кооптували ще двох членів—П. Андрієвського і А. Макаренка.

Часи, в які Директорія прийшла до влади, були дуже складними.

Наближався кінець першої світової війни. Центральний блок зазнав у ній поразки. В Австро-Угорщині та Німеччині в жовтні—листопаді 1918 року вибухнула революція. Німецькі та австро-угорські війська не хотіли більше воювати і залишали Україну.

Ще під час падіння гетьманського уряду більшовицька Росія формує військо для "визволення" України. На початку січня армія чисельністю сімдесят п'ять тисяч осіб розпочала наступ на Україну, хоча на цей час вже вся територія країни була підвладна Директорії.

Використавши полк Українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця, Директорія повела наступ на Київ. До неї почали масово приєднуватися повстанці, і 14 грудня 90-тисячна армія Директорії здобула Київ. 18 грудня 1918 року до Києва урочисто в'їхав уряд Директорії, який відразу ж відновив назву держави — Українська Народна Республіка.

21—24 грудня у Києві відбувся губернський селянський з'їзд, 700 делегатів якого висловили щире подяку Директорії та обіцяли їй підтримку "в боротьбі за Українську Трудову Республіку".

Але, як згодом з'ясувалося, Директорія не мала єдності в поглядах на перспективи державо-національного будівництва. Єдине, що згуртувало на перших порах навколо Директорії різні політичні партії і селян, — це Ідея боротьби з урядом П. Скоропадського.

Зазначена обставина далася взнаки вже під час державної наради у Вінниці 12—14 грудня 1918 року з представниками політичних партій та громадських організацій, що входили до Українського народного союзу. Після гострої дискусії учасники наради поділилися на два табори, один з яких стояв за парламентську республіку, а інший — за радянську.

Незважаючи на розбіжності 26 грудня 1918 року було створено уряд, до складу якого ввійшли представники всіх політичних партій, що допомогли Директорії прийти до влади. Того ж самого дня Директорія оприлюднила програмну декларацію, в якій вона оголошувала себе тимчасовим верховним органом, який, отримавши владу від народу, народові її і передасть. Це мало відбутися на конгресі трудового народу України, який "матиме верховні права і повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки". Влада в УНР повинна належати лише "класам працюючим — робітництву і селянству". В декларації підкреслювалося, що "класи нетрудові, експлуататорські, які живляться і розкошують з праці трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями та реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою".

Але зовнішньополітичні умови були вкрай несприятливими для втілення програми Директорії в життя. Антанта не визнавала УНР і дивилася на Україну лише як на частину Росії. Свої подальші плани вона пов'язувала з інтервенцією, і вже 2 грудня 1918 року французький десант висадився в Одесі. Антанті допомагала білогвардійська армія Денікіна.

Майже одночасно з інтервенцією військ Антанти на північних і північно-східних кордонах України з'явилися війська більшовицької Росії. 24 грудня 1918 року було повідомлено, що в зв'язку з анулюванням Росією Брестської мирної угоди радянська Росія більше не визнає Україну за суверенну державу. УНР опинилася в дуже скрутному становищі. До зовнішньополітичних труднощів додалися внутрішні. Селяни, що підтримали Директорію в боротьбі проти гетьманського режиму, вважали своє завдання виконаним. Армія УНР виявилася абсолютно небоєздатною як по складу, так і по озброєнню. За цих умов Директорія мала вирішити, кого обрати за союзника: більшовицьку Росію чи Антанту. Ця проблема остаточно розколола політичні сили України.

На початку січня 1919 року у Києві відбувся IV з'їзд УСДРП, який прийняв рішення про скликання парламенту і вибори органів місцевого самоврядування.

Перша сесія Трудового Конгресу (парламенту) відбулася 23—28 січня 1919 року у Києві. Із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, на нього прибуло понад 400.

Трудовий Конгрес висловився за демократичний лад в Україні, передав тимчасово законодавчу і виконавчу владу Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів до майбутнього українського парламенту.

На рішення Трудового Конгресу значною мірою вплинув наступ Червоної Армії на Київ, який почався у січні 1919 року. Він зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою і антибільшовицькі настрої Директорії. 16 січня 1919 року, коли вже майже вся Лівобережна Україна була окупована більшовицькими військами, вона оголосила війну радянській Росії. 2 лютого Директорія вимушена була залишити Київ і переїхати до Вінниці. Того ж самого дня була проведена чергова державна нарада, на якій приймаються рішення про порозуміння з Антантою. Директорія вступає в переговори з командуванням французьких військ, що перебувало в Одесі. Французи ставлять умови: вивести з Директорії В. Винниченка і С. Петлюру, створити 300-тисячну армію і підпорядкувати її союзному командуванню, передати залізницю та фінанси України під контроль Франції, а також звернутися до останньої з проханням встановити над Україною французький

протекторат. Питання про державну незалежність України мала вирішити в майбутньому Паризька мирна конференція.

Директорія мусила йти на поступки. В. Винниченко оголосив про свій вихід з Директорії і невдовзі назавжди виїхав за кордон. С. Петлюра повідомив про тимчасове припинення свого членства в партії, але зауважив: "я не вважаю для себе можливим ухилитися від виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти й працювати при державній праці". Переговори з французами зайшли в тупик. А вже в березні з'ясувалося, що Антанта не в змозі розгорнути широкомасштабні воєнні дії в Україні. Внаслідок більшовицької агітації її війська розкладалися. В березні підтиском Червоної армії вони залишили Миколаїв і Херсон, а в квітні — Одесу.

6 квітня 1919 року на черговій державній нараді, яка відбулась у Рівному, приймається рішення про створення нового соціалістичного уряду на чолі з Б. Мартосом. Призначення цього уряду свідчило про крах орієнтації на Антанту. Новий уряд закликав усі політичні сили "не дати чужинцям вкїнець знищити рідний край".

Намагаючись поєднати демократичну державну систему з радянською, уряд дав обіцянку селянам провести справедливую земельну реформу, а робітникам — надати допомогу у відновленні роботи фабрик і заводів.

Але цим планам не судилося здійснитися. У квітні під ударами радянських військ сили Директорії були повністю розбиті і відступили частково у Східну Галичину, а частково у Румунію.

У травні 1919 року наступ проти військ Директорії у Східній Галичині розпочала польська армія. До кінця травня Директорія втратила майже всю територію. В ці критичні дні вдалося провести реорганізацію армії УНР і на початку червня Її вдалося витіснити радянські війська зі значної частини Правобережної України.

20 червня 1919 року вдалося підписати договір про припинення воєнних дій з польським урядом. Це був помітний дипломатичний успіх УНР, оскільки вкїнець відпала необхідність вести боротьбу на два фронти. Але в липні і поляки,

1 росіяни відновили бойові дії. 15 липня 1919 року вдалося об'єднати війська Директорії і Українську галицьку армію. Було створено Штаб головного отамана. Об'єднання дало змогу розпочати наступ у двох напрямках: на більшовиків — на Київ і на Денікіна — на Одесу. На Київ пішли змішані підрозділи, а на Одесу—війська У Н Р. Обидва походи закінчилися поразкою, іі листопаді 1919 року Директорія втратила майже всю територію України.

2 грудня 1919 року уряд звернувся з відозвою до українського народу розпочати партизанську боротьбу. 6 грудня 5-тисячна армія УНР пішла в рейд по денікінських тилах. Цей похід дістав назву "зимовий". Він мав величезне значення, оскільки стимулював український народ на боротьбу з більшовиками і денікінцями. "Зимовий похід" завершився 6 травня 1920 року.

У Наддніпрянській Україні після розгрому Денікіна було відновлено радянську владу, а Західну Україну окупувала польська армія.

У березні — квітні українська делегація вела напружені переговори з польським урядом, які 22 квітня 1920 року закінчилися укладенням Варшавського договору. За цим договором Польща визнала Директорію незалежної УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою як верховну владу УНР. Польський уряд зобов'язувався не укладати ніяких угод з третіми країнами, котрі вороже ставилися до України. Польща визнавала за УНР право на територію східніше польського кордону 1772 року. Отже, Україні довелося заплатити за свою незалежність ціною територіальних поступок. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частина Полісся і Волині.

За умовами Варшавського договору об'єднані збройні сили Польщі та УНР у кінці квітня 1920 року розпочали наступ на більшовиків. 6 травня польсько-українські війська оволоділи Києвом. Та згодом радянське командування перегрупувало сили і завдало ряд поразок об'єднаним силам.

12 жовтня 1920 року між польською і радянською сторонами було укладене перемир'я. Польський уряд зрадив Україну і залишив армію УНР напризволяще. 21 листопада армія УНР після виснажливих боїв з більшовиками відступила за Збруч і була інтернована польськими військами. 18 березня 1921 року у Ризі було підписано Ризький мирний договір між Польщею і радянською Росією. В обмін на територіальні поступки Польща визнала УСРР і зобов'язалась заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких сил і уряду УНР.

Правобережну Україну було поділено: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся дісталися Польщі, Східна Волинь — радянській Україні.

Ризький мирний договір поклав край існуванню УНР, боротьба за яку тривала чотири роки. І хоча Українська держава не змогла утвердитись, її існування суттєво вплинуло на подальшу долю української національної державності.

11.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Після падіння гетьманського уряду законодавчу і виконавчу владу уособлювала в собі Директорія Української Народної Республіки.

Назву "Директорія" було запозичене з часів Великої французької революції. Але далі назви і кількісного складу українська Директорія не пішла. У Франції Директорія у складі п'яти директорів обиралася двома

палатами — "Радою п'ятисот" та "Радою старійшин" і являла собою виконавчий орган. Директорію УНР створили українські політичні партії та громадські організації.

З моменту свого проголошення Директорія мала визначити свій правовий статус. Але жодного документу, який би встановив компетенцію і повноваження цього органу, розподіляв обов'язки між директорами прийнято не було. Фактично Директорія була вищим органом влади, який уособлював законодавчу, виконавчу, а іноді і судову владу. Використовуючи сучасну політичну термінологію, її можна визначити, як колегіальну хунту з диктаторськими правами.

Проте події розвивалися так, що виникла нагальна потреба у вдосконаленні системи влади і управління. Потрібно було вибирати: або парламентська, або радянська республіка. У гострих дискусіях між різними політичними силами був обраний компромісний варіант: у центрі — парламент, на місцях — губернські і повітові Ради.

26 грудня 1918 року приймається Декларація, в якій Директорія оголосила себе "верховною владою", встановленою "силою і волею трудящих класів України". Підтверджуючи тимчасовість влади Директорії, Декларація офіційно оголосила про скликання Конгресу трудового народу, як "революційного представництва організованих працюючих мас".

5 січня 1919 року була затверджена "Інструкція для виборів на Конгрес трудового народу України", яка перше його засідання призначила на 22 січня 1919 року. До складу Конгресу було обрано представників від робітників, селян і трудової інтелігенції. І хоча загально-представницьким цей орган назвати не можна, все ж таки він має більше підстав, ніж Центральна рада, називатися парламентом, оскільки формувався за принципом територіального представництва.

28 січня 1919 року на останньому засіданні Конгресу було прийнято "Закон про форму влади на Україні", яким вся влада передавалася Директорії "до скликання слідуєчої сесії Трудового Конгресу".

Директорія отримала право приймати закони, які підлягали затвердженню на найближчій сесії Конгресу. Закон встановлював сесійну роботу Конгресу. В міжсесійний період повинна була працювати Президія Конгресу, функції якої взагалі не були окреслені.

Закон передбачав утворення при Директорії з числа делегатів різних комісій: оборони, земельної, бюджетної, закордонних справ, харчових справ, культурно-освітньої, конституційно-адміністративної (для підготовки виборів у парламент). Кожна комісія мала наглядати за одним або кількома міністерствами. В Законі говорилося, що "комісії утворені виключно для полегшення законодавчої діяльності". 14 лютого 1920 року уряд ухвалив новий "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР", який передбачав скликання не пізніше 1 травня 1920 року передпарламенту під назвою Державна народна рада. До скликання цього органу Директорія могла здійснювати свої повноваження виключно через Раду Народних Міністрів. Але цей закон не було затверджено С. Петлюрою, який у цей час був Головою Директорії.

Про поступовий перехід від парламентської до президентсько-парламентської форми правління говорять закони м Про тимчасове управління та порядок законодавства в УНР" та "Про Державну Народну Раду УНР", які були затверджені С. Петлюрою 12 листопада 1920 року, за кілька днів до повного падіння УНР.

Закони передбачали розмежування влади між Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

Директорія на той час остаточно ототожнювалася з її Головою. До його компетенції входило затвердження ухвалених Державною Народною Радою призначень та звільнень. Голова Директорії призначав Голову і членів Ради Народних Міністрів.

Державна Народна Рада планувалася як орган законодавчої влади і контролю за діяльністю Ради Народних Міністрів, складала державний бюджет і здійснювала контроль за його виконанням, розглядала і затверджувала міжнародні угоди, оголошувала стан війни тощо.

Знову ж таки, невисписаною залишилася компетенція Ради Народних Міністрів, яка була підзвітна в своїй діяльності Державній Народній Раді. Але в законах нічого не говорилося про повноваження і місце уряду в системі органів виконавчої влади.

В день оголошення Декларації Директорія своїм наказом затвердила Раду Народних Міністрів у складі 18 осіб, якій доручалося "негайне переведення в життя великих задач", окреслених Декларацією. Поділу компетенції між Директорією і Радою Народних Міністрів проведено не було.

Статус Ради Народних Міністрів як виконавчого органу закріпив "Закон про форму влади на Україні". Рада Народних Міністрів затверджувалася Директорією і була відповідальна перед нею. Ніякі інші повноваження цього органу регламентовані не були, що говорило про невизначеність відношення Директорії до принципу розподілу влад. Конгрес дав доручення Раді Народних Міністрів підготувати вибори майбутнього Сейму України, органу, повноваження якого, знову ж таки, визначені не були.

14 лютого 1919 року Директорія затвердила тимчасовий закон "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці", в якому ще раз було зроблено спробу розмежувати правовий статус Директорії і Уряду.

Конгрес Трудового народу був останньою спробою Директорії закласти основи державного будівництва в Україні. На цьому шлях до парламентаризму, який було започатковано ще Центральною радою, закінчується. Політичні умови не дали можливості Директорії втілити в життя навіть те, що було започатковано Конгресом.

Без змін було залишено систему центрального управління. Поділ міністерств на відділи і департаменти, запроваджений Центральною радою, зберігся.

Місцеве управління

В його формуванні було запозичено досвід Центральної ради. Владу на місцях представляли волосні, повітові, губернські комісари і отамани, що їх призначала Директорія. В їх руках була зосереджена вся реальна влада в провінції. В деяких губерніях було відновлено діяльність дореволюційних органів міського і земського самоврядування — земські зібрання та земські управи і міські думи та міські управи. Майже скрізь діяли революційні ради робітничих і селянських депутатів.

24 червня 1919 року Міністерство внутрішніх справ затвердило інструкцію "Про тимчасову організацію влади на місцях". Відповідно Інструкції волосний комісар призначався на посаду повітовим, повітовий — губернським і затверджувався Міністерством внутрішніх справ. Губернського комісара призначав Міністр внутрішніх справ і затверджувала Директорія. Виконавчими органами на рівні повіту були комісаріати, а на рівні губернії — управління. Останнє поділялося на п'ять відділів: загальний, адміністративний, паспортний, інспекції міліції, бухгалтерсько-рахунковий.

Значно ширшими порівняно з часами Центральної ради були повноваження комісарів, які наглядали за виконанням розпоряджень центральної влади, здійснювали мобілізаційну роботу і керівництво міліцією, інформували населення про діяльність уряду. Окрім цього, губернський комісар наділявся правом видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку, спокою і республіканського ладу і здійснював загальне керівництво органами самоврядування в містах—міськими думами та управами і в земствах — земськими зібраннями та земськими управами. Передбачалося, що інструкція зберігатиме чинність до прийняття Закону "Про систему управління на місцях".

Отже, Директорія стосовно органів місцевого управління і самоврядування повторила ті самі помилки, яких свого часу припустилися Центральна Рада й гетьманський уряд. Як система цих органів, так і їхні повноваження не отримали чіткої правової основи.

11.3. СУДОВА СИСТЕМА

У справі судоутворення Директорія зберегла ті судові інститути, які існували за Центральної ради. Так, 2 січня 1919 року затверджується Закон про відновлення діяльності Генерального суду. Назву "Генеральний суд" було замінено на "Надвичий суд". 24 січня 1919 року було відновлено дію Закону "Про заведення апеляційних судів", прийнятого Центральною радою 1 грудня 1917 року. Продовжували функціонувати деякі ланки царської судової системи. Так, 19 лютого 1919 року Директорія затвердила Закон "Про вибори та призначення мирових суддів". 26 січня 1919 року Директорія затвердила Закон про Надзвичайні Військові Суди, а 4 серпня 1920 року—нову редакцію цього Закону.

Надзвичайні військові суди засновувалися "в місцевостях, оголошених на воєнному стані або на стані облоги, а також на театрі воєнних дій" (ст. 1). Суд складався з голови і чотирьох членів (ст. 4). У засіданні суду беруть участь прокурор, оборонець та секретар (ст. 5). Прокурора та секретаря призначається з військових старшин, які мають вищу юридичну освіту, або знайомих з судовим процесом (ст. 6). Суд міг розглядати і справи цивільних осіб (ст. 9). Вчинки, за які військові та цивільні особи могли бути віддані під Надзвичайний військовий суд, зазначалися в ст. 2. Вироки, винесені цими судами, не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Особи, засуджені до кари на смерть, мали право протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або полегшення кари до Верховної влади (Директорії), а в діючій армії до Головного Отамана (ст. 24). Право нагляду над Надзвичайними військовими судами надавалося Головному військовому прокуророві (ст. 34).

Надзвичайні військові суди діяли протягом всього часу влади Директорії в Україні.

11.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

На час приходу Директорії до влади в Україні діяли різні джерела права: законодавство Російської імперії, Тимчасового уряду Росії, Центральної ради, Гетьманату, радянської влади.

У такій ситуації Директорія обрала шлях часткового скасування одних і відновлення чинності інших законів.

Так, 24 січня 1919 року Директорія відновила дію Закону Центральної ради про національно-персональну автономію від 9 січня 1919 року. Оцінюючи законодавчу діяльність Директорії в цілому, слід відзначити ту ж непослідовність і відсутність чіткої програми правового реформування, що й у державотворенні.

У Законі від 14 лютого 1919 року "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці" робиться спроба регламентувати законодавчий процес. Законопроекти готувалися міністерствами і подавалися голові уряду, який потім вносив їх на розгляд Ради Народних Міністрів, яка після схвалення направляла законопроект для заключного редагування до Державної канцелярії. Після цього законопроект потрапляв на розгляд Директорії і набирав чинності після затвердження. Але на практиці законопроекти повноваження уряду зводилися нанівець. У Законі

"Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" від

12 листопада 1920 року містився спеціальний розділ — "Законодавство УНР". Знову ж таки, повноваженнями ухвалювати законопроекти наділялася як Державна народна рада, так і Рада народних міністрів. До останніх днів існування Директорія так і не визначила як суб'єктів законодавчої ініціативи, так і повноваження уряду в законодавчому процесі.

Конституційне право

Директорія не відновила чинності Конституції УНР від 28 січня 1918 року, натомість 6 травня 1920 року проголошено обіцянку "виробити й прийняти Конституцію". Та тільки в липні 1920 року уряд УНР утворив комісію з 15 членів "по розробці повної Конституції Української держави". Наприкінці жовтня комісія підготувала проект нової Конституції. Слід підкреслити, що за науковим обґрунтуванням це був один з кращих проектів того часу. За формою правління УНР проголошувалася президентсько-парламентською республікою. В проекті було чітко проведено принцип розподілу влад: "Повнота влади в Українській державі належить загалом її громадян, що здійснює цю владу в справах законодавчої влади через Державну раду, в справах виконавчої влади—через Голову держави і Раду міністрів, в справах справедливості — через незалежні суди" (арт. 1). Серед інших конституційних законів слід відзначити Закон "Про відновлення гарантій недоторканності особи на території УНР" від 28 лютого 1919 року, за яким громадянин УНР підлягав переслідуванню і позбавленню волі "лише за передбачені належними законами злочинства і тільки чином, зазначеним в законі". На забезпечення виконання військової повинності та інших державних обов'язків було спрямовано Закон "Про реєстрацію населення, що мешкає на території УНР" від 26 вересня 1920 року.

Серед інших законів, які стосуються державного права, слід назвати Закон "Про державну мову" від 3 жовтня 1918 року, Закон "Про форму влади на Україні" від 28 січня 1919 року, "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР" від 14 лютого 1920 року та ін.

Цивільне і кримінальне право. Перш за все, слід відзначити майже повну відсутність власних нормативних актів Директорії в галузі цивільного і кримінального законодавства. Цивільні правовідносини регулювалися томом 10 Зводу законів Російської імперії. При розгляді кримінальних справ суди використовували Військовий карний статут, Карний статут, Кримінальне уложення 1903 року.

24 липня, 30 серпня і 17 жовтня Директорія затверджує ряд законів, спрямованих на боротьбу зі спекуляцією. Ці закони передбачали за цей склад злочину строкову або безстрокову каторгу і штраф до 1 млн. гривень.

Серед інших покарань застосовувалася смертна кара, тюремне ув'язнення, конфіскація майна тощо.

Деякі норми цивільного права, зокрема ті, які регулюють право власності, ми знаходимо у Законі про ліси від 10 січня 1919 року і у Законі "Про землю в УНР 9 від 8 січня 1920 року. Останнім законом скасовувалося право приватної власності на землю.

У цілому ж законодавство Директорії можна охарактеризувати як законодавство перехідного періоду, коли приймаються тільки ті акти, що потрібні для вирішення проблем поточного політичного моменту.

Загальні висновки

Тривалість періоду влади тієї чи іншої політичної сили залежить від того наскільки правильно обрано форму правління і державний режим, наскільки міцними будуть основи соціально-економічного розвитку і як повно все це буде втілене в правові форми. Скрутно доводиться тим політикам, які приходять до влади лише внаслідок заперечення всього того, що було досягнуто попередніми режимами. Яскравий приклад цього — Директорія.

Непослідовність щодо вибору напрямку державного будівництва призвела до парадоксальної ситуації: Москва звинувачувала Директорію в буржуазно-націоналістичній контрреволюції, а західноєвропейська преса — в більшовизмі. Істина знаходилась десь посередині. Директорія намагалася поєднати неможливе: європейський парламентаризм і радянську владу. Але далі стандартних політичних і соціально-економічних гасел Директорія не пішла. Фінальним акордом українського парламентаризму став Конгрес Трудового Народу, на папері залишилася нова Конституція УНР, так і не вдалося здійснити принцип поділу влади, не існувало єдиної програми законодавчого забезпечення державотворення. Все це для нас є не просто сторінками історії. В них ми бачимо цілком актуальні проблеми сьогодення, і навіть негативний досвід наших попередників має неоціненне значення.

Розглядаючи період 1917—1920 рр., доходимо висновку, що найбільш негативну роль у формуванні молоді української державності відіграло протистояння політичних і громадських сил, що в кінцевому підсумку і призвело до її падіння.

Прорахунки й амбіції українських національних політичних сил, а також допомога російських більшовиків українським товаришам по партії призвели до встановлення радянської влади на більшій частині України.

Але були і позитивні здобутки. Українська державність тяжіла до республікансько-президентської форми правління. За формою державного устрою — це була унітарна держава, яка схилилася до федерації, за формою державного режиму—демократична держава, яка прийшла до цього через сильну владу (гетьманський режим).

Загалом це був період відродження і консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інститутів, зростання національної свідомості. І хоча українська демократична державність не утвердилась, вона зуміла заявити про себе на повний голос.

Розділ 12. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (1918-1923 рр.)

12.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Революції в Австро-Угорщині та Німеччині в жовтні — листопаді 1918 року наблизили закінчення першої світової війни.

18 жовтня 1918 року австро-угорський імператор Карл I видав маніфест про перетворення імперії в багатонаціональну федерацію. Цього ж дня у Львові відбулися збори українських послів австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, представників політичних партій, духовенства і студентів. 19 жовтня було обрано Українську Національну Раду, головою якої став Є. Петрушевич. Рада відразу ж проголосила, що Галичина, Північна Буковина і Закарпаття, які становлять "одноцільну українську територію", "уконституїуюються" як Українська держава: щоправда, у складі Австрійської монархії. Всі національні меншини мали вислати до Ради своїх представників. Радою було також ухвалено рішення про прийняття найближчим часом нової Конституції.

Програму своєї діяльності Українська Національна Рада вважала за необхідне узгодити з Віднем. Інші народи, що входили до Австро-Угорщини, діяли більш рішуче. Як тільки у Відні відбулася революція, повну незалежність проголосили Сербо-Хорвато-Словенська держава, Угорщина, Чехословаччина.

Однією з перших це зробила Польща. Відразу ж після проголошення незалежності поляки почали підготовку до захоплення Галичини, яку вони вважали своєю історичною територією.

28 жовтня 1918 року у Кракові було створено Польську ліквідаційну комісію, яка планувала взяти владу в Галичині з її наступним приєднанням до Польщі. 31 жовтня Відень підтримав рішення поляків про прилучення польських областей Австро-Угорщини. В той же час австрійський уряд відмовився від обіцяного раніше поділу Галичини на польську та українську частини. Більше того, заперечувалась можливість встановлення української влади навіть в окремих районах Східної Галичини.

Офіційне передання влади в Галичині полякам було призначене на 1 листопада 1918 року. Українські національно-патріотичні сили вирішили випередити поляків. Військовий комітет, який було створено ще у вересні, приймає рішення зайняти зранку всі найважливіші стратегічні об'єкти Львова — пошту, банки, телеграф тощо. Протягом листопада українці взяли владу у всій Східній Галичині. Її встановлення проходило безкровно, без жертв як серед військових, так і серед мирного населення.

У відозві від 1 листопада 1918 року Українська Національна Рада проголосила створення національної держави. Її назву і територію визначив закон від 13 листопада: "Держава... має назву Західноукраїнська Народна Республіка"; вона являє "українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош". Закон утверджував державну самостійність ЗУНР. Одним з головних завдань ЗУНР вважала об'єднання з Великою Україною. Акт злуки відбувся 22 січня 1918 року на Софійській площі в Києві. ЗУНР отримує нову назву — Західна область УНР. Але об'єднання залишилося тільки на папері.

Західноукраїнська державність відразу ж стала об'єктом агресії.

1 листопада польські збройні сили і польське населення Львова почали бойові дії проти української влади. Звернення українців до польських керівників з пропозицією вирішити спірні питання шляхом переговорів наслідків не дали. Боротьба за Львів переросла у війну між Східною Галичиною і Польщею. За сприяння США і Франції у Польщу було перекинуто 70-тисячну армію генерала Ю. Галлера, яку польський уряд тут же спрямував проти ЗУНР. Не гаючи часу і польська дипломатія, яка намагалася показати Східну Галичину історично польською територією, а українців — етнографічною групою польського народу. Українців зображали не інакше як "варварською ордою", що грабує і мордує польське мирне населення. Тактика агресора протягом усієї війни 1918—1919 років залишалася доволі простою. Заперечуючи факт існування української влади в Східній Галичині й ухиляючись навіть від обговорення її майбутнього устрою, Польща за особливо скрутних для неї обставин домагалася припинення вогню й укладення перемир'я. Притому вона розраховувала на свій незрівнянно більший воєнний потенціал і допомогу країн Заходу. Негативне ставлення Заходу до української державності було головною перешкодою на шляху утвердження незалежності ЗУНР.

У той час як Польща вела наступ з півночі почалася окупація з півдня. Румунія за підтримки Франції почала бойові дії в Північній Буковині.

У червні 1919 року Українська Національна Рада надає Є. Петрушевичу повноваження диктатора. Українська армія починає наступ проти польських військ по всьому фронту. Але 25 червня 1919 року Верховна Рада Антанти приймає рішення про зайняття Галичини збройними силами Польської республіки, оскільки українці ще "не дозріли до автономії".

Але водній з найважливіших ділянок розбудови молодої західноукраїнської державності — створенні національних збройних сил — справді-таки вдалося досягти разючих успіхів. Це стало можливим завдяки могутньому революційно-визвольному пориву, що охопив усі верстви українського населення. Найактивнішими в цій справі були молоді офіцери й під-старшини січових стрільців та колишньої австро-угорської армії. Військову розбудову підтримало все галицьке суспільство — знизу, тому назви військових частин мали місцеве походження. Ця традиція збереглася в регулярній Українській галицькій армії. З 12 її бригад — 11 називалися відповідно: Коломийською, Бережанською, Золочівською, Сокальською, Равською, Львівською і т. д. У другій половині листопада 1918 року УГА налічувала 25 тисяч, у січні 1919 року — 70

тисяч, а через півроку досягла 100-тисячної чисельності. За браком вищого українського офіцерського складу командні посади в Українській галицькій армії займали генерали колишньої австрійської та російської армій. Такі значні національні збройні сили (на той час у Східній Галичині проживало близько 3 800 000 українців, які зазнали страхіть 4-річного воєнного лихоліття) вдалося створити лише тому, що західноукраїнське населення вважало своїм головним і першочерговим завданням, справою життя і смерті захист власної території.

На території Буковини після розвалу Австро-Угорщини виникли паралельні органи влади, утворені українськими й румунськими політичними партіями. З листопада 1918 року в Чернівцях відбулося 40-тисячне Буковинське народне віче, на якому головним був заклик: "Хочемо до України!". Почали створюватися ради. Та цей процес зупинила окупація військами Румунії всієї Буковини, а також території Бессарабської області, що належала Росії.

Бурхливими були події і на багатонаціональному Закарпатті, яке було підпорядковане угорській адміністрації. На початку 1919 року його західна частина була захоплена Чехословаччиною, а південно-західна — Румунією. Спроба вирішити долю краю на Закарпатських всенародних зборах 21 серпня 1919 року в окупованому чеськими військами Хусті закінчилася тим, що більшість учасників висловилося за приєднання до УСРР. 21 березня в Угорщині було встановлено радянську владу, яка надала Закарпаттю територіальну автономію і не заперечувала проти приєднання в майбутньому до УСРР. Було видано декрет про конфіскацію поміщицьких маєтків, про націоналізацію підприємств. Проте радянська влада там протрималася всього 40 днів, а наприкінці липня 1919 року чеські та румунські війська окупували всю територію Закарпаття й Угорщини. За Сен-Жерменським мирним договором 1919 року Закарпаття відійшло до Чехословаччини.

Таким чином, західноукраїнські землі загарбали Польща, Чехословаччина і Румунія, скориставшись тим, що в Східній Україні точилася важка й кровопролитна громадянська війна.

У липні 1919 року головні загони Української галицької армії перейшли за Збруч на територію, яку контролювала Директорія. Друга, менша частина УГА, перейшла до Чехословаччини.

Об'єднавшись з військами Директорії, УГА ще довго допомагала їм в боротьбі проти більшовиків і денікінців. Та згодом стосунки між Директорією і урядом ЗУНР погіршилися. Директорія вирішила покласти край внутрішній самостійності уряду ЗУНР і нагадала галицьким керівникам, що з 22 січня 1919 року існує Західна область УНР, а не ЗУНР. Але втілити в життя свої намагання Директорія була не в змозі, бо в розпорядженні диктатора Є. Петрушевича була боєздатна 40-тисячна армія. Незабаром розбіжності між двома урядами посилюються. Шукаючи прихильників, Директорія взяла курс на союз з Польщею. ЗУНР у цій ситуації бере курс на союз із Денікіним.

Взаємна неприязнь керівництва Директорії і ЗУНР, неспроможність втілити в життя всенародне прагнення до возз'єднання, орієнтація на зовнішню допомогу далеко розвели в різні боки дві українські держави.

На той час С. Петлюра вважав, що майбутня Україна має бути тільки соціалістичною державою, яка мусить встановити дружні зв'язки з радянською Росією.

Є. Петрушевич та його соратники виступали проти соціалістичних ідей керівництва УНР і вважали, що перш за все слід відродити українську державну національну структуру, а вже потім встановлювати зв'язки з іншими країнами.

6 листопада 1919 року один з генералів УГА — М. Тарнавський — уклав сепаратну угоду з денікінськими генералами. За цією угодою більша частина УГА перейшла в розпорядження Денікіна. Це було катастрофою як для С. Петлюри, так і для Є. Петрушевича. Останній виїхав до Відня і утворив уряд у вигнанні. Це ж саме зробили і деякі представники Директорії, котрі виїхали до Польщі.

15 листопада 1919 року члени Директорії передали права державного управління С. Петлюрі, який змінює тактику і починає партизанську боротьбу проти ворога. П'ять місяців 5-тисячний загін вів партизанську боротьбу в тилах денікінців і більшовиків.

Але ця боротьба не допомогла вийти з скрутного становища, в якому опинилася УНР.

Наприкінці 1919 року більшовики окупували майже всю українську територію. Демагогічна пропаганда більшовиків привела до посилення про-радянських настроїв.

У цій надзвичайно складній ситуації С. Петлюра вдається до останньої можливості зберегти незалежність УНР. Він починає переговори з польським урядом і 22 квітня 1920 року укладає Варшавський договір, за яким Польща визнавала УНР і обіцяла їй збройну допомогу. 25 квітня 1920 року польська армія розпочала бойові дії. Разом з поляками наступала 15-тисячна армія С. Петлюри. Раптовість нападу дозволила полякам захопити значну територію. 6 травня було взято Київ. Але С. Петлюра не знайшов підтримки ні в українських політичних колах, ні у населення. Навпаки, за підтримки населення війська більшовиків 5 червня 1920 року перейшли у наступ і відкинули поляків аж до Варшави. Та польському уряду вдалося згуртувати сили і перейти в контрнаступ.

Перемир'я, яке було підписане у жовтні 1920 року між Польщею і радянською Росією, передбачало, що Західна Білорусія і Західна Україна залишаються у складі Польщі. Ризька мирна угода закріпила юридично це положення. А в 1923 році на конференції послів у Парижі Галичина була повністю передана під владу Польщі як автономна одиниця. Та цього рішення про автономію Галичини Польська держава ніколи не підтримувалася. Західноукраїнська Народна Республіка стала історією.

12.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Процес формування вищих органів влади і управління на західноукраїнських землях був тотожним такому ж процесу у Великій Україні. Еволюційний шлях Центральної ради від суспільно-політичного органу до парламенту повторила Українська національна рада. Вже у відозві "До населення міста Львова" і "Український народ" зазначалося, що "найвищою владою на українських землях Австро-угорської монархії є Українська Національна Рада". В подальшому житті вимагало вдосконалення структури і компетенції Ради.

15 листопада 1918 року приймається Закон про доповнення її складу представниками з повітів та великих міст. 4 січня 1919 року була створена Президія Ради у складі Президента і чотирьох його заступників. Введення посади Президента не означало, що ЗУНР відмовляється від парламентської форми правління. В даному випадку ця посада була тотожна посаді спікера в парламенті. Президент скликав засідання Української Національної Ради і головував на них. Цього ж дня було створено ще один орган — Виділ Української Національної Ради. До його складу входили Президент і дев'ять членів. Виділ виконував функції колегіального глави держави.

Українська Національна Рада вважала себе тимчасовим органом і тому 31 березня 1919 року приймає Закон про скликання Сейму ЗУНР. 13 квітня 1919 року приймається Закон про вибори до Сейму. Однопалатний Сейм мав обиратися громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право належало громадянам з 21 року, пасивне — з 25. Позбавлялися виборчого права душевнохворі та засудженні судом за вчинення злочину. Посли Сейму обиралися зі національно-пропорційною системою, що гарантувало всім національним меншинам право мати своїх представників у парламенті.

Сейм мав складатися з 226 послів. Українцям належало обрати 160 послів, полякам — 33, євреям — 27, австрійцям — 6. Територію країни було поділено на 18 виборчих округів, але провести вибори до Сейму так і не вдалося.

У тяжкі для існування ЗУНР часи, 6 червня 1918 року Є. Петрушевича було проголошено Диктатором ЗУНР. Це було зроблено з метою повної централізації влади як законодавчої та виконавчої, так і військової.

Уряд ЗУНР

Уряд ЗУНР—Державний секретаріат—було утворено 9 листопада 1918 року. До його складу входило 15 секретарстві внутрішніх справ, зовнішніх справ, військових справ, фінансів, юстиції, торгівлі та промислу, шляхів, земельних справ, харчових справ, пошти і телеграфу, праці та суспільної опіки, суспільного здоров'я, освіти, публічних робіт, віросповідання. Очолював Державний секретаріат — прем'єр. Ним було обрано К. Левицького.

10 листопада 1918 року прем'єр і члени уряду принесли присягу на вірність українському народові та державі.

На початку січня 1919 року К. Левицький іде у відставку. Прем'єром призначається С. Голубович. У складі уряду було утворено ще три секретарства — польське, єврейське і німецьке. Цим кроком уряд намагався прилучити до процесу державотворення представників національних меншин.

Згодом за рахунок об'єднання секретарств їх кількість була скорочена до десяти. Було ліквідовано секретарства праці та суспільної опіки, суспільного здоров'я. Ці секретарства стали відділами секретаріату внутрішніх справ.

Місцева влада та управління

1 листопада 1918 року Українська національна рада проголосила про ліквідацію на всій території держави старих органів місцевої влади та управління і закликала народ до створення нових, українських. Протягом місяця вибори до місцевих органів влади і управління пройшли на всій території ЗУНР. Такими органами стали: у селах та містах — громадські та міські комісари; у повітах — повітові комісари. У всіх адміністративно-територіальних одиницях були створені "прибійні ради", які виконували функції дорадчого органу. Повітового комісара призначав державний секретар внутрішніх справ, а сільських, міських комісарів і "прибійні" ради обирало населення. За законом "Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки" від 16 листопада 1918 року повітовий комісар був вищим представником влади у повіті. Він затверджував обрані кандидатури сільських і міських комісарів. Йому належало право розпуску "прибійних" рад і призначення нових виборів до них. Крім того, повітові комісари повинні були:

- 1) оберігати інтереси української державності та протидіяти будь-яким спробам завдати їй шкоду;
- 2) приймати присягу від службовців повітових служб;
- 3) приймати рішення у випадку відмови австрійських службовців від виконання своїх обов'язків;
- 4) затверджувати розпорядження повітових властей;
- 5) давати дозвіл на носіння зброї цивільному населенню;

6) здійснювати нагляд за діловодством усіх державних органів і службових осіб у повіті. Закон регламентував також порядок виборів, структуру та функції "прибійних" національних рад.

Таким чином, у короткий термін було сформовано досить чітку систему центральних та місцевих органів влади і управління. Слід погодитись з О. Субтельним у тому, що "надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України".

12.3. ЗЛУКА ЗУНР І УНР

Мабуть, це була перша спроба за останні два сторіччя злити воедино українські землі. Як близьку і зрозумілу мету сприймало населення Західної України возз'єднання зі своїми братами з Східної України.

Возз'єднання стало одним з головних завдань першого уряду ЗУНР. 10 листопада 1918 року приймається резолюція, яка зобов'язує Державний секретаріат вжити всіх заходів щодо об'єднання українських земель водній державі. Війна з Польщею забирала багато сил і потребувала допомоги. Ще 5 листопада до Києва було споряджено делегацію, яка мала просити гетьмана П. Скоропадського про військову допомогу. Гетьман погодився направити до Львова корпус січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Але політична опозиція перешкодила це зробити.

21 листопада 1918 року Українська Національна Рада уповноважила Л. Цегельського та Д. Левицького вести в Києві переговори про об'єднання ЗУНР зі Східною Україною. Але там відбулася чергова зміна влади - на місце Гетьманату прийшла Директорія. 14 грудня 1918 року у Фастові, під Києвом делегація ЗУНР підписала з Директорією так званий Передвступний договір. У ньому йшлося про те, що:

- 1) ЗУНР виявила бажання об'єднатися з Великою Україною як складова частина цілого;
- 2) обидва уряди мають подбати про здійснення цього;
- 3) ЗУНР отримує свою територіальну автономію;
- 4) цей договір буде опубліковано за згодою Директорії УНР та Державного секретаріату ЗУНР.

На першому ж засіданні у Станіславі 3 січня 1919 року Українська Національна Рада ухвалила Передвступний договір про об'єднання всіх українських земель в одній державі, але за умови, що до скликання Українських установчих зборів вся влада в Галичині залишається за Українською Національною Радою і Державним Секретарством. Рішення було прийнято від імені всіх західноукраїнських земель. "Від сьогоднішнього дня, — заявив Є. Петрушевич, — існує тільки одна Українська Народна Республіка".

Для участі в урочистому акті возз'єднання було затверджено представницьку делегацію у складі 65 чоловік. Ця делегація мала засідати в Трудовому конгресі УНР, який вважався Всеукраїнським передпарламентом.

Акт соборності

Акт соборності (возз'єднання, злуки) відбувся 22 січня 1919 року на Софійському майдані у Києві. В Універсалі, який було проголошено з цієї нагоди, говорилося: "Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) й Наддніпрянська Велика Україна. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка". Наступного дня з'явилися відповідні постанови Трудового Конгресу. Відтепер ЗУНР мала офіційно називатися Західною областю Української Народної Республіки.

Але через війну практичне злиття двох державних утворень відкладалося на майбутнє — до Всеукраїнських установчих зборів, обраних як Наддніпрянською, так і Наддністрянською Україною.

Фактично ж ЗУНР і надалі продовжувала діяти як окреме державне утворення. Подальші події знову розвели уряди ЗУНР і Директорії. Акт Злуки від 22 січня 1919 року так і залишився символом споконвічних прагнень українського народу до возз'єднання. Головними причинами, які не дали можливості втілити злуку в життя, були соціально-політичний консерватизм, взаємна нетерпимість лідерів двох державних утворень, їх різні зовнішньополітичні орієнтири. А разом все це призвело до падіння як УНР, так і ЗУНР.

12.4. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

На перших порах ЗУНР залишає попередню судову систему. Суддям та іншим працівникам судових органів пропонувалося принести присягу на вірність українському народові та державі. Тих, які скомпрометували себе антиукраїнською діяльністю і переконаннями, було звільнено.

Згодом у лютому 1919 року Державне секретарство судових справ отримало доручення провести судову реформу. Всю територію ЗУНР було розділено на 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно належало обрати окружні і повітові супи. Надавалася гарантована можливість обрати своїх суддів національним меншинам: поляки мали обрати 25 суддів, євреї — 17.

У лютому 1919 року приймається ряд законів, спрямованих на вдосконалення діяльності судових органів.

Закон "Про скорочення підготовчої суддівської служби" скоротив термін стажування суддів з трьох до двох років. Закон "Про тимчасове припинення діяльності суду присяжних" припинив вибори присяжних у зв'язку з умовами МІВ воєнного часу. Були прийняті також закони про перехід судочинства на українську мову, про введення демократичних принципів судочинства. Законом від 11 лютого для розгляду кримінальних справ у повітах створювалися тимчасові трибунали. До їх складу входили голова і два члени. За законом від 15 лютого створювалися дві вищі судові інстанції: Вищий суд і Найвищий державний суд. До їх обрання функції другої і третьої судової інстанції виконували Окремий судовий Сенат другої інстанції та Окремий судовий Сенат третьої інстанції. Вони були створені 8 березня 1919 року при окружному суді у Станіславі.

Щодо інших правоохоронних органів, то слід відзначити відновлення діяльності адвокатури. Були створені також прокуратура на чолі з Генеральним державним прокурором, нотаріальна служба. Окремо існували військова юстиція і прокуратура.

Важливого значення надавалося в ЗУНР створенню органів охорони громадського порядку. 6 листопада 1918 року Українська Національна Рада прийняла рішення про створення Корпусу української державної жандармерії. Корпус очолила Команда української державної жандармерії на чолі з головним комендантом.

На місцях утворювалися окружні та повітові команди жандармерії на чолі з окружними і повітовими комендантами. Низовою ланкою жандармерії були сільські і міські станиці, які очолювали жандармські сільські і міські коменданти. Система державної жандармерії отримала законодавче закріплення в законі від 15 лютого 1919 року. На місцях продовжувала діяти і народна міліція. Вона формувалася на громадських засадах шляхом виборів. На літо 1919 року до Корпусу української державної жандармерії входило близько 1 тисячі жандармів, 4 тисячі стажистів, 30 офіцерів. До органів охорони громадського порядку входило також близько 3 тисяч народних міліціонерів.

Розділ 13. ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ (1917-1920 рр.)

13.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Жовтневий переворот 1917 року у Петрограді започаткував еру панування однієї з найжахливіших ідеологій ХХ століття, метою якої була світова соціалістична революція. Але на той час більшовики ще не мали значного впливу на населення. Вибори до Всеросійських Установчих Зборів, які відбулися в листопаді — грудні 1917 року, показали, що в Росії більшовиків підтримує тільки 25 відсотків виборців. В Україні за більшовиків віддали свої голоси біля 10 відсотків виборців, у той час як за українські партії — 75 відсотків.

Для поліпшення свого становища в Україні більшовики, які вбачали в Центральній раді основного суперника в боротьбі за владу, почали шалену пропагандистську кампанію. Центральна рада змальовувалась як контрреволюційна, буржуазно-націоналістична, антинародна організація. Через більшовиків України проводилась ідея переобрання Центральної ради на Всеукраїнському з'їзді Рад шляхом забезпечення на ньому необхідного більшовикам складу делегатів.

Яскравим виявом агресивності і класичним зразком революційної демагогії Петрограда щодо України став "Маніфест українському народу з ультимативними вимогами до Української Ради" від 3 грудня 1917 року. В ньому говорилося, що Центральна рада "веде двозначну буржуазну політику", яка виявляється в небажанні Ради скликати Всеукраїнський з'їзд Рад. Звинувачення було надуманим, бо згаданий з'їзд мав відкритися 4 грудня і про це знали в Петрограді. Принизлива форма ультиматуму була необхідною для збройного втручання у внутрішні справи України.

З'їзд представників робітників, армії селян (Всеукраїнський з'їзд Рад) відкрився 4 грудня 1917 року в Києві. В його роботі взяло участь понад

2,5 тисячі делегатів. Більшовики, опинившись у значній меншості, зрозуміли, що їм не вдасться здійснити державний переворот. Висловивши обурення ультиматумом, з'їзд висловив повну підтримку Центральній раді.

У цих умовах більшовики залишають київський з'їзд і їдуть до Харкова, де 11—12 грудня 1917 року під охороною радянських військ було інсценовано альтернативний з'їзд рад. На ньому 200 делегатів репрезентували лише 89 рад із 300 існуючих в Україні. З'їзд проголосив встановлення радянської влади в УНР і обрав Центральний виконавчий комітет рад, який в свою чергу створив Народний секретаріат — уряд радянської України. 17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної ради і Генерального секретаріату, ігноруючи той факт, що останні мали владу на 3/4 території України.

25 грудня 1917 року розпочалась окупація України радянськими військами. Радянський уряд перебував у Києві три тижні. Умови Брестської угоди змусили Народний секретаріат перебратися з Києва до Полтави, а звідти 9 березня 1918 року — до Катеринослава. Тут 17—19 березня відбувся 11 Всеукраїнський з'їзд Рад, а 21 березня новообраний ЦВК рад України переїхав до Таганрога, що став останнім місцем його перебування на українській землі.

У липні 1918 року в Москві було проведено установчий з'їзд КП(б)У, яка створювалася як обласна організація РКП(б). Це давало РКП(б) можливість більш активно втручатись в українські справи.

28 листопада 1918 року в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

Після весняного контрнаступу Червона армія до травня 1919 року взяла під свій контроль майже всю територію України. На початку січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїздить до Харкова. 6 січня Україна проголошується "Українською Соціалістичною Радянською Республікою" (УСРР). 25 січня було декларовано необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації.

Націоналізація, що відбувалася під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, вщент розладнала підірваний світовою війною ринковий механізм, ліквідувала приватну ініціативу, звела до мінімуму товарно-грошові відносини. Перестали діяти економічні закони. Їх намагалися замінити адміністративними чинниками, передовсім централізацією управління, шляхом створення мережі верти кальних структур, запровадження різних мобілізацій та примусової праці.

Розрив економічних зв'язків між містом і селом загостри в продовольчу проблему. 12 квітня 1919 року радянський уряд України видав декрет про введення продрозкладки.

Внаслідок запровадження політики "воєнного комунізму" й диктатури пролетаріату загострилося внутрішньополітичне становище в Україні. У відповідь на тиск тоталітарної системи розгорнувся антибільшовицький рух селянства. Фактично в Україні розпочалася селянська війна, яку офіційна пропаганда називала куркульською контрреволюцією. Тільки в липні 1919 року було зафіксовано 207 антикомуністичних виступів на території УСРР. Уся селянська Україна повстала проти більшовиків. Особливу роль в цій війні відіграли селянські партизанські загони під проводом отаманів Григор'єва, Зеленого, Махно, Орловського, Соколовського.

9 травня 1919 року кавалер ордена Червоного Прапора отаман Григор'єв видав універсал до українського народу, який закликав до боротьби з більшовиками. "Народе український, народе замучений!.. — стояло в універсалі. — Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і в штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, а ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе, з тобою воюють із зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину й запевняють тебе, що все це на користь народну (...) Народе український! Бери владу в свої руки! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура трудового люду, хай живуть мозоляві руки селянина й робітника. Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада рад народу

Україні!". Селянський рух був однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 року. Під тиском ден і кінців і об'єднаної армії УНР наприкінці серпня 1919 року радянські урядові установи змушені були терміново залишити Київ. Радянська влада в Україні, втративши військову підтримку, політичний авторитет і соціальну опору, впала вдруге.

На початку осені 1919 року більшість території України опинилася під владою генерала А. Денікіна. І хоча денікінська влада ліквідувала політику "воєнного комунізму", декларувала відновлення вільної торгівлі, недоторканність права власності і обіцяла провести земельну реформу, вона не знайшла підтримки у селянства України. До соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний. Згодом у тилу Денікіна розгорнувся масовий повстанський рух. Найважливішу роль в розгромі денікінців відіграли загони Н. Махна. 27 вересня 1919 року махновці завдали нищівної поразки білогвардійцям поблизу с. Перегонівки. За два тижні боїв від денікінців була звільнена майже половина території України. Успіхи махновців використала Червона армія, якій вдалося витіснити білогвардійців з півночі України. На початку січня 1920 року підрозділи Революційної повстанської і Червоної армій зустрілися біля Олександрівська. Махновці заявили про свій намір вести спільну боротьбу з білими. Але іншої думки було командування Червоної армії. Махно і його прибічники були оголошені поза законом і вимушені були відступити. Наприкінці січня 1920 року радянську владу в Україні було поновлено.

Знову почалася націоналізація, було відновлено трудову повинність, проводилися масові репресії проти махновців. Протягом року в Україні було створено органи примусових робіт, зокрема 18 концентраційних таборів.

Жорстока політика радянської влади знову привела до розгортання повстанського руху. Відновила свою діяльність Революційна повстанська армія під проводом Н. Махно.

Після перемоги над Врангелем усі зусилля більшовиків були зосереджені на ліквідації повстанського руху в Україні. Наступ Червоної армії викликав революційний сплеск у Західній Україні. У Тернополі 8 липня 1920 року був створений тимчасовий радянський уряд Східної Галичини — Галицький революційний комітет на чолі з В. Затонським, а на місцях — повітові, міські та сільські ревкоми. Було проголошено створення Галицької соціалістичної радянської республіки. Галицький ревком видав декрети про встановлення радянської влади у Східній Галичині, про скасування усіх законів австро-угорської монархії та Польщі, про конфіскацію поміщицьких та церковних земель, про націоналізацію банків і промисловості та ряд інших. Проте в 1920 році більшовикам не вдалося утвердити радянську владу в Західній Україні та домогтися її возз'єднання з УСРР.

Боротьба повстанців проти більшовицького режиму точилася до осені 1921 року. 28 серпня 1921 року Н. Махно з невеликим загonom перейшов кордон України і був інтернований на території Румунії.

Але громадянська війна продовжувалася. Селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та "воєнному комунізму". Воно було останньою силою, що продовжувала боротьбу з більшовиками. Покласти край громадянській війні міг лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами. Ще весною 1921 року Ленін приймає рішення про перехід до нової економічної політики. Запровадження непу поклало край громадянській війні і на довгі десятиліття затвердило радянську владу в Україні.

13.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

І Всеукраїнський з'їзд Рад, який працював 11 — 12 грудня 1917 року, прийняв резолюцію "Про організацію влади в Україні", в якій заявив, що "Україна проголошується Республікою рад робітничих, солдатських та селянських депутатів".

Вищим органом влади проголошувався Всеукраїнський з'їзд Рад. У перервах між з'їздами його функції мав виконувати Центральний виконавчий комітет (ЦВК). До складу ЦВК входив 61 член. Першим головою ЦВК був обраний Ю. Медведєв. II Всеукраїнський з'їзд рад збільшив склад ЦВК до 102 членів. ЦВК формувався за партійною ознакою, оскільки більшовики вимушені були на той час миритися з існуючою багатопартійністю. Свою роботу ЦВК проводив через відділи: агітаційний, господарський, зв'язку, військовий. ЦВК зі свого складу обирав Президію, компетенція якої обмежувалася організацією роботи його пленумів.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади радянської України був уряд — Народний Секретаріат. Формування уряду було компетенцією ЦВК. 4 березня 1918 року головою Народного Секретаріату було призначено М. Скрипника. Центральними органами управління були секретарства, які очолювали народні секретарі. В офіційних документах радянської влади використовувалася назва Українська Народна Республіка.

6 січня 1919 року декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України встановлюється нова назва держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

17 грудня 1917 року було створено 11 народних секретарств: військових справ, внутрішніх справ, праці, торгівлі та промисловості, фінансів, землеробства, продовольства, міжнародних справ, народної освіти, шляхів сполучення, пошти і телеграфів, судових справ.

Згодом народне секретарство міжнародних справ було перейменоване в народне секретарство іноземних справ.

Законодавчого визначення компетенція Народного Секретаріату не мала.

29 січня 1919 року уряд радянської України став іменуватися Радою Народних Комісарів УСРР. Центральні органи управління отримали назву "народні комісаріати". їх очолювали народні комісари.

Формування вищих органів влади і управління в радянській Україні цілком залежало від Москви. 28 листопада 1918 року за вказівкою ЦК РКП(б), який ігнорував існування Народного Секретаріату як уряду України, в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який навіть не намагався проводити самостійну державну політику. 25 січня 1919 року в Харкові він декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. 11 грудня 1919 року створюється Всеукраїнський революційний комітет — фактично вищий законодавчий і виконавчий орган радянської влади в Україні. Його головою став Г. Петровський. 27 січня 1920 року Всеукрревком анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, і замінив їх російськими декретами. Свої повноваження Всеукрревком склав у другій половині лютого 1920 року. Було відновлено діяльність ВУЦВК та РНК України.

Місцеві органи влади

В міру поширення радянської влади на територію України Народний Секретаріат скасував посади губернських, повітових і міських комісарів, встановлені Центральною радою.

Місцевими органами влади були проголошені ради робітничих селянських і солдатських депутатів і їх виконавчі комітети. Тому головним завданням, яке стояло перед радянською владою, була більшовизація місцевих рад.

28 листопада 1918 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв "Тимчасове положення про організацію влади на місцях". У ньому зазначалося, що радянська влада в Україні відновлюється з урахуванням досвіду державного будівництва в РСФРР. Положення вимагало негайної організації на місцях військревкомів, а в селах — комітетів бідноти. Ці надзвичайні органи влади мали створюватися місцевими організаціями КП(б)У.

Як при формуванні місцевих Рад, так і при виборах виконкомів забезпечувалось пропорційне представництво в них фракцій основних політичних партій.

Хоча Україна офіційно мала статус незалежної радянської республіки, вільне обрання місцевих рад на її території не проводилося. Натомість створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми і військревкоми, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Навіть наприкінці 1920 року ревкоми становили більшість у загальній структурі державних органів влади. В губерніях і повітах створювалися спеціальні "трійки", у волостях — "четвірки", яким надавалася необмежена влада на місцях.

У здійсненні влади на місцях помітна роль належала комендантам і комісарам, які призначалися, як правило, ревкомами. При формуванні місцевих органів радянської влади абсолютна більшість у них забезпечувалась за членами КП(б)У, які в губернських виконкомках у 1920 році становили 91,1 відсотка загальної чисельності.

До літа 1920 року більшовики усунули з політичної арени всі інші партії і КП(б)У перетворилася на основний елемент державного апарату. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Отже, основи тоталітарної державності почали формуватися не наприкінці 20-х років, а на їх початку.

30 квітня 1920 року ВУЦВК і РНК ухвалили постанову про створення комітетів незаможних селян (комнезамів), які відрізнялися від комітетів бідноти (комбідів) двома аспектами. По-перше, за складом, до якого входили середняки, оскільки українське село було середняцьким, на відміну від російського. По-друге, комбіді створювалися як замітники сільських рад, а комнезами були утворені поряд з сільськими радами і діяли під їх керівництвом. Комнезами відіграли значну роль у зміцненні радянської влади на селі, зокрема, в проведенні продовольчої політики.

13.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ Й РЕПРЕСИВНІ ОРГАНИ

Ліквідація судової системи та інших правоохоронних органів була складовою частиною більшовицької програми повної руйнації залишків структур державного апарату царського режиму, Тимчасового уряду, Центральної ради, Гетьманату та Директорії.

Судові органи

Юридичним оформленням початку радянського судового будівництва в Україні була постанова Народного Секретаріату України "Про введення народного суду" від 4 січня 1918 року. Народні суди повітів і міст були головною ланкою судової системи. За постановою створювалися дільниці, повітові і міські народні суди. Вироки і рішення народного суду були остаточними і не підлягали апеляційному і касаційному оскарженню.

Постанова від 4 січня 1918 року передбачала створення революційних трибуналів. 23 січня 1918 року приймається Положення про революційні трибунали, в якому були висвітлені питання їх організації та процесуальної форми діяльності.

У перший рік своєї діяльності радянська влада захоплювалася ідеєю перерозподілу компетенції між державними і громадськими органами на користь останніх. Не обійшло це і судову систему. Постановою Народного Секретаріату від 20 січня 1918 року з підсудності народного суду вилучалося цілий ряд справ. Так, житлові справи передавалися на розгляд житлових камер при місцевих Радах, земельні справи підлягали розгляду в селянських земельних комітетах, справи, пов'язані з соціальним страхуванням, розглядалися в страхових органах, примирливих камерах, трудові спори мали розв'язуватися у відділах праці місцевих рад.

19 лютого 1919 року РНК УСРР прийняв декрет про суд, яким скасовував усі суди, організовані попередніми режимами. Серед юридичних актів, які формували судову систему, слід назвати Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР від 20 лютого 1919 року, декрет РНК УСРР "Про затвердження Верховного Касаційного суду" від 16 квітня 1919 року, інструкцію НКЮ УСРР "Про судоустрій" від 12 травня 1919 року.

У системі судів, що створювалися радянською владою, центральне місце належало революційним трибуналам, які запроваджувалися по одному на губернію. Чисельний склад трибуналу встановлював губвиконком, але вік не міг бути меншим 15. Справи розглядалися у складі 5, а з березня 1920 року—у складі 3 членів трибуналу. Члени трибуналу обиралися губ виконкомом терміном на 6 місяців. Попереднє слідство здійснювали особливі народні слідчі. Для виконання функцій звинувачення та захисту створювалися колегії обвинувачів і колегії правозаступників. До компетенції трибуналів відносилися справи про контрреволюційні злочини, державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію тощо. У 1920 році ревтрибуналам були передані також справи про бандитизм, розбої, грабежі, розкрадання та деякі інші злочини.

Для розгляду справ особливої важливості наприкінці травня 1919 року був створений Верховний революційний трибунал, який діяв як суд першої інстанції.

За Тимчасовим положенням від 20 лютого 1919 року були ліквідовані повітові і міські народні суди. На базі дільничних судів створювався єдиний народний суд. Кількість таких судів в кожному місті і повіті і район їх дії визначались в містах — міськими радами, а в повітах — повітовими виконками рад. Як касаційна інстанція в кожному повіті були створені Ради (з'їзди) народних суддів. До них входили всі народні судді повіту.

Відповідно до Положення РНК УСРР "Про народні суди" від 26 жовтня 1920 року створювалися губернські Ради народних суддів, які мали постійний склад: голову, його замісників і від двох до п'яти постійних членів. До Ради входили також всі народні судді губернії, які приймали участь в її засіданнях за чергою.

При розгляді кримінальних справ народний суд діяв у складі народного судді і двох або шести народних засідателів, які обиралися загальними зборами міської ради в містах і виконавчими комітетами рад — у повітах. Для заняття посади народного судді обов'язковим був стаж політичної роботи. Народний суд розглядав справи про посягання на життя, звалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, розбої, грабежі, підробку документів і знаків грошової оплати.

У Червоній армії для боротьби з контрреволюційними, військовими й іншими злочинами були створені революційні військові трибунали. Положення про особливі військові трибунали було прийняте 8 грудня 1918 року.

До позасудових репресивних органів слід віднести також Всеукраїнську надзвичайну комісію, яку за прикладом РСФРР було створено декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 12 грудня 1918 року. Головою ВУНК було призначено І.І. Шварца, а потім М.Я. Лаціса.

30 травня 1919 року ВУЦВК затвердив " Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії". За цим Положенням ВУНК по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом створювалась як відділ Наркомату внутрішніх справ. У 1920 році ВУНК була пере-підпорядкована РНК УСРР. У структурному відношенні ВУНК поділялася на відділи: юридичний відділ, що вів розслідування і готував справи до ревтрибуналу; відділ іноземного контролю для боротьби з контрреволюційною діяльністю представників іноземних держав; оперативний відділ, до компетенції якого входило попередження і розкриття контрреволюційних злочинів. Місцеві надзвичайні комісії створювалися місцевими радами на правах їх відділів. Члени надзвичайних комісій призначались і відкликалися виконками місцевих рад. По вертикалі місцеві НК підпорядковувались ВУНК.

17 травня 1920 року ВУЦВК прийняв декрет про створення Центрального управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами за посадою (Цупнадком). За всю роботу НК відповідав начальник Цупнадкому, який підпорядковувався РНК УСРР. У складі Цупнадкому було створено політичний відділ для боротьби з анархо-бандитизмом і з українською націоналістичною контрреволюцією. Трохи пізніше було створено відділ для боротьби з контрреволюцією, саботажем та спекуляцією на транспорті.

Пряме керівництво діяльністю НК здійснювала більшовицька партія. Це призвело до грубих порушень законності, оскільки головною метою діяльності НК була ліквідація ідеологічних противників.

На підставі виданого в кінці листопада 1918 року декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України "Про організацію влади на місцях" при військово-революційних комітетах були створені відділи народної міліції, які проводили боротьбу з грабежами і хуліганством, підтримували революційний порядок і діяли на громадських засадах,

5 лютого 1919 року уряд прийняв декрет про організацію радянської міліції на штатній основі. Поступово складалися карний розшук, загальна, судово-кримінальна, промислова, залізнична, річкова та морська міліція.

Організація та діяльність загальної міліції регламентувалася Інструкцією про організацію робітничо-селянської міліції, розробленою НКВСу середині 1919 року.

Головними завданнями міліції була боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку тощо. Всю систему міліції очолювало Головне управління радянської міліції НКВС УСРР. На місцях (у губерніях і повітах) створювалися місцеві управління міліції, які знаходилися в подвійному підпорядкуванні: НКВС і місцевим виконкомом рад.

На роботу в міліцію приймалися особи, які досягли 21 - річного віку і мали робітниче або селянське походження.

Компетенція залізничної міліції була визначена постановою РНК УСРР "Про організацію залізничної міліції" від 18 червня 1919 року. Залізнична міліція вела боротьбу зі злочинами на транспорті, охороняла залізничні споруди, наглядала за очищенням залізничного полотна та порядком на станціях. Аналогічну компетенцію мали річкова та морська міліція. На промислову міліцію покладалася охорона заводів, фабрик та інших промислових об'єктів.

Улітку 1919 року в зв'язку з ускладненням воєнного становища Радянської республіки було вжито заходів до мілітаризації міліції. 30 липня Рада оборони України видала постанову "Про мілітаризацію міліції", згідно з якою 1/3 рядового та 1/5 командного складу міліції по черзі мали перебувати на фронті.

Остаточна система міліцейських органів склалася всередині 1920 року.

У період громадянської війни з метою "ізоляції ворожих елементів" створювалися табори примусових робіт, які підпорядковувалися НКВС і ВУНК.

13.4. ФОРМУВАННЯ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРАВА

Головною особливістю формування радянської правової системи в Україні було те, що вона складалася, як однорідна системі права в більшовицькій Росії. Це була рецепція в її найбільш простій формі — пристосування права однієї держави до умов іншої. При відсутності тієї чи іншої правової норми як головне джерело права використовували революційну правосвідомість. Пріоритет революційної правосвідомості над іншими джерелами права базувався на пануванні в ті роки психологічної теорії права, яка вважала найважливішим аспектом правової дійсності не норму права і правовідносини, а правосвідомість.

Конституційне право

Основи державного будівництва були визначені першими російськими декретами радянської влади, дію яких було поширено і на Україну. Як вищі, так і місцеві органи влади і управління будувалися за зразком більшовицької Росії. Головною ланкою державного механізму були Ради, які більшовики розглядали як найбільш прийнятну для них форму диктатури пролетаріату. 8 лютого 1919 року РНК України прийняла постанову "Про організацію місцевих органів Радянської влади та порядок управління", де поставила питання про передачу влади Радам. Юридично система Рад у масштабах всієї України була затверджена першою радянською Конституцією України.

Конституція УСРР 1919 року

Проект Конституції УСРР було обговорено на III з'їзді КП(б)У, який відбувся на початку березня 1919 року. З'їзд визнав необхідним прийняти для УСРР Конституцію РСФРР, допускаючи її зміни залежно від місцевих умов.

10—14 березня 1919 року в Харкові на III Всеукраїнському з'їзді Рад приймається Основний закон республіки — Конституція УСРР, яка від цього часу стає юридичною основою державного будівництва в радянській Україні. Текст Конституції УСРР значно відрізнявся від Конституції РСФРР як за обсягом, так і за змістом.

Конституція складалася з чотирьох розділів: I — Загальні положення; II — Конструкція радянської влади; III — Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України; IV — Про герб і прапор УСРР. Другий розділ поділявся на підрозділи: А — Організація центральної влади і Б — Організація радянської влади на місцях.

У Декларації визначалась соціальна основа нової державності — диктатура пролетаріату і її політична основа — система Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Звичайно, проголошення диктатури пролетаріату було фікцією, фактично, проголошувалася диктатура більшовицької партії.

Вищим органом влади Конституція оголосила Всеукраїнський з'їзд Рад, а в період між з'їздами Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який утворювався з'їздом і відповідав перед ним. ВУЦВК формувал уряд — Раду Народних Комісарів, який складався з народних комісарів, що очолювали галузеві народні комісаріати. В організації та діяльності вищих органів влади та управління не було поділу на гілки влади. Навіть РНК мав право видавати закони.

Органами влади на місцях були обласні, губернські, повітові та волосні з'їзди Рад, які формували свої виконавчі комітети. В містах і селах такими органами були міські та сільські Ради і обрані ними виконкоми.

Компетенція центральних органів влади визначалась таким чином. Всеукраїнський з'їзд Рад і ВУЦВК затверджували зміни в Конституції, встановлювали і змінювали кордони республіки, здійснювали загальне керівництво зовнішньою і внутрішньою політикою, встановлювали загальнодержавні податки, основи формування збройних сил, судоустрою і судочинства, формували правову систему тощо. Всеукраїнський з'їзд Рад мав виключне право вносити зміни в Конституцію. РНК мала право розглядати всі питання і справи, що відносились до сфери законодавства і управління країною.

Найважливішим завданням місцевих Рад було проведення в життя рішень центральних органів влади і управління.

Виборча система за Конституцією відображала загальну соціально-політичну ситуацію в країні. До виборів допускалися лише представники окремих соціальних груп, стосовно яких не застосовувались обмеження за статтю, національністю, освітою й віросповіданням. Ці групи об'єднувалися терміном "трудящі". Значна частина населення була позбавлена виборчих прав. Не обирали і не могли бути обраними: особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; особи, які жили на нетрудові доходи, як-то: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо; приватні торговці, торговельні і комерційні посередники; ченці й духовні служителі церков і релігійних культів; службовці й агенти попередньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень, а також члени царюючого в Росії дому; особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими або божевільними, а також особи, які перебувають під опікою; особи, засуджені за корисні й порочні злочини на термін, встановлений законом чи судовим органом.

Представництво від соціальних груп, які мали виборче право, також не було рівним. У деяких випадках перевага робітничого класу над іншими досягала п'ятикратних розмірів. На практиці існувала багатоступенева система виборів. Прямими були вибори лише в сільські та міські Ради, делегати всіх наступних рівнів вибирались на відповідних з'їздах Рад на основі принципів представництва і делегування. Тим самим створювався організаційний фільтр, що відсіював "ворожі елементи".

Комплекс конституційних прав громадян ставився в прямий зв'язок з їх обов'язками.

Історичне значення першої радянської Конституції УСРР 1919 року полягало в створенні юридичної бази для наступного законотворення. Проте більш суттєвим був її вплив на всю сферу соціальних і політичних перетворень у країні: була переглянута вся система суспільних відносин, були декларовані нові принципи і соціальні цінності. Разом з тим Конституція закріпила реальні важелі влади і порядок формування її структур, поклавши в його основу нову ідеологію.

Цивільне право

Сфера нового цивільного права формувалася в процесі націоналізації. Державна власність створювалася шляхом ліквідації приватної власності, націоналізації землі, банків, фабрик, заводів, транспорту тощо. Націоналізація здійснювалася декретами центральних і місцевих органів влади, які і були першими радянськими цивільно-правовими актами. Найважливішими серед них були декрети тимчасового робітничо-селянського уряду: "Про націоналізацію банків" від 22 січня 1919 року, "Про націоналізацію всіх приватних залізниць і під'їзних шляхів" від 4 січня 1919 року, "Про порядок націоналізації підприємств" від 11 січня 1919 року та ін. Кооперативна власність як колективна власність дрібних виробників націоналізації не підлягала. Кооперативні організації отримали право юридичних осіб.

10 серпня 1920 року РНК УСРР видала декрет "Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій", який був кроком на шляху створення єдиної соціалістичної кооперації.

Радянське цивільне право часів воєнного комунізму охороняло трудове приватне господарство і особисту власність громадян, що пояснювалося політикою зміцнення союзу робітничого класу з трудящими непролетарськими елементами. Так, заборонялася реквізиція та конфіскація речей домашнього вжитку. В той же час декретом РНК УСРР від 1 березня 1919 року "Про відібрання лишків одягу та білизни у буржуазії" широко проводилася конфіскація та реквізиція речей домашнього вжитку експлуаторських класів. На перших порах у певних рамках допускалася приватна експлуаторська власність. Радянська влада вела облік і контроль за діяльністю дрібних підприємств, обмежувала чисельність найманих робітників.

З формуванням радянського права власності пов'язане спадкове законодавство. 11 березня 1919 року РНК УСРР прийняла декрет "Про скасування спадкування", за яким усі види спадкування (за законом і за заповітом) скасовувались, спадкова маса обмежувалась сумою в 10 тисяч карбованців (все інше майно переходило у власність держави) і поступала родичам померлого у вигляді "міри соціального забезпечення" з правом управління і розпорядження. Таким шляхом законодавець намагався перекрити ще одне джерело "нетрудового збагачення".

Державна монополія на хліб, нафту, сірники і т. ін. майже ліквідувала товарообіг. Система "главкізму" виключала товарно-грошові відносини між підприємствами. Натуральний продуктообмін витіснив грошові відносини, на правовому рівні відчувалося відповідне витіснення цивільно-правових норм адміністративно-правовим регулюванням. Нормативна заборона приватної торгівлі призвела до виникнення "чорного ринку", де товарно-грошові відносини були деформованими.

Сімейне право

Однією з перших сфер, в якій було здійснене законодавче нормування, були шлюбно-сімейні відносини. 20 лютого 1919 року були прийняті декрети РНК УСРР "Про організацію відділів записів актів громадянського стану", "Про громадянський шлюб та про введення книг актів громадянського стану", "Про розлучення". В них перш за все підкреслювалася законність тільки громадянських шлюбів. Церковний шлюб оголошувався приватною справою осіб, які одружувалися. Скасовувалися такі обмеження шлюбу, як дозвіл батьків, різниця в віросповіданні. Проголошувалася свобода розлучення. Шлюб розривався органами ЗАГСу за проханням про це хоча б однієї з сторін.

Оскільки декрети про громадянський шлюб і про свободу розлучення регламентували лише частину шлюбно-сімейних відносин, на початку 1919 року було підготовлено проект Сімейного кодексу УСРР. У зв'язку з наступом Денікіна Раднарком не встиг розглянути та затвердити проект кодексу.

НКЮ рекомендував суддям при відсутності відповідних норм керуватися "духом і змістом" шлюбно-сімейного законодавства РСФРР.

Земельне право

По встановленні радянської влади в Україні на її територію було розповсюджено чинність декрету "Про землю" і постанови РНК РСФРР "Про перехід землі в розпорядження земельних комітетів" від 5 листопада 1917 року. Керувалися в Україні і Законом "Про соціалізацію землі", прийнятому НІ Всеросійським з'їздом Рад. Фактично ці нормативні акти встановлювали порядок націоналізації землі і передання права розпорядження землею до місцевих Рад та підпорядкованим ним волосним земельним комітетам. Конституція УСРР 1919 року закріпила скасування приватної власності на землю.

Декрет ВУЦВК "Про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалістичного землекористування" від 26 травня 1919 року визначав правове становище земель, надр, вод та лісів. Вся земля в Україні оголошувалася єдиним державним фондом. У ст. 1 Декрету говорилося, що "приватна власність на землю, надра, води, ліси скасовується".

Зміст права державної власності на землю полягав у визначенні радянською владою загальних правил володіння та користування землею. Заборонялися будь-які цивільно-правові угоди стосовно землі.

Найбільш поширеною формою землекористування поряд з колективним землекористуванням було індивідуальне зрівняльне трудове користування землею.

Прийнятий 5 лютого 1920 року "Закон про землю" закріпив розподіл землі в зрівняльне землекористування. Він передбачав також розвиток колективних форм землекористування. Значна увага приділялася створенню радгоспів, сільськогосподарських комун, артільей, товариств зі спільної обробки землі.

Трудове право

10 грудня 1918 року в РСФРР було прийнято Кодекс законів про працю. Дію цього кодексу було поширено і на Україну. Кодекс законів про працю проголошував загальний обов'язок працювати та право на працю, обов'язок виконувати встановлену міру праці та право на оплату праці, обов'язок дотримуватися дисципліни праці та радянських законів про працю, право на відпочинок та матеріальне забезпечення. Але в умовах воєнного комунізму не всі з цих положень спрацьовували. Як засіб залучення до праці широко використовувалася трудова повинність. Значного поширення набула трудова мобілізація, на основі якої здійснювався перерозподіл робочої сили. На підприємствах встановлювалися режими, близькі до режиму військових установ. Проводилася мілітаризація ряду галузей промисловості. Запроваджувалася натуралізація заробітної плати. Декретом РНК УСРР від 6 квітня 1920 року було введено єдиний трудовий пайок. До кінця 1920 року натуроплата стала переважною формою оплати праці.

Великого значення надавалося зміцненню трудової дисципліни. З'явилося поняття трудового дезертирства як злісного ухилення від трудової повинності. До порушників дисципліни застосовувалися примусові заходи. Прогул понад 3 дні протягом одного місяця розглядався як саботаж.

Кримінальне право

Навіть каральна політика держави визначалася програмою більшовицької партії. Основою цієї політики була кримінальна репресія.

Одним з перших нормативних актів з кримінального права був декрет РНК УСРР "Про дострокове звільнення" від 21 березня 1919 року. У грудні 1919 року в Росії приймаються "Керівні начала з кримінального права РСФРР", а 4 серпня 1920 року вони офіційно були введені в дію на території України.

Цей нормативний акт став першою спробою узагальнення практики діяльності судів і трибуналів. Згідно з теорією "соціальних функцій права", яка отримала в даний період широке розповсюдження, нове кримінальне право повинно формуватися за принципом доцільності, який протиставився принципу законності. Поміж законодавців набула сили тенденція відмови від особливої частини кримінального кодексу. Припускалось, що суди, керуючись соціалістичною правосвідомістю і принципом доцільності, будуть вирішувати справи лише на основі норм загальної частини кримінального кодексу.

На цій ідеї базувалась структура Керівних начал. Вони склалися з вступу, розділів про сутність кримінального права, про кримінальне правосуддя, про злочин та покарання, про стадії здійснення злочину, про співучасть, про види покарання, про умовне засудження, про простір дії кримінального права. Законодавець відмовлявся від вичерпного і повного нормування всіх відносин, покладаючись на "соціальний нюх пролетарського суду". Керівні начала правом вважали систему (порядок) суспільних відносин. При визначенні покарання суд повинен був враховувати ступінь і характер соціальної небезпеки злочинця і його соціальну приналежність. При цьому покарання мало базуватися на доцільності його застосування. Форми вини, необхідна оборона, крайня необхідність в кодексі не пояснювались. Недостатня увага до визначення суб'єктивної сторони злочину вела до посилення принципу об'єктивного вміщення, коли ступінь покарання пов'язувався з результатом злочину, а не з його мотивами. На міру покарання впливали соціальна належність злочинця і соціальна спрямованість діяння. Система покарань за Керівними началами включала: догану, громадський осуд, примусове вивчення курсу політграмоти, бойкот, виключення з колективу, відшкодування збитків, усунення з посади, конфіскацію майна, позбавлення

політичних прав, оголошення ворогом народу, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл. У часи воєнного комунізму багато з цих покарань використовувалися в адміністративному і позасудовому порядку.

Слід вказати на існування таких анти-правових інститутів, як кримінальна відповідальність за принципом кругової поруки та заручництво. До кримінальної відповідальності притягувалась, наприклад, частина населення того міста, де були знищені продовольчі склади, розібрані залізничні колії тощо.

Кримінально-процесуальне право

В Україні в перші роки радянської влади була створена досить розвинута система кримінально-процесуальних норм. Головні моменти судочинства були встановлені "Тимчасовим положенням про народні суди і революційні трибунали УСРР" від 20 лютого

1919 року, "Положенням Ради Народних Комісарів про народний суд" від 26 жовтня 1920 року, інструкцією НКЮ УСРР "Про судочинство" ви 3 червня 1919 року та численними циркулярами НКЮ УСРР, виданими в

1920 році. В цих актах були закріплені головні принципи кримінального процесу, які були єдиними як для народних судів, так і для революційних трибуналів.

Ревтрибунали були судами для розгляду найбільш небезпечних злочинів. У деяких справах ревтрибунал міг визнати непотрібним проведення попереднього слідства, що вело до порушення проголошеного принципу законності.

Згідно з циркуляром НКЮ УСРР "Про прискорення провадження попереднього слідства" від 29 лютого 1920 року попереднє розслідування в політичних справах повинно було проводитися протягом 48 годин. Право звинувачуваного на захист в ревтрибуналах також обмежувалося.

При оцінці доказів, як і при визначенні покарання, члени ревтрибуналів керувалися декретами і своєю революційною правосвідомістю. Вироки виносилися іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки.

На перших порах вироки ревтрибуналів не підлягали касаційному оскарженню. Цей пробіл було усунуто декретом РНК УСРР "Про утворення Верховного Касаційного Суду" від 16 квітня 1919 року, який встановлював, що касаційному оскарженню підлягають всі вироки ревтрибуналів, за винятком вироків, винесених Верховним ревтрибуналом при ВУЦВК.

Дещо іншим був порядок розгляду справ у народних судах. Йому були підсудні усі кримінальні справи, за винятком підсудних ревтрибуналом. Попереднє розслідування здійснювалось у формі дізнання або попереднього слідства. Проведення попереднього слідства залежало від рішення судді. Народний суддя розглядав скарги на дії слідчих. Народні засідателі мали рівні права з народними суддями. Всі питання, які виникали при розгляді справи, вирішувалися більшістю голосів. Участь у процесі представників звинувачення та захисту була обов'язковою при розгляді справ про найбільш тяжкі злочини. В інших випадках питання про участь обвинувачувача та захисника вирішував народний суд. Звинувачення в кримінальних справах здійснювались членами колегії обвинувачувачів, а захист — членами колегії захисників.

"Положення про народний суд" від 26 жовтня 1920 року встановлювало такі підстави відміни вироків у касаційному порядку:

- 1) суттєві порушення форм судочинства;
- 2) суттєві порушення або неправильне застосування декретів;
- 3) неповнота слідства;
- 4) очевидна несправедливість вироку.

Цивільно-процесуальне право. Всі цивільно-правові спори вирішувалися тільки в народних судах. Потерпілому, який зазнав шкоди та збитків від злочину, підсудного ревтрибуналу, надавалось право подати цивільний позов через народний суд або підчас розгляду кримінальної справи, або після закінчення розгляду в порядку цивільного судочинства.

У період, який розглядається, майновий обіг був майже відсутній, а частка цивільних справ у народних судах — незначною. Цивільні справи розглядалися рідко. Головним чином, це були спори між громадянами по розподілу сімейного майна, про виплату винагороди за зроблену роботу тощо. Внаслідок заборони операцій з нерухомістю, вилучення з цивільного обігу багатьох предметів домашнього вжитку стало майже неможливим застосування стягнень та задоволення претензій окремих осіб. Цим пояснюється порівняно невелика кількість спеціальних нормативних актів, що регулювали цивільне судочинство. Норми цивільного судочинства, як правило, містились в актах, що регулювали судочинство в кримінальних справах.

Судочинство в цивільних справах розпочиналося за позовом громадян або радянських установ. Цивільні спори розглядалися в тому народному суді, на дільниці якого проживав чи тимчасово знаходився відповідач. Питання підсудності остаточно вирішувалося народним судом. Справу суддя міг розглядати одноособово або з двома народними засідателями. Сторони могли брати участь у судовому засіданні як особисто, так і через представників. Судове засідання відкривалось доповіддю народного судді, який формулював сутність позову, потім слово надавалось позивачу. У випадку заперечення позову відповідачем проводився допит свідків. Рішення народного суду протягом місяця з дня його оголошення могло бути опротестоване в касаційному порядку до Ради народних суддів, яка могла залишити рішення в дії або скасовувала його. Відміну рішень Рада повинна була мотивувати. Слід ще раз підкреслити, що народний суд поступово

перетворювався в основний судовий орган, який вирішував цивільно-правові спори як суд першої інстанції. В перші роки радянської влади були розроблені ті принципи положення, на яких згодом і буде збудовано радянський цивільний процес.

Загальні висновки

1917-1920 рр. були важкими для української державності. Невитримана іспиту на зрілість ідея незалежної соборної Української держави. Тридцяти п'ятимільйонний український народ не зміг вирватись із залізних обіймів "старшого брата". Українська політична еліта піддалась на утопічну ідею можливості побудувати соціалізм, для чого створювала різні соціалістичні партії, відсуваючи головне історичне питання - побудову національної державності на другий план. Цією хворобою хворіють і сучасні українські так звані комуністичні і соціалістичні партії.

Більшовики використали політичну незрілість українського народу сповна. В Україні за зразком більшовицької Росії була встановлена військово-пролетарська диктатура. Чи була це дійсно влада народу? Розв'язана більшовиками громадянська війна дала негативну відповідь на це запитання.

В Україні, як і в Росії, утвердилась воєнно-більшовицька партійна диктатура, яка заклала підвалини жорстокого тоталітарно-репресивного режиму. З повною силою цей режим проявив себе в роки воєнного комунізму. Але то була тільки репетиція. Політичний бенедикт тоталітаризму відбудеться в 30-ті роки, де в театрі людського абсурду змагатимуться сталінський соціалізм і гітлерівський фашизм. Але то буде потім. А в період з кінця 1917 року та до кінця 1920 року за допомогою багнетів Червоної Армії радянська влада була встановлена в Україні. І той факт, що ця влада в усіх своїх проявах була точною копією влади більшовицької Росії, говорило про її антинародність, антинаціональну спрямованість, імперську сутність. Копіювалося все: вищі та місцеві органи влади й управління, судова система, Конституція, нормативні акти. Змінювалася тільки належність: замість "РСФРР" ставили "УСРР", а іноді і цього не робили. І хоча пояснювали це однотипністю соціалістичних держав, відсутністю професійних кадрів у братерській Україні тощо—сутність від цього не змінювалася: так робила завжди і всюди тільки окупаційна влада.

Розділ 14. СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО В УКРАЇНІ (1921-1929 рр.)

14.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Коли ми говоримо про соціалістичну державність в Україні, то маємо на увазі період, коли здійснювалися реформи, що задовольняли економічні, соціальні, культурні та національні потреби українського народу.

Економічна політика, яку проводили більшовики в перші роки радянської влади, повністю збанкрутувала. Громадянська війна, політика воєнного комунізму, спроби здійснити утопічну ідею про перемогу світової пролетарської революції привели до глибокої кризи. У радянській історичній науці наявність кризи початку 20-х років визнавалася, але причини її пов'язувалися переважно з війною. На території України, де війна тривала майже безперервно, економіка постраждала особливо.

Але параліч виробництва, який насувався невідворотно, був пов'язаний зі спробами державної партії зруйнувати ринковий механізм розширеного відтворення суспільного продукту. Через нестачу хліба різко впав видобуток корисних копалин, перш за все вугілля. Нестача хліба й вугілля призводила до зупинки залізниць. Продовольча, вугільна і транспортна кризи вкінці розхитали матеріально-технічне постачання всієї промисловості. Чисельність робітників великої промисловості України зменшилася наполовину порівняно з довоєнною. Рятуючись від голоду, робітники осідали в селах.

Та сільське господарство перебувало в не менш скрутному становищі. Його стан ускладнювався продовольчою розкладкою і заборонаю торгівлі для селян. У 1921 році в Україні було вироблено лише 45 млн центнерів зерна, що становило 25 відсотків збору зернових в 1913 році. Незабаром це викликало страшний голод у південних губерніях України. Офіційна радянська версія голоду, який призвів до мільйонних жертв у Поволжі, на Північному Кавказі й на півдні України, була одна — посуха 1921 року. Але в цих регіонах посухи були звичним явищем і раніше, і жодна з них не призводила до таких трагічних наслідків. Причини голоду пов'язані з політикою більшовицької партії, перш за все, з продрозкладкою.

6 серпня 1921 року Ленін повідомив наркомпрода УСРР М. Владимиrowa про свій намір широко застосувати війська для збирання продподатку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня за його підписом вийшла спеціальна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин, останні мали під час збирання продподатку "негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру". У 21 повіті п'ятох південних губерній (Одеській, Миколаївській, Катеринославській, Запорізькій і Донецькій) селяни не зібрали посіяного насіння. В 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір хлібів не перебільшував 5 пудів надушу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, третина території радянської України була голодуючим регіоном.

Голод продовжувався аж до пізньої весни 1923 року. Він був спровокований злочинною політикою Москви щодо України. За її межі насильно було вивезено навіть посівний фонд зерна. Мотиви такого політичного курсу ґрунтувалися на тому, що українське село було охоплене антибільшовицьким рухом. Голод виявився тим фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції погасив повстанський рух.

Отже, є всі підстави стверджувати, що в 1921—1923 роках радянська влада в Україні вперше випробувала терор голодом. Але волю народу зламати не вдалося. І саме через це більшовицький уряд Росії змушений був проводити в 20-ті роки політику національного будівництва в галузі освіти, культури, книговидавництва, науки тощо.

У квітні 1923 року відбувся XIII з'їзд РКП (б), у порядок денний якого було включено розгляд національного питання. З'їзд проголосив політику коренізації, український різновид якої дістав назву українізації. Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей. Та на першому плані у державної партії були інші завдання: у корі й йтися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу — коренізація). Щоб зміцнити свій вплив у республіках, партія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів. Та безсумнівно, що коренізація мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур. З квітня 1925 року по липень 1928 року першим секретарем ЦК КП(б)У працював один з найближчих співробітників генсека Л. Каганович, який пізніше відіграв в історії радянської України особливо зловісну роль. Якраз за нього політика українізації набула найбільшого розмаху. Каганович починав ретельно втілювати життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову і намагався розмовляти нею.

Результати українізації 20-х років були вагомими. Кількість українців серед службовців державного апарату в 1923—1927 роках зросла з 35 до 54 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою.

З ініціативи М. Скрипника, який видавлював усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах. На Кубані, де компактно проживали українці, відкрились українські школи, видавались українські газети, працювало українське радіомовлення.

Однак у ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (у 1925—1934 роках — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У обиралися з санкції центрального партійного керівництва тільки не

українці — німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, а після відкликання останнього в Москву — поляк С. Косіор.

Політика українізації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва. Це не випадково. Культура безпосередньо не була пов'язана з політичним режимом і системами виробничих відносин, які останній відторгав або насаджував. За винятком ідеології, вона була здатна розвиватися в рамках будь-якого політичного ладу. Тому державна партія без ризику для своєї диктатури могла дозволити більш-менш вільний розвиток національної культури радянських республік. Зрештою, підтримка культурницьких форм національного руху під час нещадної боротьби з його державницькими формами була найбільш природним курсом для тих політичних режимів у багатонаціональних країнах, які залежали від підтримки населення: тільки самодержавство могло дозволити собі гноблення, що поширювалося на культуру і мову українського народу, саме існування якого заперечувалося царськими властями.

Радянська держава, як і кожна інша, потребувала мільйонів спеціалістів. Для вихідців з робітничого класу було відкрито "зелену вулицю" при вступі до вищих навчальних закладів. Від абітурієнтів відповідного соціального походження не вимагалось ні свідоцтва про закінчення середньої школи, ні вступних іспитів. Але полегшені правила прийому не розв'язували проблему оробітничення вищої школи: від студентів вимагалися знання. Тому при вузах стали виникати робітничі факультети. Перші з них відкрилися 1921 року при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. На робітфаки відряджались комсомольці і комуністи, члени комнезамів, червоноармійці.

Після ліквідації (з 1920 року) університетів наукові дослідження в УСРР зосередилися переважно в установах Української академії наук. Установчі збори УАН відбулися у листопаді 1918 року. Очолив Українську академію наук великий вчений, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В. Вернадський. До першого складу дійсних членів УАН увійшли також історики Д. Багалій і О. Левицький, економісти М. Туган-Барановський і В. Косинський, сходознавець А. Кримський, літературознавець М. Петров, лінгвіст С. Смаль-Стоцький, правознавець Ф. Тарановський, біолог М. Кащенко, механік С. Тимошенко, геолог П. Тутковський.

У зв'язку з відмовою у квітні 1921 року В. Вернадського від своїх обов'язків президентом УАН було обрано колишнього міністра науки і культури в уряді гетьмана П. Скоропадського, одного з провідних організаторів української академічної науки М. Василенка. У червні 1921 року уряд УСРР схвалив положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки.

Після укладення Ризького миру з Польщею стало ясно, що Україну, як і до революції 1917—1918 років, перетинатиме державний кордон. Тому УАН назвали Всеукраїнською академією наук. Такою назвою декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України.

У 20-х роках у ВУАН існували три відділи — історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. У першому з них особливо плідно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археологічна комісії. З 1921 року було організовано Археологічний інститут. Після приїзду в Україну 1924 року М. Грушевського істотно позбавилися дослідження вітчизняної історії.

У кількісному складі інтелігенції на відбулося особливих змін порівняно з дореволюційним періодом. Проте слід взяти до уваги, що революційні та післяреволюційні події призвели до загибелі або до еміграції великої кількості спеціалістів.

У середині 20-х років інтелігенція республіки вже приблизно на третину складалася з нових людей, особливо по категорії керівного персоналу. Інтелектуальний і навіть освітній рівень нового поповнення істотно поступався дорадянській інтелігенції. Серед нових кадрів було багато "висуванців" пролетарського походження без спеціальної підготовки. В своїй управлінській діяльності вони змушені були спиратися на консультації дипломованих спеціалістів в.

14.2. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

На початку 1921 року кризова ситуація досягла вибухонебезпечної межі. Повстання матросів і робітників Кронштадта, селянські заворушення в південних губерніях України змусили уряд відмовитися від продрозкладки. Юридичною підвалиною реформи став "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком", схвалений ЦК РКП(б) 18 лютого 1921 року. Цей документ було розіслано в партійні комітети губерній і національних окраїн. У ньому пропонувалося завчасно до початку посівної кампанії визначити загальну суму податку, з тим, щоб селяни знали скільки хліба вимагатиме від них держава. Після сплати податку їм надавалося право вільного розпорядження лишками сільгосппродукції, в тому числі реалізувати хліб "у місцевому господарському обороті", що означало не що інше як відновлення вільної торгівлі, ринкових відносин.

Х з'їзд РКП(б) у березні 1921 року прийняв рішення про надання можливості селянам використовувати залишки продукції в місцевому товарному обігу.

Виходячи з рішень Х з'їзду надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня

1921 року прийняла постанову "Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком". Згодом РНК УСРР видала декрет про форми і розмір податку, який був значно меншим у порівнянні з продрозкладкою. Вперше словосполучення "нова економічна політика" зустрічається у резолюції травневого (1921 р.) пленуму ЦК РКП(б). Вона передбачала правильний грошовий обіг, створення мережі організацій і підприємств державної торгівлі, насамперед, оптової, регулювання приватної торгівлі за допомогою банків, кредитних установ і податкової політики.

9 серпня 1921 року В. Ленін підписав "Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики". Згідно з ним у державній власності залишалися тільки великі підприємства. На інших заводах і фабриках допускалося приватне господарювання, але через оренду. На середину 1923 року в Україні було здано в оренду біля половини всіх підприємств.

Середні й великі підприємства об'єднувалися за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Такі об'єднання були названі трестами. Їх складові частини втрачали виробничу, комерційну, а інколи і юридичну самостійність, оскільки не мали статуту юридичних осіб. Майже одночасно з трестами утворювалися синдикати, організації, які займалися торгівельними операціями, збутом продукції. За темпами відбудови велика промисловість відставала від дрібної. Після проведення у жовтні

1922 року грошової реформи з'явилися кошти, які були спрямовані на електрифікацію і розвиток машинобудування. У 1925—1926 роках було перевищено довоєнний рівень промислового виробництва.

Менш вражаючих результатів досягла нова економічна політика у сільському господарстві. У 1923 році було завершено перерозподіл землі. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора рази. У травні 1923 року всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На гроші, одержані за цим податком, держава купувала зерно на ринку. Але більша частина незаможників звільнялася від сплати податку й уже в 1925 році податок не сплачувала п'ята частина селянських дворів, тобто фактично всі незаможники. Натомість заможні, фермерські господарства переоподатковувалися і головний тягар податків ліг на них. Це негативно відбилося на нарощенні виробництва сільськогосподарської продукції цими господарствами. Вони просто не були зацікавлені в цьому.

Село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні. Радянська влада не була зацікавлена в розвитку одноособових, фермерських господарств, її програмною метою було створення радгоспів і колгоспів. В основі переоподаткування лежали не економічні, а політичні розрахунки. Звільняючи від податків незаможників, більшовицька партія готувала собі соціальну опору для майбутніх глобальних перетворень на селі.

У травні 1923 року в газеті "Правда" з'явилася стаття В. Леніна "Про кооперацію". В ній Ленін переглянув свій погляд на кооперацію, яку раніше він вважав характерною тільки для капіталістичного ладу. В статті був сформульований фундаментальний висновок; лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва — це є соціалістичний лад. А це означало одне: замість того, щоб колективізувати селян-власників необхідно було створювати умови для кооперативного руху. Кооперативи не потребували відчуження власності і селяни з охотою йшли до них. Особливо швидко розвивалися сільськогосподарські види кооперації—тваринницькі, цукробурякові, машинно-тракторні тощо. На початок 1928 року у сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств України. Отже, вирішувалася проблема з селянином-власником. Але керівництво більшовицької партії проігнорувало останні поради вождя.

У партії отримали перемогу сили, які стояли за збереження її диктатури в політичному і економічному житті. Після проголошення курсу на індустріалізацію посилюється тиск на непманів. Повною відмовою від засад непу в сільському господарстві було проведення суцільної колективізації, яка розпочалася наприкінці 1929 року.

З ліквідацією непу створювалася жорстка командно-адміністративна система керівництва народним господарством.

14.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Зміни в державному ладі УСРР були пов'язані, перш за все, з тенденцією до об'єднання економічних, політичних, воєнних зусиль радянських республік. Слід підкреслити, що ініціатива такого об'єднання виходила з центру, від апарату більшовицької партії в Москві.

Утворення Союзу РСР

Ще в середині 1919 року партія провела під вивіскою братнього союзу об'єднання життєво важливих сфер діяльності республік — оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу, управління якими здійснювалося з Москви. 28 грудня 1920 року було підписано договір між РСФРР і УСРР про воєнний і господарський союз. У преамбулі договору підкреслювалася незалежність і суверенність обох держав. Але за допомогою об'єднаних наркоматів партійна влада активно підтверджене постановою ВУЦВК "Про утворення Автономної Молдавської СРР" від 12 жовтня 1924 року.

19—23 квітня в м. Балті (нині районний центр Одеської області) відбувся і Все молдавський з'їзд Рад, який підтвердив проголошення Молдавської АСРР і прийняв Конституцію МАСРР. 10 травня 1925 року ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Молдавську АСРР у складі УСРР.

Проблема українського населення так званої Придністровської республіки, що існує нині, була закладена політикою більшовицької партії в ті роки, оскільки до складу Молдавської АСРР включили райони, де, головним чином, проживали українці.

Утворення Союзу РСР і прийняття союзної Конституції внесли суттєві зміни в структуру органів влади і управління УСРР.

Вищі органи влади і управління

Структуру органів влади на початку 20-х років визначала Конституція УСРР 1919 року. До вищих органів влади і управління належали Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК, Президія ВУЦВК і РНК.

Всеукраїнський з'їзд Рад

Всеукраїнський з'їзд Рад розглядав найважливіші питання розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі, фінансів, культурного будівництва тощо. Його рішення мали вищу юридичну силу. З 1926 року змінилася періодичність скликання Всеукраїнських з'їздів Рад. Відтепер вони збиралися не щорічно, а один раз на два роки.

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) був вищим органом влади в період між Всеукраїнськими з'їздами Рад. Після прийняття Конституції СРСР 1924 року повноваження ВУЦВК регулювалися Положенням про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 року. Воно визначало порядок обрання ВУЦВК, термін повноважень, періодичність скликання сесій (тричі на рік).

У період між сесіями вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади УСРР була Президія ВУЦВК. Її діяльність, склад регулювалися Наказом про порядок роботи Президії ВУЦВК від 1 липня 1926 року. Наказ передбачав створення Малої Президії ВУЦВК, що відігравала роль внутрішнього допоміжного органу. Вона готувала питання до засідань Президії, організовувала їх проведення.

У зв'язку з прийняттям Конституції СРСР 12 жовтня 1924 року було затверджено нове Положення про Раду Народних Комісарів УСРР. Положення докладно визначало склад РНК, до якої входили голова, його заступники, голова Вищої Ради Народного Господарства, уповноважені наркоматів СРСР при УСРР, народні комісари. Тенденція до створення командно-адміністративної системи привела до посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої. РНК одержала право розгляду і розв'язання найважливіших загальнодержавних питань в тому числі і прийняття нормативних актів.

Центральне управління в окремих сферах діяльності держави здійснювали народні комісаріати.

На Україні за Конституцією 1919 року функціонувало 16 народних комісаріатів. Після прийняття Конституції СРСР 1924 року народні комісаріати були поділені на загальносоюзні, об'єднані і самостійні (культурні). Фактично, у віданні УСРР було 6 самостійних, або культурних, наркоматів — внутрішніх справ, землеробства, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Об'єднані наркомати УСРР знаходилися в подвійному підпорядкуванні: відповідному об'єднаному наркомату СРСР і ВУЦВК УСРР. Всього було 5 об'єднаних наркоматів — Вища Рада Народного Господарства, фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції, внутрішньої торгівлі. До загальносоюзних наркоматів належали: воєнно-морський, зовнішньої торгівлі, іноземних справ, пошт і телеграфів, шляхів сполучення. 12 жовтня 1924 року було затверджене Загальне положення про народні комісаріати УСРР. У 1927—1929 роках було прийнято ряд положень про окремі наркомати, в яких чітко визначалися права, обов'язки і структура наркоматів.

Місцеві органи влади і управління

Процес зміцнення Рад йшов зверху донизу. Партійне керівництво прийшло до висновку, що кращої системи, через яку можна ефективно здійснювати управління суспільством, існувати не може. Місцеві Ради і виконкоми визнавалися єдиними повноважними органами державної влади на місцях.

У 1921—1922 роках приймається ряд постанов, які регулювали перевибори місцевих Рад, терміни скликання з'їздів Рад губерній і повітів. Але існуюча система адміністративно-територіального поділу ускладнювала ефективний контроль за місцевим управлінням.

У 1922 році в Україні розпочалася адміністративно-територіальна реформа, її правові основи були закладені постановою ВУЦВК "Про упорядкування і прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УСРР" від 1 лютого 1922 року. Одеська і Миколаївська губернії були об'єднані в одну — Одеську, Запорозька губернія була приєднана до Катеринославської, Кременчуцька губернія була розформована. В результаті зменшилась кількість губерній в Україні скоротилася з 12 до 9. 12 квітня 1923 року ВУЦВК ухвалив постанову "Про новий адміністративно-територіальний поділ України", якою затвердив новий поділ республіки на округи і райони. Реформа привела до значного зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць: замість 102 повітів стало 53 округи і замість 1989 волостей—706 районів. Кількість сільських Рад скоротилася з 15696 до 9307. Це був важливий крок на шляху централізації управління.

Але від старого адміністративно-територіального поділу в Україні залишались ще губернії. Президія ВУЦВК постановою від 3 червня 1925 року "Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління" ліквідувала з 1 серпня 1925 року поділ республіки на губернії. Віднині територія УСРР поділялася на 41 округ, 680 районів, 10 314 сільрад. Також було створено 12 національних районів і 549 національних сільрад, що говорило втручалася у внутрішні і зовнішні справи України. Фактично, на початок 1921 року оформилася унітарна держава — Росія, під владним впливом якої знаходилися Україна, Білорусія і Закавказька Федерація. Більшовицька партія брала на себе основну частку державних повноважень. Отже, існувала держава з досить централізованим управлінням, яка не мала тільки одного — загальної назви. Московські партійні лідери вважали за необхідне "автономізувати" радянські республіки, тобто зрівняти їх за правовим статусом з автономними одиницями, що входили до складу Російської Федерації. Навпаки, лідери радянських республік (перш за все України і Грузії) прагнули до більшої самостійності.

Процес "автономізації" очолив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін. Призначений у квітні 1922 року на нову в партії посаду генерального секретаря він мав можливість тиснути у цьому напрямі одночасно по партійній і державній лініях. У серпні 1922 року було створено комісію політбюро ЦК

РКП(б) для підготовки рішення про вдосконалення відносин між республіками. Сталін усунув від роботи в комісії представників республік і фактично сам підготував проект рішення під назвою "Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками". Ним передбачалося входження національних республік у Російську Федерацію на правах автономії. Знову ж таки, слід підкреслити, що Сталін своїм планом не вигадав чогось нового, він організаційно оформив взаємини між радянськими республіками, що склалися на той час, адже партія все зробила для того, щоб ці взаємини не перевищували рівень автономних. "Автономізація" визвала протидію в партійних організаціях радянських республік, перш за все в Україні. Негативно відреагував на неї і Ленін, який в листі до політбюро обґрунтовував нову форму об'єднання. Пропонувалося, щоб Російська і Закавказька Федерації разом з Україною і Білорусією утворили рівноправний союз. Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв ленінський план об'єднання і утворив конституційну комісію, яка висловилася за трьохступеневу систему центрального управління: єдині, об'єднані і автономні наркомати. Єдині наркомати мали безроздільну владу на території всієї федерації, об'єднані — здійснювали зв'язок по лінії "центр — республіка". Статус автономних у республіках зберігали наркомати юстиції, внутрішніх справ, освіти, охорони здоров'я, землеробства і соціального забезпечення. 10 грудня 1922 року в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Делегати з'їзду звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд.

30 грудня 1922 року в Москві у приміщенні Великого театру відкрився I Всесоюзний з'їзд Рад. Він ухвалив рішення про утворення Союзу РСР, затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. Згідно з цими документами чотири радянські республіки — РСФРР, УСРР, ЗСФРР і БСРР — утворили єдину союзну державу. Договір визначав структуру загальносоюзних органів і владу та їх компетенцію. До системи центрального управління входили союзні, союзно-республіканські та республіканські наркомати. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР у складі 371 члена, 88 з яких представляли Україну. Також було обрано чотирьох голів ЦВК, від України — Г. Петровського.

Цікаво, що безпосередньо вдень роботи I з'їзду СРСР В. Ленін, виведений тяжкою хворобою з політичного життя, змінив свої погляди відносно нового об'єднання. В листі "До питання про національність, або про "автономізацію" він негативно відізвався про утворення СРСР і висловив жаль, "що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних Республік". У листі він запропонував знову повернутися до проблеми утворення СРСР, з тим, щоб залишити союз тільки двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах державної діяльності відновити самостійність республік. Важко зрозуміти, чому Ленін так кардинально змінив свою позицію відносно нового союзу.

Доопрацювання Договору і Декларації продовжувалося в 1923 році, коли було створено спеціальну комісію для розробки Конституції СРСР.

В процесі підготовки проекту Конституції розгорнулася жорстка політична боротьба. Сталін та його прибічники намагалися максимально обмежити суверенітет республік. Комісія при РНК УСРР на чолі з Х. Раковським підготувала свій проект Союзного договору, який захищав суверенні права республік. Але надії нате, що центральне партійне керівництво прислухається до голосу України виявилися марними.

6 липня 1923 року друга сесія ЦВК СРСР прийняла постанову про схвалення Основного Закону СРСР і негайне надання йому чинності. Остаточне затвердження чинності Конституції СРСР мало відбутися на II з'їзді Рад Союзу РСР. Напередодні II з'їзду Рад відбулися з'їзди Рад союзних республік, які також схвалили Конституцію СРСР. 31 січня 1924 року Конституцію СРСР остаточно затвердив II з'їзд Рад СРСР.

За Конституцією УСРР 1919 року Україна була унітарною державою. В 1924 році волею більшовицької партії в її складі з'явилося автономне вкраплення.

Ставлячи стратегічні політичні цілі, більшовицьке керівництво СРСР приймає рішення про створення молдавської державності. Але оскільки більша частина молдавської території знаходилася під владою Румунії, було вирішено розмістити цю державність на українській території. За переписом 1926 року 48,5 відсотка населення Молдавської АСРР становили українці і тільки 30,1 відсотка — молдавани.

За вказівкою з Москви 29 липня 1924 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про утворення Молдавської автономної республіки. Це рішення було про толерантність українців по відношенню до інших національностей. Остаточний перехід на триступеневу систему управління завершився в 1929 році.

Ліквідація губерній сприяла наближенню партійного центру до місцевих органів влади, їх безпосередньому втручання в справи місцевого управління. І хоча Ради вважалися повновладними органами, працювали вони під постійним контролем і наглядом партійних органів.

Велике значення в місцевому управлінні відігравали комітети незаможних селян (комнезами). Часто на селі вони були єдиними органами радянської влади і підміняли своєю діяльністю сільради. 27 травня 1922 року ВУЦВК прийняв Закон про комнезами, який встановлював їх права і обов'язки в умовах нової економічної політики. Законом були розширені адміністративні повноваження комнезамів. Обов'язки комнезамів зводились до: активної участі у боротьбі з контрреволюцією; охорони порядку (боротьба з бандитизмом, контрреволюцією, п'янством і кулаками); допомоги уряду в проведенні соціалістичного землеустрою; сприянні органам радянської влади в проведенні різних державних повинностей, збору сировини, активної участі у всіх видах кооперації і прагнення оволодіти нею в інтересах незаможного

селянства; сприяння господарському будівництву з проявом власної ініціативи в електрифікації села; участі в роботі робітничо-селянської інспекції і в установах Червоного Суду; участі в справі народної освіти тощо. Отже, об'єднання незаможників мали перед собою два завдання: захист політичних і економічних інтересів незаможного селянства і сприяння органам радянської влади в справі державного і господарського будівництва на селі. Ці завдання здійснювалися як шляхом надання допомоги державним органам, так і безпосередньою участю незаможників в роботі державного апарату. Але з часом комнезами, які було створено як допоміжний орган по встановленню радянської влади на селі, виконали свої завдання і їх діяльність вступала в суперечність з діяльністю сільських Рад. 16 листопада 1925 року ВУЦВК і РНК приймають декрет "Про комітети незаможних селян УСРР", яким комнезами були перетворені в добровільні громадські організації захисту інтересів сільської бідноти.

У 1925 році приймається ряд нормативних актів, які визначали права і обов'язки усіх місцевих органів державної влади. Найважливішими серед них були: Положення про окружні з'їзди Рад і окружні виконавчі комітети, Положення про районні з'їзди Рад і районні виконавчі комітети, Положення про сільські Ради, Положення про міські і селищні Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Найбільшого значення партійна влада надавала розвитку сільських Рад.] 2 жовтня 1927 року ВУЦВК прийняв нове Положення про сільські Ради, за яким вони стали найвищими органами влади на підвідомчій їм території. Одночасно приймається і нове Положення про міські Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, за яким міські Ради здобули право складати бюджети міст і розпоряджатися кредитами.

14.4. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Нова економічна політика вимагала перебудови судової системи. Правовою основою судової реформи стала постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 року, яка затвердила "Положення про судоустрій УСРР". Цей документ був майже точною копією "Положення про судоустрій РСФРР" від 31 жовтня 1922 року.

Згідно з Положенням в Україні створювалась єдина система судових органів: народний суд, губернський суд, Верховний Суд УСРР.

Тимчасово дозволялася діяльність воєнних трибуналів, — у справах про злочини проти Червоної Армії; воєнно-транспортних трибуналів — про злочини на транспорті; особливих трудових сесій народних судів — у справах про злочинні порушення Кодексу законів про працю; земельних комісій — у земельних справах; арбітражних комісій — у справах про спори міждержавними організаціями відносно майнових прав.

Народний суд був головною ланкою судової системи і діяв у складі постійного народного судді або постійного народного судді і двох народних засідателів.

У 1924 році приймаються загальносоюзні "Основи судоустрою Союзу РСР і союзних республік". У зв'язку з переходом на триступеневу систему управління IX Всеукраїнський з'їзд Рад 23 жовтня 1925 року затвердив нове "Положення про судоустрій Української СРР", за яким судова система набула такого вигляду: народний суд, окружний суд, Верховний Суд УСРР.

Положення регламентувало організацію і діяльність не тільки судових органів, але й прокуратури, слідчих, колегії захисників, нотаріату тощо.

Державна прокуратура УСРР

Державна прокуратура УСРР була створена за зразком прокуратури РСФРР, "Положення про прокурорський нагляд" було прийняте ВУЦВК 28 червня 1922 року. Воно передбачало створення державної прокуратури УСРР як відділу в складі наркомату республіки. Згідно з "Положенням про судоустрій Української СРР" державна прокуратура УСРР залишалась у складі Наркомюсту УСРР. Нарком юстиції був одночасно і генеральним прокурором республіки. Він здійснював загальне керівництво відділом прокуратури Наркомюсту УСРР. Місцевими органами прокуратури були прокуратури округів, які безпосередньо підпорядковувалися генеральному прокурору УСРР. Положення 1925 року визначало права і обов'язки прокуратури УСРР в цілому і кожного її органу окремо.

Через декілька місяців після затвердження прокуратури була створена радянська адвокатура. "Положення про адвокатуру" від 2 жовтня 1922 року передбачало створення при губернських радах суддів колегій захисників з цивільних і кримінальних справ. На членів колегій захисників покладалось завдання судового захисту і участі в організації і діяльності юридичних консультацій.

У зв'язку з тим, що до "Положення про судоустрій Української СРР" 1925 року протягом 1925—1929 років були внесені численні зміни, виникла необхідність прийняття нового Положення. Воно було затверджене ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 року. Положення зберегло діючу судову систему — народний суд, окружний суд, Верховний суд УСРР. Народні суди районів обиралися окружними з'їздами Рад, а в містах і селищах — пленумами міських і селищних Рад. Окружний суд складався з пленуму, цивільного відділу, кримінального відділу, надзвичайної сесії та особливої сесії у справах про неспроможність кооперативних організацій. Положення визначало також склад Верховного суду УСРР.

До 1929 року слідчий апарат перебував у подвійному підпорядкуванні - суду і прокуратури. За Положенням 1929 року слідчий апарат передавався прокуратурі. Судові виконавці були як при окружних судах, так і при народних.

Положення 1929 року мало окремих розділ, присвячений організації діяльності Головного Суду МАСРР — найвищого судового органу на території цієї республіки.

Крім єдиної судової системи, в Україні 1926—1929 роках діяли спеціальні суди—дисциплінарні суди і воєнні трибунали. Службові провини розглядалися згідно з "Положенням про дисциплінарні суди" від 3 лютого 1926 року. Вони створювалися при ВУЦВК (Головний дисциплінарний суд) і при окружних виконавчих комітетах (окружні дисциплінарні суди). Дисциплінарні суди застосовували такі стягнення, як зауваження, попередження, сувора догана, переведення на іншу посаду, звільнення з роботи тощо. Ці суди були скасовані у 1927 році.

Справи про військові й деякі інші злочини, вчинені військовослужбовцями, розглядалися військовими трибуналами згідно з Положенням про військові трибунали і військову прокуратуру від 20 серпня 1926 року. Військові трибунали створювалися при військових округах, фронтах, арміях, флотах, корпусах, дивізіях. Загальне керівництво їх діяльністю здійснював Верховний суд УСРР. У кожному військовому трибуналі був військовий прокурор і його помічники.

Для покращення роботи народних судів і їх розвантаження в Україні були створені громадські (товариські) суди. Вони організовувалися на заводах, фабриках, у громадських і державних установах. Обиралися громадські суди загальними зборами робітників і службовців терміном на один рік. Вони розглядали дрібні справи, які не мали великого соціального значення і за які передбачалося покарання у вигляді застереження, громадського осуду, штрафу до 10 крб. При сільських і селищних Радах організовувалися узгоджувальні камери. Вони розглядали дрібні кримінальні й цивільні справи. Як і товариські суди, узгоджувальні камери прагнули примирення сторін. Камери могли застосовувати такі види покарань, як громадська догана, застереження, відшкодування збитків, примусові роботи терміном до 7 днів, штраф до 10 крб.

Постанови товариських судів і узгоджувальних камер могли бути призупинені народним суддею і прокурором, якщо вони порушували закон, інтереси держави чи трудящих. Товариські суди і узгоджувальні камери діяли на основі "Положення про товариські суди і узгоджувальні камери" від 19 червня 1929 року.

У розглядуваний період відбулися зміни і в правовому становищі Державного політичного управління (ДПУ). 15 листопада 1923 року воно було перетворене в Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР. 13 серпня 1924 року ВУЦВК і РНК УСРР затвердили Положення Про Державне політичне управління УСРР, яке створювалося при РНК УСРР для боротьби з політичною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. Відтепер цей орган стає головним зняряддям репресій більшовицької партії. Органи ОДПУ проводили масові арешти священнослужителів, руйнували церкви тощо.

14.5. ПРАВОВА СИСТЕМА

Нова економічна політика потребувала нормативного наповнення.

Ще в 1919 році П. Стучка запропонував розпочати кодифікацію нового права. Головне місце в ній повинна була зайняти Конституція, за якою йшло "соціальне право", яке включало в себе сімейне право і право соціального забезпечення. Далі розташовувались "майнові права", під якими Стучка розумів норми, що скасовували або обмежували ці права (про націоналізацію). Завершували план кодифікації "правила про працю", "залишки договірного права" і міжнародне право. Систематизовані таким чином норми складуть "обов'язкове для всіх право", а всі інші доповнять їх як "технічні інструкції". Такий підхід до питання про систему права був обумовлений практичною необхідністю, пов'язаною з формуванням системи радянського законодавства.

Кодифікація права

Кодифікація розглядалась як черговий етап у розвитку революційної правосвідомості, як засіб "кращого в даних умовах досягнення мети" (П. Стучка).

Орієнтація на "революційну правосвідомість" як на найважливіше джерело права містилась у концепціях прибічників психологічної школи права (М. Рейснер), які ототожнювали право з революційною правосвідомістю. На протилежних позиціях стояли послідовники соціологічної інтерпретації права, які ставились до законодавства як до планової політики (І. Ільїнський).

У 1922—1927 роках у радянській Росії, а згодом і в Україні була проведена повна кодифікація всіх галузей права.

Такої широкої кодифікації, та ще й проведеної в такі короткі терміни, людство не знало. Були прийняті важливі законодавчі акти, які регулювали майнові, договірні, трудові, земельні відносини тощо.

Кодифікація права в Україні здійснювалась двома шляхами:

- а) рецепцією законодавства РСФРР;
- б) розробкою власних законодавчих актів.

Перший шлях був переважаючим, законодавство УСРР у більшості випадків було точною копією законодавства РСФРР. Радянська історико-правова наука пояснювала це однотипністю соціалістичних держав, відсутністю юридичних кадрів в Україні, єдністю загальних цілей двох братніх народів тощо. Але головною причиною такої "рецепції" коринилася в прагненні більшовицької партії до уніфікації як державної, так і правової системи, що значно полегшувало б зусилля центральної влади по впровадженню в життя ідей соціалістичного будівництва.

Наступним етапом кодифікаційної роботи в цьому напрямі стало створення основ союзного законодавства. В жовтні 1924 року приймаються Основи судоустрою і судочинства Союзу РСР і союзних республік. Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, у грудні 1928 року — Загальні начала землекористування і землеустрою СРСР. Загальносоюзні кодифікаційні акти відбили ще

в більшій степені процеси централізації влади, управління і правового регулювання, які відбувалися в країні. Закінчувався неп. Розпочинався новий період державно-правової історії, в якому на зміну економічному лібералізму йшло жорстке планування. В правовій сфері створювалася замкнена система права. Відходить у минуле такий критерій революційного романтизму, як "революційна правосвідомість". Командно-адміністративна система управління бере на озброєння доцільність і нормативізм.

Конституційне право

Утворення СРСР викликало необхідність відповідних змін у Конституції УСРР 1919 року. 10 травня 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову "Про зміну Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки якою затвердив зміни в чинній Конституції УСРР 1919 року. Ст. 4 Конституції УСРР 1925 року проголосувала Україну складовою частиною СРСР. Законодавчо закріплювалися утворення у складі УСРР Молдавської АС РР. Ст. 17 говорила про те, що Молдавська АСРР має постійного представника при уряді УСРР. Ст. 7 вносила зміни в правове становище вищих органів влади і управління УСРР. Раднарком республіки виключався з числа вищих органів влади. Він залишався виконавчим органом ВУЦВК і мав право видавати тільки декрети і постанови, а не закони, як то було до утворення СРСР. Ст. 9 підкреслювала обов'язкову силу декретів і постанов вищих органів влади СРСР на території УСРР. Конституція у ст. 18 давала перелік місцевих органів влади.

Але в Конституції УСРР 1925 року знайшли відображення тільки найнеобхідніші зміни. Наркомату юстиції УСРР було дано завдання розробити проект нової Конституції України, який було підготовлено на початку 1929 року. Його основою стали Конституція СРСР 1924 року і Конституція УСРР 1919 року з внесеними до неї у 1925 році змінами.

15 травня 1929 року XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР. Вона складалася з 82 статей і 5 розділів: 1) загальні положення; 2) про устрій Радянської влади (цей розділ складався з двох частин: одна була присвячена центральним органам влади, друга — місцевим); 3) про виборчі права; 4) про бюджет Української СРР; 5) про герб, прапор і столицю Української СРР.

Розділи про виборчі права і про бюджет були введені в Конституцію вперше. Новою була і стаття про столицю Української СРР. Ст. 2 і 3 Конституції визначали правовий статус УСРР відносно союзного центру. Суверенні права України в порівнянні з конституцією УСРР 1919 року були значно звужені. Як і раніше, за нею визнавалося право на власне законодавство і управління, але за умовою визнання зверхності загальносоюзних актів.

Ст. 18 підтвердила утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Без змін залишилася система вищих органів влади і управління. Конституція 1929 року встановила нову періодичність скликання з'їздів Рад. Відповідно до ст. 23 Конституції чергові Всеукраїнські з'їзди Рад скликалися ВУЦВК один раз на два роки. Надзвичайні з'їзди Рад могли скликатися ВУЦВК як за своєю ініціативою, так і на вимогу Рад і з'їздів Рад місцевостей, де мешкало не менше третини виборців УСРР. До виключної компетенції Всеукраїнського з'їзду Рад відповідно до ст. 22 Конституції було внесено: затвердження змін і доповнень до Конституції Української СРР і Конституції Молдавської АСРР, зміну кордонів Української СРР і Молдавської АСРР, вибори Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і вибори представників Української СРР до Ради Національностей ЦВКСРСР.

Вперше було визначено компетенцію Президії ВУЦВК. Вона отримала право законодавчої ініціативи.

Місцевими органами влади Конституція УСРР 1929 року визначала Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, районні та окружні з'їзди Рад, а також їхні виконавчі комітети. Районні і окружні з'їзди скликалися один раз на рік. Виконкоми обиралися з'їздами Рад і в період між з'їздами були вищими органами влади на місцях.

Цивільне право

Цивільне право було тією галуззю права, яка в першу чергу забезпечувала проведення нової економічної політики. Кодифікація цивільного права розпочалася відразу ж після проголошення курсу на неп. Але до прийняття цивільного кодексу необхідно було законодавчо вирішити ряд проблем щодо запровадження принципу матеріальної зацікавленості суб'єктів підприємницької діяльності шляхом надання їм більшої самостійності в господарській діяльності.

На базі об'єднання великих державних підприємств були створені трести, які були переведені на господарський розрахунок. Законодавче оформлення трести отримали тільки 2 липня 1923 року, коли було прийнято декрет ВУЦВК "Про державні промислові підприємства, які діють на засадах комерційного розрахунку". Виходячи з принципів непу радянська влада дозволила організацію і діяльність приватних і кооперативних підприємств.

Згідно з постановою РНК УСРР "Про кустарну і дрібну промисловість і сільськогосподарську кооперацію" від 21 червня 1921 року кожний громадянин набував права вільно займатися кустарними промислами і створювати дрібні промислові підприємства.

Нова економічна політика вимагала денационалізації невеликих будівель. Це було зроблено "Житловим законом" від 1 листопада 1921 року, який регламентував також питання оренди будівель. Обсяг і межі приватногосподарської діяльності були визначені постановою ВУЦВК "Про основні приватні майнові права, що визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР" від 26 липня 1922 року. Постановою повністю виключалось із цивільного обігу право власності на нерухомість. Право власності на нерухоме майно допускалось лише при умові, якщо воно не було виключене з цивільного обігу. Постанова

проголошувала відновлення таких цивільно-правових інститутів, як винахідницьке, авторське і спадкове право.

Спадкування за заповітом і за законом допускалося при умові, що вартість спадщини не перевищувала 10 тис. золотих крб. Основні положення цього нормативного акта були включені в Цивільний кодекс УСРР, який було затверджено постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 року.

Цивільний кодекс УСРР 1922 року

Цивільний кодекс УСРР 1922 року був повною рецепцією Цивільного кодексу РСФРР. Він складався з чотирьох частин. У загальній частині визначались основні положення, суб'єкти і об'єкти цивільних прав, угодні позовна давність. У розділі "Речове право" викладались норми, які регулювали право власності, право забудови і заставу майна. Розділ "зобов'язувальне право", окрім загальних положень, містив норми, які регулювали зобов'язання з договорів і зобов'язання з безпідставного збагачення і нанесення шкоди. Четвертий розділ присвячувався спадковому праву. Цивільний кодекс УСРР мав таку ж кількість статей, що і Цивільний кодекс РСФРР. Зміст статей обох Кодексів був ідентичним. Ст. 1 Цивільного кодексу зазначала, що "цивільні права захищаються законом, за винятком того, коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарського призначення". Введення такого неправового критерію, як "соціально-господарське призначення" давало судам значний простір тлумачення закону. Навіть не закріплені в законі майнові права, якщо вони здійснювалися всупереч з їх "соціально-господарським призначенням" (що визначав суд), на підставі ст. 1 могли бути анульовані.

Принципу законності протиставився принцип доцільності, що не могло не призвести до правового нігілізму.

Законодавець всіляко підкреслював, що майнові права приватних осіб (як фізичних, так і юридичних) є поступкою, що підпорядковується загальній ідеї про пануючу роль соціалістичної власності.

Поряд з державною і кооперативною власністю Цивільний кодекс виокремлював приватну власність, яка мала три форми: одноособова власність фізичних осіб; власність декількох осіб, які не складають об'єднання (загальна власність); власність приватних юридичних осіб. Ст. 54 ЦК зазначала, що "предметом приватної власності можуть бути: не націоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, промисловості, що мають найманих працівників не більше передбаченої особливими законами кількості, знаряддя та засоби виробництва, гроші, цінні папери та інші цінності, в тому числі золота і срібна монета та іноземна валюта; предмети хатнього і власного вжитку, товари, які продавати законом не заборонено, та всіляке не вилучене з приватного обороту майно". Досить розвинутим у ЦК було договірне право. Забезпечувалась певна свобода договорів. Загальні умови, за якими укладались договори, також регламентувались ЦК. Так, ст. 33 ЦК визнавала недійсним будь-який договір, якщо він укладався однією з сторін під впливом "крайньої нужди" і на не вигідних для неї умовах. Ініціатива розірвання такого договору могла виходити не тільки від зацікавленої сторони, а й від державних органів і громадських організацій. Очевидною була соціальна спрямованість цієї норми.

Однією з особливостей зобов'язувального права було застосування статей Кримінального кодексу за порушення цивільних договірних відносин. У галузі спадкового права ЦК, хоча і дозволяв спадкування за заповітом і за законом, але обмежував коло осіб, які могли спадкувати за законом. Звичайно, ЦКУСРР 1922 року не міг передбачити всієї сукупності цивільно-правових відносин, які виникали при впровадженні непу в життя. Ряд важливих нормативних актів були прийняті в наступні роки. Так, одним із важливих актів було "Положення про державні промислові трести УСРР" від 4 липня 1928 року, прийняте на основі загальносоюзного "Положення про державні промислові трести". 11 січня 1928 року ВУЦВК і Раднарком УСРР схвалили "Положення про належні державні будинки в містах і селищах міського типу та про порядок використання житлових приміщень у цих будинках". 6 лютого 1929 року ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову "Про авторське право", якою регулювалися права на літературні, наукові і художні твори.

Сімейне право

31 травня 1926 року ВУЦВК затверджує "Кодекс законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану". Це був перший сімейний радянський кодекс в УСРР. Він складався з п'яти розділів: родина; про опіку; подружжя; права громадян змінювати своє прізвище та ім'я; визнання особи безвісно відсутньою або померлою.

Кодекс визнавав тільки державну реєстрацію шлюбу (ст. 105). Згідно зі ст. 106 "вчинення релігійного обряду не має ніякого правового значення і не може правити за доказ подружжя". Як реєстрацію шлюбу, так і розлучення проводили органи ЗАГСу.

Кодекс регулював майнові і аліментні відносини подружжя, правовідносини між батьками і дітьми, питання опіки і піклування.

Трудове право

Після закінчення громадянської війни головною формою залучення громадян до праці залишилась обов'язкова трудова повинність. Із введенням непу відчувався поступовий перехід до договірних начал у трудових відносинах. Приймається цілий ряд законодавчих актів, які ставили за мету врегулювання трудових відносин у нових умовах, організацію праці, її оплату і охорону. Виникла гостра необхідність у розробці та прийнятті нового кодексу законів про працю. Проект Кодексу законів про працю УСРР

розроблявся паралельно з Кодексом законів про працю РСФРР у повній відповідності до нього. Ці кодекси навіть у дію були введені в один день — 15 листопада 1922 року.

Кодекс законів про працю УСРР складався з 17 розділів, які поділялися на 192 статті. Перший розділ містив загальні положення, другий визначав порядок найму і надання робочої сили, третій встановлював порядок залучення громадян УСРР до трудової повинності, четвертий присвячувався колективним договорам, п'ятий — трудовим договорам, шостий — правилам внутрішнього трудового розпорядку, сьомий — нормуванню праці, восьмий — винагороді за працю, дев'ятий — гарантіям і компенсаціям. Десятий і одинадцятий розділи регулювали робочий час і час відпочинку, дванадцятий і тринадцятий містили норми про учнівство, працю жінок і неповнолітніх. У чотирнадцятому розділі мова йшла про охорону праці, в п'ятнадцятому — про профспілки і їх органи на підприємствах, в установах і господарствах. Шістнадцятий розділ встановлював систему органів по вирішенню конфліктів і розгляду справ про порушення законів про працю. Питання соціального страхування регулювалося останнім, сімнадцятим розділом.

Уст. 1 проголошувалося, що норми Кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом і є обов'язковими для всіх підприємств, установ господарств як державних і громадських, так і приватних, а також для всіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду. Проголошувалися недійсними договори і угоди про працю, які погіршували умови праці в порівнянні з нормами кодексу (ст. 4). Наймання і надання робочої сили проводилося виключно на основі добровільної згоди працівника (ст. 5).

За Кодексом колективний і трудовий договори були основними правовими формами залучення до праці. Розмір винагороди за працю не міг бути меншим обов'язкового мінімуму оплати, встановленою для даної категорії праці державою.

Тривалість нормативного робочого дня за Кодексом становила 8 годин. Пільги були встановлені для неповнолітніх, для тих, хто працював на підземних роботах, і для осіб розумової і конторської праці. Для цієї категорії працюючих встановлювався шестигодинний робочий день. Надурочна робота, як правило, не допускалася.

Кодекс визначав права і обов'язки профспілок і їх органів на підприємствах, в установах і в господарствах, а також обов'язки адміністрацій у справі сприяння роботі профспілок (ст. 151—167). Справи про порушення законів про працю і всі трудові спори вирішувалися або в примусовому порядку (в особливих сесіях народних судів), або в примирному порядку (примирних камерах, третейських судах тощо) (ст. 168—169). За Кодексом соціальне страхування поширювалося на всіх осіб найманої праці, незалежно від того на підприємствах якої форми власності вони працюють (ст. 175). Чітко визначався зміст соціального страхування (ст. 176).

Кодекс законів про працю УСРР досить ефективно регулював трудові відносини на початковому етапі непу. Але вже з 1924 року на Україну починають поширюватися загальносоюзні акти. Строга централізація державного управління вимагала підвищення рівня трудової дисципліни. На боротьбу з порушниками трудової дисципліни спрямовуються прийняті РНК СРСР постанови "Про заходи щодо зміцнення трудової дисципліни на державних підприємствах" від 6 березня 1929 року і "Про заходи щодо поліпшення виробничого режиму і зміцнення трудової дисципліни на підприємствах" від 5 липня 1929 року. В 1929 році був введений скорочений календарно-робочий тиждень: на безперервно діючих підприємствах і установах — п'ятиденний, на всіх інших — шестиденний.

У 1926—1929 роках значного розвитку набула промислова кооперація. 16 травня 1928 року ВУЦВК і РНК УСРР затвердили Положення про промислову кооперацію. Положення регулювало трудові відносини членів промислової артілі, зокрема: питання виникнення і припинення трудових відносин, випробувального терміну, техніки безпеки, охорони праці тощо.

Земельне право

Земельне питання було одним з головних у політиці більшовицької партії. Мабуть тому його нормативному забезпеченню приділялась така увага.

Стосовно нової економічної політики постановою ВУЦВК "Основний закон про трудове землекористування" від 27 травня 1922 року регулювала широке коло питань трудового землекористування як одного з основних інститутів радянського земельного права. Ця постанова стала складовою Земельного кодексу УСРР, який було прийнято 29 листопада 1922 року. Кодекс складався з основних положень і чотирьох частин: "Про трудове землекористування", "Про міські землі", "Про державне земельне майно", "Про землеустрій і переселення" (Земельний кодекс РСФРР складався з трьох частин, оскільки об'єднував другу і третю частини). Кодекс назавжди скасовував право приватної власності на землю, надра, води і ліси в межах УСРР (ст. 1—2). Всі землі сільськогосподарського призначення склали єдиний земельний фонд (ст. 3). Право безпосереднього користування землею надавалося трудовим землеробам і їх об'єднанням, міським поселенням, державним установам і підприємствам (ст. 4). Право користування землею визначалося як безстрокове і могло бути припинене тільки відповідно до закону (ст. 11). Купівля, продаж, заповіт, дарування і застава землі заборонялися, а порушники цього притягалися до кримінальної відповідальності, а також позбавлялися землі, якою користувалися (ст. 26).

Земельний кодекс регламентував порядок і організацію роботи органів управління земельним товариством (сільських сходів), правове становище селянського дворища. Ст. 66 визначала дворище як "родинно-трудове об'єднання осіб, що спільно ведуть сільське господарство". Кодекс допускав оренду землі, але за умови, що "ніхто не може отримати за договором оренди в своє користування землі більше тієї

кількості, яку він в змозі додатково до власного наділу обробити силами свого господарства". Використання найманої праці допускалося лише за умови дотримання законів про охорону і нормування праці, а також при умові неможливості господарства самому виконати необхідну роботу.

Кодекс передбачав види землекористування: общинне, дільничне, колективне. Перевага віддавалася колективному землекористуванню, яке передбачало такі колективні форми господарства, як товариство з громадською обробкою землі, артіль і сільськогосподарську комуну (ст. 91). Колективні господарства мали право вимагати у сільської громади виділу їм землі. Ці пільги нагадували пільги, що були введені столипінською аграрною реформою 1906—1911 років. Але якщо тоді вони встановлювалися для одноосібних господарств, то тепер—для колективних.

Розвиток промисловості, транспорту, колгоспне будівництво потребували певного спрощення процесу землеустрою і землекористування. Виникла необхідність внесення змін до Земельного кодексу 1922 року.

27 червня 1927 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про зміни і доповнення до Земельного кодексу УСРР. Фактично, це було прийняття Кодексу в новій редакції.

Зміни і доповнення торкалися розширення прав сільських Рад, трудової оренди землі, підсобної найманої праці в селянських господарствах, прав і обов'язків земельних товариств і нагляду за їх діяльністю, порядку проведення справ про землеустрій.

Важливе значення для розвитку колгоспного будівництва мала загальносоюзна постанова ЦВК і РНК РСР "Про колективні господарства" від 16 березня 1927 року.

Після проголошення курсу на колективізацію 15 грудня 1928 року ЦВК і РНК РСР приймають "Загальні начала землекористування і землеустрою", які регламентували правовий режим земель всіх категорій. У них визначалась компетенція Союзу РСР і союзних республік по розпорядженню земельним фондом, регулюванню землекористування і землеустрою.

Тісно пов'язаними із Земельним кодексом були Закон про ліси УСРР, прийнятий 3 листопада 1923 року, і Ветеринарний кодекс УСРР, затверджений ВУЦВК 13 березня 1925 року.

Закон про ліси розвивав і конкретизував правила використання лісів, як всенародного добра, як об'єкта державної власності. Він складався з п'яти частин: 1) основні засади; 2) про збереження та охорону лісів; 3) про державні ліси, споруди і майно; 4) про ліси, що передаються в користування установ, товариств і організацій; 5) про порядок надходження доходів і провадження видатків на лісове господарство.

Ветеринарний кодекс мав чотири частини, кожна з котрих поділялась на розділи, а розділи — на статті. Перша частина містила основні положення, присвячені організації та завданням державної ветеринарії. Друга визначала заходи і порядок запобігання та припинення заразних і пошесних хвороб усіх видів домашньої худоби і птиці. Третя встановлювала, що ветеринарно-санітарний нагляд за переміщенням тварин і зберіганням сирих тваринницьких продуктів здійснюється тільки ветеринарним персоналом земельних органів. Четверта частина закріплювала систему ветеринарних органів управління.

Потрібно підкреслити, що Ветеринарний кодекс УСРР сприяв розвитку сільського господарства в цілому і тваринництва зокрема.

Кримінальне право

Основою радянської кримінальної політики була перш за все боротьба з контрреволюційними злочинами і бандитизмом. У 1921 році урядом УСРР приймається ряд нормативних актів, спрямованих на боротьбу з бандитизмом (постанова "Про заходи боротьби з бандитизмом"), з посадовими злочинами (постанова "Про заходи боротьби з посадовими злочинами"), з хабарництвом (постанова "Про боротьбу з хабарництвом") тощо.

Прийняття нормативних актів, що встановлювали підвалини радянського кримінального права, дало змогу приступити до створення єдиного кримінального кодексу. 23 серпня 1922 року ВУЦВК затвердив Кримінальний кодекс УСРР. Його основою слугував Кримінальний кодекс РСФРР. Кримінальний кодекс УСРР складався з двох частин — загальної і особливої, які поділялися на 227 статей.

Уст. 6 давалося визначення злочину: "Злочином визначається будь-яка суспільно небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного суспільства період". Метою покарання було попередження нових правопорушень, пристосування порушника до умов гуртожитку, позбавлення злочинця можливості здійснювати нові ЗЛОЧИНИ. Призначення покарання здійснювалося судовими органами на основі "соціалістичної правосвідомості", Керівних начал з кримінального права 1919 року і статей КК УСРР. Широко застосовувався принцип аналогії закону, що давало судам можливість широкого тлумачення закону, а звідси і порушення законності.

Особлива частина КК УСРР містила перелік видів злочинів, визначення їх складів, санкції за їх скоєння. До видів злочинів відносились: державні, які поділялись на контрреволюційні (ст. 57—73) і проти порядку управління (ст. 74—104); посадові (ст. 105—118); порушення правил про відокремлення церкви від держави (ст. 119—125); господарські (ст. 126—141); злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи (ст. 142—179); майнові злочини (ст. 180—199); військові злочини (ст. 200—214); порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і громадський порядок (ст. 215—227). Система покарань варіювалась від громадського осуду до вигнання за межі УСРР. У справах, що знаходилися на розгляді у ревтрибуналах, могла застосовуватися вища міра покарання — розстріл. Він не застосовувався до

неповнолітніх, вагітних жінок, а також не міг бути призначений, якщо з часу вчинення злочину минуло більше п'яти років.

За КК УСРР 1922 року 36 складів злочинів передбачали найвищу міру покарання, а за КК 1927 року — 45. Максимальний термін позбавлення волі становив 10 років, а мінімальний — 6 місяців.

Ст. 54 КК УСРР передбачала визнання засудженого "ворогом трудящих". Вперше була встановлена відповідальність за недонесення про державні злочини.

Загальна частина КК УСРР була повністю ідентична загальній частині КК РСФРР. Особлива частина КК УСРР додатково містила 11 статей.

Після створення Союзу РСР 31 жовтня 1924 року були затверджені "Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік", акт, що доповнював загальну частину. 27 лютого 1927 року було прийняте "Положення про злочини державні" і "Положення про військові злочини".

Посилення кримінальної репресії визвало необхідність змін і доповнень КК УСРР. 8 червня 1927 року приймається новий Кримінальний кодекс УСРР. У нього були включені "Положення про злочини державні", "Положення про військові злочини" і деякі інші нормативні акти. Але розвиток командно-адміністративної системи управління потребував нових визначень і доповнень у кримінальному праві. Протягом двох наступних років після прийняття КК УСРР 1927 року було прийнято 56 законодавчих актів з питань кримінального права, які значно розширили склад злочинів.

Процесуальне право

13 вересня 1922 року ВУ ЦВ К затвердив Кримінально-процесуальний кодекс УСРР. Перш за все, він закріплював демократичні принципи судочинства в кримінальних справах: гласність, усність, безпосередність судочинства, змагальність, рівноправність сторін, право звинуваченого на захист тощо. КПК УСРР встановлював порядок впровадження слідства, порядок впровадження справи в народному суді, в раді народних суддів, регламентував судочинство в ревтрибуналах, порядок виконання судових вироків.

Кодекс визначав також роль і завдання прокуратури у здійсненні нагляду за законністю від затримання підозрюваного до винесення судового вироку. В справах, в яких брав участь прокурор, обов'язковою була участь захисника.

За КПК УСРР 1922 року ДПУ було лише органом дізнання. Постанова ВУЦВК від 20 березня 1923 року офіційно прирівнювала дізнання, яке проводило ДПУ, до попереднього слідства.

31 жовтня 1924 року були прийняті Основи кримінального судочинства СРСР і союзних республік, а 23 жовтня 1925 року — "Положення про судоустрій УСРР".

Прийняття цих актів визвало необхідність розробки нового кримінально-процесуального кодексу. Його було затверджено 20 липня 1927 року.

Зміст нового КПК відображав тенденцію посилення силового тиску держави на суспільство. Так, він значно розширив права органів дізнання, передавши їм частину функцій, які раніше належали лише слідчим органам. Було звужене право на захист — його ліквідували на стадіях попереднього слідства і дізнання. Захисник мав право вступити в процес тільки на стадії судового розгляду. Яків середні віки, царицею доказів стало власне зізнання в скоєнні злочину. Згідно з КПК УСРР значне коло справ підлягало розгляду надзвичайних судів і ревтрибуналів.

Демократичні принципи судочинства в кримінальних справах були ідентичними і для цивільного судочинства. Хіба що тільки порушувалися в меншій мірі. Цивільно-процесуальний кодекс УСРР було прийнято 30 липня 1924 року. ЦПК УСРР відображав тенденцію розширення втручання держави у справи громадян. За Кодексом, суд не задовольняється наведеними доказами, а вживає всіх заходів для з'ясування обставин справи.

ЦПК детально регулював питання представництва в суді, підсудності справ, судових витрат, штрафів, процесуальних строків, виклику до суду, судових проваджень, оскарження і перегляду судових рішень та їх виконання. Розвиток цивільного обігу, зміни в адміністративно-територіальному поділі республіки зумовили необхідність прийняття нового цивільно-процесуального кодексу. Його було затверджено ВУЦВК і РНК УСРР 11 вересня 1929 року. В ЦПК з'явилися нові статті, що регламентували справи про неспроможність фізичних і юридичних осіб. ЦПК встановлював порядок визначення особи або організації неспроможною, визначав підсудність і порядок провадження у справах про неспроможність, наслідки неспроможності, умови призначення ліквідаторів майна осіб або організацій, визнаних неспроможними, порядок поділу ліквідаційного майна. З метою охорони публічного інтересу або "інтимного життя сторони" ЦПК передбачав слухання деяких справ у закритому засіданні.

Яку кримінальному, такі в цивільному процесі діяв тільки касаційний порядок перегляду судових рішень.

Виправно-трудове право

Виправно-трудовий кодекс УРСР було прийнято 23 жовтня 1925 року. Вперше в історії людства завданням виправно-трудового права стало перевиховання злочинців за допомогою праці. Виправно-трудовий кодекс регламентував систему виправно-трудова закладів, режим утримання, застосування примусових робіт без утримання під вартою. Кодекс складався з 22 розділів. Система виправно-трудова закладів встановлювалась розділом п'ятим. До неї входили: будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, перехідні трудові будинки, трудові колонії, установи для хворих в'язнів, трудові реформаторії для неповнолітніх порушників, ізолятори спеціального призначення. Спеціальний розділ

визначав правила утримання у реформаторіях неповнолітніх, головним з яких було "виховати з них активних і свідомих громадян" (ст. 198). Інші розділи Кодексу визначали порядок прийняття в'язнів до виправно-трудова закладів, класифікацію ув'язнених, режим утримання, заходи дисциплінарного впливу на в'язнів. Вказуючи на режим утримання, Кодекс зазначав, що він не може бути спрямований на завдання фізичних страждань, шкоди здоров'ю чи на приниження людської гідності в'язнів. Але вже той факт, що Кодекс вказував на необхідність враховувати різницю між в'язнями із середовища трудящих і в'язнями із нетрудящих, свідчив про те, що на практиці все відбувалося навпаки.

Кодекс законів про народну освіту УСРР

Освіту більшовицька партія вважала "зряддям комуністичної перебудови суспільства". Мабуть тому така увага приділялася вихованню і освіті підрастаючого покоління і всіх трудящих.

22 листопада 1922 року приймається Кодекс законів про народну освіту УСРР. Цікаво, що подібного кодексу в РСФРР на той час не існувало. Хоча, знову ж таки, в основу цього Кодексу були покладені законодавчі акти РСФРР 1918 року про єдину трудову школу, ряд інших постанов уряду РСФРР з питань народної освіти. В даному випадку можемо говорити про часткову рецепцію.

Кодекс закріпив систему освіти і виховання, її організаційні форми, визначив завдання, методи і перспективи діяльності в цьому напрямку.

Кодекс законів про народну освіту УСРР складався з чотирьох книг:

- 1) організація управління і постачання в народній освіті;
- 2) соціальне виховання дітей;
- 3) професійна і спеціально-наукова освіта;
- 4) політична освіта і виховання дорослих. Всього в Кодексі було 767 статей (параграфів).

Основою побудови виховних і культурно-освітніх закладів Кодекс вважав: 1) трудовий процес як підвалини виховання і пізнання; 2) різноманіття життєвих потреб як мета виховного процесу; 3) практика, яка спрямована не тільки на пояснення світу, а й на його зміну (пар. 5). Кодекс проголосив право всіх громадян на вільний доступ до знань, наук і мистецтва у всіх культурно-освітніх закладах держави (пар. 7). Соціальне виховання дітей і професійна освіта юнацтва і молоді до 17 років включно оголошувались загальними, обов'язковими, безкоштовними і сумісними для обох статей (пар. 17). Проте до повного проведення загального, обов'язкового виховання і навчання встановлювалось, що в культурно-освітні закладин першу чергу приймаються пролетарі й незаможники (пар. 18). Навчально-виховні заклади УСРР повинні бути трудовими колективами, які б поєднували виховання і навчання з продуктивною працею (пар. 33).

Кодекс законів про працю УСРР 1922 року відіграв значну роль в формуванні культурно-освітніх закладів, у підготовці необхідних умов для проведення так званої культурної революції. У середині 30-х років застосування Кодексу припинилося, хоча формально він і не був скасований.

Адміністративне право

Величезна кількість не систематизованих нормативних актів у галузі адміністративного права значно ускладнювала роботу вищих і місцевих органів влади і управління. В серпні 1924 року було підготовлено перший проект Адміністративного кодексу УСРР. Проте процедура узгодження і редагування кодексу затягнулася і його було прийнято тільки 12 жовтня 1927 року. Адміністративний кодекс складався з 15 розділів, до яких входило 528 статей. Коло питань, які регулювались Кодексом, можна розділити на такі основні групи:

- а) взаємовідносини органів державного управління (розділ 2);
- б) відносини органів державного управління з громадянами (розділи 3, 4, 13, 14);
- в) відносини громадян з органами державного управління (розділи 5— 11, 16).

Кодекс регламентував наступні основні сфери адміністративного регулювання: адміністративні акти (розділ 2); заходи адміністративного впливу (розділи 3, 4); трудова повинність, попередження стихійних лих і боротьба з ними (розділ 5); охорона громадського порядку (розділ 6); порядок отримання і втрати громадянства (розділ 7); реєстрація і облік руху населення (розділ 8); організація і діяльність товариств, союзів, клубів, з'їздів, зібрань (розділ 9); правила про культу (розділ 10); правила про публічні видовища і розваги (розділ 11); нагляд адміністративних органів у промисловості (розділ 13); нагляд адміністративних органів за торгівлею (розділ 14); порядок оскарження дій адміністративних органів (розділ 15).

Підкреслимо, що Адміністративний кодекс УСРР був першою спробою кодифікації адміністративного права не тільки в УСРР, а й у СРСР. Про те, що кодифікація була вдалою, говорить факт перевидання Кодексу у 1956 році. У цьому виданні вилучені скасовані норми, застарілі терміни замінені новими.

Загальні висновки

Наполегливі спроби більшовиків у 1918—1920 роках побудувати безтоварну централізовану економіку закінчилися провалом. Нова економічна політика врятувала радянську владу не тільки від економічного, а й від політичного банкрутства. Але ця політика не була послідовною. Комплекс заходів, який охоплювався поняттям "нова економічна політика не містив механізмів, здатних поєднати економічні інтереси міста і села. Неп міг позитивно вплинути на розвиток сільського господарства, але був нездатний забезпечити матеріальну базу для технічної реконструкції промисловості. Будучи відірваною від ринку, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Господарський розрахунок не зміг конкурувати з вільним розвитком в умовах ринку. З приходом до керівництва партією і державою Сталіна остаточно сформувалася

командно-адміністративна система управління, що призвело до згорання непу і демократичних елементів у державно-правовому житті. Курс на індустріалізацію поставив сталінський режим перед вибором: або приватизувати промисловість, відмовляючись від втручання держави в економіку, або одержавити сільське господарство шляхом колективізації. Керівники більшовицької партії стояли за збереження її диктатури в економічному і політичному житті. Поступово партійна влада повністю зрощується з державною, що завжди було головним елементом тоталітарного режиму.

Надії України на певну державну самостійність були повністю поховані утворенням Союзу РСР, який з "добровільного союзу республік " незабаром перетворився на жорстко централізовану державу. Через обмеження до повної ліквідації державного суверенітету — такий політичний шлях України в 20-ті роки.

Не менш суперечливим був і розвиток права в Україні. Більш-менш демократичні принципи кодифікації права початку 20-х років не задовольнили центристські запити командно-адміністративної системи. Законодавство України дуже швидко інтегрувалось у загальносоюзне.

Необмежена диктатура більшовицької партії стала нормою державно-правового розвитку України.

Розділ 15. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1929-1938 рр.)

15.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Тридцять років ХХ століття породили найбільш страхітливі режими за всю історію існування людства — фашистський і комуністичний. У їхніх кровожерливих пашах загинули десятки мільйонів людей.

Але вкінці 20-х років ніщо не віщувало трагедії. Нова економічна політика відновила промисловість, сільське господарство, підняла рівень життя народу. Та подальше застосування непу не відповідало планам більшовицької партії на централізацію влади. В 1929 році партійно-державне керівництво СРСР відмовилося від непу і розпочало нову спробу створення комуністичної системи виробництва і розподілу суспільного продукту. Поворот в економічній політиці характеризувався введенням примусової продрозкладки, забороною вільної торгівлі, запровадженням карткової системи, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією заможних селянських господарств, примусовою політикою створення колективних селянських господарств.

5 грудня 1929 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про реорганізацію управління промисловістю", яка стала підвалиною економіки командного типу. Основною ланкою управління оголошувалися підприємства. Але вони не отримали тієї самостійності, яку мали трести в роки непу. Авантюристична індустріалізація призвела до падіння життєвого рівня народу. Запровадження карткової системи не дозволяло використати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантованого картками мінімуму. Фактично, були ліквідовані матеріальні стимули зростання продуктивності праці.

Індустріалізація привела до структурних змін у суспільному ладі України. Якщо в 1929 році робітничий клас України становив 690 тис, то в кінці 1932 року вже 1275 тис. Наприкінці 1932 року в СРСР вперше в його історії тільки для населення міст і новобудов були запроваджені паспорти. Більше половини всього приросту робітників забезпечило село, що не було випадковістю. Адже теоретична диктатура робітничого класу була основою партійної диктатури на практиці. Селяни-власники становили більшість народу, від імені якого власністю народу розпоряджався партійно-державний апарат. Доки селянин сам вирішував, що йому сіяти і що продавати на ринку, — не він залежав від держави, а навпаки, держава залежала від нього. Ось чому було проголошено курс на колективізацію сільського господарства. Ідейною засадою колгоспстворення була стара народницька теза про селянську общину як основу побудови соціалізму в Росії. Держава воліла мати справу не з одноособовим власником, а з слухняною територіальною одиницею, на чолі якої стояли б вірні партії особи. В дійсності, організація колективного господарювання була поверненням до феодально-кріпосницької системи, в якій колективним кріпосником виступала держава. Та колективізація переслідувала ще одну політичну мету — знищення будь-яких проявів волі селянства. Більшовицькі керівники добре знали історію, і вони пам'ятали, що починаючи з XVI ст. українське селянство було основою відродження національної свідомості, рушійною силою всіх народних виступів. Мабуть, тому кампанія колективізації в Україні проходила з особливою жорстокістю. Зрозуміло, що найбільше опиралися колективізації заможні селяни, оскільки їм було що втрачати. 27 грудня 1929 року Сталін виступив з промовою, в якій поставив завдання ліквідації куркульства як класу.

Протягом кількох років зусилля сталінського режиму були спрямовані на економічне і фізичне знищення заможних селян. У постанові ЦК ВКП(б) "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації" від 30 січня 1930 року розкуркулюванні селяни поділялися на три категорії. До першої належали учасники і організатори антирадянських виступів та терористичних актів, які мали бути ізольовані в тюрмах або концтаборах. До другої категорії потрапляли ті, хто не хотів вступати до колгоспів, здійснював, як було сказано в постанові, "менш активний опір", їх разом із сім'ями висілали у віддалені північні райони СРСР. У третій категорії опинилися всі інші заможні селяни, навіть ті, хто не чинив ніякого опору. їх разом із сім'ями поселяли за межами колективних господарств. За станом на 10 березня 1930 року в Україні було розкуркулене 61887 господарств, що становило 2,5 % від їх загальної кількості. В цих умовах партійне керівництво вважало, що з'явилися умови для завершення колективізації. У селян почали відбирати корів, дрібну худобу і навіть птицю. Селяни стали на захист свого майна і почали чинити шалений опір. Сталін вирішив за необхідне поступитися і всю відповідальність за "перегини в

колективізації" поклав на місцеву владу. Було оголошено, що колективізація є добровільною справою. Селяни скористалися з цього, і вже до осені 1930 року з колгоспів вийшла приблизно половина селянських господарств. Режим у відповідь на це запроваджує такі податки для одноосібників, що селяни вимушені були знову повертатися до колгоспів. До кінця 1932 року в Україні було колективізовано біля 70 відсотків селянських господарств, що охоплювало понад 80 відсотків посівних площ. Колгоспники отримали право мати присадибну ділянку, а за це колгоспи мали справно поставляти державі сільськогосподарську продукцію. Фактично з колгоспів стягувалася продрозкладка. У 1932 році, коли було розпочато останній етап колективізації, план хлібоздачі для України було додатково збільшено на 44 відсотки. У селян відібрали навіть посівне зерно, що призвело до повального голоду. Він не був випадковим. Голод як знаряддя політичного терору був апробований більшовицькою партією в 1921—1923 роках. Терор голодом, як і кампанія розкуркулювання, був "виховним" заходом. Починаючи з весни 1933 року смертність від голоду стає масовою. Голодомор в Україні 1932—1933 років забрав життя, за приблизними підрахунками, 7—9 млн. осіб. Українське селянство було піддане геноциду голодом зате, що було носієм і підвалиною відродження української нації, національної свідомості. Неоголошена війна проти селянства за задумами

кремлівських катів повинна була ліквідувати основу українського національного відродження. Наступним етапом геноциду сталінського режиму проти українського народу стали репресії і фізична ліквідація української інтелігенції — генофонду української нації.

Одними з перших наклали головами представники українських комуністів, які в роки революції боролися проти незалежної Української держави за перемогу соціалістичної революції. Її членів почали повсюди усувати від керівництва і замінити росіянами, євреями, поляками тощо. Понад 15 тисяч українських керівників різного рівня було звинувачено у фашизмі, націоналізмі, троцькізмі, у шпигунстві. За 1933—1934 роки компартія України втратила до 100 тисяч своїх членів.

Наприкінці 20-х років розпочалася серія сфальсифікованих політичних процесів, в яких винищувалась українська освічена еліта. Одним із перших гучних політичних процесів був процес СВУ — Спілки визволення України. До неї було віднесено ряд провідних діячів українського визвольного руху. Їх було звинувачено в належності до таємної націоналістичної організації. 45 арештованих діячів після жахливих катувань змушені були визнати себе винними.

У 1931 році відбувся процес так званого "Українського національного центру". 50 осіб видатних учасників визвольного руху та культури було репресовано. В 1933 році гриміла гучна справа про націоналістичний ухил М. Скрипника, а далі справа так званої "Української військової організації", у якій проходили як звинувачені відомі вчені академіки Яворський, Рудницький, Юринець, професор Волобуєв, театральні діячі Лесь Курбас, Каргальський, Паторжинський, ряд українських письменників.

Заданими сучасних українських дослідників, ці процеси продовжувались до 1941 року. За 10 років було "викрито" в Україні 100 різних "націоналістичних" організацій і груп. Лише за 1936—1938 роки тут було репресовано більше 800 тисяч осіб, серед них 240 письменників (28 з них розстріляно за три дні — 13—15 грудня 1934 року). В одному лише 1933 році зі шкіл було "вичищено" 24 тисячі вчителів.

Була розгромлена і репресована Всеукраїнська академія наук, а її історичну секцію, очолювану М. Грушевським, який повірив у гуманність нового соціалістичного ладу і повернувся з короткочасної еміграції, закрито. Сам М. Грушевський був висланий до Росії, де й помер після "операції фурункула".

Істотну частку духовної культури народу становило релігійне життя. Державна партія поставила собі за мету контролювати або зовсім винищити релігійні установи — єдиний елемент дореволюційних організаційних структур суспільства, що зберігся. Йшлося про те, щоб виховати нове покоління радянських людей з атеїстичною свідомістю.

Перший удар по церкві було завдано в добу Леніна. Тоді влада відібрала у неї не тільки землі та іншу власність під час загальної націоналізації засобів виробництва, але й, скориставшись голодом 1921 року, — предмети культу, виготовлені з дорогоцінних металів або оздоблені коштовним камінням. Однак формально церква була поставлена тоді у рівні умови з державою, від якої вона відокремлювалася. В Конституції УСРР 1919 року за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних або антирелігійних учень.

З початком сталінського комуністичного штурму наступ на церкву відновився. У квітні 1929 року були заборонені всі види діяльності релігійних установ, крім богослужіння. Через місяць, коли приймалася нова Конституція УСРР, ця заборона перетворилася на конституційну норму, сформульовану у такій замаскованій формі: "свобода релігійних сповідань та антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами".

Розпочалося масове винищення матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях храмів влаштувалися сільбуду, школи, клуби, гаражі, склади тощо. В 1930 році була поставлена поза законом Українська автокефальна православна церква. За період з 1928 по 1938 рік 13 архієпископів і єпископів УАПЦ з 15 загинули у концтаборах, тюрмах, психіатричних лікарнях.

Хвиля репресій ударила по досягненням українського національного будівництва щодо національних меншин, яких нараховувалося до 20 відсотків від усього населення України. Вперше у світовій практиці вони дістали в тодішній українській державі правову базу для вирішення своїх соціальних та культурних потреб. На кінець 20-х років в Україні для цього було створено 25 національних районів, 111 селищних та понад 1000 сільських рад, у яких мешкали німці, болгари, євреї, поляки, молдавани, вірмени, білоруси.

Для національних меншин в Україні була створена широка мережа вищих і середніх навчальних закладів. На той час існувало 9 національних факультетів в інститутах, 8 педагогічних технікумів, 19 індустріальних, 18 сільськогосподарських інститутів тощо. В Україні діяло 600 національних бібліотек, до 100 клубів, 350 будинків культури, 300 читалень, 7 єврейських театрів, а також театри польський та грецький. Мовами національних меншин виходило близько 500 газет і 100 журналів, існувало державне видавництво для друкування книжок мовами народів, які мешкали в Україні. В системі Академії наук працювали Інститути єврейської та польської культури.

Та проти цього відродження за рішеннями вищих органів комуністичної партії розпочався нищівний наступ тоталітарного режиму. Наприкінці 30-х років внаслідок репресій проти національної інтелігенції і повального закриття навчальних закладів зупинилося національне відродження різних національних груп населення України. Всю національну інтелігенцію було оголошено "класовими ворогами", "антирадянськими елементами". Більшовицька партія та її вищі органи видали ряд постанов, у яких національні навчальні заклади звинувачувались в антирадянській діяльності і підлягали ліквідації.

У 1937 році був розгромлений Одеський німецький педагогічний інститут, до 33 000 студентів та їхніх родичів було арештовано як ворогів народу. Були розігнані національні заклади болгарської та молдавської

меншин в Одесі. Тодішній більшовицький лідер С. Косіор гордо доповідав: "Ми провели повний розгром наших культурних закладів, в яких засіли націоналісти".

В 1938 році більшість національних шкіл було реорганізовано в російські. Закрито кабінети нацменшин, театри, музеї, бібліотеки, видавництва, журнали та газети, інститути єврейської та польської культури. Рішенням ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1939 року були ліквідовані національні адміністративні утворення та державні інституції для відродження національних меншин.

Проте терпіння народу мало свої межі і сталінський режим розумів це. Ряд провалів у плануванні розвитку промисловості та сільського господарства примусили більшовицьких лідерів прийняти принципове рішення про припинення побудови економічного ладу, позбавленого товарно-грошових відносин. Стабілізація виробництва у промисловості була досягнута приблизно за два роки. Це дозволило звернути увагу на матеріальне становище народу. У 1935 році вирішили скасувати "стелю" у заробітках, легалізували продовольчий ринок, ліквідували карткову систему.

Індустріалізація при вела до істотних змін у структурі народного господарства України. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловим і сільськогосподарським виробництвом.

У процесі індустріалізації Україна випередила за рівнем розвитку ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. З аграрної країни Україна перетворилася в промислово-аграрну. Та потрібно не забувати, що ці досягнення були не заслугою розумного керівництва більшовицької партії, а ціною за геноцид українського народу.

До кінця 1934 року було подолано кризу колгоспного ладу. В середині 1937 року в Україні існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів (96 відсотків наявної кількості). Суцільна колективізація стала фактом. Позбавлені землі і засобів виробництва (МТС знаходилися у державному підпорядкуванні), примусово об'єднані в колгоспи чи радгоспи, на все життя прив'язані до одного місця безпаспортним статусом селяни зобов'язані були виконувати "панщину" на користь державі Під "панщиною" тепер розумівся "обов'язковий мінімум трудоднів".

Покінчивши з селянством, Сталін пішов в останній наступ — ліквідацію політичних противників, що відкривало йому прямий шлях до олімпу необмеженої влади.

У лютому — березні 1937 року почалася нова хвиля масових репресій. Сталін заявив, що країна знаходиться в небезпечному становищі через підступні дії саботажників, шпигунів і диверсантів. 31 липня 1937 року ЦК ВКП(б) затвердив наказ М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці треба було репресувати 268 950 осіб, з них негайно знищити 75 950. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області. Та майже відразу місцева влада стала закидати центр проханнями збільшити розкладку, що припала на область, особливо за першою категорією, яка передбачала розстріл. Репресувалися не тільки керівні особи, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Суспільство все глибше опускалося у прірву страху, відчаю, моральної деградації. Заарештованих піддавали тортурам. Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувалися чергові арешти.

Після усунення від керівництва П. Постишева в Україну в 1937 році прибули три особистих представники Сталіна — В. Молотов, М. Єжові М. Хрущов. Різко посилювалися репресії. З вересня 1937 року поряд з "трійками" з'явилися і "двійки" (участь перших секретарів обкомів партії у роботі цих каральних органів була вже необов'язковою).

У 1937 році заарештовано і страчено 17 членів українського уряду. Голова Раднаркому УРСР П. Любченко покінчив життя самогубством. Трохи пізніше було розстріляно Х. Раковського, який був головою РНК України у 1919—1923 роках. Віддане служіння Сталіну не врятувало від репресій партійно-державне керівництво України. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 року, були звинувачені у ворожій діяльності 55 осіб. З 11 членів політбюро загинуло 10, з 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Були репресовані всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи Косіора.

Закінчувалися 30-ті роки ХХ століття. У свідомості українців цей період залишився як період Розстріляного Відродження. Жодна країна світу не зазнавала такого нищівного удару по національному етносу, що на певний час призвело до політичного і культурного занепаду української нації.

15.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

У 30-ті роки в розвитку політичної системи відбулися докорінні зміни. Опанувавши апаратом влади, Сталін та його прибічники створили таку державну організацію, яка позбавляла робітничий клас і основну частину рядових членів партії реальної політичної влади. Під виглядом диктатури пролетаріату існувала партійно-апаратна диктатура. Відбулося зрощення партійних структур з державним, військовим, господарським апаратом, з керівними органами громадських, наукових і творчих організацій. Партійна номенклатура стала основою командно-адміністративної, тоталітарної системи. Диктат центральної загальносоюзної влади поступово ліквідує залишки суверенності України. Все це не могло не позначитися на становищі як вищих, так і місцевих органів влади і управління.

Вищі органи влади й управління

Відповідно до Конституції УРСР 1929 року вищим органом влади був Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. До його складу входили представники міських і селищних Рад за нормою один делегат на 10 тис. виборців і представники сільських Рад за нормою один

делегат на кожні 50 тис. населення. Делегати на з'їзд обиралися обласними з'їздами Рад. Своїх представників обирав і Всеукраїнський з'їзд Рад.

Юридично Всеукраїнський з'їзд Рад був вищим органом влади, здійснював верховне керівництво і найвищий контроль в республіці, приймав законодавчі акти, які були правовою базою для інших нормативних актів, користувався виключним правом вносити зміни і доповнення до Конституції УСРР. Але в практичній діяльності його повно-владність обмежувалася директивними вказівками більшовицької партії і постановами вищих органів влади і управління СРСР.

У період між з'їздами вищим органом влади, якому належали законодавчі, розпорядчі і виконавчі функції, був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Цей орган обирався Всеукраїнським з'їздом Рад у складі біля 400 осіб, що робило його громіздким і мало-працездатним. Свою роботу ВУЦВК здійснював шляхом проведення сесій. Час між їх скликанням коливався від 1,5 місяця до року.

У період між сесіями вищим органом влади республіки була Президія ВУЦВК. За Конституцією 1929 року вона мала право видавати декрети, постанови і розпорядження.

У січні 1935 року Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано у з'їзд Рад УСРР, ВУЦВК - у ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК - у Президію ЦВК УСРР. У січні 1937 року замість назви "Українська Соціалістична Радянська Республіка" було встановлено назву "Українська Радянська Соціалістична Республіка" (УРСР). Вищим органом управління, урядом УРСР була Рада Народних Комісарів (РНК).

Початок 30-х років характеризується посиленням повноважень РНК у всіх сферах державного життя. Для тоталітарного режиму найбільш зручним було керування країною через виконавчі органи. Звуження суверенітету УСРР проявлялось і у пере-порядкуванні та реорганізації ряду наркоматів. У 1929 році наркомат землеробства було перетворено у союзно-республіканський, у 1930 році переходить до загальносоюзного наркомату керівництво вищою освітою.

Посилення ролі загальносоюзних наркоматів було головною тенденцією розвитку органів центрального управління даного періоду. Починаючи з 1933 року видаються спільні постанови РНК УСРР і ЦК К П(б)У, що говорило про зрощення партійного і державного апарату, посилення ролі партійного керівництва державним, господарським і культурним життям країни.

Після прийняття Конституції УРСР 1937 року вищим органом влади в Україні стала Верховна Рада УРСР. До відання Верховної Ради УРСР було віднесено прийняття Конституції УРСР, утворення нових областей УРСР, встановлення кордонів і районного поділу областей, видання законів УРСР, охорона державного порядку, охорона прав громадян, затвердження народногосподарського плану і бюджету УРСР тощо.

За Конституцією 1937 року Верховна Рада УРСР стає єдиним законодавчим органом республіки.

У період між сесіями Верховної Ради УРСР деякі її повноваження виконувала Президія Верховної Ради. Вона мала право: скасовувати постанови і розпорядження РНК УРСР, а також рішення і розпорядження обласних Рад, приймати рішення про надання громадянства, присвоєння почесних звань, помилування громадян тощо.

Рада Народних Комісарів утворювалась Верховною Радою і являла собою вищий виконавчий і розпорядчий орган республіки, який координував роботу наркоматів, керував виконкомом обласних Рад.

Згідно з Конституцією УРСР 1937 року наркомати поділялися на союзні, союзно-республіканські і республіканські. Їх кількість у складі РНК УРСР не була сталою, процес реорганізації і утворення нових наркоматів став звичним явищем.

Місцеві органи влади і управління

Курс на колективізацію потребував серйозної перебудови місцевих органів влади і управління, особливо сільських Рад. Для цього знову активізували роботу комнезамів. На початку 1930 року їх кількість була втричі більшою, ніж на кінець 1925 року.

Урядах комнезамів налічувалось 1 млн. 600 тис. членів. Правда, комнезами вже не могли підняти діяльність сільських Рад, як це було раніше, але вони суттєво впливали на їх політику щодо колгоспного будівництва. Тільки в 1933 році радянська влада вирішила позбавитись від послуг комнезамів, які виконали свою головну місію — розгром куркульства і проведення суцільної колективізації. 16 лютого 1933 року ВУЦВК затвердив постанову "Про ліквідацію комітетів незаможних селян".

1 липня 1931 року ВУЦВК затвердив нове Положення про сільські Ради. Ст. 3 Положення встановлювала, що сільські Ради здійснюють керівництво усім господарським і соціально-культурним будівництвом на селі. Кожна сільська Рада мала власний бюджет і права юридичної особи. При Радах створювалися секції, які керували окремими ланками господарського і соціально-культурного будівництва. При Радах, які мали у своєму складі не менше трьох депутатів, створювалися депутатські групи.

Зміцнення місцевих органів влади повинен був сприяти черговий етап адміністративно-територіальної реформи в Україні. 2 серпня 1930 року ВУЦВК і РНК УСРР приймають постанову "Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління". Постанова скасовувала поділ УСРР на округи, натомість було створено 484 райони, 18 міст, виділених в окремі адміністративно-господарські зони, і одна автономна республіка — Молдавська. Та вже через рік виявилися суттєві недоліки нового поділу, і головний з них — віддаленість центральної влади від районів. Тому ВУЦВК у лютому 1932 року прийняв постанову "Про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему: район — область — центр". В Україні

було утворено п'ять нових областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську і Харківську. У червні 1932 року було утворено Донецьку область, а у жовтні — Чернігівську.

Характерною рисою реформування місцевих органів влади і управління було посилення ролі виконавчих структур у місцевих Радах, що полегшувало керівництво ними з боку вищих органів влади і партійних органів.

З утворенням областей районні і міські Ради були підпорядковані виконкомам. Діяльність міських Рад визначалася положенням "Про міські Ради Української СРР" від 1 липня 1931 року.

Було встановлено дві категорії міських Рад: республіканського і районного підпорядкування. Міські Ради республіканського підпорядкування були підзвітні вищим органам влади і управління УСРР, а Ради районного підпорядкування — районному з'їзду Рад і райвиконкомом. В свою чергу, районний з'їзд Рад підпорядковувався Всеукраїнському з'їзду Рад, ВУЦВК та його Президії. На відміну від положення про міські Ради 1927 року, нове положення значно розширювало компетенцію міських Рад у галузі планування, соціального і культурного будівництва, торгівлі, кооперації тощо.

Конституція УРСР 1937 року зафіксувала пере-утворення Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Ради депутатів трудящих.

У зв'язку з ліквідацією системи з'їздів Рад Конституція УРСР встановила повну підпорядкованість виконкомів відповідним Радам.

Згідно з Конституцією систему місцевих органів державної влади в Україні склали обласні, районні, міські, сільські та селищні Ради депутатів трудящих. Було чітко зафіксовано право кожної місцевої Ради керувати культурно-політичним і господарським будівництвом на підвідомчій їй території, встановлювати місцевий бюджет, керувати діяльністю підпорядкованих їй органів управління, забезпечувати охорону громадського порядку, сприяти зміцненню обороноздатності країни, забезпечувати дотримання законів і охорону прав громадян.

Конституція УРСР 1937 року ліквідувала пленуми міських Рад і встановила посесійний порядок їх роботи. Значного поширення набула така організаційна форма діяльності депутатів між сесіями Рад, як постійні комісії Рад.

Обласні, районні, міські, сільські і селищні Ради депутатів трудящих вибирали виконавчі комітети, які були виконавчими і розпорядчими органами Рад. При місцевих Радах були створені органи управління — відділи і управління, які підпорядковувались як Раді і її виконкомом, так і відповідному наркомату УРСР.

Вибори до місцевих Рад, які відбулися 24 грудня 1939 року, показали такі результати: було обрано 15 обласних, 583 районні, 164 міські, 10 863 сільські і 442 селищні Ради депутатів трудящих.

15.3. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ І ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ПОЗАСУДОВИХ РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ

Перехід до двоступеневої системи управління потребував змін у судовій системі. В жовтні 1930 року були ліквідовані окружні суди і створенні міжрайонні суди. Знову ж таки, перехід у травні 1932 року до триступеневої системи управління привів до ліквідації міжрайонних судів. Судова система набула вигляду: народний суд, обласний суд, Верховний й Суд УСРР.

Народний суд

Народний суд був основною ланкою судової системи. Як суд першої інстанції він розглядав більшість цивільних і кримінальних справ. До його складу входили народний суддя і двоє народних засідателів. Народні суди обиралися районними з'їздами Рад, а в містах і селищах — пленумами міських і селищних Рад. Термін обрання — один рік. В організаційно-адміністративному відношенні народні суди підпорядковувалися обласним судам. Обласні суди були судами першої інстанції з розгляду кримінальних і цивільних справ і судами другої інстанції для перегляду в касаційному порядку і в порядку нагляду судових вироків, ухвал і постанов у кримінальних і цивільних справах народних судів. Голови, їх заступники і члени обласних судів обиралися обласними виконкомом терміном на один рік.

Верховний Суд УРСР був органом судового нагляду і керівництва судовою практикою на території республіки. Як касаційна інстанція він розглядав справи, що були в провадженні обласних судів, як судів першої інстанції. Конституція УРСР 1937 року стала юридичною базою для подальшого розвитку судової системи. В ній говорилося, що правосуддя в УРСР здійснюється Верховним судом УРСР, Верховним судом МАРСР, обласними судами, судами адміністративних округів, а також спеціальними судами СРСР, які створювалися за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами.

За Конституцією УРСР Верховний Суд республіки обирався Верховною Радою УРСР терміном на 5 років, обласні суди обиралися обласними Радами депутатів трудящих також на 5 років, народні суди обиралися населенням відповідних районів терміном на 3 роки.

16 серпня 1938 року Верховна Рада СРСР приймає "Закон про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік". Закон проголошувало головні демократичні принципи судочинства: гласність, усність, змагальність. Була підтверджена незалежність суддів і їх підпорядкованість тільки закону. Але в практичній діяльності судів ці демократичні принципи фактично не спрацьовували.

Прийняттям Конституції УРСР 1937 року і Закону про судоустрій закінчилася централізація судової системи СРСР. Керівництво судовою практикою було зосереджене у Верховному Суді СРСР, а єдине судове управління здійснювалося Наркоматом юстиції СРСР.

У зв'язку з проголошенням у Конституції СРСР і Законі про судоустрій права на захист РНКСРСР 16 серпня 1938 року затвердила Положення про адвокатуру СРСР, відповідно до якого в УРСР були створені обласні колегії адвокатів. Вони діяли як громадські організації і мали бюджетну самостійність.

Органи прокуратури

Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР привели до змін в органах прокуратури. В 1930 році були утворені міжрайонні, міські та дільничні прокуратури. У зв'язку з утворенням областей у травні 1932 року були ліквідовані міжрайонні прокуратури.

Були створені дільничні, міські, обласні прокуратури і прокуратура республіки. Міські прокуратури створювалися тільки в містах. Обласні — в кожній області. Всі органи обласної прокуратури підпорядковувалися обласному прокурору. Обласних, міських і дільничних прокурорів призначав і звільняв Генеральний прокурор УСРР.

Прокуратура республіки входила до складу УСРР. Її очолював Генеральний прокурор республіки, який одночасно був і народним комісаром юстиції УСРР.

17 грудня 1930 року ЦВК і РНКСРСР приймають Положення про прокуратуру СРСР, згідно з яким прокуратури союзних республік виводилися зі складу наркоматів юстиції і перепорядковувалися безпосередньо Прокурору СРСР.

За Конституцією УРСР 1937 року прокурор республіки і обласні прокурори призначалися Генеральним прокурором СРСР на 5 років. Районні та міські прокурори призначалися прокурором УРСР також на 5 років.

НКВС і позасудові органи

Наркомат внутрішніх справ УСРР виконував адміністративно-політичні функції, а саме: здійснював керівництво управлінням комунальної служби, міліцією, місцями позбавлення волі, кримінальним розшуком тощо. 15 грудня 1930 року наркомат було ліквідовано. Його функції були передані різним відомствам: керівництво комунальним господарством перейшло до Головного управління комунального господарства, керівництво місцями позбавлення волі — до Наркомюсту УСРР, записи актів громадянського стану стали вести президії виконкомів Рад. Для керівництва міліцією і кримінальним розшуком було створене Головне управління міліції і кримінального розшуку при РНК УСРР.

Наслідком такої реорганізації було значне посилення ролі ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР. Органи ОДПУ займалися охороною державної безпеки, громадського порядку, охороною державної і суспільної власності, відали паспортизацією.

Централізація репресивного апарату привела до створення 15 липня 1934 року загальносоюзного НКВС. ОДПУ ліквідується, а натомість створюється Головне управління державної безпеки, яке входило до складу НКВС. В УСРР, як і в інших союзних республіках, було створено НКВС УСРР як союзно-республіканське відомство. В його структуру входили: головне управління державної безпеки, головне управління прикордонної та внутрішньої охорони, головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень, головне управління пожежної охорони, адміністративно-господарське управління та відділ громадського стану.

НКВС УСРР повністю підпорядковувався союзному НКВС У другій половині 30-х років НКВС фактично став поза конституційним органом, оскільки був остаточно виведений з-під державного контролю. В своїй діяльності він керувався виключно власними нормативними актами — наказами, директивами та розпорядженнями.

Формування тоталітарного режиму призвело до створення над-конституційних, позасудових карально-репресивних органів. Починаючи з лютого 1930 року в усіх обласних центрах України були створені "трійки" - каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи мали брати до провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки "трійки" не підлягали оскарженню. В 1932 році в складі ОДПУ була утворена судова колегія, яка була над-конституційним органом і могла застосовувати всі види покарання, навіть розстріл. Виконавчі функції управління доповнювалися судовими. Ця колегія була ліквідована у 1934 році, а натомість 10 липня 1934 року приймається рішення про створення при НКВС СРСР Особливої наради, діяльність якої була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. Особлива нарада в адміністративному (позасудовому) порядку могла застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на термін до 5 років, виселення за межі СРСР. У 30-ті роки репресивна діяльність позасудових органів стала масовим явищем.

15.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Розвиток правової системи в 30-ті роки, як і державного апарату в цілому, був також спрямований на зміцнення командно-адміністративної системи управління, подальшої її централізації.

Характерною рисою правової системи стає пріоритет загальносоюзного законодавства над республіканським. З одного боку, поширюється пряма дія союзних нормативних актів, а з іншого — відроджується існуюча в 20-ті роки тенденція запозичення республіканським законодавством якщо не всього змісту загальносоюзних законодавчих актів, то хоча б їх ідеї.

Конституційне право

Лютневий (1935 року) пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про внесення змін у Конституцію СРСР 1924 року. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи: заміни нерівних виборів рівними,

багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. Відразу ж після пленуму відбувся VII з'їзд ВКП(б), на якому йшлося вже не про зміни, а про прийняття нової конституції. Була утворена конституційна комісія, до складу якої ввійшли також представники УСРР — П. Любченко, Г. Петровський, В. Чубар та ін. У червні 1936 року проект конституції було опубліковано. В Україні в обговоренні взяло участь 13 млн. осіб. VIII з'їзд Рад 5 грудня 1936 року затвердив нову Конституцію СРСР. Прийняття конституцій союзних республік відбувалося по загальносоюзному сценарію. 1 січня 1937 року був опублікований проект Конституції УРСР, а 25 січня 1937 року його було затверджено XIV з'їздом Рад УРСР. Конституцією УРСР 1937 року було побудовано у повній відповідності до Конституції СРСР 1936 року. І хоча обидві Конституції були демократичними за змістом, більшість їх положень мала демагогічний характер. Зокрема, в них проголошувалося, що в СРСР побудоване соціалістичне суспільство.

Конституція УРСР 1937 року

Конституція УРСР 1937 року складалася з 146 статей, об'єднаних у 13 розділів.

Розділ перший характеризував суспільний устрій УРСР. Політичною основою визнавалися Ради депутатів трудящих. Але вони не могли бути самостійною владою у своїй традиційній формі і не могли стати такою владою в парламентській формі. Цілковитий контроль над державою і суспільством, як і раніше, здійснював підвладний генсеку партійний апарат.

До Конституції УРСР 1937 року вперше увійшло положення про Комуністичну партію, як керівне ядро всіх громадських і державних організацій. Економічною основою УРСР визнавалися соціалістична система господарювання і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, яка мала форму державної або кооперативної власності.

Розділ другий регламентував державний устрій. У ньому було закріплено декларативне право виходу УРСР зі складу СРСР. Практика свідчила, що це положення було фікцією.

У третьому — сьомому розділах визначалася структура, порядок утворення, компетенція, основні форми і методи діяльності, а також підзвітність вищих і місцевих органів державної влади і державного управління УРСР і Молдавської АРСР.

Інші розділи Конституції присвячувалися суду і прокуратурі, правам і обов'язкам громадян, виборчій системі тощо. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Категорія "позбавлених", тобто осіб, які вилучалися з політичного життя через їх належність до "експлуаторських верств", ліквідувалася. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах треба було формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади стала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішній рис парламентської влади.

У розвиток статей Конституції УРСР про виборчу систему 25 лютого 1938 року ЦВК УРСР приймає "Положення про вибори до Верховної Ради УРСР".

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 року. Було обрано 304 депутати, серед них — 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом—222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висунування кандидатур. Звертає на себе увагу винятково висока частка службовців (24,7 відсотка) і росіян (36,5 відсотка) у складі депутатів. Це свідчило про те, що партійно-державна номенклатура займала привілейоване становище під час визначення депутатського корпусу.

Текст виборчого бюлетеня під час виборів 1937—1938 років лицемірно не відповідав залізній практиці висунування тільки одного кандидата — від "блоку комуністів і безпартійних". У примітці на бюлетені містилася така рекомендація; "залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть". Під час вільних виборів голосуючий зобов'язаний був визначити своє ставлення до одного у письмовій формі, тобто викресленням одного слова з альтернативної пари слів ("згоден — не згоден").

Організуючі вибори за сталінською конституцією, цю процедуру "спростили". В разі наявності у бюлетені тільки одного прізвища досить було без письмових позначок опустити його в урну. Вважалося, що це і є позитивним рішенням виборця. В обстановці репресій майже не виявлялося сміливців, які б наважилися зайти в кабінку для голосування, щоб викреслити прізвище офіційно схваленого єдиного кандидата від блоку "комуністів і безпартійних". Люди брали бюлетень і йшли повз кабінку під поглядами членів комісії, які уважно стежили за кожним, щоб опустити в урну незайманий папірець.

Вибори до місцевих органів влади і управління були проведені на основі Положення про вибори в обласні, районні, міські, сільські і селищні Ради депутатів трудящих, яке було прийняте 27 липня 1939 року Верховною Радою УРСР.

Конституція УРСР 1937 року мала статті, які гарантували права особи і громадянські свободи. Зокрема, проголошувалася свобода друку і зборів, недоторканність особи, житла і листування, вводився принцип відкритості судових процесів, підтверджувалися права звинувачених на захист тощо. Як уже зазначалося, в дійсності ці демократичні норми не діяли, це була лише ширма, яка прикривала тоталітарний режим.

Світова спільнота дійсно була введена в оману. Французький письменник Ромен Роллан назвав Конституцію СРСР "мрією людства". Але ніхто в світі не знав, що ця мрія існувала тільки на папері.

Цивільне право

Ліквідація непу призвела до суттєвих змін в цивільно-правовому регулюванні суспільних відносин. Головними напрямками розвитку цивільного права були охорона соціалістичної власності та удосконалення договірних відносин.

На зміцнення планових засад народного господарства була спрямована постанова ЦВК і РНК СРСР "Про кредитну реформу" від 30 січня 1930 року. Нею скасовувалися вексельний обіг і комерційне кредитування. Відтепер розрахунки між господарськими організаціями проводилися тільки через банк. Фактично, це призвело до ліквідації госпрозрахунку, хоча в офіційних документах він згадувався ще досить довго. Проведенню принципу плановості в роботі транспорту сприяв Статут залізниць СРСР, який було затверджено постановою РНК СРСР від 10 лютого 1935 року. Повітряний кодекс СРСР від 1 серпня 1935 року.

Характерним для даного періоду був посилений розвиток договірних відносин. Постанови РНК СРСР про укладення договорів приймалися щорічно. Ці акти були важливими джерелами договірного права. Вони окреслювали загальні форми договірних зв'язків і визначали конкретний зміст договорів.

Договори, як правило, укладались у рамках планових завдань, що давало можливість конкретизувати планові завдання. Категорично були заборонені одностороння відмова від виконання договору й одностороння зміна його умов.

Конкретизуються окремі види договорів. Так, у другій половині 30-х років основною формою договору поставки стають прямі договори, які не встановлювали прав і обов'язків сторін. Цей недолік було ліквідовано в 1937 році, коли обов'язковим стало визначення основних умов поставки.

На посилення відповідальності суб'єктів державної і кооперативної власності була спрямована постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про терміт позовної давності" від 19 листопада 1934 року. Вона встановлювала єдиний півторарічний термін позовної давності у спорах між державними, кооперативними і громадськими установами, підприємствами і організаціями. Постанова передбачала також спеціальні позовні терміни. Так, шестимісячний термін позовної давності встановлювався у спорах про стягнення штрафів, пені і неустойки, якщо ці спори підлягали розгляду в порядку цивільного судочинства. Скорочений річний термін позовної давності застосовувався в спорах, які виникали з договорів перевезень.

Велика увага приділялась також зміцненню власності кооперативних об'єднань. Постанова ЦВК і РНК УСРР від 21 серпня 1935 року забороняла примусове вилучення будь-якого майна кооперативних організацій. Регулювання цивільно-правових відносин фізичних осіб також зазнало змін. Оскільки всяка приватногосподарська діяльність була ліквідована, то і пов'язані з нею майнові права на підставі от. 1 ЦК УСРР законом більше не охоронялися.

Сімейне право

В 30-ті роки в зв'язку з ліквідацією дитячої безпритульності приймається ряд актів про посилення турботи державних органів про дітей і підвищення відповідальності батьків за їх виховання. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану УСРР 1924 року був доповнений ст. 16—1, яка передбачала відібрання у батьків дітей і передачу їх до дитячих будинків при відсутності належного нагляду за ними. Ст. 16 Кодексу була доповнена частиною другою, де вказувалось, що при відсутності нагляду збоку батьків за їх дітьми органи Наркомату освіти і міліції зобов'язані повідомляти про це громадські організації за місцем роботи батьків.

Важливим законодавчим актом у галузі сімейного права стала постанова ЦВК і РНК СРСР "Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення" від 27 червня 1936 р., яким заборонялись аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів.

У виконання даної постанови ЦВК і РНК УСРР 4 серпня 1936 року прийняли постанову, яка вносила зміни і доповнення до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР. Так, у ст. 31 Кодексу були внесені зміни про сплату аліментів. На одну дитину утримувалась четверта частина заробітної плати (заробітку) відповідача, на утримання двох дітей — третина, трьох і більше — 50 відсотків заробітної плати відповідача.

Постановою були внесені зміни в законодавство про розлучення. Запис про розлучення здійснювався тільки після виклику подружжя в ЗАГС і сплати за реєстрацію розлучення грошової суми, розмір якої було значно збільшено. Обов'язковим стало занесення інформації про розлучення до паспортів подружжя.

Трудове право

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25 лютого 1931 року внесла ряд змін і доповнень до Кодексу законів про працю УСРР 1922 року. Було завершено процес переведення робітників промисловості і транспорту на 7-годинний робочий день. Більшість підприємств і установ було переведено на безперервний робітничий тиждень, а робітники і службовці одержували день відпочинку по черзі у різні дні тижня. Заробітна плата виплачувалась залежно від професійної кваліфікації робітника, за твердими фіксованими ставками або за тарифними сітками, розробленими для кожної галузі промисловості. Основними ((юрмами оплати були відрядна, почасова і преміальна. Характерною була суворість заходів, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни робітників і службовців. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 22 листопада 1932 року неявка

на роботу без поважної причини, хоча б протягом одного дня, тягла за собою звільнення з роботи з позбавленням права користуватися квартирою, наданою в будинку даного підприємства чи установи. В окремих галузях народного господарства СРСР були прийняті статuti про дисципліну: на залізничному транспорті (1933 р.), в органах юстиції (1933 р.), на водному транспорті (1934 р.), в органах зв'язку (1935 р.).

В Україні 11 вересня 1935 року РНК УСРР затвердив Статут про дисципліну робітників та службовців комунальних електростанцій і електромереж УСРР.

У 1938 році постановою РНК СРСР вводяться єдині трудові книжки, у яких фіксувалася уся трудова діяльність працівника. З метою морального стимулювання Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 грудня 1938 року встановлюються звання Героя Соціалістичної Праці, а також медалі "За трудову доблесть" і "За трудову відзнаку".

Колгоспне і земельне право

Проведення колективізації внесло суттєві зміни в колгоспне і земельне право.

1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством", яка забороняла оренду землі та використання найманої праці в сільському господарстві, а також вводила конфіскацію у куркулів засобів виробництва. 5 квітня 1930 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову "Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в одноосібних господарствах у районах суцільної колективізації". Оренда землі в цих районах не допускалася. Обласні виконкоми отримали право конфіскувати майно куркулів і висилати їх за межі районів і округів.

Величезна увага приділялася будівництву машинно-тракторних станцій (МТС). Наявність державних МТС була засобом економічного контролю над колгоспами, подібно до того, як партійний апарат, ДПУ і комнезами являли собою засоби політичного тиску. Кількість МТС зростала дуже швидко. Починаючи з жовтня 1930 року і до кінця 1932 року в Україні кожні два дні з'являлася нова МТС. До кінця 1932 року було створено 592 МТС. Вони відігравали провідну роль у колгоспному будівництві, особливо після створення політвідділів МТС.

Проведення суцільної колективізації потребувало забезпечення правового регулювання діяльності колгоспів. 1 березня 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли Зразковий статут сільськогосподарської артілі. Він визначав перш за все порядок прийняття в члени артілі. Заборонявся вступ до колгоспів куркулів та інших осіб, позбавлених виборчих прав. Знищувалися всі межові знаки і створювався єдиний земельний фонд колгоспу, який ні за яких обставин не міг зменшуватись. Статут встановлював безстрокове користування колгоспів землею. Від селян, які вступали до колгоспу, вимагалася усупільнення належних їм засобів виробництва. В особистій власності колгоспного двору дозволялося мати одну корову, деяку кількість дрібної худоби і птиці. Присадибні ділянки залишалися у користуванні колгоспного двору.

Положення Зразкового статуту розвивали Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах, затверджені спільною постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У 8 квітня 1933 року. Цей акт передбачав дисциплінарну відповідальність колгоспників за невихід на роботу без поважних причин.

Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який відбувся 11 лютого 1935 року, схвалив новий Зразковий статут сільськогосподарської артілі. Його було затверджено спільною постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 року. І хоча Статут приймався як зразковий, більшість його норм була обов'язковою для всіх колгоспників.

У Статуті 1935 року були визначені мінімальні і максимальні розміри присадибних ділянок для всього СРСР, а також вказувалося на кількість худоби, яку може мати в особистій власності колгоспний двір.

22 травня 1935 року РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову, яка визначала порядок прийняття колгоспами статуту сільськогосподарської артілі, а також встановлювала розміри присадибних ділянок в кожній з областей України і кількість голів худоби, яку міг мати колгоспний двір.

Але присадибне господарство не вписувалося в теорію соціалістичного колективного сільського виробництва. 28 травня 1939 року була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання". В ній присадибне господарство оголошувалося злом, яке відволікало колгоспника від роботи в колгоспі. Постанова вимагала негайно провести обмір присадибних ділянок і відібрати всі лишки землі. Для кожного колгоспника постанова встановлювала обов'язковий мінімум трудоднів (60 — 100 трудоднів на рік). Фактично це було запровадженням державної панщини. Той, хто не виконував мінімум, вибував з колгоспу і втрачав право на присадибну ділянку.

Кримінальне право

Для розвитку кримінального права 30-х років характерним було ужорсточення заходів покарання. Саме в ці роки в галузі кримінального і кримінально-процесуального права відбулися серйозні деформації, які повністю зруйнували гарантії прав особистості в кримінальному судочинстві. В цьому ракурсі перш за все назвемо постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року "Про охорону майна державних підприємств колгоспів та кооперації і зміцнення суцільної (соціалістичної) власності", яка ввійшла в історію кримінального законодавства як Закон від 7 серпня 1932 року. Його було прийнято за ініціативою Сталіна. Юридична преса того часу, називаючи цей закон історичним, цитувала слова Л. Кагановича про те, що "такі закони живуть десятки і сотні років". Закон від 7 серпня 1932 року розглядав будь-якого злочинця, який посягав на громадську власність, ворогом народу, а боротьбу з такими злочинами оголошував головним обов'язком кожного громадянина. Відповідно до цього законодавчого акта розкрадання соціалістичної

(державної і колгоспно-кооперативної) власності каралося розстрілом, а за "пом'якшуючих обставин" — позбавленням волі на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна. До таких злочинців не могла застосовуватися амністія. За жменю зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник діставав термін у концтаборах. У ряді районів України справа дійшла до того, що Закон від 7 серпня 1932 року застосовувався навіть у випадках зрізання колосків одноосібниками на власному полі. У народі цей драконівський акт охрестили "законом про п'ять колосків". Широка практика застосування цього закону потягнула за собою різке зростання кількості засуджених. Тільки за неповні п'ять місяців після його прийняття було засуджено 54 645 осіб, з них 2110—до найвищої міри покарання.

Закон від 7 серпня 1932 року встановлював кримінальну відповідальність не тільки за розкрадання соціалістичної власності, а й за анти-колгоспну агітацію, насильство та загрозу насильства щодо колгоспників. Міра покарання — позбавлення волі терміном від 5 до 10 років.

Ряд нормативних актів було спрямовано на боротьбу з господарськими злочинами, приватногосподарською діяльністю та спекуляцією. Так, постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 14 лютого 1930 року в КК УСРР була внесена ст. 153-3, яка встановлювала кримінальну відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних виробів. Постановою В У Ц В К і РНК УСРР від 25 грудня 1932 року вносилися зміни в ст. 127 КК УСРР, яка передбачала покарання за спекуляцію. За новою редакцією цієї статті спекуляція каралась позбавленням волі на термін не менше 5 років з конфіскацією всього або частини майна.

25 липня 1934 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про доповнення кримінальних кодексів союзних республік статтею про відповідальність за обкрадання споживача і обдурювання Радянської держави". У відповідній постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 23 серпня 1934 року зазначалося, що обважування і обмірювання покупців карається позбавленням волі терміном до 10 років.

"Половання на відьом", яке почалося в 30-ті роки, вимагало створення відповідних нормативних актів. 8 червня 1934 року була прийнята постанова ЦВК СРСР про кримінальне покарання за зраду Батьківщини. Постанова містила досить широкий перелік діянь, які охоплювались цим складом злочину. До них належали: шпигунство, виказування військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон. За ці злочини була встановлена вища міра покарання — розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі терміном до 10 років з конфіскацією майна.

Кваліфікованим видом зради визнавалася зрада, здійснена військовослужбовцем. Недонесення з боку військовослужбовця про підготовку або здійснення зради каралось позбавленням волі терміном до 10 років. Уразі втечі військовослужбовця за кордон члени його сім'ї, які знали про втечу, за недонесення каралися позбавленням волі терміном від 5 до 10 років з конфіскацією майна. Інші повнолітні члени сім'ї зрадника позбавлялись виборчих прав і засилялись у віддалені райони Сибіру на 5 років, що грубо порушувало один з основних принципів кримінального права про відповідальність і покарання тільки за вчинення злочину.

На підставі союзного Закону від 8 червня 1934 року ВУЦВК і РНК 20 липня 1934 року прийняли постанову про доповнення КК УСРР рядом статей про зраду Батьківщині. Цю постанову було повністю включено до КК УСРР.

Постанова ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 року збільшила термін покарання за особливо небезпечні державні злочини з 10 до 25 років. Кримінальне законодавство встановлює відповідальність за посягання на обороноздатність країни, за незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, підробку паспортів, порушення правил паспортної системи.

Кримінально-процесуальне законодавство

В 30-ті роки фактично були ліквідовані всі демократичні принципи судочинства. У зв'язку з цим особливо виокремлювалася постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року "Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів", яка отримала назву Закон від 1 грудня 1934 року. Ця постанова була підготовлена протягом кількох годин після повідомлення про вбивство одного з державних діячів СРСР Сергія Кірова. Цей надзвичайний закон відкрито попірав принципи усності, гласності, змагальності, справедливості, гуманізму. Слідство у справах про терористичні акти обмежувалося 10-денним терміном. Звинувачувальний акт вручався звинуваченому за 24 години до розгляду справи у суді. З процесу виключались прокурор і адвокат. Касаційне обжалування і подання клопотань про помилування у цих справах не допускались. Розстріл приводився у виконання негайно після оголошення вироку. Цинічно звучать слова Вишинського про те, що Закон від 1 грудня 1934 року не порушував принципів радянської демократії, що при його застосуванні "звинувачений залишається носієм відомих процесуальних прав, достатньо широких для захисту своїх інтересів".

З проведенням масових позасудових репресій пов'язана також діяльність Особливої наради, яку було створено при НКВС СРСР 10 липня 1934 року.

9 грудня 1934 року була прийнята постанова ВУЦВК "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу УСРР". Вказані нормативні акти свідчили про повний перехід до надзвичайного порядку судочинства. Ці акти мали стати правовою базою масових репресій.

У 1937 р. Сталін від імені ЦК ВКП(б) дав органам НКВС вказівку застосовувати до заарештованих фізичні методи впливу — тортури, а в 1939 р. ще раз підтвердив цю директиву.

15.5. ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Після революційних подій ХХ століття поза межами радянської України залишилися майже вся Західна Україна з населенням в 6,6 млн. осіб. Не лише кількісно, а й якісно це населення становило могутній потенціал, що відігравав вагомий роль у загальному розвитку української нації.

Східна Галичина і Західна Волинь

За Ризьким договором 1920 року між РСФФР, УСРР і Польщею польський уряд зобов'язувався гарантувати права національних меншин та забезпечити вільний розвиток їх культур, мови, віросповідання. Юридично польське панування над землями Східної Галичини і Західної Волині було встановлене 14 березня 1923 року, коли Рада послів країн Антанти у Парижі узаконила анексію цих земель Польщею.

Окупаційний режим встановив у Західній Україні режим терору і насилля. Польський великодержавний шовінізм став основою державної політики Польщі. Влада на українських землях перейшла до командувача військ, який отримав посаду генерального делегата польського уряду, а на місцях — до урядових комісарів. З державних установ звільнялися всі службовці, які відмовлялися від присяги на вірність Польській державі.

Після окупації Східної Галичини і Західної Волині польський уряд перейменував цю територію у Східну Малопольщу, а згодом—у Польщу "Б", на відміну від коронних земель, які отримали назву Польща "А". Край був поділений на п'ять воєводств — Волинське, Львівське, Поліське, Станіславське і Тернопільське.

26 вересня 1922 року польський сейм прийняв закон про воєводську автономію, згідно з яким у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах утворювалися воєводські сеймики та їх виконавчі органи — комітети. До компетенції сеймиків належали різноманітні другорядні питання. Рішення сеймиків здебільшого вимагали санкції президента держави.

Воєвода як представник уряду міг призупинити будь-яке рішення сеймика, що не вимагало санкції президента, а також будь-яке рішення воєводського комітету. Щоправда, ст. 21 закону забороняла державним органам проводити на території цих воєводств колонізаторську політику, а ст. 24 обіцяла навіть "заснувати український університет". Насправді ж, закон про воєводську автономію ніколи не був втілений у життя.

На посади воєвод і старост у повітах приймалися, як правило, особи польської національності. У 1924 році видається закон про заборону української мови в усіх державних і муніципальних установах, у тому числі сільських.

У 30-х роках територіальні органи польської урядової адміністрації поділялися на загальну адміністрацію і спеціальну. Загальна адміністрація виконувала завдання, які відносилися до компетенції органів внутрішніх справ. Функції спеціальної адміністрації були пов'язані з діяльністю органів місцевого управління. Загальна адміністрація мала таку систему: у воєводствах управління очолювали воєводи, а у повітах—повітові або міські старости. У міських і сільських гмінах (общинах) не існувало окремих органів загального управління. Їх функції виконували органи територіального самоврядування. Воєвода призначався на посаду президентом за поданням міністра внутрішніх справ. Як орган воєводської адміністрації воєвода виступав у подвійній ролі — він очолював і загальну, і спеціальну адміністрації.

Воєвода представляв уряд на території воєводства. Він контролював діяльність усієї урядової адміністрації, мав право призупинити розпорядження органів спеціальної адміністрації, здійснював керівництво державною поліцією, функції якої у 1934 році були значно розширені. Свої повноваження воєвода здійснював з допомогою воєводського управління, яке поділялося на відділи.

На чолі загальної адміністрації повіту стояв староста, якого призначав міністр внутрішніх справ. Староста підпорядковувався воєводі. Він представляв уряд на території повіту.

Апарат управління воєвод і старост складався з секторів і відділів. Основне місце в цьому апараті займав відділ безпеки. Важливу роль відігравали адміністративні відділи, які фактично були адміністративно-кримінальною юстицією і здійснювали нарівні з органами суду і прокуратури каральну політику. Вони мали право засуджувати до тюремного ув'язнення терміном до 3 місяців і стягувати штрафи до 3 тис. злотих. Наприклад, у Львівському воєводстві за 1937 рік адміністративними відділами було засуджено 94116 осіб.

Другорядне значення в апараті повітових старост і воєвод мали сектори і відділи охорони здоров'я, соціального забезпечення, сільського господарства тощо, оскільки цій діяльності польський уряд у Західній Україні фактично не приділяв ніякої уваги. Старостам і воєводам підпорядковувався поліцейський апарат, який поділявся на комісаріати і постерунки (поліцейські дільниці).

Управління виділеними містами (з населенням понад 70 тис. осіб) з 1925 року здійснював міський староста, який мав ті ж права і обов'язки, що і повітовий староста.

Окупація західноукраїнських земель панською Польщею стала періодом застою в економіці краю. Частка великих промислових і торгових підприємств на західноукраїнських землях становила тільки 7 відсотків. Чимало промислових підприємств було ліквідовано чи переведено у центральну Польщу. Тільки у 1929—1930 рр. промисловість Західної України скоротилася більш ніж на 40 відсотків. Надзвичайно низьким був життєвий рівень робітників, зарплата яких становила 50 відсотків заробітку польських робітників, а тривалість робочого часу — 15—16 годин. У роки економічного застою і кризи (1929—1933 рр.) у Львові, наприклад, налічувалося близько 40 тис. безробітних.

Заданими перепису 1939 року 75,6 відсотка населення Західної України було зайнято у сільському господарстві, 7,9 відсотка — у промисловості. Близько 2 тис. великих землевласників володіли понад 1 тис. га землі. Водночас понад 50 відсотків усіх селянських господарств мали не більше 2 га кожне.

Тяжке економічне становище, соціальне і національне гноблення спричиняли посилення боротьби народних мас Західної України проти іноземних загарбників.

Північна Буковина

Більш жорстоким терором супроводжувалося загарбання Румунією Буковини. Політика Бухареста ще більшою мірою, ніж політика Варшави, базувалася на нехтуванні прав українського народу. 18 грудня 1918 року румунський король підписав декрет про приєднання Буковини до Румунії. Остаточо Буковина і Бессарабія були передані Румунії за умовами Севрського мирного договору (серпень 1920 року). Тут було офіційно запроваджено стан військової облоги, який протримався до 1928 року. Але і після заміни військового управління цивільним політика терору не припинялася. Слід згадати, що Румунська держава утворилася внаслідок об'єднання Волошини і Молдови у 1859—1862 роках, а незалежність отримала лише у 1878 році. Тому дивною була політика держави, населення якої на власному досвіді знало, що являє собою колоніальний і національний гніт. У той час як польська влада не заперечувала спільне слов'янське минуле поляків і українців, Бухарест проголосив українців Буковини "з українізованими румунами". Спеціальний декрет міністерства освіти Румунії від 24 липня 1924 року передбачав: "Громадяни румунського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання". До кінця 1924 року в Буковині були закриті всі українські школи. Тотальна румунізація охопила все населення Буковини і Бессарабії. Навіть прізвища змінювалися на румунський взірєць.

Румунське панування призвело до занепаду промисловості краю. Якщо 1922 року тут налічувалося 617 діючих підприємств і майстерень, то 1929 року — 532, а 1935 року — 276. Робочий день тривав 11—14 годин. Постійно знижувався життєвий рівень робітників і службовців. Якщо індекс зарплати 1923 року підвищився у 18 разів, а 1928 року — у 28 разів порівняно з 1914 роком, то індекс вартості життя зріс за той же період у 42 рази. Безробіття 1930 року охопило 20 відсотків промислових робітників.

У глибокій кризі перебувало сільське господарство. Зберігалось поміщицьке землеволодіння. Селяни обкладалися численними податками: державними, повітовими, сільськими. Стягувався податок за проїзд шляхами, за в'їзд до міста, за користування пасовиськами тощо. Податки забирали майже весь прибуток селянських господарств.

У лютому 1938 року в Румунії було встановлено відкритий реакційний, фашистський режим генерала Й. Антонеску.

Закарпатська Україна

В кращому становищі знаходилося українське населення Закарпаття. Але демонструючи прихильне ставлення до українського народу, уряд Чехословаччини мало що робив для економічного розвитку краю.

У Чехословаччині, найбільш розвинутій у промисловому відношенні країні Центрально-Східної Європи, Закарпаттю відводилась роль економічно найзанедбанішої провінції. Певного розвитку набула хіба що лісова та лісохімічна промисловість. Робітники піддавались нещадній експлуатації, їм платили у півтора-два рази менше, ніж у центрі країни, відповідно гірше забезпечувалися й умови їх праці.

Не в кращому становищі знаходилося і сільське населення. Поміщикам належало втричі більше землі, ніж їм мали селянські господарства.

Чеська адміністрація зовні більш прихильно, ніж румунська та польська влада ставилися до розвитку народної освіти. Проте повна відсутність українських вищих навчальних закладів прирікала українську мову і культуру на другорядність.

Не рятувало становища й "визнання" мови місцевого населення офіційною мовою "Підкарпатської Русі". Адже в "Генеральному статуті", який регулював це, йшлося не про українську, а про "русинську мову, тобто говірку підкарпатських русинів". Впливові місцеві чинники відвертіше пояснювали суть "русинофікації". Газета "Русский край" наполягала: "Серед народів узагалі, а серед слов'ян, зокрема, ніколи не було українського, а таке означає, що не було й української мови".

Але це була позиція прибічників "москвофільства", яка, на щастя, не стала державною політикою офіційної чеської влади.

Карпатська Україна

Мюнхенською угодою 1938 року частина території Чехословаччини була передана Німеччині. У закарпатських українців з'явилася надія на отримання автономії для Закарпаття.

З жовтня 1938 року щойно створена Руська національна рада висунула вимогу реальної автономії від центру. Уряд Чехословаччини змушений був погодитись на це. 11 жовтня було створено перший уряд так званої Карпаторуської держави. Головою уряду став Андрій Бродій, який вже через 2 тижні був заарештований як угорський агент. 26 жовтня 1938 року прем'єром був призначений Августин Волошин. 22 листопада 1938 року було прийнято закон Чехословацької Республіки про Конституцію Карпатської України. На цій основі автономний уряд розгорнув роботу з підготовки виборів до Сейму Карпатської України. Але останнє слово в розв'язанні проблеми "Підкарпатської Русі" належало Німеччині і карпатські українці сподівалися на її підтримку.

Тим часом уряд угорського диктатора Хорті висунув свої претензії на Закарпаття. 2 листопада віденський арбітраж оголосив рішення про передачу Угорщині частини Закарпатської України з містами Ужгород, Берегове і Мукачеве. Після цього столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста.

Уряд Волошина заходився будувати українську державність. Почалася українізація освіти та адміністрації. 12 листопада 1939 року відбулися вибори до Сейму — вищого законодавчого органу країни. Українське національне об'єднання отримало на виборах 86,1 відсотка голосів. У зовнішній політиці український уряд орієнтувався на Німеччину. Але Гітлер вирішив передати все Закарпаття Угорщині.

У ніч з 14 на 15 березня німецькі війська вступили на територію Чехословаччини, а угорські — на територію Закарпаття.

15 березня 1939 року сейм проголосив Карпатську Україну незалежною державою. Сейм ухвалив закон, який містив такі пункти:

1. Карпатська Україна є незалежною державою.
2. Назва держави: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України.
4. Державною мовою Карпатської України є українська мова.
5. Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта. Волошин звернувся до Німеччини з проханням прийняти Карпатську

Україну під свій протекторат, але та порадила українцям не чинити опору угорцям.

Проте закарпатські українці не збиралися розлучатися з державністю, яку щойно проголосили. Кілька тисяч бійців воєнізованого формування "Карпатська Січ" вступили до нерівного бою з 40-тисячною угорською армією. У боях полягло близько 5 тисяч закарпатців. Закарпатська Україна була окупована фашистською Угорщиною. Головною причиною падіння Карпатської України було те, що вона не отримала міжнародної підтримки. З відкритою неприязню ставилося до неї керівництво СРСР, вбачаючи в ній небезпечно вогнище українського самостійництва. У промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 року Сталін героїчну боротьбу карпато-українців охарактеризував словами: "Комашка, що хоче прилучити до себе слона". Карпатська Україна проіснувала кілька днів, але залишила глибокий слід у боротьбі за національну державність. Західноукраїнське населення дістало ряд важливих уроків. Головний із них — небезпечність орієнтації на підтримку інших держав. Проголошення незалежної держави мало велике історичне значення, оскільки знову продемонструвало світові непереборне прагнення українського народу до створення власної держави.

Еволюція українського націоналізму

В 20-ті роки український націоналізм, який виник у XIX столітті як форма протесту проти російського великодержавного шовінізму вичерпав себе. Втрата українцями національної державності болісно відбилася у їх свідомості. Стало зрозумілим, що для того, щоб відстояти власну державність потрібен новий тип українця, беззастережно відданого нації та ідеї незалежної української держави. Ідеологією для українців нового типу і мав стати інтеграційний націоналізм, головним творцем якого був Дмитро Донцов. У 1926 році у Львові вийшла його книга "Націоналізм". Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і не існує вищої мети, ніж побудова незалежної держави. Оскільки політика — це боротьба народів за виживання, то конфлікти між ними є неминучими. Для автора мав сенс лише один закон — закон боротьби, закон вічного суперництва націй. У такий спосіб прокладався шлях нав'язування суспільству єдиної норми поведінки, відстоювалася необхідність "єдиної організації з єдиним вождем".

Інтегральний націоналізм не давав чіткого уявлення про тип держави після здобуття незалежності. Нічого не говорилося про соціально-економічну організацію суспільства, хіба тільки те, що вона буде спиратися на співробітництво між державою, кооперативами та приватним капіталом. За Донцовим, політична система майбутньої держави базувалася на владі однієї націоналістичної партії. На чолі держави мав стояти вождь, який користувався необмеженою владою.

Історичний розвиток Донцов характеризував як "вічний гін народів до експансії і підбою" і у зв'язку з цим поділяв всі народи на ті, що підкорюють, і ті, що підкоряються. Обґрунтовувалася теза "винятковості однієї нації".

Радикалізм українського інтегрального націоналізму пояснювався невірою його ідеологів у легальні методи боротьби.

В один і той же час, майже за одних умов народжуються український інтегральний націоналізм, німецький націонал-соціалізм, італійський фашизм, радянський соціалізм. Матір'ю всіх цих ідеологій була політична, економічна і національна криза, з якою зштовхнулися народи Європи в 20—30-ті роки. Але нічого іншого, крім тоталітаризму, ці ідеології породити не могли.

Український інтегральний націоналізм став підвалиною Організації українських націоналістів, яку було створено у Відні в 1929 році. Схильність ОУН до радикальних дій, прагнення за будь-яку ціну добитися незалежної держави привертало до цієї організації українську молодь. За приблизними підрахунками, напередодні другої світової війни ОУН налічувала близько 20 тисяч осіб.

У 30-ті роки ОУН стала найважливішим чинником політичного життя західноукраїнського населення.

Загальні висновки

30-ті роки стали "голгофою" українського народу. В жорнах тоталітарно-репресивного режиму було знищено трудову і розумову еліту народу. Генофонд української нації зазнав нищівного удару. Передумовою виникнення командно-адміністративної системи управління стала монополія битовицької партії на владу. Знищення опозиції прискорило формування тоталітарного режиму. Відбулося повне зрощення партійної влади з владою державного апарату. В 1939 році Сталін зазначав: "Кадри партії — це

командний склад партії, а оскільки наша партія стоїть при владі — вони є також командним складом керівних державних органів". Керівники партії одночасно займали керівні державні посади.

У командно-адміністративній системі, що склалася, державні і господарські органи діяли під жорстким контролем партійних органів і в рамках централізованого управління відомчого апарату. Сформований привілейований прошарок бюрократії займав керівні місця в партійних, радянських, військових, господарських, репресивних органах. Боротьба в керівництві партії привела до зміцнення єдиновладдя. Режим особистої влади Генерального секретаря партії, який також прибрав функції глави держави, стає характерною ознакою радянської політико-державної системи майже до середини 50-х років.

У 30-ті роки були знищені залишки державної самостійності України. Централізація влади, характерна для тоталітарного режиму, призвела до централізації і правової системи. Головною тенденцією розвитку права стає перевага загальносоюзного законодавства над республіканським. Ця тенденція проявлялася в двох напрямках: поширенні прямої дії загальносоюзних нормативних актів і в рецепції відповідних загальносоюзних актів республіканським законодавством.

Правовим вінцем тоталітарного режиму стали Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року. Для історії людської спільноти вони були взірцем політичного цинізму та юридичної догми.

Не менш тяжким виявився цей період і в житті українського населення Східної Галичини, Волині, Закарпаття, Буковини, Хотинщини та Ізмаїльщини. Розділене між трьома державами, відірване від основного масиву етнічної території, воно залишалося вірним історичним прагненням і традиціям українського народу в боротьбі за возз'єднання. Про споконвічне прагнення українського народу до національної державності оголосила на весь світ Карпатська Україна. Ставало все більш відчутним, що наступний історичний період покладе край одній із найбільших історичних несправедливостей стосовно українського народу і він навіки возз'єднається в єдиній державі.

Розділ 16. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

16.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

У кінці 30-х років в Європі остаточно сформувалися два тоталітарні режими — гітлерівський і сталінський. Ненависть до демократії ріднила Німеччину і СРСР. При всіх суперечностях, що розділяли дві ідеології, фашистську і комуністичну, єдиною у них була кінцева мета — світове панування.

Ради досягнення цієї мети два претенденти на "світову корону" Сталін і Гітлер уклали угоду, яка стала прелюдією другої світової війни. 23 серпня 1939 року до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп. Після бесіди Ріббентропа з Сталіним і Молотовим був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад. В історії він отримав назву "пакт Молотова — Ріббентропа". Але, як з'ясувалося потім, 23 серпня 1939 року був підписаний ще один надзвичайно важливий документ — Таємний додатковий протокол. Якщо укладення пакту можна було тлумачити, як спробу відвернення війни, то зовсім інші роздуми викликають таємні домовленості до пакту, існування яких Радянський Союз весь час категорично заперечував. Тільки в грудні 1989 року ці матеріали були надруковані для широкого ознайомлення. За Таємним протоколом Сталін дістав змогу розширити територію СРСР майже до кордонів 1913 року. Саме територіальний виграв і розподіл сфер впливу в Європі були основною метою радянсько-німецької змови. Згідно з пактом СРСР фактично ставав союзником Німеччини.

1 вересня 1939 року гітлерівські війська перетнули кордон Польщі, почалася друга світова війна. Поділ Польщі був зафіксований Таємним протоколом. Так, ст. 2 протоколу свідчила, що "у випадку територіальних і

політичних перетворень на територіях, що належать Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев — Вісла — Сян. Питання про те, чи бажане в інтересах обох країн збереження незалежної Польської держави, буде остаточно вирішене лише ходом майбутніх політичних подій. У будь-якому випадку обидва уряди вирішать ці питання шляхом товариської згоди".

Німецький уряд посилює тиск на радянське керівництво з метою спонукання його до вступу у війну проти Польщі зі сходу.

17 вересня 1939 року радянський уряд дав наказ Червоній Армії вступити на територію Західної України і Західної Білорусії, щоб "взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії".

22 вересня 1939 року радянські війська ввійшли до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь перемоги над Польщею відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.

28 вересня 1939 року воєнно-політичний союз двох держав був скріплений новим "Договором про дружбу і кордон", який підтверджував включення західних територій до складу СРСР. Цей договір створював умови для вирішення проблеми Буковини і Бессарабії. Уст. 3 Таємного протоколу зазначалося: "Стосовно Південно-Східної Європи радянська сторона вказала на свою зацікавленість у Бессарабії. Німецька сторона ясно заявила про повну політичну незацікавленість у цих територіях".

26 червня 1940 року радянський уряд надіслав Румунії ноту, вимагаючи повернути Бессарабію і Північну Буковину, населення яких зв'язане з Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови й національного складу.

У зв'язку з затягуванням відповіді Румунією, радянський уряд 28 червня в ультимативній формі поставив вимогу звільнити Бессарабію і Північну Буковину. 30 червня вся територія Бессарабії і Північної Буковини була зайнята радянськими військами. Закінчувався перший етап другої світової війни. Щоб продемонструвати світові непорушність дружніх зв'язків, 11 лютого 1940 року між Радянським Союзом і Німеччиною була укладена господарська угода, яка передбачала поставки в Німеччину радянської сировини в обмін на промислові товари.

Але з самого початку воєнно-політичного і економічного співробітництва двох тоталітарних режимів було зрозуміло, що цей союз є тимчасовим. Німеччина використала СРСР, а Радянський Союз — Німеччину. Тактична мета була досягнута. Гітлер приступає до здійснення стратегічної мети — повного завоювання світу.

18 грудня 1940 року генеральним штабом збройних сил Німеччини був розроблений план нападу на СРСР, який отримав назву "план Барбаросса". В інструктивному додатку до нього говорилося: "Війна проти Росії - один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це древня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московитсько-азіатського нашествия, оборона проти європейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю".

А між тим після завершення німецьким генштабом розроблення плану "блискавичної війни" проти СРСР у лісових масивах східної частини Польщі, що дістав кодову назву "район Вінтер", у лютому 1941 року почалася концентрація та підготовка "армії вторгнення". Вона налічувала загалом 5,5 млн. озброєних солдатів та офіцерів, 4,3 тис. танків, до 5 тис. літаків, 47,2 тис. гармат і мінометів. Армію вторгнення було розподілено на три групи армій — "Північ", "Центр" і "Південь". Причому на напрямках головних ударів німецькі війська мали 6—8-разову перевагу над радянськими. Становище останніх погіршувалося тим, що переважна їх більшість розміщувалася впритул до кордону, а спиратися їм доводилося на незавершену будівництвом так звану оборонну "лінію Молотова", що інтенсивно споруджувалася на українській

території вздовж кордону. Система оборонних споруд на старому кордоні, "лінія Сталіна", була роззброєна і планомірно руйнувалася.

22 червня 1941 року фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося взяттю у найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами й родючими землями. За рахунок цього Гітлер намагався посилити воєнну економіку, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР і досягти світового панування. За планом "Барбаросса" на Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій "Південь", їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, перетворених після початку війни у Південно-Західний та Південний фронти. Концентрація в республіці цього найчисленнішого радянського військового угруповання пояснюється вказівкою Сталіна про те, що саме південний захід буде метою головного удару німецької армії. Насправді, першого і найтяжчого удару німецька армія завдала на центральному напрямі. Співвідношення у бойовій техніці було також на користь радянських військ. Якщо в німців та їх союзників на південно-західному напрямі налічувалося 850 танків, 16000 гармат і 1300 літаків, то у радянської сторони відповідно — 5625, 17 000 та 2700. Більше 80 відсотків цієї техніки було застарілих конструкцій. Щоправда, за вмілої організації справи налагодити стійку оборону можна і з такою бойовою технікою. Але ця перевага радянських військ розтанула вже в перший місяць війни. Після трьох тижнів війни зі 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. Отямлюючись від перших гірких поразок, країна збирала сили для відсічі, яку було прийнято як всенародну справу. Війна проти німецького фашизму дістала визначення як визвольна, священна, Велика Вітчизняна.

На території України народ проявив масовий героїзм. Велике значення мала героїчна оборона Одеси, що тривала 73 дні і дала можливість Південному фронту більш організовано відійти за Дніпро. Більше 2 місяців (липень-вересень) тривала оборона Києва. Незважаючи на попередження, Сталін не погодився вчасно дати наказ на відхід військ із Києва на лівий берег Дніпра. Внаслідок цього у ворожому оточенні опинилися 450 тис. червоноармійців. Більшість із них потрапила в полон. З великими труднощами було відновлено Південно-Західний фронт. Бої велися на Лівобережжі і в Криму.

Після розгрому німців під Москвою радянське командування запланувало ряд наступальних операцій в Україні: в Криму і під Харковом. Події засвідчили нереальність цих планів. Провалилася операція в Криму. Спроба визволити півострів ударами збоку Керчі зазнала невдачі. У травні 1942 року німці завдали сильного контрудару. Зазнавши великих втрат, радянські війська евакуювалися через Керченську протоку на Таманський півострів. Події на Керченському півострові визначили долю Севастополя. На початку липня після 250-денної героїчної оборони місто захопили німецькі війська. Катастрофічною поразкою завершився і розпочатий 12 травня наступ на Харківському напрямку. Противник оточив три радянські армії, в полон потрапили 240 тис. червоноармійців.

Поразки радянських військ в Україні різко змінили воєнно-стратегічну обстановку. 28 червня 1942 року почався загальний наступ противника на півдні. 22 липня 1942 року після захоплення міста Свердловська Ворошиловградської області вся територія Української РСР була остаточно окупована. Тринадцять місяців замість планованих кількох тижнів витратив вермахт для захоплення України.

Але вже в цьому році, після розгрому гітлерівців у битві під Сталінградом почалося їх вигнання з України. Першим населеним пунктом, очищеним наприкінці грудня 1942 року від німецьких військ, було село Півнівка Міловського району Луганської області.

Однак невдовзі стрімке просування радянських військ було зупинено. В лютому 1943 року німці завдали відчутних контрударів. 15 березня знову взяли Харків, а 18 березня — Белгород. Утворився Курський виступ, так звана Курська дуга, де з квітня по липень 1943 року панувало відносно затишшя. Обидві сторони готувалися до рішучих боїв.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 року наступом німецьких військ і тривала 50 днів. Внаслідок важких, кровопролитних боїв кращі танкові дивізії нацистів були знищені. Створилися сприятливі умови для наступальних операцій Червоної Армії, утому числі в Україні.

Німецьке командування, тверезо оцінюючи свої можливості, вирішило перейти до оборони. 11 серпня було віддано наказ про будівництво системи укріплень на річках Дніпро і Молочна, яка одержала назву "Східний вал".

Поки тривало спорудження "Східного валу", гітлерівці всіма можливими засобами стримували Червону Армію на Правобережжі і в Донбасі.

Але перевага в живій силі і техніці визначила результат воєнних дій на користь Радянської армії.

У серпні силами Степового та Воронежського фронтів було проведено Харківсько-Белгородську операцію. В ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто було очищене від окупантів.

У вересні — жовтні 1943 року окупанти залишили Донбас, міста Слобожанщини, індустріальні центри Подніпров'я. Відступаючи, німці прагнули перетворити Лівобережжя на пустелю. Рейхс комісар України Кох у розпорядженні представникам німецької адміністрації Лівобережжя вимагав знищувати все, що не можна було вивезти в тил. Лише стрімкий наступ радянських військ врятував Лівобережну Україну від повного знищення.

Врешті-решт німці дійшли висновку, що зупинити радянські війська на Лівобережжі неможливо. В умовах наростаючого наступу радянських військ було прийнято рішення про відведення армії за Дніпро. Тепер уся надія покладалася на "Східний вал", для укріплення якого німці зібрали не лише свої кращі інженерні сили, а й радянських військовополонених, безліч місцевих жителів.

Суттєву роль в розгромі гітлерівців відіграв партизанський рух. Серед форм народної боротьби проти окупантів партизанські дії були найбільш дієвими. Бойовими діями радянських партизан керували Центральний та Український штаби партизанського руху, створені у червні 1942 року.

Роль третьої сили в умовах окупаційного режиму відігравала Організація українських націоналістів. Після невдалої спроби на початку війни Німеччини з СРСР проголосити у Львові відновлення Української держави ОУН іде в підпілля і починає бойові дії проти німецьких окупантів.

Битва за визволення України, що тривала 22 місяці, складалася з ряду великих операцій. Однією з найважливіших була битва за Дніпро. Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 року у виключно складних умовах форсували Дніпро й утворили плацдарми на північ і південь від Києва. Плацдарми були і на південніших ділянках Дніпра. Увесь жовтень радянське командування вело підготовку до штурму Дніпра. Прагнучи піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1,2, 3 і 4-й Українські фронти.

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Сталін віддав наказ узяти Київ до річниць Жовтневої революції. Цей наказ було виконано. За успішне форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу одержали майже 2,5 тис. воїнів.

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часто не виправданими жертвами. Десятки і десятки тисяч новобранців, "піджаків" — неозброєних, ненавчених юнаків, наспіх мобілізованих у придніпровських областях України, були жертвами штурму. Їхні тіла вкривали плацдарми, де громили німецькі війська на Правобережжі. Пояснювалося це тим, що ставленні вищого радянського керівництва і військового командування відчувалася недовіра до визволених від нацистів жителів України. Це почуття нерідко переростало у мстивість, прагнення примусити жителів республіки "спокутувати кров'ю" своє перебування в окупації. Це був один із проявів жорстокої війни, яка помножувалася на жорстокість і несправедливість тоталітарного режиму, що керував воєнними діями.

Пізнньої осені 1943 року радянські війська вийшли на правий берег Дніпра, закріпилися там, відбили контрнаступ німецьких військ і підготували умови для дальшого наступу в глибоку українську територію.

24 грудня почався загальний наступ у Правобережній Україні, в якому взяли участь найбільші фронти — Білоруський, 1,2,3,4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря.

Дуже важливою за воєнно-політичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня — 17 лютого 1944 року). Були створені передумови для вигнання німців з території Правобережної України. В січні — квітні 1944 року війська 1-го і 2-го Українських фронтів очистили від ворога значну частину Правобережної та Західної України. 26 березня 1944 року радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехословаччиною.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас, прорвавши добре укріплену оборону, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 року після кровопролитного штурму було визволено Севастополь.

Нових успіхів в очищенні від ворога території України радянські війська досягли у другій половині 1944 року. 13—14 липня 1-й Український фронт почав наступ на Рава - Руському та Львівському напрямках проти сильного ворожого угруповання "Північна Україна". Розвиваючи наступ, війська фронту оточили в районі Бродів 8 ворожих дивізій. 38 тис. гітлерівців було вбито і 17 тис. взято у полон. Серед розгромлених ворожих з'єднань виявилась й 14-та гренадерська дивізія "СС-Галичина", створена мельниківською фракцією ОУН. 27 липня від ворога було визволено Львів.

Під час Карпато-Ужгородської операції закінчилось визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. А на останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня завершилось визволення Закарпатської України.

Вже у 1943—1944 роках почалася відбудова народного господарства України. Аж до Перемоги 9 травня 1945 року економіка України була повністю підпорядкована фронту. Відбудовані підприємства, залізниці, колгоспи працювали на забезпечення радянської армії всім необхідним для успішного завершення війни. До останнього її дня в рядах діючої армії продовжували перебувати кілька мільйонів жителів України. Вони внесли важливий вклад у перемогу держав антигітлерівської коаліції. Із 7 млн. орденів

1 медалей, вручених солдатам і офіцерам Радянської армії, 2,5 млн. одержали жителі України. Україна у цій війні втратила п'яту частину населення — 3 млн. на фронтах і 5,5 млн. у зоні окупації.

У січні — лютому 1945 року радянські війська розгорнули вирішальний наступ. У квітні почався штурм Берліна, який було взято 2 травня. 9 травня 1945 року Німеччина капітулювала.

Вступ у війну з Японією суттєво змінив становище на Далекому Сході.

2 вересня 1945 року з капітуляцією Японії закінчилася друга світова війна.

16.2. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Приєднання Західної України до Української РСР

Відразу ж після вторгнення німецьких військ у Польщу населення Західної України почало створювати місцеві органи народної влади і управління. У волостях і селах такими органами стали селянські комітети, а у містах і повітах — тимчасові управління.

Після приходу Червоної Армії постановою Військової ради Українського фронту від 3 жовтня 1939 року для координації діяльності місцевих органів влади та управління були створені обласні управління у Львові, Луцьку, Станіславі і Тернополі. 4 жовтня Львівське обласне тимчасове управління звернулося до тимчасових управлінь Тернополя, Станіслава і Луцька з відозвою скликати Народні Збори Західної України, щоб вирішити питання "про приєднання до великого Радянського Союзу, про з'єднання земель українських". Було створено комітет з організації виборів до Народних Зборів Західної України. Вибори призначалися на 22 жовтня, а скликання Народних Зборів — на 26 жовтня 1939 року. Одночасно було затверджене "положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України", яке фактично малосилу Закону. Цей акт забезпечував населенню реальну можливість прийняти участь у виборах на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Всі повнолітні громадяни незалежно від расової та національної належності, віросповідання, статі, освітнього і майнового цензу, соціального становища, цензу осілості володіли активним і пасивним виборчим правом.

Тимчасовими управліннями було створено 1495 виборчих округів і 5858 виборчих дільниць. У виборах взяли участь 4 433 997 осіб, що склало 92,83 відсотка від загальної кількості зареєстрованих виборців.

За своїм змістом вибори мали характер плебісциту, оскільки мали відповісти на питання, якою бути владі Західної України — буржуазною чи радянською. Вибрали радянську. Серед депутатів 28 відсотків становили робітники, 52 відсотка — селяни, 18 відсотків — інтелігенція.

26 жовтня 1939 року в приміщенні Львівського оперного театру відкрилися Народні Збори Західної України. 27 жовтня Народні Збори затвердили Декларацію про державну владу в Західній Україні, в якій зазначалося: "Віднині вся влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих". Одночасно була затверджена Декларація з проханням до Верховної Ради Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу СРСР із приєднанням до УРСР з тим, щоб "з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу".

28 жовтня одностайно була прийнята Декларація про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих урядовців, а також Декларація про націоналізацію банків і великої промисловості Західної України.

На заключному засіданні Народні Збори обрали 66 депутатів і Повноважну комісію, якій доручили від імені Народних Зборів просити Верховну Раду СРСР про включення Західної України до складу СРСР з приєднанням її до УРСР.

1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР задовольнила прохання Народних Зборів і запропонувала Верховній Раді УРСР прийняти Західну Україну до складу Української РСР. Верховна Рада УРСР, яка працювала 13—15 листопада 1939 року, прийняла рішення про прийняття Західної України до складу Української РСР. Відтепер на територію Західної України поширювалося чинне законодавство СРСР і УРСР.

На території Західної України було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області. 17 січня 1940 року указом Президії Верховної Ради УРСР ліквідується старий адміністративно-територіальний поділ на повіти і волості, а натомість були створені райони за зразком УРСР. На початок лютого 1940 року в Західній Україні були організовані 83 міськради, 199 рад, 89 селищних і 4944 сільських Рад.

Наказом Наркомюсту УРСР від 26 грудня 1939 року в Західній Україні були створені обласні управління НКЮ, обласні і народні суди.

У вересні — жовтні 1940 року завершився процес формування колегій адвокатів, органів державного нотаріату, міліції, прокуратури. Формування органів радянської влади відбувалося у повній відповідності до тієї системи, що існувала в СРСР. Окрім того, на більшість утворених посад відряджалися тимчасово або на постійну роботу спеціалісти з УРСР, як правило, члени більшовицької партії.

Приєднання Південної Бессарабії і Північної Буковини до складу УРСР

28—30 червня 1940 року Червона Армія зайняла територію Бессарабії і Північної Буковини. Політоргани Червоної Армії почали організовувати створення тут місцевих органів влади: робітничих і селянських комітетів. Було проведено ряд організаційних заходів з упровадження на території Бессарабії і Північної Буковини радянської влади. Проголошується 8-годинний робочий день, проводяться вибори до місцевих органів влади -повітових, міських, волосних і сільських рад. У липні 1940 року до Москви було відряджено делегацію трудящих краю з проханням возз'єднатися з Українською РСР.

2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон "Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР". Решта території Бессарабії відійшла до складу Молдавської РСР. 7 серпня за приєднання до УРСР земель були створені дві області: Чернівецька та Акерманська, яка в грудні 1940 року була перейменована в Ізмаїльську (остання у 1954 році була ліквідована і введена до складу Одеської області). 15 серпня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР видала укази "Про націоналізацію землі на території північної частини Буковини" і "Про

націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту та засобів зв'язку північної частини Буковини".

Після возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР населення України зросло до 41 млн. осіб.

Після приєднання нових земель до УРСР на них відбулися певні позитивні зрушення. Поліпшилося медичне обслуговування, освіта, були націоналізовані промислові і торгівельні підприємства, які раніше контролювалися переважно поляками та євреями, були експропрійовані землі великих землевласників. Проте все це здійснювалося за зразком Східної України, без врахування відмінностей в духовному і економічному житті.

Кадри, що прибули сюди із східних областей, не знали місцевих особливостей і допустили ряд помилок у галузі податкової політики, хлібозаготівель, а особливо колективізації, до якої вони приступили у 1940 році, використовуючи досвід Східної України. Тобто у селян відбирали землю, усуспільнювали худобу, реманент тощо. За 1939—1940 роки були репресовані, головним чином депортовані без суду і слідства, близько 10 відсотків населення Західної України. На листопад 1940 року із цих районів виселили, за неповними даними, 1 173 170 осіб. Багато років був оповитий таємницею розстріл 21 857 офіцерів польської армії, які здалися в полон Червоної Армії. Нині встановлено, що 3897 чоловік, зокрема, убиті під Катинню, 6295 — у Калінінській (Тверській) області, 4403 — неподалік від Харкова. Місце поховання ще 7262 розстріляних польських офіцерів не відоме.

До цього слід додати, що після початку другої світової війни в тиллові райони СРСР до вересня 1941 року було заслано понад 389 тисяч поляків, які перебували там в основному в таборах і в'язницях.

Отже, жителі західноукраїнських земель як українці, так і поляки та представники інших національностей відчули на собі наслідки пакту про ненапад між Сталіним і Гітлером. І хоча в економічному, політичному і культурному житті Західної України були певні досягнення, про що йшлося вище, в цілому вони значною мірою зводилися нанівець політикою сталінізму.

16.3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Аналіз державного ладу в розглядуваний період включає в себе характеристику Української самостійної держави, яку було проголошено у червні 1941 року у Львові, характеристику німецького і румунського окупаційних режимів і зміни в органах державної влади і управління СРСР і У РСР.

Українська самостійна держава

Ще до початку війни Німеччини з СРСР один із лідерів ОУН—Степан Бандера—став автором ідеї здобуття незалежності України шляхом використання для цього умов війни. Історичний досвід показав, що без власних збройних сил годі було говорити про незалежність. Спираючись на підтримку ідеолога нацистської партії Розенберга, Бандері вдалося отримати згоду гітлерівського командування про створення у складі німецьких військ українського збройного "Легіону українських націоналістів", який мав два підрозділи — "Нахтігаль" і "Роланд". Німці планували використати їх у диверсійних цілях, але Бандера вбачав у них основу майбутньої української армії.

Гітлерівське командування не мало єдиної думки про майбутнє України. Частина нацистських керівників (Розенберг, Канаріс) передбачала створення самостійної Української держави під протекторатом Німеччини з метою використання українців у боротьбі з більшовиками. Друга частина (Борман, Гебельс), яку підтримував і Гітлер, відносила слов'ян до другого сорту і стояла за знищення українців і заселення українських земель німецькими колоністами.

30 червня 1941 року в шойно захопленому Львові без узгодження з німцями ОУНБ проголосила відновлення Української самостійної держави. Було створено уряд — Українське державне правління, який очолив Ярослав Отецько. Вищим органом держави стала Українська Національна Рада, на чолі з колишнім головою уряду ЗУНР Левицьким. Цю державу благословив авторитетний митрополит греко-католицької церкви Андрій Шептицький. Бандера і його прибічники розраховували на те, що німецьке командування скоріше визнає Українську державу, ніж піде на конфронтацію з українцями на початку війни. Але німецьке командування в ід реагувало на цей факт вороже. С. Бандеру і Я. Отецька викликали до Берліна і поставили умову негайно скасувати рішення про утворення Української держави. Після відмови зробити це, С. Бандеру, Я. Стецька і понад 300 їхніх прибічників (членів ОУН-Б) було заарештовано і кинуте до концтабору "Заксенгаузен".

У жовтні 1941 року члени ОУН-М намагались відновити діяльність Української Національної Ради у Києві. Але гітлерівці жорстоко розправилися з ініціаторами і цією акцією. 40 членів ОУН-М було розстріляно.

Ця відчайдушна спроба відродження української державності знову показала згубність орієнтації на підтримку визвольної боротьби зовнішніми силами.

Бандерівці, збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, перейшли до партизанської боротьби з гітлерівцями. Вже наприкінці 1942 року численні партизанські загони, якими керували оунівці, об'єдналися в Українську Повстанську Армію (УПА). Її командиром став офіцер реформованого "Нахтігалью" Роман Шухевич. Він зумів створити професійну партизанську армію, яка фактично контролювала майже всю територію Західної України. В 1943—1944 роках під контролем УПА на Волині була проголошена Колківська Республіка, де функціонувала українська цивільна та військова влада.

Програма боротьби УПА спрямовувалась як проти фашистів, так і проти більшовицького режиму. Коли розпочався наступ Червоної Армії на захід, УПА вступає в сутички з радянськими військами.

У серпні 1944 року за ініціативою ОУН-Б під Самбором таємно зібралися делегати різних політичних партій (за винятком ОУН-М) і представники східних українців і утворили Українську Головну Визвольну Раду, головним завданням якої була боротьба за самостійну Україну.

У тилу Червоної Армії розгорнулася справжня партизанська війна. У селах поряд з Радами нелегально діяли національно-державні структури ОУН (кущові, районні, окружні, крайові проводи), які спирались на УПА. За офіційними даними оунівці вчинили 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, знищили біля 30 тис. партійних і радянських робітників, а також військовослужбовців. Це, в свою чергу, призвело до масових репресій НКВС проти західноукраїнського населення. Знову ж таки, за офіційними даними, до Сибіру було депортовано 213 тис. осіб. Траплялося, що цілі села за підтримку оунівців відправлялися в концтабори.

Окупаційні режими Німеччини і Румунії

Ще у XVIII столітті король Пруссії Фрідріх II у своїй книзі "Історія мого часу" писав, що Україна як найбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого інтересу для німців. З приходом до влади нацистської партії цей інтерес почав втілюватися у життя. Згідно з расовою доктриною усі слов'яни були віднесені до людей другого сорту, і їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі. В планах гітлерівців Україна була першочерговим об'єктом німецької колонізації.

Після окупації України її територія була розбита на декілька адміністративних одиниць. Найбільша з них називалася "Рейхскомісаріат Україна" і охоплювала Волинь, Полісся, Правобережжя, частину Полтавщини і Запоріжжя. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів: Волинь — Поділля, Дніпропетровськ, Житомир, Київ, Крим і Миколаїв, які в свою чергу поділялися на округи і райони. Рейхскомісаріат очолювала цивільна німецька окупаційна адміністрація, якою керував Е. Кох. Столицею рейхскомісаріату було м. Рівне. Для охорони громадського порядку була створена поліція, яка складалася з місцевого населення.

У липні 1941 року Буковина була окупована румунськими і німецькими військами. 19 липня Антонеску видав "Маніфест про приєднання Північної Буковини до королівства Румунії". Була утворена провінція Буковина з румунським губернатором на чолі.

Галичина як окремих дистрикт була приєднана до Генерального губернаторства Польщі. Частина Південно-Східної України, в тому числі й Одеса, були також передані Румунії. Ця територія називалася Трансністрія.

Північно-східні прифронтові території України (Чернігівська, Сумська, частина Полтавської, Харківська, Сталінська, Луганська області) передавалися в управління військовій адміністрації. Тут були створені оперативні тилові райони, на чолі яких стояли коменданти. На селі німці відновили посаду старости.

Для забезпечення жорсткого контролю за населенням вся територія України поділялася на три адміністративні зони. Перша, евакуаційна зона, відносилася до фронтового району. Населення цієї зони підлягало примусовій евакуації. В другій зоні населення міст і сіл могло вільно пересуватися тільки вдень. У третій зоні існував спеціальний окупаційний режим із комендантською годиною. На всій окупованій території була введена сурова система реєстрації населення. Вводилася обов'язкова примусова праця. За незначні порушення трудової дисципліни могли відправити в концтабір.

Жорстокість політики нацистів в Україні не знала меж. За роки окупації тут було знищено близько 6 млн. цивільного населення та військовополонених, депортовано на примусові роботи до Німеччини 2,5 млн. осіб. Фактично була знищена економіка України.

Порівняно з німецькою румунська окупація була ліберальнішою. На окупованій території була дозволена вільна торгівля, але румуни жорстоко придушували будь-які прояви українського націоналізму.

Возз'єднання з УРСР Закарпатської України

28 жовтня 1944 року Радянська армія звільнила від фашистських окупантів Закарпатську Україну. На звільненій території розгорнувся масовий рух за вихід Закарпатської України з Чехословацької Республіки і приєднання її до УРСР. На місцях створювалися народні комітети, які стали тимчасовими органами державної влади. 26 листопада 1944 року в Мукачевому відбувся I з'їзд народних комітетів Закарпатської України. На порядку денному стояли такі питання: 1) визволення Закарпатської України від німецько-угорських окупантів; 2) возз'єднання Закарпатської України з Україною; 3) наділення селян, робітників і службовців землею та лісом; 4) вибори Народної Ради Закарпатської України.

З'їзд прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Україною і вихід зі складу Чехословаччини. Обрана на з'їзді Народна Рада Закарпатської України 27 листопада 1944 року сформувала свій уряд у складі Президії Народної Ради та її уповноважених з таких питань: внутрішніх справ і державної безпеки; комунального господарства; фінансів; землеробства; промисловості та торгівлі; юстиції; освіти; комунікації; охорони народного здоров'я; соціальної опіки.

У лютому 1945 року декретом № 40 створено при Народній Раді Планово-економічне бюро, а декретом № 41 — Рахунковий відділ Народної Ради Закарпатської України. Головою Народної Ради обрали І. Туряницю, заступниками голови — П. Сову і П. Лінгура.

Місцевими органами державної влади, відповідно до адміністративно-територіального поділу, були окружні, міські та сільські народні комітети. Сільські та міські народні комітети обиралися безпосередньо мешканцями села чи міста на загальних зборах, окружні — делегатами сільських народних комітетів даного округу. Виконавчим органом місцевого народного комітету стала його президія. Міста Ужгород, Мукачево, Берегове, Севлюш, Хуст вважалися окремими адміністративними одиницями, і Народні комітети цих міст

були підзвітними у діяльності безпосередньо Народній Раді Закарпатської України. Народна Рада і народні комітети обиралися на термін до остаточного розв'язання питання про возз'єднання Закарпаття з Україною. Місцеві народні комітети були органами державної влади і водночас органами місцевого управління.

Компетенції народних комітетів підлягали всі питання господарського, політичного і культурного будівництва, питання щодо загального добробуту населення. Вони розробляли місцевий бюджет і забезпечували його виконання, здійснювали керівництво і контроль за діяльністю підприємств та підпорядкованих їм органів управління, забезпечували реалізацію актів Народної Ради, охорону державного ладу і прав громадян. Виконавчим органом місцевого народного комітету була його президія. Для підтримання громадського порядку і забезпечення охорони народного добра та прав громадян народні комітети створили народну міліцію, народну дружину, що стали своєрідними збройними силами Закарпатської України.

Декретом № 22, виданим 18 грудня 1944 року, при Народній Раді був заснований Спеціальний суд для боротьби з ворожими елементами, які намагалися не допустити возз'єднання Закарпаття з Україною. Суд мав право застосовувати тюремне ув'язнення до 20 років або розстріл.

На підставі декрету № 33, виданого 12 січня 1945 року, у всіх адміністративних округах і містах Закарпаття були створені народні суди — основна ланка судової системи краю. Вони обиралися відповідними народними комітетами і затверджувалися Народною Радою строком на три роки. Як цивільні, так і кримінальні справи розглядалися колегіально з участю народних засідателів. Вищу судову інстанцію — Вищий народний суд — обирала Народна Рада. Порядок діяльності народних суддів регулювався Тимчасовою інструкцією у цивільних справах і Тимчасовою інструкцією у кримінальних справах. Обидві інструкції були затверджені Народною Радою 22 січня 1945 року. Одночасно з організацією нових судів, за декретом Народної Ради № 34, в усіх адміністративних округах і містах Ужгороді та Мукачевому для нагляду за дотриманням законності створювались органи прокуратури на чолі з головним прокурором Закарпатської України. Усіх прокурорів призначала Народна Рада. Арешт громадян дозволявся тільки за санкцією прокурора, чим гарантувалося право недоторканності особи.

Для проведення попереднього слідства у важливих і складних кримінальних справах при прокуратурах створювались слідчі органи. При Головній прокуратурі Закарпатської України працювали старший слідчий і слідчий у важливих справах, а при окружних і міських прокуратурах — слідчі. Вони призначалися головним прокурором. Органи прокуратури будувалися за принципом суворої централізації, були підзвітні тільки Народній Раді й не мали права втручатись у роботу народних комітетів. Декретом № 35 для подання населенню допомоги в судах і з усіх інших правових питань була організована народна адвокатура (інститут адвокатури на західноукраїнських землях створений вперше австрійським урядом 1781 року). Трохи пізніше були організовані в усіх окружних центрах краю державні нотаріальні контори, а 23 лютого 1945 року Народна Рада затвердила Положення про державний нотаріат Закарпатської України.

Після визволення Чехословаччини від німецьких військ її новий уряд виразив повну готовність підтримати прагнення закарпатських українців до возз'єднання з Україною.

29 червня 1945 року був підписаний договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну, ратифікований згодом Тимчасовими Національними зборами Чехословаччини і Президією Верховної Ради СРСР. Здійснилася споконвічна мрія українського народу про возз'єднання в єдиній державі всіх українських земель.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР 22 січня 1946 року в складі України була створена Закарпатська область з поділом на 13 округів (округи Закарпатської області були перетворені 1954 року в райони), а 24 січня 1946 року Указом Президії Верховної Ради України на територію новоствореної області поширилася чинність законодавства України. Відтак у лютому 1946 року відбулися перші вибори до Верховної Ради СРСР, через рік — до Верховної Ради України, а у грудні 1947 року — до місцевих Рад, і вся державна влада перейшла до них. Народна Рада Закарпатської України припинила діяльність, передавши повноваження Закарпатській обласній раді та її виконавчому комітетові.

Зміни в державному ладі УРСР

Умови війни диктували необхідність перебудови всього державного механізму на воєнний лад.

22 червня 1941 року на переважній більшості території СРСР і на всій території УРСР було запроваджено воєнний стан, а в окремих місцевостях — стан облоги. Це був особливий правовий режим, що характеризувався розширенням повноважень військової влади, застосуванням надзвичайних заходів щодо охорони громадського порядку, державної безпеки, обороноздатності. Спільною постановою Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 року з метою мобілізації всіх сил держави був створений Державний Комітет Оборони (ДКО). Це був орган з надзвичайними повноваженнями, який зосередив у своїх руках всю повноту воєнної, політичної і господарської влади. Рішення ДКО були обов'язковими для всіх фізичних і юридичних осіб. Очолював ДКО Сталін, який одночасно був Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) і головою РНК СРСР.

Органами ДКО на місцях були міські комітети оборони і уповноважені (в союзних і автономних республіках). Міські комітети оборони створювались в деяких обласних центрах і великих містах. До їх складу входили представники радянських, партійних органів, керівники органів НКВС і військового командування. Органи ДКО діяли паралельно, одночасно і через конституційні органи влади і управління.

Швидкий наступ німецьких військ зумовив необхідність проведення евакуації промислових підприємств у східні райони СРСР. З цією метою була створена Рада в справах евакуації при ДКО. В УРСР цю роботу проводили уповноважені Ради та евакуаційні пункти.

На початку війни Президія Верховної Ради СРСР утворила ряд нових наркоматів: у вересні 1941 року — наркомат танкової промисловості, в листопаді 1941 року — наркомат мінометного озброєння. Було проведено перебудову структури наркомату шляхів сполучення, наркомату зв'язку. Для проведення мобілізації працездатного населення в червні 1941 року при РНК СРСР створюється Комітет з обліку і розподілу робочої сили, а при обласних виконкомах — бюро з обліку і розподілу робочої сили. В 1942 році при РНК СРСР створюється Головне управління з постачання вугіллям, а в 1943 році — Головне управління з постачання нафтою, лісом, штучним паливом і газом. Треба підкреслити, що введення надзвичайних органів не скасувало діяльності конституційних органів влади і управління, але завдання воєнного часу викликали необхідність внесення структурних змін у ці органи, перебудову їх діяльності. Була ліквідована сесійна робота Рад всіх рівнів. Фактично, працювали тільки президії Верховних Рад СРСР та УРСР. Зросла роль виконавчо-розпорядчих органів. Раднаркоми СРСР і УРСР працювали в межах повноважень, наданих їм ДКО, який розробляв найбільш важливі рішення, а Раднаркоми забезпечували їх виконання. Отже, вся діяльність державного апарату була спрямована на забезпечення потреб функції оборони.

У зв'язку з окупацією гітлерівцями України центральні органи влади УРСР вимушені були евакуюватися спочатку в Саратов, а згодом — в Уфу і Москву. В лютому 1943 року, коли почалося звільнення українських земель, уряд УРСР переїхав до Харкова, а потім — до Києва. Вищі органи влади і управління відразу ж очолили роботу з відбудови народного господарства.

З визволенням українських земель від фашистських окупантів почалося відновлення органів радянської влади в Україні.

Війна призвела до серйозних змін у депутатському складі Верховної Ради УРСР. На 1 травня 1945 року з 390 депутатів Верховної Ради УРСР було тільки 289. Вже 1 березня 1944 року Верховна Рада УРСР відновила свою роботу. Вона схвалила діяльність уряду, затвердила державний бюджет, утворення союзно-республіканських наркоматів оборони та закордонних справ УРСР і внесла відповідні зміни до Конституції УРСР. До кінця війни в повному складі відновила роботу Президія Верховної Ради УРСР.

Величезне навантаження з відбудови народного господарства лягало на уряд республіки. РНК УРСР вжив ряд заходів, спрямованих на відродження енергетичного господарства, залізничного транспорту, зв'язку, сільського господарства.

У надзвичайно важких умовах відбувалося відновлення роботи місцевих органів державної влади. І квітня 1944 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих", в якій викладався порядок відновлення діяльності Рад і їх виконкомів. На 1 червня 1945 року відновили свою роботу всі місцеві Ради УРСР.

16.4. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

22 червня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ "Про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, й у районах воєнних дій", яким встановлювався порядок організації військових трибуналів і порядок ведення ними справ. Трибунали створювалися при арміях, корпусах, дивізіях, гарнізонах, бригадах на залізницях і в річкових (морських) басейнах. Наглядовими інстанціями для цих трибуналів були воєнна, воєнно-залізнична, воєнна водотранспортна колегія Верховного Суду СРСР і Пленум Верховного Суду СРСР. Наркомюст СРСР здійснював організаційну роботу. Частина територіальних судів і прокуратур (у місцевостях, де був запроваджений стан облоги) також перетворювались у воєнні. Були також створені окружні та обласні військові трибунали НКВС.

До 1943 року трибунали діяли в складі трьох постійних членів, згодом — з участю засідателів. Терміни розгляду справ були короткими; вироки трибуналів не підлягали касаційному оскарженню (переглядалися тільки в порядку нагляду); слухання справ було закритим. Командувачі армій та округів і військові Ради могли призупинити виконання смертних вироків, які, як правило, виконувались негайно після винесення. Трибунали володіли широкою підсудністю і мали право розглядати всі злочинні діяння, включаючи спекуляцію і хуліганство. Військова влада сама визначала підсудність конкретної справи і передавала її або загальним судам, або трибуналам. У місцевостях, які знаходились в стані облоги, до "провокацій, шпигунів і інших агентів ворога, які закликали до порушення порядку", розстріл застосовувався без судового розгляду.

Із введенням воєнного стану були воєнізовані всі ланки прокуратури. Районні, міські та обласні прокуратури були перетворені у відповідні військові прокуратури.

Воєнні умови викликали необхідність ще більшої централізації керівництва службами державної безпеки і охорони громадського порядку.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 року НКДБ і НКВС СРСР були об'єднані у загальний НКВС СРСР. На початку серпня

1941 року були об'єднані наркомати державної безпеки і внутрішніх справ УРСР. Структура органів міліції не зазнала суттєвих змін, але з'явилися нові напрями роботи, такі як боротьба з організованим бандитизмом, дезертирами, вилучення зброї у населення.

Ще більш репресивною стала діяльність органів державної безпеки. Наказ № 270 від 16 серпня 1941 року, підписаний Сталіним, санкціонував знищення в'язнів радянських тюрем. Ще до появи цього указу

масові знищення в'язнів відбулися у Львові, Самборі, Станіславі, де загинуло близько 10 тис. в'язнів, у Луцьку, Рівному, де було знищено біля 5 тис. осіб. Положення Наказу № 270 отримали розвиток у Наказі № 227 від 28 липня

1942 року. Органам НКВС було надано право розстрілу "у позасудовому порядку", право застосування загороджувальних загонів та штрафних батальйонів. Встановлювалася кримінальна відповідальність близьких родичів репресованих.

Відразу ж після визволення України відновили свою роботу обласні та народні суди, органи прокуратури.

Багато часу приділяли органи прокуратури роботі Надзвичайної державної комісії по виявленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників, затвердженої ще 2 листопада 1942 року. В УРСР були створені республіканська, обласні та міські надзвичайні комісії.

Організаційні форми діяльності радянської міліції у звільнених районах залишалися такими ж, як і до війни. В областях відновили свою роботу обласні управління НКВС, у районах — райвідділи НКВС. До складу обласних управлінь входили відділи: політичний, карного розшуку, оперативний, боротьби з розкраданням соціалістичної власності, паспортний, державної автоінспекції та секретаріат.

16.5. ПРАВОВА СИСТЕМА

Право в роки війни спрямовувалося на виконання основних завдань і функцій держави з оборони країни і охорони соціалістичної власності. Найбільш суттєві зміни і доповнення були внесені в цивільне, трудове, земельне і колгоспне право, кримінальне право і кримінальний процес. Розвиток всіх цих галузей права в УРСР визначався суворою централізацією і відбувався на основі і відповідно до змін і доповнень у загальносоюзному законодавстві.

Цивільне право

Умови воєнного часу висунули на передній план питання захисту права власності, яке тимчасово виходило з володіння як фізичних, так і юридичних осіб. Були розширені права наркоматів і спрощено порядок передачі майна міждержавними підприємствами та установами. Незмінним залишався порядок передачі продукції у власність споживача, заснований на планових актах і договорах.

Постановою РНК УРСР від 4 вересня 1941 року "Про збереження житлової площі за військовослужбовця м і і про порядок оплати житлової площі сім'ями військовослужбовців у воєнний час" встановлювалося, що на період війни житлова площа зберігається за всіма категоріями військовослужбовців. У тих випадках, коли ця житлова площа залишається незаселеною, квартплата за неї не стягується. Мешканці, які оселилися на площі вказаних осіб, зобов'язувались після повернення військовослужбовця негайно її звільнити, у разі відмови вони підлягали виселенню в адміністративному порядку. В такому ж порядку поверталася житлова площа евакуйованим. Порядок адміністративного виселення громадян був визначений постановою РНК СРСР "Про порядок адміністративного виселення осіб, які самочинно зайняли житлову площу" від 1 липня 1943 року. Якщо житлова площа евакуйованого була заселена згідно з ордером міської Ради, справа про її повернення розглядалася судом.

Ряд змін було внесено про питання позовної давності. З метою забезпечення прав осіб, які знаходилися на фронті, терміни позовної давності в справах цих осіб вважались продовженими на весь період знаходження в збройних силах СРСР. Було припинено також плин шестимісячного терміну, встановленого ст. 430 ЦК УРСР для прийняття спадщини відсутніми в місці його відкриття спадкоємцями. Указ від 14 березня 1945 року розширив коло спадкоємців і дозволив заповідати на користь сторонньої особи при відсутності спадкоємців по закону.

Сімейне право

Війна залишила багатьох дітей сиротами. На вирішення цієї проблеми було спрямовано ряд нормативних актів: постанова Раднаркому УРСР від 15 лютого 1942 року "Про влаштування дітей, які залишились без батьків", постанова Раднаркому СРСР від 15 червня 1943 року "Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством", постанова Раднаркому УРСР від 27 березня 1943 року "Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях з фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації район і в УРСР", постанова Раднаркому СРСР від 30 липня 1944 року "Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР". Згідно з цими правовими актами на органи державної влади і управління покладалась робота по влаштуванню дітей-сиріт, створенню довідкової системи при НКВС, дитячих будинків, трудових колоній, створенню надзвичайних комісій при виконкомах та інституту громадських інспекторів. Було вдосконалено порядок усиновлення Указом Президії Верховної Ради УРСР від 24 вересня 1943 року "Про зміну ст. 44 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану Української РСР". 8 липня 1944 року було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР "Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання "Мати-героїня" і заснування ордена "Материнська слава" та медалі "Медаль материнства", який збільшив державну допомогу вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям. Указом були внесені істотні зміни в порядок укладання шлюбу і розлучення. Так, права і обов'язки подружжя породжував тільки зареєстрований шлюб, розірвання якого було можливим лише через суд.

Трудове право

Потреби оборони призвели до необхідності введення трудових мобілізацій і трудової повинності. Трудовій мобілізації підлягало працездатне населення міст, з числа тих, хто не працював у державних установах і на підприємствах. Мобілізовані направлялись на важливі виробництва і будови за місцем проживання. Трудова повинність використовувалась для виконання будівельних робіт на оборонних спорудах, заготівлі палива, охорони шляхів сполучення, зв'язку, електростанцій та інших важливих об'єктів, що мали оборонне значення. Трудова повинність поширювалась на чоловіків від 16 до 55 років, а жінок від 16 до 50 років.

Відбулися значні зміни в чинному трудовому законодавстві. Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про режим робочого часу робітників і службовців на період війни" від 26 червня 1941 року директорам підприємств дозволялося встановлювати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю до 3 годин в день. Згідно з указами від 9 квітня 1942 року і 9 січня 1943 року скасовувалися чергові та додаткові відпустки. Їх було замінено грошовою компенсацією, виплата якої була тимчасово призупинена. Відпустка надавалася тільки підліткам до 16 років.

В умовах воєнного часу велике значення мала трудова дисципліна. Поряд із заохоченням добросовісних працівників росло застосування примусових заходів до порушників трудової дисципліни. За ряд порушень трудової дисципліни поряд з дисциплінарною відповідальністю застосовувалась кримінальна.

На вирішення проблеми інвалідів війни була спрямована постанова РНК УРСР "Про працевлаштування і побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни" від 20 квітня 1943 року.

Колгоспне і земельне законодавство

Колгоспне і земельне законодавство воєнного часу було спрямоване на подальше обмеження прав селян і значно погіршувало їх становище. 13 квітня 1942 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів". У 1944—1945 роках на час збирання врожаю був встановлений обов'язковий вихід на роботу працездатних колгоспників і навіть підлітків у віці від 14 років, незалежно від того, виконали вони мінімум трудоднів чи ні. Дисциплінарна влада органів управління колгоспу поширювалась на всіх осіб, які працювали в ньому, незалежно від їх членства в колгоспі.

У 1945 році було прийнято ряд актів, спрямованих на боротьбу з так званим розбазарюванням земель колгоспів. Тільки в УРСР колгоспам було повернуто сотні тисяч гектарів землі.

Кримінальне право

В роки війни суттєві зміни відбулися у галузі кримінального права, 6 липня 1941 року приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про відповідальність за поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликають тривогу серед населення". Він встановлював сувору відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 2 до 5 років, якщо злочин за характером не вимагав більш тяжкого покарання. Антирадянські чутки кваліфікувались як контрреволюційна агітація. 15 листопада 1943 року було прийнято указ "Про відповідальність за розголошення державної таємниці або за втрату документів, що містять державну таємницю", який передбачав покарання за вказані дії у вигляді позбавлення волі терміном до 5 років. За ті ж дії, якщо вони спричинили або могли спричинити небажані наслідки, застосовувалось позбавлення волі терміном до 10 років. З 19 квітня 1943 року згідно з указом "Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства" для спеціальних суб'єктів кримінального права (так називали фашистських злочинців і їх посібників) вводяться особливі міри покарання - страта через повішення і каторжні роботи терміном від 15 до 20 років.

У грудні 1942 року розширюється склад такого злочину, як спекуляція (до нього включається продаж махорки і самогону в великих кількостях). Проявилась загальна тенденція до розширення гіпотез багатьох статей Кримінального кодексу. В січні 1942 року крадіжка особистого майна за обтяжуючих обставин (під час повітряного нальоту, нападу ворога тощо) прирівнювалась за аналогією до бандитизму.

Багато уваги приділяє законодавець боротьбі з розкраданням. Злочинні зазіхання на державну і колгоспну власність кваліфікувались за Законом від 7 серпня 1932 року. Указом від 23 серпня 1942 року "Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і радгоспах" встановлювалось покарання до 5 років тюремного ув'язнення. Зросла також відповідальність за посягання на особисту власність громадян. Отже, кримінальне право воєнного часу характеризувалося рядом особливостей: більш широко став застосовуватися принцип аналогії і відплата як одна із цілей покарання. З'явився ряд нових складів злочинів: самовільне залишення роботи (грудень 1941 року), ухилення від військового обліку (січень 1942 року), приховування трофейної зброї (січень 1942 року) тощо. Було розширено коло діянь, що входило до поняття "спекуляція". Кримінальна відповідальність стала застосовуватися за дії, які раніше карались адміністративним законодавством.

В умовах війни широко використовувалось умовне засудження, а також відстрочка виконання ви року до закінчення воєнних дій з направленням засудженого до штрафного батальйону.

Кримінально-процесуальне право

Кримінально-процесуальне законодавство СРСР, яке діяло до війни, не мало достатньо норм, пристосованих до умов воєнного часу.

22 червня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР затвердила "Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районі воєнних дій". За ним Положенням військові

трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів суду після 24 годин після вручення копії звинувачувального висновку. Судові справи в трибуналах розглядалися без участі народних засідателів, без прокурора і адвоката. Особиста участь свідків у судовому засіданні вважалась необов'язковою. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані чи змінені тільки в порядку нагляду. Про кожний вирок, що засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал негайно повідомляв голову Військової колегії Верховного Суду СРСР і головного військового прокурора Червоної Армії або Військово-Морського флоту. В разі недержання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку такий приводився в дію.

Цим Положенням керувалися не тільки військові трибунали, а й загальні суди незалежно від місця їх діяльності.

Щодо вимог процесуального законодавства відносно забезпечення повного, всебічного й об'єктивного розслідування всіх обставин справи, правильного її вирішення по суті, охорони прав учасників процесу, то їх значення під час війни було суто формальним. Продовжував активно діяти позасудовий репресивний апарат.

Загальні висновки

Друга світова війна призвела до страшних наслідків для України. 42 відсотки всіх збитків, спричинених війною Радянському Союзу, припадали на Україну. За приблизними підрахунками в жорнах війни загинуло 5,3 млн. осіб, 2,3 млн. українців було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Загальні збитки економіки сягали 40 відсотків.

Не зрозумілою для більшості українського народу залишилася ідея інтегрального націоналізму. Як і в роки першої світової війни, українці часом змушені були воювати один з одним. Боротьба з фашизмом загострювалась боротьбою між прибічниками радянської влади й Української незалежної держави, спроба відновлення якої у червні 1947 року закінчилася поразкою. Але ця спроба знову показала невгамовне прагнення українців до власної державності.

Війна потребувала перебудови держави і права України згідно з умовами воєнного часу. Ця перебудова здійснювалась у суворій відповідності до змін, що відбувалися в державному механізмі та законодавстві Союзу СРСР. Централізація держави і права, яка є характерною для тоталітарного режиму, особливо посилюється в роки війни. Діяльність надзвичайних органів влади, трибуналів, позасудових репресивних органів була візитною карткою командно-адміністративної системи. Будівництво казармового соціалізму продовжувалось. Але водночас уперше за багатомісячну історію український народ возз'єднався в єдиній державі. Переможне закінчення другої світової війни значно підвищило міжнародний авторитет України, яка стала одним із фундаторів ООН.

Розділ 17. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ ІВ ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1945 — перша пол. 1960-х рр.)

17.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Після закінчення другої світової війни український народ сподівався на докорінні зміни: поліпшення матеріального становища, припинення репресій. Але тоталітарний режим залишився, більш того, зміцнів, оскільки перемога у війні приписувалась більшовицькій партії і вождю народів — Сталіну. Прагнення народів до оновлення суперечило самій суті режиму.

Основні напрямки програм и відбудови були викладені в законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946— 1950 рр. За законом, обсяг капіталовкладень в економіку України становив понад 65 млрд. крб., що перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятиріччя. В Україну направлялись кадри, надсилалась техніка й устаткування. Відродження промисловості фактично розпочиналося з нуля.

Незважаючи на прогнози західних експертів, які пророкували, що для відновлення економіки СРСР потрібно не менше 20—25 років, обсяг продукції промисловості України в 1950 році уже перевищував рівень 1940 року на 15 відсотків. Була закінчена відбудова шахт, Дніпрогесу, таких промислових гігантів, як "Запоріжсталь", "Азовсталь". На кінець п'ятиріччя в Україні більше, ніж до війни, добувалося вугілля, залізної руди, вироблялося електроенергії, цементу, продукції машинобудування тощо. Освоювався у промисловому плані західний регіон України.

Важкою ціною досягалися ці успіхи. Певною мірою цьому сприяли можливості централізованої командно-адміністративної системи. Щирий, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбуття уміло використовувалися сталінським режимом.

Іншим, ніж у промисловості, було становище у сільському господарстві. Селянство, як і раніше, залишалося найбільш знедоленою категорією населення. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки. Всіляко обмежувалося ведення особистого підсобного господарства. Виснажене війною і сталінською феодалною системою управління українське село в 1946 році вже вкотре почало переживати новий страшний голод. І знову, не без допомоги влади, яка заради своїх геополітичних інтересів вивозила хліб до Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції та інших країн. У цілому у 18 областях України у 1946 році від голоду померло 282 тис. осіб, у 1947 році — понад 520 тис. осіб. І це тільки ті смерті, що були зареєстровані органами ЗАГСу. В січні — червні 1947 року в Україні зареєстрували 130 випадків людоїдства, 189 — трупів -їдства. Наслідки голоду ще довго давалися взнаки. П'ятирічка у сільському господарстві виконана не була, виробництво зернових не досягло навіть довоєнного рівня. Відбудова економіки проходила в умовах зовнішньої ізоляції СРСР, викликаній початком "холодної війни".

У перші повоєнні роки продовжувалося врегулювання територіальних питань. Воно не обійшлося без досить болісного переміщення населення. Понад 40 тис. чехів і словаків виїхали з України до Чехословаччини. У 1944— 1946 роках близько 800 тис. поляків, а також євреїв та українців, які визнали себе поляками, переселилися до Польщі. До України з Польщі добровільно виїхало 90 тис. українців. З середини 1945 року почалося примусове переселення, яке повернуло до України понад 400 тис. українців. На польських землях залишалося ще 150 тис. українців. І тоді польське керівництво своїм рішенням від 29 березня 1947 року спланувало акцію "Вісла". Ця антиукраїнська акція передбачала переселення українців з їхніх споконвічних земель (Надсяння, Лямківщини, Холмщини, Підляшшя) до західних і північних районів Польщі з обов'язковим розпорошенням серед польського населення. 23 квітня 1947 року політбюро ЦК ПРП, усвідомлюючи досвід старшого московського брата, прийняло рішення про створення спеціального концтабору для українців у Явожно поблизу Кракова. З 1947 по 1949 рік у цьому таборі перебувало біля 4 тис. українців, з яких загинуло близько 200. Акція "Вісла" є прикладом геноциду польської комуністичної влади щодо українського населення. В ПНР тривалий час українці були людьми другого сорту: їх переслідували, цькували, обмежували в правах. Українці навіть не мали тієї реабілітації в ПНР, яку отримали татари в Україні. Сьогодні українська і польська влада вживають багато заходів, спрямованих на встановлення взаєморозуміння і ліквідацію цієї історичної несправедливості.

Ліквідація УГКЦ

Але репресії щодо українців продовжувалися і на території України. Черговим антинародним кроком сталінського режиму стало знищення Української греко-католицької церкви, національної церкви Західної України. До приходу більшовиків УГКЦ мала 3040 парафій, 4440 церков, Духовну академію, 5 духовних семінарій, 127 монастирів. Церкву очолював митрополит, якому підпорядковувались 10 єпископів і 2950 священників.

Весною 1945 року почалася, схвалена особисто Сталіним, шалена пропагандистська компанія щодо дискредитації УГКЦ, як "ворога народу", "слуги Ватикану", знаряддя "українського буржуазного націоналізму". УГКЦ звинувачували у співпраці з нацистами. У травні 1945 року під контролем органів безпеки було сформовано ініціативну групу, яка мала агітувати за розрив унії з Ватиканом і підготувати умови для "самоліквідації" УГКЦ.

8—10 березня 1946 року відбувся Львівський собор, де під тиском НКВС була скасована Брестська унія 1596 року і проголошено "возз'єднання УГКЦ з православ'ям і повернення назад до матірньої руської церкви".

Греко-католицька церква офіційно припинила своє існування. В 1949 році була ліквідована греко-католицька церква у Закарпатті. 1400 священників і 800 монахів, що не визнали рішення Львівського собору, були заслани в Сибір, 200 — було розстріляно. Наслідком цих заходів стало більш вороже ставлення до радянської влади значної частини населення, яке ще активніше стало підтримувати боротьбу УПА і ОУН проти сталінського режиму.

Збройний опір загонів УПА і підпілля ОУН

У другій половині 1945—1946 років боротьба українських повстанців із радянськими органами державної безпеки і внутрішніх справ, військами і винищувальними батальйонами посилюється. З метою залякування населення радянська влада почала масові репресії і депортації в районах діяльності УПА. Щоб дискредитувати патріотів, створювали спеціальні загони, які переодягалися у форму УПА і грабували, гвалтували та знищували українських селян. Повстанці вимушені були на терор відповідати терором. Знищували всіх, хто співпрацював із радянською владою. Фактично в Західній Україні йшла громадянська війна, яка призвела до великих, невинуватих жертв серед українського народу. З весни 1947 року ОУН і УПА переходять до глибоко підпільної боротьби. У 1948 році була проведена чергова реорганізація УПА. Були створені самостійні відділи (боївки) чисельністю по 10—15 бійців. Збройні акції не припинилися, але їх кількість значно зменшилася. Якщо в 1947 році їх було 2068, в результаті яких було знищено 4404 осіб, то в 1948 році —1387, у ході яких знищено 910 осіб.

У кінці 40-х років умови боротьби ОУН—УПА погіршали. Сталінська карально-репресивна машина нарощувала оберти. Повстанці несли величезні втрати. 5 березня 1950 року в одній із сутичок загинув командувач УПА Роман Шухевич. У червні 1950 року конференція ОУН прийняла рішення про децентралізацію УПА і передислокацію на Захід, де згодом були створені закордонні частини ОУН. І хоча окремі загони повстанців продовжували опір аж до середини 50-х років, ОУН і УПА перестали існувати в Україні як масові організації. Їх сили були підірвані натиском радянської каральної машини і зневірою місцевого населення в можливість втілення за таких умов ідеї створення незалежної Української держави.

Ідеологічна реакція

Погіршення соціально-економічної ситуації, голод 1946—1947 років призвели, як це вже бувало раніше, до політико-ідеологічного тиску. Для зміцнення керівництва в Україну з Москви було відряджено Л. Кагановича. В березні 1947 року його було затверджено першим секретарем ЦК КП(б)У. Як і в тридцяті роки, Каганович всі біди в Україні звів до націоналістичних проявів.

7 жовтня 1947 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про перевірку виконання Стілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнал "Звезда" і "Ленинград". Розпочалася шалена кампанія проти українських діячів літератури, мистецтва, науки. У серпні 1947 року ЦК КП(б)У приймає постанову "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР". Гострій критиці піддавались праці М. Петровського, К. Гуслистого, М. Супруненка та ін. У наступні роки в українському націоналізмі були звинувачені кіно-митці, письменники, поети. Всілякі прояви вірності традиціям українського народу, патріотизму підганялися під націоналізм. У липні 1951 року нищівної критики зазнав вірш В. Сосюри "Любіть Україну".

За період з 1946 по 1951 рік було прийнято 13 партійних постанов, спрямованих на боротьбу з українським буржуазним націоналізмом.

У повоєнні роки Україною прокотилися всі ідеологічні кампанії, започатковані в Москві: "ждановщина", "лисенківщина", "боротьба з космополітизмом", анти-єврейська кампанія.

5 березня 1953 року вакханалію тоталітарного режиму припинила смерть Сталіна. Боротьба за владу, що розпочалася в кремлівській верхівці, привела на владний олімп М. Хрущова, якого у вересні 1953 року обрали першим секретарем ЦК КПРС.

"Відлига"

Процес десталінізації розпочався вже влітку 1953 року. У червні відбулася зміна першого секретаря ЦК КПУ. Керівником республіканської партійної організації було обрано українця — О. Кириченка. Високі урядові посади вперше зайняли громадсько-політичні діячі української національності.

Важливим кроком десталінізації став XX з'їзд КПРС, який відбувся у 1956 році. На закритому засіданні з доповіддю про культ особи виступив М. Хрущов. Критика режиму особистої влади Сталіна позитивно вплинула на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні. Після з'їзду почалося болісне одужання безнадійно, на перший погляд, хворого суспільства. Цей період, за влучним визначенням І. Еренбурга, отримав назву "хрущовська відлига".

У липні 1956 року було опубліковано постанову ЦК КПРС "Про подолання культу особи і його наслідків". Складовою десталінізації були реабілітація жертв сталінського терору, ліквідація поза конституційних органів розправи, відновлення законності.

Але колективне керівництво, що прийшло до влади, незабаром втратило свою цілісність і фактично розкололося. Прибійникам М. Хрущова вдалося взяти гору. У червні 1957 року група В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Кагановича, Д. Шепілова була звинувачена в антипартійній діяльності і спробі захопити владу. Особливо гостро критика сталінізму прозвучала на XXII з'їзді КПРС, де йшлося про злочини не тільки Сталіна, а й його активних помічників, у тому числі Л. Кагановича. Вперше громадськість почула правду про злочинну діяльність Л. Кагановича в Україні.

Політика десталінізації дала новий імпульс розвитку економіки. Якщо в промисловості справи налагодилися, то сільське господарство, як і раніше, залишалося в скрутному становищі. Тому перші заходи нового керівництва, спрямовані на піднесення економіки, стосувалися сільського господарства. Серед першочергових заходів слід назвати: підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, скасування заборгованості колгоспів перед державою за минулі роки, зменшення розмірів оподаткування колгоспників тощо. В 1954 році почалося освоєння цілинних земель Казахстану, Сибіру, Уралу, Північного Кавказу, активну участь в якому брала українська молодь. На розв'язання зернової проблеми було спрямоване рішення про збільшення посівів кукурудзи, які вже в 1957 році займали 20 відсотків усієї посівної площі України. На перших порах це вирішило проблему кормів для тваринництва, але істотно скоротило посіви пшениці. У 1958 році були ліквідовані машинно-тракторні станції (МТС), а сільськогосподарська техніка передана колгоспам.

Нове керівництво СРСР не було послідовним в реформуванні сільського господарства. Як тільки економіка села дещо зміцніла, знову з'явилися обмеження щодо особистих господарств колгоспників. У 1955 році встановлено податок з громадян, які тримали худобу в містах. За 1954—1964 роки поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах громадян в Україні скоротилося на 14,4 відсотка.

Відчутними були реформи в промисловості. Їх початок ознаменувався децентралізацією управління народним господарством. У квітні 1953 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення кількості союзних (із 30 до 20) та союзно-республіканських (із 21 до 13) міністерств. Це значно розширило економічну самостійність союзних республік. Частка республіканської промисловості України зросла з 36 до 76 відсотків.

Навесні 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про ради народного господарства. Система галузевого, вертикального управління була замінена системою раднаргоспів, які здійснювали територіальне управління всіма галузями народного господарства у відповідних адміністративних економічних районах. В Україні було створено 11 раднаргоспів (у 1960 році ще три). За цією реформою було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Відтепер майже вся промисловість республіки знаходилася у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР. Проте нова система управління породила таку проблему, як "місництво", коли місцеві органи управління почали ставити свої інтереси вище республіканських. 26 грудня 1962 року було прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про укрупнення раднаргоспів; замість 14 в Україні було створено 7 економічних районів (Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський і Чорноморський). У цьому ж році керівництво сільськогосподарським сектором економіки було також перебудоване за територіальним принципом. Але, якщо реформування промисловості спричинило ряд позитивних процесів, то реорганізація керівництва сільським господарством завершилася провалом. У 1963 році порівняно з 1958 роком продукція землеробства становила тільки 86 відсотків, тваринництва — 93 відсотки.

Певні кроки зробила держава у вирішенні ряду соціальних проблем. Відбулося скорочення робочого дня, зниження податків, підвищення пенсій і заробітної плати, ліквідація державних позик. Значною мірою вдалося зняти житлову проблему. Покращилося і становище селянства: ліквідована натуроплата, вперше сільські мешканці отримали паспорти.

Десталінізація сприяла і національному відродженню в Україні. У населення зріс інтерес до історії свого народу, до української мови і літератури. Почалося видання "Українського історичного журналу" та першої "Української Радянської Енциклопедії". На розвиток української культури значно вплинуло покоління молодих митців, які отримали назву "шістдесятники". Серед них були Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, В. Стус, І. Дзюба, В. Чорновіл та ін.

Але в своїй основі тоталітарний режим правління не був ліквідований. Наприкінці 1962 року почався наступ на "шістдесятників", відновлюється русифікація української школи. Складовою ідеологізацією суспільства стала антицерковна кампанія. Якщо в 1958 році в Україні налічувалось 32 монастирі, то у середині 60-х років їх залишилось тільки 9. Великого розмаху набула кампанія проти церкви: 1960 року було закрито 747 церков, 1961 року - 997, 1962 року — 1144 церкви і молитовні будинки. Геноцид проти віруючих, започаткований у 30-ті роки, було завершено у 60-ті.

Вже на початку 60-х років в Україні, як і в цілому в СРСР, відбувається загострення кризових явищ в усіх сферах економіки. Прорахунку в аграрній політиці загострили продовольчу проблему. Значно зменшилось виробництво хліба, м'яса, молока, тваринного масла. Почалося скорочення темпів розвитку промисловості.

Все це неминуче вело до відновлення командно-адміністративної системи управління. М. Хрущов відновив практику одноособового керівництва, перестав рахуватись навіть з думкою членів Президії ЦК КПРС. Мабуть, тому так легко вдалося здійснити кремлівський переворот. У жовтні 1964 року М. Хрущов, який розірвав усі стосунки з партійно-державною бюрократією, в результаті змови був усунений з посади першого секретаря ЦК КПРС. До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежнєвим. На зміну "хрущовській відлизі" йшов "брежнєвсько-сусловський" неототалітаризм.

17.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Тоталітарний режим не змінив своєї суті і у повоєнні роки. Але перехід до мирного життя потребував певної реорганізації конституційних органів влади і управління.

Вищі органи влади і управління

Вищим органом влади республіки залишалась Верховна Рада УРСР, перші післявоєнні вибори до якої відбулися у лютому 1947 року. Як і раніше, вибори залишалися фікцією, на одне депутатське місце балотувався лише один кандидат. Було підвищено віковий ценз для обрання до Верховної Ради України — до 21 року. У листопаді 1949 року було затверджено герб, гімн і прапор Української РСР. Але більшої самостійності чи незалежності Україні це не дало.

У роки десталінізації вживаються заходи до збільшення у Верховній Раді УРСР представництва робітників і українців. 11 лютого 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про розширення компетенції союзних республік. Верховна Рада УРСР отримала право самостійно вирішувати ряд важливих питань економічного характеру. У 1959 році Верховна Рада УРСР прийняла Закон про порядок відклику депутатів Верховної Ради і місцевих Рад, які не виправдали довіря виборців.

У березні 1946 року РНК СРСР було перетворено на Раді Міністрів СРСР, а наркомати—на міністерства. Аналогічні перетворення відбулися і в союзних республіках. Рада Міністрів УРСР стала вищим розпорядчим і виконавчим органом республіки. Для перших повоєнних років характерним було поєднання посад першого секретаря партії і голови уряду, що є характерним для тоталітарного режиму. У роки десталінізації підвищилась роль Ради Міністрів УРСР, як органу центрального управління, міністерств—як органів галузевого управління. Останні були піддані значній реорганізації.

Перехід Криму до України

У 1954 році святкувалось 300-річчя возз'єднання України з Росією. З нагоди ювілею ЦК КПРС затвердив "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654— 1954 рр.)". Цей партійний документ давав офіційну концепцію історичного розвитку України. Головними положеннями були: "давньоруська народність створила Київську Русь"; "давньоруська народність — колиска трьох братніх народів"; "Переяславська Рада — акт возз'єднання України з Росією" тощо. Київська Русь у "Тезах" розглядалась як загальна держава росіян, білорусів і українців, існування козацької Української держави взагалі не визнавалося, боротьбу українського народу за відновлення державності названо "контрреволюцією", а видатних українських державних діячів — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — "агентами імперіалізму". У зв'язку з 300-річчям возз'єднання Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року прийняла указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР. 26 квітня 1954 року було прийнято закон "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР". Передача, цілком справедливо, обґрунтовувалася спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками, що завжди існували між Україною і Кримом.

За свою історію Крим не раз змінював господарів. Спочатку його колонізували греки, потім у ХІІ ст. тут осіли татари. Та були на кримській землі й дружини київських князів, і загони запорізьких козаків. У квітні 1783 року Крим було приєднано до Російської імперії. Було утворено Таврійську область (згодом губернію), до складу якої входили три повіті південноукраїнських степів. У листопаді 1917 року Центральна рада проголосила, що Крим входить до УНР. В 1918 році в Криму була утворена Радянська Соціалістична Республіка Таврида. У жовтні 1921 року— Кримська АРСР у складі РСФРР. У травні 1944 року було здійснено геноцид проти кримських татар, їх насильно відправили на спец поселення з заборобою повертатися до Криму. Влітку 1945 року автономію Криму було скасовано і він став звичайною областю РРФСР. У лютому 1954 року Кримську область було передано до складу УРСР.

Місцеві органи влади і управління

В перший повоєнний рік відновили свою діяльність місцеві Ради депутатів трудящих, вибори до яких відбулися 21 грудня 1947 року. Як і раніше, місцеві Ради залишалися сліпими виконавцями волі партійних органів.

Уроки десталінізації намітилася певна демократизація діяльності Рад. Але "дозвіл" на демократизацію, знову ж таки, давала партія. 22 січня 1957 року була прийнята постанова ЦК КПРС "Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами ", яка була спрямована на зміцнення самостійності, ділової активності Рад, розширення їхніх прав у господарчій сфері тощо.

Правове становище місцевих Рад у нових умовах регламентували прийняті 31 травня 1957 року Президією Верховної Ради УРСР положення про обласні, районні, міські і районні в місті, селищні і сільські Ради депутатів трудящих УРСР. У них чітко визначилось правове становище кожної ланки Рад у системі місцевих органів державної влади, її роль у здійсненні завдань державного, господарського і соціально-культурного будівництва.

Головною формою діяльності Рад була сесія. Сесії сільських, селищних, міських і районних Рад скликалися не менше шести разів на рік, сесії обласних і міських Рад (в містах з районним поділом) — не менше чотирьох разів на рік.

Положення розширювали компетенцію виконкомів місцевих Рад у вирішенні ряду питань місцевого життя.

Одночасно з положеннями про місцеві Ради було прийняте "Положення про постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих УРСР", яке значно підвищило роль постійних комісій в місцевому управлінні. Роботи з удосконалення діяльності місцевих Рад було завдано шкоди рішенням, яке було прийняте в грудні 1962 року, про поділ обласних Рад за виробничою ознакою на сільські і промислові.

17.3. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Уже у вересні 1945 року було відновлено в повному обсязі діяльність цивільних судів всіх інстанцій.

10 жовтня 1948 року приймається Положення про вибори народних суддів. Відтепер вони мали обиратися громадянами на три роки. Положення підвищило до 27 років віковий ценз для кандидатів в народні судді та народні засідателі.

Покращенню діяльності народних судів сприяло Положення про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948 року. До цього дисциплінарні стягнення на суддів поклалися в адміністративному порядку (їх накладали міністр, начальники обласних управлінь юстиції та голови обласних та крайових судів). За новим Положенням в УРСР засновувалися спеціальні колегії в дисциплінарних справах при обласних і Верховному судах з членів відповідних судів. Ці колегії набували права накладати стягнення на суддів. Загальне керівництво судовою системою, як і раніше, здійснював Мін'юст УРСР.

Відразу після смерті Сталіна були ліквідовані інструменти масового терору і репресій — воєнні трибунали військ МВС і Особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення. Трохи пізніше, у лютому 1957 року, були ліквідовані транспортні суди.

У травні 1956 року приймається ряд актів, спрямованих на розширення прав обласних судів і Верховного суду УРСР. Були створені президії обласних судів і Президія Верховного Суду республіки. Ця реформа зробила непотрібною діяльність Мін'юсту СРСР, і Мін'юст УРСР став союзно-республіканським органом. В зв'язку з цим скасовуються обласні відділи юстиції.

Обласні суди отримали право здійснення контролю за всією діяльністю народних судів. На них покладалося також керівництво нотаріальними конторами. 12 лютого 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла нове Положення про Верховний Суд СРСР, згідно з яким Верховний Суд отримав право законодавчої ініціативи. Він отримав право нагляду за судовою діяльністю судових органів Союзу РСР, а також судових органів союзних республік. Положення визначило, щодо складу Верховного Суду СРСР входять: пленум Верховного Суду, Судова колегія з цивільних справ. Судова колегія з кримінальних справ, Воєнна колегія.

Реорганізація судової системи в Україні була завершена прийняттям 25 грудня 1958 року Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік та Закону про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 року. Ці акти внесли принципові зміни в побудову системи народних судів. Замість дільничних народних судів вводився єдиний народний суд району чи міста, який тепер обирався на 5 років. Народні засідателі обиралися на два роки на загальних зборах робітників і службовців.

На зміцнення правового становища та прокуратури було спрямоване Положення про прокурорський нагляд в СРСР від 24 травня 1955 року. На відміну від Положення 1933 року нове Положення чітко визначило завдання, права і обов'язки, форми і методи діяльності прокурорів. За Положенням органи прокуратури на місцях мали здійснювати нагляд за законністю, незалежно від впливу місцевих органів влади.

Але в практичній діяльності органи влади і партійні органи дуже часто використовували "телефонне право", що зводило нанівець декларовану незалежність прокурорських органів від горизонтальної влади.

Перші роки десталінізації характеризувалися реорганізацією органів державної безпеки і внутрішніх справ.

У 1953 році Міністерство державної безпеки і Міністерство внутрішніх справ були, як і в 30-ті роки, були об'єднані в одне міністерство. Але після арешту Берії органи державної безпеки знову виокремлюються. При Раді Міністрів було створено Комітет державної безпеки СРСР.

У 1960 році ліквідується Міністерство внутрішніх справ СРСР і керівництво органами внутрішніх справ повністю передається міністерствам внутрішніх справ союзних республік. 5 вересня 1962 року вони були перейменовані в міністерства охорони громадського порядку, але ненадовго — в 1966 році їм була повернута колишня назва. Місцеві органи внутрішніх справ були передані у підпорядкування Радам та їх виконкомам. Таким чином, на місцях відновлювався принцип подвійного підпорядкування органів внутрішніх справ.

Реорганізація органів внутрішніх справ була завершена прийняттям у 1962 році Положення про міліцію.

Значну допомогу правоохоронним органам надавали органи громадської самодіяльності — товариські суди і народні дружини. В 1961 році приймається Положення про товариські суди. Діяльність народних дружин регламентувалася постановою Ради Міністрів УРСР "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні" від 2 березня 1959 року.

17.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Адміністративно-командна система з її жорстокою централізацією досить швидко перевела правову систему на рейки мирного часу. У перші повоєнні роки зберігається тенденція пріоритету союзного законодавства, а в багатьох випадках союзні закони приймаються як закони прямої дії. Нормою правотворчості стало прийняття спільних з партійними органами нормативних актів у найбільш важливих сферах суспільного життя. Продовжується посилення право-регулюючої ролі вищих органів партії.

11 лютого 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла закон, який по-новому перерозподілив компетенцію в сфері законодавства між Союзом РСР і союзними республіками. Згідно з цим законом у віданні Союзу РСР зберігалось встановлення основ законодавства в судоустрої і судочинстві, основ цивільного і кримінального законодавства, а у відання союзних республік передавалось прийняття законів про устрій судів, цивільних, кримінальних і процесуальних кодексів.

Прийняття даного закону фактично започаткувало новий етап кодифікації загальносоюзного і республіканського законодавства, основою якої став принцип органічної єдності в розвитку союзної і

республіканської державності, оскільки область законодавчої діяльності є однією з найбільш характерних областей діяльності держави. Але ця позитивна риса кодифікації стала водночас і негативною. Уся кодифікаційна самостійність республік зводилася до вироблення кодексів, які б строго відповідали змісту загальносоюзних основ.

Цивільне право

Перехід до мирного будівництва потребував розвитку цивільного обігу. 14 грудня 1947 року приймається постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про грошову реформу, яка скасувала карткову систему. Була ліквідована комерційна торгівля і запроваджувався продаж товарів за єдиними державними цінами. Але реформа знецінила трудові заощадження громадян, оскільки роздрібні ціни збільшилися майже втричі.

Серйозні зміни відбулися в житловому праві. З метою прискорення відбудови житлового фонду Президія Верховної Ради СРСР 26 серпня 1948 року прийняла указ "Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків". Згідно з указом, кожний громадянин міг купити чи побудувати в місті або за його межами з правом особистої власності одно- або двоповерховий дім не більше ніж на 5 кімнат. Земля під забудову відводилася в безстрокове користування.

Неоднозначною була житлова політика держави в роки десталінізації. З одного боку, указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 року скасував адміністративне виселення з будинків державних підприємств, установ і організацій робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини. Запроваджувався судовий порядок виселення. З іншого боку, обмежується право особистої власності на житло. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 червня 1958 року встановив, що загальна житлова площа в будинках, які будують громадяни з правом особистої власності, не може перевищувати, як правило, 60 кв. м.

З розширенням прав союзних республік збільшується кількість об'єктів права державної власності. Частина фонду цієї власності спрямовувалась на посилення колгоспів. З метою зближення державної і кооперативної власності МТС були ліквідовані, а їх техніка вводилась у цивільний обіг. Колгоспи набули права купувати сільськогосподарську техніку.

Була введена нова форма соціалістичної власності — власність громадських організацій.

Розвиток майнових і пов'язаних з ними особистих відносин, що регулювались окремими нормативними актами, настійливо потребував узагальнення цих актів, приведення їх в систему. Після прийняття Закону від 11 лютого 1957 року, відповідно до якого видання Цивільного кодексу було віднесено до компетенції союзних республік, в Україні розпочалася підготовка до кодифікації цивільного законодавства.

18 червня 1963 року Цивільний кодекс УРСР було затверджено Верховною Радою УРСР. Він складався з восьми розділів: загальні положення; право власності; зобов'язувальне право; авторське право; право на відкриття; винахідницьке право; спадкове право; правоздатність іноземців і осіб без громадянства, застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод.

Сімейне право

В 1953 році була ліквідована заборона шлюбів між громадянами СРСР і іноземцями. У цьому ж році Президія Верховної Ради УРСР внесла зміни до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, які передбачали обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття.

Трудове право

Перехід до мирної праці дав можливість відмовитися від методів трудового регулювання, характерних для воєнного часу.

Перш за все були ліквідовані трудові мобілізації і поновлена система організованого набору робочої сили на підставі договорів господарських організацій з колгоспами і колгоспниками. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 серпня 1948 року рекомендувала укладати трудові договори терміном не менше двох років. Ще до цього, 4 лютого 1947 року, Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про поновлення колективних договорів між адміністрацією підприємства і комітетами профспілок.

Кримінальна відповідальність за самовільне залишення підприємстві установ, а також за прогули без поважної причини була скасована тільки 23 квітня 1956 року.

Поступово поновлювались довоєнні норми, які регулювали робочий час. Були скасовані щоденні трьохгодинні понаднормові роботи. З 30 червня 1945 року відновлюються чергові та додаткові відпустки, розпочинається видача грошової компенсації за відпустки, які не були використані у війну.

У роки десталінізації відбувається подальша демократизація трудового права. З 1957 року було відновлено право робітника з власного бажання припинити роботу, попередивши про це адміністрацію за два тижні до вказаного ним терміну залишення роботи.

13 грудня 1956 року Президія Верховної Ради СРСР видає указ "Про посилення охорони праці підлітків" у якому заборонялося приймати на роботу підлітків, яким не виповнилося 16 років. Відповідні зміни були внесені до Кодексу законів про працю УРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 року було скорочено робочий день у передвихідні і передсвяткові дні на дві години.

З 1958 року більша частина підприємств і установ переводиться на семигодинний робочий день. У 1960 році в цьому режимі працювали уже всі підприємства й установи. Для робітників, зайнятих на підземних роботах, встановлювався шестигодинний робочий день.

Нарешті відбулися зміни у пенсійному законодавстві. 14 липня 1956 року Верховна Рада СРСР приймає закон "Про державні пенсії". Закон встановлював порядок призначення і виплати пенсій по старості, інвалідності, при втраті годувальника, а також військовослужбовцям і їх сім'ям. Право на пенсію за старістю мали чоловіки — при досягненні ними віку 60 років та при стажі роботи не менше 25 років, жінки — при досягненні ними 55 років та при стажі роботи не менше 20 років. Для осіб, які працювали на підземних роботах або в інших тяжких умовах ці показники знижувалися.

Важливу роль у покращенні життєвого рівня населення відіграло Положення про підмогу за державним соціальним страхуванням, затверджене Радою Міністрів СРСР від 22 січня 1955 року. На підвищення ролі профспілкових органів в трудовому регулюванні було спрямоване Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки, затверджене Президією Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 року.

Колгоспне право

Завдання підвищення виробництва сільськогосподарської продукції вимагали вдосконалення норм колгоспного права.

Більшість нормативних актів, що приймаються у цей час, були спрямовані на покращення організації та діяльності колгоспів.

Але вдосконалення колгоспного ладу пішло по хибному шляху. Влітку 1950 року розпочався широкий рух за об'єднання дрібних колгоспів. До кінця 1950 року їх кількість в УРСР зменшилася до 42 відсотків.

Як і раніше, колгоспники не мали паспортів, що надавало їх праці примусового характеру. Знаряддям залежності колгоспів від держави залишалися МТС. Тільки в 1958 році МТС були реорганізовані в РТС, які вже не були власниками сільськогосподарської техніки. Ця техніка була розпродана колгоспам за досить високу ціну. Внаслідок реорганізації МТС обов'язкові поставки сільгосппродукції були скасовані. Встановлювалась єдина форма заготівлі сільгосппродукції — закупівля її у колгоспів. Були підвищені заготівельні та закупівельні ціни на основні сільськогосподарські продукти.

З 1958 року почала впроваджуватися грошова оплата праці колгоспників. У цьому ж році колгоспники нарешті отримали паспорти. У 1959 році розпочалася чергова кампанія проти особистого господарства колгоспників. Знову скорочувалися розміри присадибних ділянок, кількість худоби у приватному користуванні тощо.

Кримінальне право

Розвиток кримінального права в першій повоєнний період характеризувався скасуванням норм воєнного часу. Для ознаменування перемоги Президія Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 року прийняла указ "Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною". Були звільнені від відбуття покарання особи, засуджені до позбавлення волі терміном до 3 років. Від відбуття покарання повністю звільнялись особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, а також умовно. Наполовину скорочувався термін покарання для осіб, засуджених на термін більше 3 років.

Наступна амністія була оголошена 27 березня 1953 року. Від відбуття покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на термін до 5 років, чоловіки—старші 55 років, жінки—старші 50 років, неповнолітні — до 18 років, а також особи з невиліковними хворобами. Засудженим на термін більше 5 років покарання скорочувалося наполовину. Важливе значення мала амністія громадян, які співпрацювали у роки війни з німцями (вересень 1955 року). Адже чимало українців, особливо мешканців західних областей, нерідко безпідставно звинувачених у "пособництві ворогові", було вислано в Сибір або інші віддалей і райони СРСР. Тоді ж були достроково звільнені німецькі військовополонені, засуджені радянським судом за вчинені ними у роки війни злочини.

26 травня 1947 року приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про відміну смертної кари". За злочини, що передбачали смертну кару, вона замінювалась позбавленням волі на 25 років у виправно-трудових таборах.

Проте незабаром указом від 12 січня 1950 року смертна кара була відновлена до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Більш жорстокими стають кримінальні норми, спрямовані на боротьбу зі злочинами проти життя, здоров'я, свободи, гідності особи, проти соціалістичної особистої власності.

Десталінізація принесла звуження сфери кримінальної відповідальності. Більше уваги став звертати законодавець на запобігання злочинності.

Разом з тим законодавець посилив покарання за злочини проти життя. 30 березня 1954 року приймається указ Президії Верховної Ради СРСР "Про посилення кримінальної відповідальності за навмисне вбивство", яким було відновлено застосування смертної кари до навмисних убивць.

Відповідно до закону від 11 лютого 1957 року з 25 грудня 1958 року приймаються Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, які склалися з чотирьох розділів, що містили 47 статей. Основи визначали завдання і основи кримінальної відповідальності, порядок дії кримінальних законів в часі та просторі, розкривали зміст злочину, встановлювали перелік покарань, порядок їх призначення тощо. Фактично, Основи містили в собі загальну частину кримінального кодексу.

28 грудня 1960 року Верховна Рада УРСР затвердила Кримінальний кодекс УРСР. До нього повністю увійшли союзні Основи, Закон про кримінальну відповідальність за державні злочини і Закон про кримінальну відповідальність за воєнні злочини.

Найважливішими положеннями цього кодексу були:

- відмова від принципу аналогії в кримінальному праві;
- проголошення вини єдиною підставою кримінальної відповідальності;
- підвищення віку кримінальної відповідальності до 16 років, а за тяжкі злочини до Кроків;
- положення проте, що закон, котрий усував чи пом'якшував караність дії, набував зворотної сили, а закон, який встановлював караність дії чи посилював її, зворотної сили не мав;
- зменшення кількості суспільно небезпечних діянь, які закон кваліфікував як злочинні;
- зменшення видів покарань;
- оголошення смертної кари винятковою мірою покарання;
- зниження максимального, з 25 до 15 років, терміну позбавлення волі;
- відновлення практики умовного засудження;
- призначення покарання лише за вироком суду;
- індивідуалізація покарання;
- посилення боротьби з рецидивною злочинністю.

У цілому головні положення Кримінального кодексу УРСР 1960 року говорили про значну демократизацію кримінальної політики держави.

Процесуальне право

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 року була скасована широка підсудність справ військовим трибуналам. У 1953 році була ліквідована Особлива нарада, орган, який мав право на позасудову репресію. Згодом відміняються постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року про порядок ведення справ щодо підготовки і здійснення терористичних актів" та постанови від 14 вересня 1937 року про зміни в кримінально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії.

У зв'язку з затвердженням у 1955 році Положення про прокурорський нагляд були внесені відповідні зміни у чинне кримінально-процесуальне законодавство. Важливим актом у галузі кримінального судочинства стали Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийняті 25 грудня 1958 року. Вони склалися з 6 розділів. Відповідно до Основ 28 грудня 1960 року Верховна Рада УРСР затвердила Кримінально-процесуальний кодекс УРСР.

Головними частинами КПК УРСР були положення:

- про порушення кримінальної справи;
  - дізнання і попереднє слідство;
  - про провадження справ у суді першої інстанції;
  - про провадження справ у касаційній і наглядовій інстанціях;
  - Про виконання вироків, ухвал і постанов суду;
  - про застосування примусових заходів медичного характеру.
- Десталінізація поставила на порядок денний питання про політичну, юридичну та громадську реабілітацію незаконно репресованих, для чого було створено біля 100 комісій, які мали право реабілітації та помилування. За роки своєї діяльності вони відновили чесне ім'я сотням тисяч невинно засуджених. До кінця 50-х років органами КДБ і прокуратури України було переглянуто майже 5,5 млн. справ, які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято 58 відсотків справ.

Ці цифри свідчать про жахливий масштаб репресій, а з іншого боку - про обмеженість реабілітації їх жертв. Не розглядалися справи репресованих 20-х — початку 30-х років, учасників ОУН—УПА. Поза процесом реабілітації залишилися майже всі, хто був так чи інакше пов'язаний з націоналізмом.

Парадоксом даної кампанії було те, що процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. Протягом 1954—1959 років в Україні було притягнуто до судової відповідальності за "антирадянську діяльність" близько 3,5 тис. осіб.

Відповідні зміни відбулися в цивільно-процесуальному законодавстві. Законодавство про цивільне законодавство складалося із прийнятих 8 грудня 1961 року Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік та виданого у відповідності з ними у липні 1963 року Цивільно-процесуального кодексу УРСР.

ЦПК УРСР встановлював загальні положення цивільного судочинства; містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки; про провадження в справах у судах першої інстанції, касаційній та наглядовій інстанціях; визначав виконання судових рішень; цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства; містив норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів; визначав порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

Загальні висновки

Друга світова війна дощенту зруйнувала все господарство України, відкинувши її населення до первісного становища. Надії народу на демократизацію суспільно-політичного ладу не справдилися. Тоталітарний режим, використаний у роки війни для організації опору зовнішньому ворогові, знову спрямовується проти власного народу.

Посилюється тенденція зрощення партійного і державного апаратів, що особливо яскраво проявлялося в законодавчому процесі.

Незважаючи на те, що московське керівництво послідовно проводило боротьбу з українським національно-визвольним рухом, для повоєнної України ситуація не була категорично негативною. Високий міжнародний авторитет України дозволив їй стати членом ООН, а також інших міжнародних організацій.

З десталінізацією розпочався процес демократизації державно-правового життя. Але процес цей не був послідовним. З одного боку, намагання поліпшити життя людей, розширити їх права, а з іншого — посилення ролі партії, зміцнення командно-адміністративної системи управління. Спроби реформ наштовхувалися на монолітну єдність партійно-державницького соціалізму. Проте поступово підвищувалася свідомість передової частини суспільства, що стало основою подальшої боротьби за демократизацію суспільства.

В Україні було здійснено ряд заходів щодо реорганізації системи центрального управління, створено союзно-республіканські міністерства. Скоротилися штати адміністративно-управлінського апарату.

Посилився контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки. З встановленням радянської влади в Закарпатті закінчився процес возз'єднання українських земель в єдиній соціалістичній державі. Включення Криму до складу України породило згодом ряд проблем. Незважаючи на територіальну і етнічну спорідненість України і Криму, півострів був ще й історичною батьківщиною кримських татар, яких Сталін депортував звідти в 1944 році. Крім того, за даними перепису 1959 року в Криму проживало близько 860 тис. росіян і лише 250 тис. українців. Ця обставина з часом надзвичайно ускладнила політичну ситуацію в Криму, яку на свою користь використовували і використовують різні політичні сили Росії і України.

Всі ці та інші проблеми надавали державно-правовому життю тих років суперечливого і складного характеру.

Позитивні зміни торкнулися і правової системи. З 1957 року почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Вводився новий принцип кодифікації: спочатку приймалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім, на розвиток цих Основ, у союзних республіках розроблялися та приймалися кодекси.

Завдяки кодифікації в УРСР були прийняті Закон про судоустрій УРСР (1959р.), Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР(1969р.), Цивільний кодекс УРСР(1963р.) Цивільно-процесуальний кодекс УРСР(1963р.), а також багато інших важливих нормативних актів, які сприяли удосконаленню правової системи.

І хоча реформи М. Хрущова були непослідовними, не змогли змінити відносин власності, політичної системи, унітарного характеру Союзу РСР, все ж вони відкривали перспективу майбутнього оновлення суспільства.

Розділ 18. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕОТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (середина 1960-х - середина 1980-х рр.)

18.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

В жовтні 1961 року відбувся XXII з'їзд КПРС, який прийняв нову Програму партії — програму переходу суспільства до комунізму. Перші десять років (1961—1971) відводилися на створення " матеріально-технічної бази комунізму", наступні (1971-1981) - на вступ у комунізм. Передбачалось формування безкласового суспільства і передача функцій держави органам самоврядування трудящих.

Та уже через три роки після початку реформ, у жовтні 1964 року, М. Хрущова було усунуто з вищих державних і партійних посад. Невизначеність ситуації, до якої призвели розпочаті М. Хрущовим реформи, налаштували проти нього різні прошарки суспільства: бюрократію, технократів, номенклатуру, військових. Партійна група, що прийшла до влади в результаті цього безкровного кремлівського перевороту, намагалась створити новий тип тоталітарного режиму, де ідеологічний консерватизм був би поєднаний з економічними реформами.

У 1965 році почалася нова економічна реформа за програмою групи технократів на чолі з О. Косигінім. З одного боку, ця реформа мала за мету розширення автономії підприємств, а з іншого — значно посилювала позиції загальносоюзних органів. Були ліквідовані раднаргоспи і відновлені загальносоюзні промислові міністерства. Створюється ряд центральних відомств, таких як Державний комітет з цін, Державний комітет постачання, Державний комітет по науці і техніці.

Проте і розширення господарської самостійності підприємств було досить суттєвим. До мінімуму було зведено число обов'язкових показників, запроваджені нові: вартість продукції, загальний фонд заробітної плати, загальна сума централізованих капіталовкладень. Частина прибутків залишалась у розпорядженні підприємств. Фонди стимулювання були поділені на фонд матеріального заохочення (контролювався загальними зборами трудового колективу), фонд соціального культури і фонд самофінансування для потреб розвитку виробництва. Проте позитивні елементи реформи перекреслював відомчий принцип управління і планування, коли вертикальна підпорядкованість господарчих органів виключала їх горизонтальну взаємодію. Договори, що їх укладали підприємства, підлягали обов'язковому затвердженню вищестоящими органами.

Але починаючи з 1972 року економічна реформа припиняється. В Москві перемогли консервативні сили, які центр ваги реформ переносять на оборонну промисловість, освоєння Сибіру і на сільське господарство. В інтересах союзних республік було хіба що тільки останнє — зрушення в аграрному секторі.

Здавалося, що саме в 70-ті роки було найбільше зроблено для змін у сільському господарстві України. Запроваджувались програми механізації, хімізації, меліорації. За плановими підрахунками капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво становили 27 відсотків від усіх капіталовкладень в українську економіку. Але ефект від цих програм був більше негативним, ніж позитивним. Механізація перетворилася у постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки. Хімізація привела до масового забруднення навколишнього природного середовища. Меліорація знищила родючі ґрунти і порушила екологічний баланс. Лише за 1971 — 1985 роки капіталовкладення на проведення меліорації в Україні становили близько 12 млрд. крб., а середньорічна віддача не перевищувала 3—4 млн. крб.

З року в рік збільшувався розрив між зростанням фінансування сільського господарства й обсягом виробленої продукції. Так, за 1966—1985 роки середньорічні капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво збільшилися в 2,5 рази, а валовий збір зерна — лише на 18 відсотків, м'яса — на 38 відсотків.

Незважаючи на все це, в сільському господарстві України були і певні позитивні зміни. У 70-ті роки посилилася міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція, яка привела до створення аграрно-промислових підприємств і об'єднань. Все це потребувало нагальних змін форм керівництва селом, на що командно-адміністративна система була нездатна. Ігнорування інтересів селянина, екстенсивний підхід до землеробства в середині 80-х років призвели до порушення становища в сільському господарстві республіки, хоча навіть і за таких умов вона виробляла чверть всієї сільськогосподарської продукції СРСР.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років економіка України ввійшла в смугу тотальної кризи. "Першою ластівкою" економічної кризи стала інфляція. Однією з причин інфляційних процесів був дисбаланс між прибутками населення і можливістю їх реалізації. Заощадження громадян постійно зростали. На кінець 70-х років вони становили 32 млрд. крб. тільки на рахунках в ощадних касах. Але зростання грошової маси на руках у населення не підкріплювалось збільшенням обсягу пропонованих товарів і послуг. Якщо номінальна заробітна плата збільшувалася, то реальні доходи громадян зменшувалися. Відповідні процеси відбувалися в усіх інших сферах, які стосувалися добробуту людей: у житловому будівництві, охороні здоров'я, народній освіті тощо.

Суспільний лад

У другій половині 60-х років відбулися суттєві зміни в соціальній структурі населення.

На 1985 рік чисельність робітників становила 60 відсотків від загальної кількості зайнятих у народному господарстві. Значно скоротилася чисельність українських колгоспників: з 6,4 млн. у 1960 році до 3,9 млн. у 1985 році. Кількість міських жителів зросла з 19,9 млн. у 1960 році до 33,2 млн. у 1985 році, відповідно за цей же період сільське населення зменшилося з 22,6 млн. до 17,6 млн. осіб.

У розглянутий період повністю сформувалася нова верства населення — номенклатурно-бюрократичний апарат, який був справжнім господарем на Україні.

Боротьба з проявами національної самосвідомості

Формування культури Л. Брежнєва говорило про створення неототалітарного режиму, який відрізнявся від сталінського більш пом'якшеним виглядом. В Україні вихваляння Л. Брежнєва особливо потворних форм набуло за В. Щербицького, який в 1972 році замінив на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

Початок своєї кар'єри В. Щербицький відзначив масовими арештами української інтелігенції— носія національної самосвідомості. Репресії були започатковані статтею в № 4 журналу "Комуніст України" за 1973 рік під назвою "Про серйозні недоліки і помилки однієї книги", в якій розгромній, але слабо аргументованій критиці було піддано твір П. Шелеста "Україно наша Радянська", виданий у 1970 році. Автора звинуватили у тому, що він "ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ", ігнорує роль Росії в історії України, не дає належної оцінки возз'єднанню України з Росією — "цій видатній історичній події" тощо. Після цього почалися арешти. Безпідставно були заарештовані брати М. та Б. Горині, О. Заливаха, С. Караванський та інші правозахисники, які намагалися боротися з порушеннями прав людини.

Посилювався ідеологічний тиск на весь народ. У національних відносинах пропагувалося злиття націй. Активно проводилася русифікація. Один із найголовніших компонентів національної свідомості — мова — поступово усувається зі сфери соціально-культурних відносин. У 1979 році 10,9 відсотка українців за національністю назвали рідною мовою російську. В Україні склалася ситуація, при якій російська національна меншість фактично асимілювала українську більшість.

На виробництві, в управлінських структурах панувала російська мова. Майже всі предмети у ВНЗ та технікумах республіки викладалися російською мовою. З 1972 по 1980 рік кількість назв українських видань навчальної літератури для ВНЗ скоротилась у 5,7 рази.

Розвиток державницьких ідей у програмах опозиційних організацій

Головною в українському національно-визвольному русі даного періоду залишалася ідея державної незалежності України.

Традиції інтегрального націоналізму відійшли в минуле і головним засобом боротьби більшості організацій вважалась агітація за вихід України зі складу СРСР. Серед таких організацій були Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) на чолі з Левком Лук'яненком (1959 —1961) та Український національний фронт (УНФ) (1964 —1967).

Деякі з організацій, такі як Об'єднана партія визволення України (1953— 1958) та Український національний комітет (1957—1961), не відкидали можливостей використання зброї. Серед основних течій опозиційного руху в Україні слід виділити: самостійницьку, національно-культурницьку, правозахисну, релігійну.

"Самостійники"

"Самостійники" (УРСС, УНФ) своєю метою ставили відокремлення України від СРСР мирними, конституційними заходами, шляхом проведення народного референдуму.

Представники національно-культурницької течії головною метою вважали духовне і культурне відродження українського народу, традиції, мови. Вони виступали проти насильницької русифікації, догматів соціалістичного реалізму, переслідування за переконання. Правозахисники відстоювали ідеї особистої і національної свободи, прав людини, демократії, вимагали дотримання Конституції.

Релігійна течія своє головне завдання вбачала у боротьбі за легалізацію Української греко-католицької церкви, інших релігійних конфесій, за свободу совісті, за вільне здійснення релігійних обрядів.

Всі без винятку представники національно-визвольного руху виступали за розширення прав профспілок, відродження приватної власності, ринкових відносин, запровадження вільного підприємництва. Пропонувалося ліквідувати панівне становище КПРС, критикувалися бюрократичні методи керівництва економікою тощо.

Гострій критиці була піддана радянська державність. В документах Української гельсінської групи органи влади радянської України названі окупаційною адміністрацією, яка втілює колонізаторську політику Москви. Існуюча система виборів називалась "комедійною виставою". За думкою опозиції, об'єктивний світовий процес деколонізації Допоможе Україні стати незалежною державою.

Проекти майбутнього суспільно-політичного устрою України можна розділити на федералістські (УРСС) і самостійницькі (УНФ). Федералісти виступали за рівноправний статус України у новій, вільній федерації радянських республік (чи не нагадає це перші універсали Центральної ради? —ПМ.). "Самостійники" домагалися повної державної самостійності України. Федералісти відстоювали концепцію демократичного соціалізму, який зміг би обмежити самодержавство КПРС, перетворити Ради в реальні органи народної влади і народного самоврядування, запровадити ринкові відносини. Самостійники за ідеал політичної структури України бачили демократію західного типу.

Таким чином, у 60-х — першій половині 80-х років суспільно-політичне життя України розвивалося надзвичайно суперечливо. З одного боку наступ неототалітарного режиму, його ідеології, з іншого, зростання національної самосвідомості. Все це відбувалося на тлі наростання кризових явищ у народному господарстві, подальшого розшарування суспільства, що не могло не відбитися на розвитку державного ладу і правової системи.

18.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Формування неототалітарного режиму потребувало встановлення більш жорсткого контролю партійних структур над органами влади і управління. Цей процес було завершено прийняттям Конституції СРСР 1977

року і відповідних конституцій союзних республік. Фактично ж, сама структура органів влади і управління залишилася незмінною.

Вищі органи влади і управління

Вищим конституційним органом республіки вважалась Верховна Рада УРСР. Основною організаційною формою її діяльності були сесії. Чергові сесії скликалися двічі на рік. Для вирішення нагальних проблем скликалися позачергові сесії. Верховна Рада УРСР була вищим законодавчим органом республіки і тільки їй належало право прийняття законів. Важливу роль у структурі Верховної Ради відігравали постійні комісії, кількість яких законодавством не обмежувалась. Їхня діяльність регулювалась Положенням про постійні комісії Верховної Ради Української РСР, затвердженим 29 червня 1966 року. Правовий статус постійних комісій підтвердила Конституція УРСР 1978 року, де зазначалось, що постійні комісії створюються для "ведення законопроектної роботи, попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради УРСР, та інших питань, прийнятих Верховною Радою УРСР, контролю за діяльністю державних органів і організацій" (ст. 109).

Згодом, 25 березня 1980 року, було затверджено нове Положення про постійні комісії Верховної Ради УРСР.

Важливим органом влади республіки була Президія Верховної Ради УРСР. Про це свідчив той факт, що вона видавала укази, нормативні акти, які за значенням йшли слідом за законами. За Конституцією УРСР 1978 року Президія Верховної Ради УРСР "є підзвітним Верховній Раді Української РСР органом", який забезпечував організацію роботи вищого органу влади республіки (ст. 105).

Порядок засідань вищого органу державної влади визначався регламентом Верховної Ради УРСР, який було прийнято 25 березня 1980 року.

Вищим органом державного управління залишалась Рада Міністрів} УРСР. Уст. 115 Конституції УРСР 1978 року Рада Міністрів визначалась як най вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади республіки. У своїй діяльності уряд країни був підзвітний Верховній Раді УРСР. Його правове становище детально регламентував закон "Про Раду Міністрів Української РСР" від 19 грудня 1978 року. За законом Рада Міністрів УРСР сформувалась Верховною Радою УРСР. Постійно діючим органом уряду була Президія Ради Міністрів. Свої нормативні повноваження Рада Міністрів здійснювала шляхом видання постанов і розпоряджень, які були обов'язковими на всій території України.

Центральними органами державного управління були союзно-республіканські та республіканські міністерства і державні комітети УРСР та деякі інші органи, підвідомчі уряду. Союзно-республіканські міністерства і відомства підпорядковувалися як Раді Міністрів УРСР, такі відповідним загальносоюзним структурам, а республіканські — підлягали тільки Раді Міністрів УРСР. Кількість міністерств і відомств не була сталою. Якщо у 1967 році існувало 27 союзно-республіканських міністерств, то в 1978 році їх нараховувалося 29. Перелік центральних органів державного управління містився у Законі "Про Раду Міністрів Української РСР".

Місцеві органи влади і управління

До прийняття Конституції УРСР 1978 року місцевими органами влади в Україні були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські Ради депутатів трудящих. У 1960— 1970 роках діяльність місцевих Рад депутатів трудящих регулювалась республіканськими законами "Про сільські і селищні Ради депутатів трудящих" від 2 липня 1968 року і "Про районні, міські, районні в містах Ради депутатів трудящих" від 15 липня 1971 року. На території УРСР діяв також загальносоюзний Закон "Про статус депутатів Рад трудящих в СРСР" від 20 вересня 1972 року.

Виходячи з концепції "загальнонародної держави" Конституція УРСР 1978 року змінила назву "Ради депутатів трудящих" на "Ради народних депутатів". За Конституцією Ради обирались терміном на 5 років. Вибори депутатів місцевих Рад проводилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Місцеві Ради керували на своїй території господарським і соціально-культурним будівництвом; затверджували плани економічного і соціального розвитку, місцевий бюджет; здійснювали керівництво підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами та організаціями; забезпечували додержання законів, охорону державного і громадського порядку, прав громадян; сприяли зміцненню обороноздатності країни.

Важливу роль у місцевому управлінні виконували виконавчі комітети, які були виконавчими і розпорядчими органами Рад народних депутатів. У їх компетенцію входило скликання сесій Рад, організація підготовки і проведення виборів до Рад, координація діяльності постійних комісій тощо.

Виконкоми мали право вирішувати усі питання, віднесені до повноважень Рад, за винятком тих, які вирішувалися тільки сесією Ради.

У структурі виконкомів існували відділи та управління, які створювались при усіх місцевих Радах, за винятком сільських, селищних і районних у містах. У своїй діяльності відділи та управління підпорядковувалися відповідній Раді, її виконкому та відповідному галузевому вищому органу державного управління.

Після прийняття Конституції СРСР і Конституції УРСР приймається ряд нормативних актів, які спрямовувались на підвищення ефективності діяльності місцевих Рад народних депутатів. Так, у 1979—1980 роках в УРСР були прийняті закони: "Про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР", "Про

районну Раду народних депутатів УРСР", "Про селищну Раду народних депутатів УРСР", "Про сільську Раду народних депутатів в УРСР", "Про обласну Раду народних депутатів УРСР".

18.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Для періоду, що розглядається, характерним було завершення централізації правоохоронних органів. Особливо відчутним це стало після прийняття Конституції СРСР 1977 року. В листопаді 1970 року були прийняті нові закони: про Верховний Суд СРСР, про прокуратуру СРСР, про державний арбітраж в СРСР, про адвокатуру в СРСР. У червні 1980 року були внесені відповідні зміни в Основи законодавства про судоустрій СРСР і союзних республік. Правоохоронні органи УРСР діяли у строгій відповідності із загальносоюзними нормативними актами.

Судова система

В 60—80-ті роки структура судової системи майже не змінюється. Конституція УРСР 1978 року відносила до неї Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди. Народні судді районних (міських) народних судів обиралися відповідно обласними, Київською міською Радами народних депутатів. Судді Верховного Суду УРСР, обласних судів, Київського міського суду обиралися Верховною Радою УРСР. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах трудових колективів або на зборах громадян за місцем їх проживання, а народні засідателі вищих судів—відповідними Радами народних депутатів.

За Конституцією 1978 року Верховний Суд УРСР був найвищим судовим органом республіки.

У 1981 році в УРСР були прийняті закони "Просудоустрій УРСР", "Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР", "Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР". Прийняте законодавство практично залишало без змін ту судову систему, що склалася в 60—80-ті роки. Головна увага спрямовувалася на покращення роботи судових органів, підвищення ефективності їх дії, хоча вряд чи можна було це зробити в умовах існуючої псевдо демократії. Продовжувалось вдосконалення системи державного арбітражу, органи якого вирішували господарські спори між підприємствами, установами та організаціями. У 1974 році з метою централізації цих органів Державний арбітраж при Раді Міністрів СРСР було перетворено в союзно-республіканський орган. У зв'язку з цим у цьому ж році приймається Положення про державний арбітраж при Раді Міністрів УРСР. Закон СРСР "Про державний арбітраж СРСР" від 30 листопада 1979 року завершив централізацію системи арбітражних органів. Він визначав завдання, структуру, організацію, порядок діяльності та компетенцію органів державного арбітражу.

Нотаріат

Починаючи з березня 1963 року по серпень 1970 року керівництво органами державного нотаріату в республіці здійснювали Верховний Суд УРСР і обласні суди.

Після створення у 1970 році союзно-республіканського Міністерства юстиції СРСР нотаріат було передано у його відання. В УРСР Міністерство юстиції та відділи юстиції були утворені 6 жовтня 1970 року.

До компетенції нотаріату входило посвідчення незаперечних прав і фактів, які мають юридичне значення. Організація і порядок діяльності органів нотаріату регулювалися Законом СРСР "Про державний нотаріат" від 19 липня 1973 року і Законом УРСР "Про державний нотаріат" від 15 грудня 1974 року.

Органи прокуратури

До прийняття Конституції УРСР 1978 року республіканська прокуратура діяла на підставі Положення про прокурорський нагляд СРСР від 24 травня 1955 року. З усіх правоохоронних органів, що діяли в СРСР, прокурорська система була найбільш централізованою. Цей факт підтвердила і Конституція УРСР, де визначалося, що найвищий нагляд за точним і єдиним виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами і відомствами, підприємствами, установами й організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території України здійснюється Генеральним прокурором СРСР та підлеглими йому Прокурором УРСР і нижчестоящими прокурорами.

Районні та міські прокурори призначалися Прокурором УРСР і затверджувалися Генеральним прокурором СРСР. Прокурора УРСР і прокурорів областей призначав Генеральний прокурор СРСР. Термін повноважень прокурорів усіх ланок — п'ять років.

Відповідно до Конституції СРСР 30 листопада 1979 року приймається Закон про прокуратуру СРСР.

Органи внутрішніх справ

Централізація органів внутрішніх справ була завершена створенням у 1966 році союзно-республіканського Міністерства охорони громадського порядку СРСР. У листопаді 1968 року його знову перейменовують у Міністерство внутрішніх справ СРСР. Відповідно були перейменовані і міністерства союзних республік. До відання МВС належали: міліція, виправно-трудова заклади, пожежна охорона, слідство, штабні служби.

Важливе значення для удосконалення діяльності міліції мали указ Президії Верховної Ради СРСР "Про основні обов'язки і прана радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі з злочинністю" від 8 червня 1973 року і Положення про радянську міліцію.

Міліція поділялась на територіальну і транспортну і складалася з наступних підрозділів: карний розшук, БРСВ, ДАІ, адміністративна (зовнішня) служба, відомча міліція.

Адвокатура

Діяльність адвокатури регулювалася Положенням про адвокатуру УРСР 1962 року із змінами і доповненнями від 15 червня 1965 року. За Положенням колегії адвокатів були добровільними об'єднаннями осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Адвокати здійснювали захист на попередньому слідстві та в суді, представництво з цивільних справ у суді та арбітражі, а також надавали юридичну допомогу громадянам, підприємствам, установам, організаціям і колгоспам.

Подальше вдосконалення діяльності адвокатури відбувається після прийняття Конституції СРСР 1977 року. 30 листопада 1979 року було прийнято Закон "Про адвокатуру СРСР". Згідно з цим законом колегія адвокатів утворювалася за заявою групи засновників. Загальне керівництво колегіями адвокатів здійснювали Міністерства юстиції СРСР і УРСР та місцеві Ради народних депутатів. Для надання юридичної допомоги населенню утворювались юридичні консультації. 1 жовтня 1980 року було прийнято нове Положення про адвокатуру УРСР, яке значно розширило види юридичної допомоги населенню.

18.4. ОСНОВНІ РИСИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Жорстка централізація державного механізму, системи органів влади й управління, правоохоронних органів закономірно привела до централізації законотворчості. Законодавство УРСР розвивалося під прямим впливом загальносоюзних нормативних актів. Започаткована Законом від 11 лютого 1957 року кодифікація права чітко визначила рамки законотворчої самостійності радянських республік. Результатом кодифікації стало прийняття на союзному рівні — Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік, на республіканському — кодексів майже з усіх галузей права. Вінцем кодифікаційної роботи стало видання Зводу законів СРСР і Зводу законів Української РСР.

Ряд спільних постанов ІДК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР, прийнятих у 1976 році, визначили завдання по кодифікації законодавства, створенню систематизованих актів, які б охопили всю чинну систему законодавства. Звід законів УРСР формувався як зібрання актів і був офіційним виданням, що давало можливість посилатися на нього при вирішенні справ у право-застосовчих органах.

Конституційне законодавство СРСР

Конституційне законодавство СРСР і союзних республік розвивалося у двох напрямках: прийняття нормативних актів з удосконалення організації і порядку діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, з одного боку, а з іншого — створення проекту нового Основного закону для суспільства "розвинутого соціалізму".

Серед законів, які були спрямовані на удосконалення радянської представницької системи, слід назвати Закон про вибори до Верховної Ради СРСР (липень 1978 року), Закон "Про порядок відкликання депутата Верховної Ради СРСР" (квітень 1979 року), Закон "Про статус народних депутатів СРСР" (квітень 1979 року) тощо.

В листопаді 1978 року приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про основні права і обов'язки районних Рад народних депутатів", а також аналогічні акти про права і обов'язки міських, районних (у містах), селищних і сільських Радах. У червні 1980 року — Закон про повноваження крайових, обласних, окружних і обласних (автономних) Рад. Всі ці загальносоюзні акти віддзеркалювались у діяльності республіканських органів влади і управління.

Конституційна реформа

Рішення про конституційну реформу було прийнято ще в 1962 році. Але ідея швидкого вступу до комуністичного суспільства в кінці 60-х років поступово розчиняється у нових формулюваннях. Все настирніше стали підкреслюватися такі моменти, як активне залучення громадян в управління суспільством, підвищення ролі громадських організацій, зміцнення громадського самоврядування тощо. Проект нової Конституції було підготовлено тільки в травні 1977 року. Тоді ж проект був схвалений Пленумом ЦК КПРС. 7 жовтня 1977 року Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію про прийняття і оголошення Конституції СРСР. 20 квітня 1978 року Верховна Рада УРСР прийняла Конституцію УРСР.

Вона складалася з преамбули і десяти розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; національно-державний і адміністративно-територіальний устрій УРСР; Ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади і управління УРСР; державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столиця УРСР; дія Конституції УРСР і порядок її зміни.

Текст Конституції УРСР 1978 року майже повністю відповідав Конституції СРСР 1977 року. За Конституцією, УРСР визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою. Важливою ознакою суверенітету республіки було те, що вона мала право зносин з іноземними державами. Головною гарантією суверенітету було закріплення за союзною республікою права виходу із складу СРСР, але механізму здійснення цього права передбачено не було, що свідчило про декларативний характер даної конституційної норми. Нова Конституція була пронизана ідеями, які були спрямовані на зміцнення командно-адміністративної системи. Ст. 6 Конституції проголошувала комуністичну партію "керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи".

Декларативні лозунги Конституції в значній мірі розходились і реальним життям. Так, ст. 48 гарантувала громадянам України свободу слова, друку, зборів, мітингів і демонстрацій. Ст. 49 надавало право об'єднуватись у громадські організації, що сприяють розвитку політичної активності та самосвідомості, задоволенню їх різноманітних інтересів. Ст. 52 гарантувала громадянам недоторканність особи, ніхто не міг

бути заарештований інакше як на підставі судового рішення або за санкцією прокурора. Але фактично ці статті не збігалися з реальним життям.

Адміністративне законодавство

Як і раніше, норми адміністративного права були складовою цивільного, трудового, фінансового та інших галузей права. 13 жовтня 1980 року вперше в історії загальносоюзного законодавства були прийняті Основи законодавства Союз РСР і союзних республік про адміністративне правопорушення, які стали базою для кодифікації законодавства про адміністративну відповідальність. 7 грудня 1984 року був прийнятий Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення. Він був першою спробою кодифікації адміністративного законодавства після Адміністративного кодексу УСРР 1927 року.

Кодекс мав завданням охорону суспільного ладу УРСР, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції УРСР і законів, поваги до прав, честі і гідності інших громадян.

Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення складався з п'яти розділів: загальні положення; адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність; органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; провадження в справах про адміністративні правопорушення; виконання постанов про накладання адміністративних стягнень. В Кодексі були сформульовані положення про адміністративну відповідальність, визначено коло органів і осіб, уповноважених накладати адміністративні стягнення, порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення. Вперше в радянському праві давалося визначення адміністративного правопорушення (проступку). Наводився вичерпний перелік адміністративних стягнень. Встановлювався вік адміністративної відповідальності — 16 років.

Прийняття Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення значно поліпшило регулювання суспільних відносин у галузі державного управління.

Цивільне право

У період, що розглядається, діяв Цивільний кодекс У РСР 1963 року. Прийняття Конституції СРСР і УРСР розширило сферу цивільно-правового регулювання. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 жовтня 1981 року були внесені зміни і доповнення як до загальносоюзного, так і до цивільного законодавства України.

Вони були спрямовані на зміцнення державної та суспільної власності, розширення цивільно-правових гарантій, охорони особистих немайнових прав громадян, вдосконалення зобов'язальних відносин, планової та договірної дисципліни, підвищення ролі прямих договорів.

Сімейне право

Сімейні відносини в Україні регулювалися прийнятими 27 червня 1968 року Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю і Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР, затвердженим 20 червня 1969 року. Кодекс складався з шести розділів: загальні положення; шлюб; сім'я; опіка і піклування; акти громадянського стану; застосування законодавства України про шлюб та сім'ю до іноземців і осіб без громадянства. Застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних держав, міжнародних договорів в.

Кодекс встановлював порядок і умови одруження, регулював особисті й майнові відносини, які виникають в сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, відносини, які виникають в зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дітей на виховання, порядок і умови припинення шлюбу, порядок реєстрації актів громадянського стану.

Дійсним визнавався тільки шлюб, укладений в органах ЗАГСу. Релігійний обряд одруження не мав юридичної сили. Кодекс допускав розірвання шлюбу яку судовому порядку, так і в органах ЗАГСу. Підтверджувалася спільність майна, надбаного подружжям під час шлюбу. Були визначені обов'язки батьків щодо виховання дітей.

В цілому сімейне законодавство розвивалось у напрямку зміцнення сім'ї, охорони інтересів матері та дитини, збереження здоров'я молодого покоління.

Житлове законодавство

У період, що розглядається, вперше в історії радянського права була проведена кодифікація житлового законодавства. У 1981 році були прийняті Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 30 червня 1983 року — Житловий кодекс УРСР. Він мав сім розділів: загальні положення; управління житловим фондом; забезпечення громадян жилими приміщеннями, використання жилих приміщень; забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатація і ремонт; відповідальність за порушення житлового законодавства; вирішення житлових спорів; заключні положення.

Житловий кодекс закріплював право громадян на житло, деклароване Конституцією УРСР 1978 року. Були конкретизовані житлові права і обов'язки громадян. Житлові права охоронялися законом. Визначалися порядок надання громадянам жилої площі, підстави для поліпшення житлових умов. Житловий кодекс регулював також питання управління житловим фондом центральними і місцевими органами влади. Норми кодексу передбачали відповідальність службових осіб і громадян за неналежне використання житлового фонду та інші порушення житлового законодавства.

Трудове право

Загальні принципи радянського трудового права і норми, що регулюють трудові відносини, містилися прийняті 15 липня 1970 року Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю. 10 грудня 1971 року був прийнятий Кодекс законів про працю УРСР.

Він складався з вісімнадцяти розділів: загальні положення; колективний договір; трудовий договір; робочий час; час відпочинку; нормування праці; заробітна плата; гарантії і компенсації; гарантії про покладання на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації; трудова дисципліна; охорона праці; праця жінок; праця молоді; пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням; індивідуальні трудові спори; професійні спілки, участь працівників в управлінні підприємствами, організаціями; державне соціальне страхування; нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.

12 серпня 1983 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про внесення змін до трудового законодавства. Зміни були спрямовані перш за все на зміцнення трудової дисципліни, що було характерним для командно-адміністративної системи.

Природноресурсове законодавство

У період, що розглядається, посилюється негативний тиск на оточуюче природне середовище, викликаний науково-технічним прогресом. Значно погіршується природне довкілля, вичерпується ряд природних ресурсів. Все це вимагало правової охорони навколишнього природного середовища. В СРСР ця проблема почала вирішуватися з прийняттям нормативних актів, які регулювали, перш за все, раціональне природокористування.

Особлива увага приділялась охороні землі. 13 грудня 1969 року були прийняті Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 8 липня 1970 року — Земельний кодекс УРСР. Він складався з одинадцяти розділів: загальні положення; землі сільськогосподарського призначення; землі населених пунктів; землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення; землі державного лісового фонду; землі державного водного фонду; землі державного запасу; державний земельний кадастр; державне землевпорядкування; вирішення земельних спорів; відповідальність за порушення земельного законодавства.

Як і раніше, основною підвалиною земельного права було виключне право власності держави на землю.

10 грудня 1970 року були прийняті Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 9 червня 1972 року затверджується Водний кодекс УРСР. Основу водних відносин складала, як і у випадку з землею, державна власність на воду.

9 липня 1975 року були затверджені Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра. На тій же основі були побудовані і прийняті у 1977 році Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік.

25 червня 1980 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон про охорону атмосферного повітря і Закон про охорону і використання тваринного світу.

На початок 80-х років в СРСР складаються всі умови, необхідні для виділення природоохоронної діяльності в окрему функцію держави, що в свою чергу привело до формування галузі екологічного права.

Кримінальне право

Значні зміни до радянського кримінального права вніс Закон СРСР "Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік" від 11 липня 1969 року. До Основ, а згодом і до Кримінального кодексу УРСР були внесені положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості тощо.

У 1970 році в радянське кримінальне право вводиться новий інститут — умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці.

У 1972 році вводиться поняття тяжкого злочину і вичерпний перелік його видів.

У 1980 році до складу згвалтування як особливо обтяжуюча обставина вводилося згвалтування малолітніх. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 червня 1981 року "Про посилення відповідальності за хуліганство" було підвищено кримінальну відповідальність за це діяння, встановлено стислі строки розслідування і судового розгляду справ про хуліганство. Встановлювалась більш сувора відповідальність за хуліганство, особливо пов'язане із застосуванням або спробою застосування зброї. У 1982—1985 роках у кримінальне законодавство були внесені зміни, спрямовані на боротьбу з рецидивною злочинністю, з розкраданням державного і громадського майна, з спекуляцією.

Слід визначити, що головною тенденцією у розвитку кримінального права було посилення репресивних заходів кримінально-правового примусу.

Процесуальне право

Законодавство про кримінальне судочинство отримало свій розвиток у ряді нормативних актів. 11 липня 1969 року було затверджене загальносоюзне Положення про попереднє взяття під варту. Попереднє взяття під варту допускалося ним як виняткова міра: тільки у випадках, коли існували підстави припускати, що звинувачуваний сховається від слідства або перешкоджатиме встановленню істини при розслідуванні злочину, продовжуватиме злочинну діяльність або може ухилитися від виконання вироку.

Указами Президії Верховної Ради СРСР від 11 липня 1969 року і 3 лютого 1970 року була розширена участь захисника у кримінальному процесі.

Захисник допускався до участі у справі з моменту оголошення звинуваченому про закінчення попереднього слідства і пред'явлення йому для ознайомлення усіх матеріалів справи, але за постановою прокурора захисник міг бути допущений до участі у справі і з моменту пред'явлення звинувачення.

Свій подальший розвиток основні принципи процесуального права отримали в Конституції УРСР 1978 року. В ній було проголошено: здійснення правосуддя тільки судом на засадах рівності усіх громадян перед законом; участь у суді першої інстанції народних засідателів; колегіальність розгляду цивільних і кримінальних справ у всіх судах; незалежність суддів та народних засідателів та підкорення їх тільки законам; гласність судового розгляду; право осіб, які беруть участь у справі, виступати в суді рідною мовою, а також знайомитися зі справою через перекладача; право звинуваченого на захист.

Слід підкреслити, що більшість демократичних принципів процесуального права не знаходила втілення у практичній діяльності правоохоронних органів.

Виправно-трудове право

11 липня 1969 року були прийняті Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а 23 грудня 1970 року — Виправно-трудовий кодекс УРСР. Цей Кодекс складався з таких розділів: виправно-трудове законодавство Союзу РСР і УРСР; загальні положення; виконання покарання у вигляді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі; порядок і умови виконання покарання у вигляді позбавлення волі; заслання; вислання; виправних робіт без позбавлення волі; підстави звільнення від покарання, допомога особам, звільненим із місць ув'язнення, спостереження і нагляд за особами, звільненими від відбування покарання; участь громадськості у перевихованні засуджених.

8 лютого 1977 року до Основ виправно-трудового законодавства було включено новий розділ — порядок і умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 березня 1983 року було затверджено Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених.

Загальні висновки

Для другої половини 60-х—першої половини 80-х років характерною була абсолютна монополія комуністичної партії на владу. Неототалітарний режим прикривався доктриною "загальнонародної держави", яка формувалась у контексті ідеології переходу до комуністичного суспільства. Вона передбачала суттєву трансформацію соціальної бази радянського суспільства, розмиття граней між різними класами і прошарками, між містом і селом. Припускалось розширення колегіальних і демократичних засад у державному управлінні з наступним перетворенням його в "Народне громадське самоврядування". Технократична тенденція, яка проглядалась у керівництві економікою і державою, зіткнулася з ідеологічною доктриною партійності. В кінці 60-х років встановився жорсткий неототалітарний режим. З 1972 року консервативні тенденції, які орієнтувалися на такі пріоритети, як важка та оборонна промисловість, сільське господарство та енергетика, беруть гору над реформаторським лібералізмом і технократизмом. Одночасно відбувалися персоналізація влади і зміцнення позицій партійно-державної бюрократії.

Головною тенденцією розвитку держави і права була жорстка централізація державного механізму, правоохоронних органів, правової системи.

Бюрократична партійно-державна номенклатура намагалася зберегти командно-адміністративний стиль управління. Панування бюрократичної номенклатури призводило до порушень владою законності, прав і свобод громадян.

Україна у складі Союзу РСР, незважаючи на проголошену і закріплену Конституцією суверенність, політично й ідеологічно залежала від владного диктату Москви.

Таким чином, суспільно-політичне і правове життя України розвивалося в умовах наростання гострої кризи неототалітарного режиму. Постало питання про саму можливість його існування.

Розділ 19. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ (1985-1991 рр.)

19.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Перш за все визначимо, який зміст вкладався в термін "перебудова" в роки її проведення, з якою метою вона запроваджувалася.

У першій половині 80-х років правляча в СРСР партійно-номенклатурна бюрократія опинилася перед вибором: негайно розпочати реформи з метою модернізації системи або ж продовжувати курс на зміцнення неототалітарного режиму. В результаті боротьби цих тенденцій, які уособлювали відповідно генеральні секретарі ЦК КПРС Ю. Андропов і К. Черненко, до влади прийшов представник молодшого покоління партійної еліти — М. Горбачов.

Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив курс на перебудову. З позицій партійної верхівки перебудова означала перетворення в економіці, докорінну реорганізацію державного механізму, зміну форм і методів діяльності органів управління. Всі ці заходи повинні були реанімувати комуністичну ідею і врешті-решт були спрямовані на врятування соціалістичної державності. Офіційна концепція перебудови передбачала здійснення двох взаємопов'язаних завдань: 1) радикальної економічної реформи; 2) демократизації суспільного життя, поширення гласності. Кінцевою метою проголошувалася побудова гуманного, демократичного соціалізму, який поєднував би політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, ринкові відносини з централізованим плануванням, розширення суверенітету республік і збереження єдиної союзної держави.

Перебудова почала здійснюватися звичними командними методами. Головним напрямком реформування була економіка. Спроба прискорити розвиток економіки за рахунок випереджаючого розвитку машинобудування не дала бажаних результатів. У червні 1987 року пленум ЦК КПРС проголосив програму радикальної реформи управління економікою, яка передбачала розширення прав підприємств, запровадження орендних форм господарювання, широку кооперацію у торгівлі та промисловості, створення спільних підприємств з іноземними фірмами.

Довгий час Україну вважали "заповідником застою", економічні реформи тут проводилися дуже мляво. Справа в тому, що економіку України було дуже важко реформувати через те, що більше 60 відсотків її становила важка промисловість, 95 відсотків продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Фактично, перебудова в Україні розпочалася тільки наприкінці 1987 року. У квітні 1988 року Верховна Рада УРСР схвалила основні положення переходу від командно-адміністративної системи до економічних методів управління. Було ліквідовано 103 республіканські органи управління, 14 міністерств і відомств, укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць тощо. Але незважаючи на перебудову, очікуваної самостійності підприємства не отримали. Збереглися держзамовлення, контроль міністерств і відомств, різного роду нормативи.

Не кращим було становище і у сільському господарстві. Виснажена і забруднена земля, застаріла техніка, низький рівень заробітної плати робили сільськогосподарське виробництво нерентабельним і збитковим. Колгоспно-радгоспна система виявилася повністю безперспективною.

Загострилася екологічна ситуація в Україні. Трагедія Чорнобиля змусила замислитися над наслідками централізованого господарювання в Україні. Аварія 26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС тяжким додатковим тягарем лягла на економіку України.

В цілому слід визначити, що економічна реформа перших років перебудови провалилася. Припинилося зростання національного доходу, розбалансувалися економічні відносини, безконтрольно зросли ціни, загострилася продовольча проблема. Зростав "чорний ринок", значна частина продукції вивозилася за межі республіки. 31 листопада 1990 року було запроваджено карткову систему і купони. У квітні 1991 року вдвічі були підвищені роздрібні ціни, що призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Це підвищення цін фактично знецінило всі заощадження населення. Різко посилилася соціальна диференціація, підвищився рівень злочинності.

Перебудова, яка була спрямована на врятування соціалістичної системи, не змінила суті влади, політичної системи. Комуністична партія й надалі залишалася найважливішою державною структурою. З метою виходу з кризи Верховна Рада УРСР 3 серпня 1990 року прийняла Закон "Про економічну самостійність Української РСР". Але все більше ставало очевидним, що успіх економічних перетворень неможливий без реформування політичної системи.

Ще в січні 1987 року пленум ЦК КПРС проголосив гласність основою нової політики. Згодом, 1 серпня 1990 року, було прийнято Закон "Про пресу та інші засоби масової інформації", який запровадив свободу друку і скасував цензуру.

Публікації з політичних, історичних, економічних проблем почали заповнювати безліч білих плям української історії. Стала загальнодоступною правда про такі сторінки вітчизняної історії ХХ ст., як діяльність Центральної ради, голодомор 1933 року, сталінські репресії, боротьба ОУН—УПА тощо.

Релігійні стосунки

Демократизація суспільства позитивно вплинула на стосунки держави і церкви. Поняття свободи совісті поступово набувало повноцінного змісту. 23 квітня 1991 року було прийнято Закон УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації", який гарантував громадянам України право на свободу совісті. Це право включало в себе свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу

одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Закон складався з шести розділів: загальні положення; релігійні організації в Україні; майновий стан релігійних організацій; права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання; трудова діяльність у релігійних організаціях та на їх підприємствах; державні органи та релігійні організації.

Закон вперше за всю історію радянської влади дійсно гарантував свободу совісті.

Ще до прийняття Закону офіційний статус отримали Українська греко-католицька церква (УГКЦ) і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Проте досить міцними були позиції Російської православної церкви (РПЦ) і її відділу в Україні — Української православної церкви (УПЦ). У той час як УАПЦ і УГКЦ стояли на позиціях відродження незалежної Української держави, РПЦ і УПЦ залишалися на позиціях збереження єдиного державного утворення в рамках СРСР.

Отже, релігійна ситуація в Україні на початку 90-х років залишалася досить складною.

Громадські організації та об'єднання

Одним із наслідків реформ стала зміна політичної структури суспільства. Перебудовчі процеси викликали дожиття численні громадські організації та об'єднання. У вересні 1989 року було утворено суспільно-політичну організацію — Народний рух України за перебудову (НРУ) на чолі з поетом Іваном Драчем. Паралельно виникли і десятки інших громадських об'єднань: "Зелений світ", "Меморіал", "Спілка незалежної української молоді" та ін.

У 1990 році з'являються перші політичні партії: Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України, Конституційно-демократична партія, Демократична партія України, Українська селянська демократична партія, Соціал-демократична партія, Соціалістична партія.

Згодом заявили про себе Українська християнська партія жінок, Українська націонал-ліберальна партія, Партія слов'янського відродження та ін.

Більшість створених партій були нечисленні, не мали чіткої програми, ідеології. Невизначеність мети діяльності, боротьба за лідерство всередині партій, невисокий рівень політичної культури вели до їх розколів, а то і зникнення.

! хоча реформами було завдано відчутного удару по КПРС, вона єдина мала реальну владу в країні. Формою протесту проти політики КПРС стає масовий вихід рядових комуністів з її лав. У 1990 році К П У залишило понад 220 тис. осіб, а вступило лише 38 тис. Більша частина членів партії виражала протест іншим чином — не сплачувала членські внески. Керівництво КПУ, намагаючись повернути втрачений авторитет, дає згоду на прийняття важливих для подальшої долі України документів.

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Із 385 депутатів, присутніх у цей день на засіданні, "за" проголосували 355, "проти" — чотири, не взяли участь у голосуванні — 26.

Декларація складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів: самовизначення української нації; народовладдя; державна влада; громадянство Української РСР; територіальне верховенство; економічна самостійність; екологічна безпека; культурний розвиток; зовнішня і внутрішня безпека; міжнародні відносини.

Декларація проголосила державний суверенітет України, як "верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах".

У Декларації визначалося, що Україна як суверенна держава розвиватиметься в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб переслідуються законом. "Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України". Народ України є єдиним джерелом державної влади.

Українська держава "забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин". Україна є самостійною у розв'язанні будь-яких питань свого державного життя, а державна влада здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів у державі здійснює Генеральний прокурор.

Територія України в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена чи використана без її згоди.

Національним багатством країни володіє, користується і розпоряджається тільки народ України. Вона самостійно встановлює порядок організації охорони природи і порядок використання природних ресурсів, може заборонити будівництво й припинити функціонування будь-яких підприємств, установ та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Україна "самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, то проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя".

Досить важливим і новим у конституційному законодавстві України є такий пункт: держава виявляє піклування про задоволення національно-культурних потреб українців, котрі проживають за її межами. Та дуже цікавим є те, що Україна має право на повернення у власність народу національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами України.

Україна також має право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки; вона "урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї".

В останньому розділі підкреслювалося, що Україна є суб'єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій тощо. Вона виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно зміцнює загальний мир і міжнародну безпеку, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська держава визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього — державного права.

Відносини України з іншими радянськими республіками "будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладенні міжнародних угод".

Отже, Декларація послужила правовою основою процесу незалежного державотворення України, всього подальшого законодавства. Вона надихнула демократичні сили України на подальшу боротьбу з комуністичним режимом. Своєрідним піком протистояння комуністичної влади і демократії стало голодування студентів у жовтні 1990 року в Києві.

Підтиском студентів та інших опозиційних сил Верховна Рада прийняла ряд важливих рішень: провести на початку 1991 року референдум про довіру Верховній Раді України і в разі недовіри — організувати до кінця року вибори на багатопартійній й основі; забезпечити проходження строкової військової служби громадян України за межами республіки тільки за їхньою згодою; створити комісію Верховної Ради для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ; до прийняття нової Конституції України укладання союзного договору вважати передчасним; відставка уряду; до 30 листопада 1990 року при вести чинну Конституцію У РСР у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет.

Вже через тиждень після прийняття цих рішень Верховна Рада скасувала шосту статтю Конституції УРСР про керівну роль комуністичної партії. Але це не означало кінець пануванню комуністичної номенклатури. Зберігаючи контроль над засобами масової інформації, партійні структури почали шалений наступ недемократичні сили. Робота по створенню нового союзного договору не могла зупинити суверенізацію союзних республік. Активізувалися сепаратистські сили в Україні. У південних областях діяв комітет "Демократичного союзу Новоросії та Бессарабії", метою діяльності якого було створення "незалежної Республіки Новоросії". У Донбасі звучали вимоги щодо відновлення Донецько-Криворізької республіки. У Закарпатті Товариство карпатських русинів вимагало автономії для Закарпаття.

Повторювалися уроки 1918 року: економічна і політична кризи—основні передумови сепаратизму. Підтвердженням цього стали події в Криму. Партійні органи Криму провели референдум щодо відновлення автономії. На його основі Верховна Рада УРСР 12 лютого 1991 року прийняла закон "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки".

Прагнучи зберегти "єдиний Радянський Союз" Верховна Рада СРСР приймає рішення про проведення 17 березня 1991 року референдуму щодо збереження СРСР. В Україні за оновлену федерацію проголосувало 70,5 відсотка з 83,5 відсотків виборців, які брали участь у голосуванні.

У травні 1991 року Верховна Рада обговорювала концепцію нової Конституції України. Проект, підготовлений конституційною комісією на чолі з Л. Кравчуком, за багатьма пунктами збігався з позицією Народної ради: передбачалося, що Україна стане президентською республікою з двопалатним парламентом, президента має обирати весь народ, пропонувалася назва держави — Республіка Україна, не згадувалося про обов'язкове входження до складу Союзу РСР. Парламентська більшість виступила з критикою проекту конституційної комісії і висунула свій проект. Комуністи наполягали на збереженні назви Українська Радянська Соціалістична Республіка, радянської системи державного управління, на обмеженні прав президента, на записі в Конституції про входження УРСР до складу СРСР.

На початку червня 1991 року парламент зробив черговий крок до незалежності, прийнявши постанову "Про перехід у юрисдикцію Української РСР державних підприємств і організацій союзного підпорядкування, розташованих на території республіки".

Однак економіка республіки, як і СРСР у цілому, лишалася не реформованою. Тим часом продовжувалися пошуки оптимального змісту нового союзного договору. Переговори вели керівники дев'яти союзних республік, включаючи Україну. У травні лідери "дев'ятки" в основному узгодили текст союзного договору і призначили дату його підписання 20 серпня 1991 року. Але 19 серпня 1991 року партійна номенклатура вчинила державний заколот. Дії заколотників призвели до остаточної дискредитації компартії. 24 серпня 1991 року Верховна Рада прийняла Акт незалежності України. В цьому історичному документі підкреслювалося:

"Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей Акт набуває чинності з моменту його схвалення".

Акт проголошення незалежності України, день прийняття якого був незабаром проголошений національним святом, не був випадковим явищем. Акт проголошення незалежності України український народ прийняв, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення.

На Всеукраїнському референдумі, який відбувся 1 грудня 1991 року, 90,35 відсотка виборців підтвердили Акт проголошення незалежності України.

5 грудня 1991 року Верховна Рада України прийняла звернення "До парламентаріїв і народів світу", в якому наголошувалося, що договір 1922 року про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. Заявлялося, що Україна будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. Підтверджувалися положення Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 року щодо гарантування усім народам і громадянам республіки рівних політичних, громадських, економічних, соціальних та культурних прав. Проголошувався перехід до ринкової економіки, визнавалася рівноправність усіх форм власності. Висловлювалася готовність до активізації міжнародного співробітництва на засадах рівноправності, суверенності, невтручання у внутрішні справи один одного, визнання територіальної цілісності і непорушності існуючих кордонів. Неподільною і недоторканою Україна оголосила і власну територію, водночас не маючи територіальних претензій до будь-якої держави. Здекларовано було також без'ядерний статус республіки, оборонний характер її військової доктрини, формування Збройних сил на засадах мінімальної достатності.

7—8 грудня 1991 року в Біловезькій Пущі біля Мінська лідери України (Л. Кравчук), Росії (Б. Єльцин), Білорусі (С. Шушкевич) констатували розпад СРСР і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав {СНД}.

21 Грудня 1991 року в Алма-Аті до цієї угоди приєдналися ще 8 незалежних держав колишнього СРСР. У прийнятій Декларації зафіксовано, що з утворенням Співдружності СРСР припиняє своє існування. Причому СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Для координації діяльності у сферах спільних інтересів було утворено Раду глав держав та Раду глав урядів. Засновники СНД визначили, що кожна з республік є незалежною у своїй внутрішній і зовнішній політиці державою. Україна вступила в новий етап своєї історії.

19.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Політика перебудови потребувала реформування державного апарату як у центрі, так і на місцях.

В березні 1990 року в СРСР було запроваджено інститут президентства, що підтвердило наміри М. Горбачова втілити в практику державного будівництва теорію розподілу влад. У грудні 1990 року Раду Міністрів СРСР було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР, який чітко визначався як виконавчо-розпорядчий орган, що підпорядковувався Президенту СРСР.

Реформування союзних органів влади і управління привело до відповідних змін у союзних республіках.

Вищі органи влади і управління УРСР

Вищим представницьким органом республіки залишалася Верховна Рада УРСР. Саме їй було відведено чільне місце у проведенні демократизації державного життя України.

У 1989—1991 роках Верховна Рада прийняла ряд законів, що змінювали і доповнювали Конституцію УРСР.

Закон УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" від 27 жовтня 1989 року визначав компетенцію Верховної Ради. Значно розширювалися повноваження Голови Верховної Ради УРСР, який набував рангу найвищої посадової особи республіки. Склад Верховної Ради мав складатися з 450 депутатів (раніше — 650). Термін повноважень народних депутатів — 5 років. Уперше за багаті роки свого існування Верховна Рада почала працювати в парламентському режимі. Порядок її роботи визначався Тимчасовим регламентом, затвердженим 22 травня 1990 року. У парламенті вперше з'явилася опозиція в особі Народної Ради, до складу якої увійшло 125 депутатів.

Значною подією стало запровадження в Україні поста Президента УРСР. З цього приводу Верховна Рада УРСР прийняла 5 липня 1991 року такі закони: "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР", "Про Президента Української РСР", "Про вибори Президента Української РСР". Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 року. Таким чином, запровадження поста Президента УРСР було новим кроком зі створення в республіці державного апарату, побудованого на принципах поділу влади. Законом від 21 травня 1991 року

в Конституцію УРСР були внесені зміни і доповнення щодо структури органів вищої виконавчої влади республіки.

Рада Міністрів була перейменована в Кабінет Міністрів УРСР. Посада голови Ради Міністрів замінялася посадою прем'єр-міністра.

13 травня 1991 року був прийнятий закон "Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР".

Кабінет Міністрів об'єднує і направляє роботу міністерств і інших підпорядкованих йому органів. Міністерства й інші центральні органи державного управління здійснюють керівництво окремими сферами управління, несуть відповідальність за їх розвиток. В межах своєї компетенції уряд мав видавати постанови і розпорядження, а також організувати перевірку їх виконання.

Місцеві органи влади і управління

9 квітня 1990 року був прийнятий Закон СРСР "Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР", основною ідеєю якого було переведення місцевих Рад з режиму єдиного державного керівництва в режим місцевого самоврядування. За Законом місцеві Ради ставали повноправними господарями на своїй території. 7 грудня 1990 року було прийнято Закон УРСР "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування". В ньому визначалися засади місцевого самоврядування, правовий статус місцевих Рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування.

У систему місцевого самоврядування входили сільські, селищні, міські Ради народних депутатів і їх органи, інші форми територіальної самоорганізації громадян. Територіальну основу місцевого самоврядування складали сільрада, селище, місто, а органами місцевого самоврядування були відповідні Ради народних депутатів. З метою більш ефективного здійснення своїх прав і обов'язків органи місцевого самоврядування могли об'єднуватись в асоціації, інші форми добровільних об'єднань.

Поряд з місцевим самоврядуванням Закон виділяв регіональне самоврядування, основу якого складала район і область.

Нове законодавство про органи місцевого самоврядування значно розширило їхні права, як в сфері економічного, так і в сфері соціально-культурного життя суспільства, затвердило повноту народовладдя на відповідних адміністративних територіях.

19.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Реформування судової системи почалося, як завжди, на союзному рівні. 20 червня 1989 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон "Про статус суддів в СРСР". Із листопада 1989 року були прийняті нові Основи законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій. У грудні 1989 року Верховна Рада СРСР ухвалила цілий ряд нормативних актів, спрямованих на підвищення ролі суду, зокрема Закон СРСР "Про відповідальність за неповагу до суду", постанови "Про затвердження Положення про кваліфікаційні колегії суддів судів Союзу РСР", "Про затвердження Положення про кваліфікаційну атестацію суддів", "Про затвердження Положення про дисциплінарну відповідальність суддів, відкликання і дострокове звільнення суддів та народних засідателів судів Союзу РСР".

Закон від 27 жовтня 1989 року вніс істотні зміни в розділ 18 Конституції УРСР "Суд і арбітраж". Судова система У РСР складалася з Верховного Суду УРСР, Верховного суду Автономної РК, обласних судів, Київського міського суду, районних (міських) народних судів. Судді районних народних судів обирались обласними Радами народних депутатів. Термін повноважень суддів усіх рівнів становив 10 років, народних засідателів — 5 років.

Закон від 24 жовтня 1990 року вів судову і прокурорську систему України із підпорядкування союзним органам. Конституція УРСР визначала, що найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю судів республіки здійснюється лише Верховним Судом Української РСР (ст. 199). Генеральний прокурор Української РСР призначався Верховною Радою УРСР, був відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний (ст. 163). Термін повноважень Генерального Прокурора УРСР і інших прокурорів — 5 років. Встановлювалося, що організація і порядок діяльності судових і прокурорських органів визначаються виключно законами УРСР. Закон передбачав створення в Україні Конституційного Суду.

20 грудня 1990 року був прийнятий Закон УРСР "Про міліцію". В ньому зазначалося, що діяльність міліції будується на засадах законності, гуманізму, гласності, поваги до особи, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і громадянами.

Основними завданнями міліції оголошувалися: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів; запобігання правопорушенням та їх припинення; виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх скоїли; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинних посягань; виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Закон регламентував права і обов'язки працівників міліції. Було підкреслено, що працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом і діє в його рамках.

19.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Право, як відомо, тою чи іншою мірою реагує на відповідні прониеси, що відбуваються в економічній, політичній і суспільній сферах. У роки "перебудови" практично не залишається жодної галузі права, де б не відбулися істотні зміни.

Конституційне право

Найбільш радикальні зміни відбулися в конституційному праві. Зміни і доповнення, що вносилися до Конституції СРСР і УРСР, суттєво реформували існуючі державно-правові інститути, всю політичну систему.

27 жовтня 1989 року було прийнято Закон УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР". У преамбулі цього Закону зазначалося, що зміни до Конституції УРСР вносяться з метою розвитку демократії, удосконалення виборчої системи, діяльності Рад народних депутатів тощо. Демократизація виборчої системи передбачала перехід до дійсно представницької демократії. На розвиток цього положення було спрямовано закони "Про вибори народних депутатів Української РСР" і "Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР" від 27 жовтня 1989 року. Закон передбачав створення Комітету Конституційного нагляду УРСР.

Наступний Закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" було прийнято 24 жовтня 1990 року. Зміни стосувалися ст. 3 Конституції, в якій вже не говорилося про принцип демократичного централізму. У новій редакції зазначалося, що організація і діяльність держави ґрунтуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожної державної та службової особи за доручену справу, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих.

Скасування ст. 6 Конституції підірвало монопольне панування комуністичної партії і завдало удару по командно-адміністративній системі управління.

Вносяться зміни в розділ "Основні права, свободи і обов'язки громадян УРСР". Згідно ст. 49 Конституції громадяни УРСР отримали право об'єднуватися в політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах, які сприяли задоволенню їх законних інтересів.

Комітет конституційного нагляду було перейменовано в Конституційний Суд УРСР, який обирався Верховною Радою УРСР на 10 років у кількості 23 членів суду.

Ряд законів, прийнятих у 1991 році, вносив зміни в назву, структуру і компетенцію органів виконавчої влади.

28 червня 1991 року була опублікована Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою УРСР 19 червня 1991 року. Через всю Конституцію були проведені ідеали правової держави. В центрі уваги ставилася людина, як вища соціальна цінність, її права і свободи та їх гарантії.

Цивільне право

В березні 1990 року було прийнято Закон "Про власність у СРСР", в якому перераховувалися три її основні форми: "власність громадян", колективна і державна. Крім цього, допускалось існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян. Власність могла бути дольовою або загальною і змішаною. Формами власності громадян були власність трудового господарства, селянського і особистого підсобного господарства. Формами колективної власності — власність орендного підприємства, кооперативу, господарського товариства, товариства, акціонерного товариства, господарської асоціації, громадської організації і фонду, релігійної організації. Державна власність поділялася на загальносоюзну, союзних, автономних республік, автономних областей і округів, власність адміністративно-територіальних утворень (комунальна), державних підприємств, трудових колективів, державних установ.

Істотні зміни в цивільне право вносили також закони СРСР "Про підприємства в СРСР" від 26 травня 1988 року, "Про кооперацію в СРСР" від 6 березня 1990 року, Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 року та ін.

Згідно з союзними актами в УРСР були прийняті закони "Про власність" від 17 лютого 1991 року і "Про підприємства в УРСР" від 27 березня 1991 року.

У травні 1991 року були прийняті нові Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік.

До законодавства в галузі цивільного права примикали закони УРСР "Про підприємництво" від 7 лютого 1991 року і "Про інвестиційну діяльність" від 18 вересня 1991 року.

Трудове право

Зміни, що відбувалися у сфері "перехідної" економіки, потребували реформування трудового законодавства. Було встановлено новий порядок розробки й укладення колективних договорів. Інститут трудового договору доповнився контрактною формою прийняття на роботу. Тривалість випробування при прийнятті на роботу стала визначатися за погодженням сторін трудового договору.

Слід підкреслити, що питання трудових відносин знайшли місце майже у всіх законах, що регулювали перехід до багатокладної економіки. Це перш за все закони СРСР "Про власність в СРСР", "Про підприємства в СРСР", "Про кооперацію в СРСР" та ін. В УРСР це, знову ж таки, закони "Про власність",

"Про підприємства в УРСР", "Про зайнятість населення", "Про основи соціальної захищеності інвалідів в УРСР" та ін.

Серед змін у трудовому законодавстві слід назвати також скасування ряду обмежень роботи за сумісництвом, розширення пільг для жінок тощо.

Закон Верховної Ради УРСР "Про економічну самостійність Української РСР" від 3 серпня 1990 року передбачав реформування трудового законодавства республіки і приведення його у відповідність до нових форм господарювання.

Після половинчастості економічних реформ, орієнтація на виробництво, а не на працівника, низький рівень умов праці, слабкість інституту колективного договору гальмували розвиток трудового права.

Земельне право

28 лютого 1990 року Верховна Рада СРСР прийняла Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю. Визначалося, що "земля є надбанням народів, які проживають на даній території". Громадяни отримали право на придбання землі в довічне володіння або в оренду. Детально регламентувався режим надання земель фізичним і юридичним особам. Контроль за землекористуванням покладался на місцеві Ради.

Основи створювали умови для раціонального використання та охорони земель, відтворення родючості ґрунтів, збереження і поліпшення природного довкілля.

Кримінальне законодавство

Кримінальне законодавство в період, що розглядається, майже не змінюється. Зміни відображали або черговий напрям політики партії, або приєднання СРСР до відповідних міжнародних конвенцій. Так, у 1985—1986 роках були прийняті нормативні акти, спрямовані на боротьбу з пияцтвом і одержанням нетрудових доходів. У 1987 році СРСР приєднався до міжнародних конвенцій, які передбачали боротьбу з наркотиками та заручниками.

З конкретних нормативних актів, які передбачали кримінальну відповідальність, слід назвати Закони СРСР "Про захист честі і гідності Президента СРСР" від 2 квітня 1990 року, "Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту" від 23 жовтня 1990 року.

Увагу законодавця знову привернула спекуляція. В жовтні 1990 року приймається Закон, за яким спекуляцією охоплювалися скупка товарів, на які встановлені державні ціни в закладах торгівлі, продаж товарів зі складських приміщень, баз і т. ін. з порушенням встановлених правил, приховування товарів від покупців, ухилення від реєстрації. Подальший розвиток ринкових відносин змінив уявлення про спекуляцію і її співвідношення з легальною торговельною діяльністю.

У зв'язку з прийняттям цих нормативних актів відповідні зміни були внесені до КК УРСР. 2 липня 1991 року Верховна Рада СРСР прийняла Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Важливе значення для відродження духовності українського народу мав Закон "Промови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 року.

У цілому законодавство періоду "перебудови" започаткувало правову основу для радикальних соціально-економічних перетворень наступних років.

Загальні висновки

Із середини 80-х років у СРСР розпочався незворотний процес реформування всіх сторін життя суспільства. Перші спроби реформ показали, що вони неможливі без демократизації, без перебудови політичної системи.

Перед Україною виникла реальна можливість національного і державного відродження. Суспільно-політичне життя в республіці активізується після жакликої катастрофи на Чорнобильській АЕС. Зростає громадська свідомість людей, які висловили відкрите недовір'я керівництву країни.

Утвердження гласності та політичного плюралізму привело до ліквідації ідеологічного і політичного панування комуністичної партії. Почала втрачати свої позиції командно-адміністративна система управління. Одним із важливих напрямів демократизації стало реформування діяльності Рад народних депутатів. Уперше за історію їх існування були проведені дійсно демократичні вибори.

Перебудовчі процеси зумовили виникнення численних громадських організацій, більшість з яких згодом реформується в політичні партії. Важливу роль серед них відіграв Народний рух України за перебудову, який виступав за розбудову незалежної України.

Зростанню національної самосвідомості сприяло прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Кардинальних змін зазнала правова система. Уроки перебудови до Конституції УРСР та до чинного законодавства вносяться численні зміни і доповнення, на перше місце у правовому регулюванні вийшов інститут прав і свобод особи. Але непослідовність політичних і економічних реформ, небажання центру надати республікам повну законотворчу самостійність привели до "війни" союзних і республіканських законів. Зміни у державно-правовому житті країни були викликані процесами оновлення, що відбувалися у суспільстві й невпинно вели до формування незалежної Української держави.

Період перебудови для республіки закінчився прийняттям 24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР "Акту про державну незалежність України", який ліквідував історичну несправедливість та розпочав новий етап в історії України і її народу.

Розділ 20. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (1991-2011 рр.)

20.1. ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Після прийняття Акта проголошення незалежності України і проведення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року Україна твердо стала на самостійний державницький шлях. Але одна справа проголосити незалежність, а зовсім інша — втілити її в життя.

Формування незалежної державності здійснювалося мирним шляхом. Проголошення незалежності вимагало створення юридичної бази, здатної забезпечити суверенне існування України. Утвердженню незалежності сприяло дружнє ставлення до України світової спільноти. За грудень 1991 року незалежність України визнали 68 держав світу. 25 грудня 1991 року Україну визнали США. Впродовж 1992 року Україну визнали ще 64 держави. Велике значення для України мало визнання її з боку Росії, яка була впевнена в тому, що збереже за собою роль керівного центру в рамках СНД. Керівники України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД, але категорично виступали проти створення наддержавних структур, які б загрожували суверенітету країни.

Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який мав існувати на основі двосторонніх взаємовигідних відносин між країнами — членами цього союзу. Уряд України дотримувався політики, яка повинна була забезпечити реалізацію національних інтересів республіки.

Як показав час, найбільшчим питанням міжнародної політики для України стали відносини з Росією, яка не відмовилася від імперської політики щодо інших держав. Українське керівництво, незважаючи на провокаційні кроки з боку ряду політичних сил Росії, проводило у відносинах з цією країною зважену політику, намагаючись вирішувати спірні питання шляхом переговорів.

Гострою проблемою взаємовідносин був і залишається Крим і Чорноморський флот. Зважаючи на досить складну ситуацію у відносинах із деякими сусідніми державами, Україна вимушена була приділяти багато уваги проблемам будівництва Збройних Сил республіки.

24 серпня 1991 року позачергова сесія парламенту прийняла постанову "Про військові формування на Україні", згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді. Тоді ж було створено Міністерство оборони, а міністром оборони призначено генерал - майора авіації Костянтина Морозова (згодом йому було присвоєно звання генерал-полковника).

Черговим кроком стала розробка Концепції оборони та будівництва Збройних Сил України, схвалено Верховною Радою 11 жовтня. У ній заявлялося про намір України одержати у майбутньому статус нейтральної, без'ядерної держави, яка не бере участі у військових блоках. Дві останні тези викликали у суспільстві жваву дискусію. Виявилось чимало прихильників володіння ядерним арсеналом та інтеграції України в НАТО. Прийнятий 6 грудня Закон "Про Збройні Сили України" заборонив застосування їх без рішення Верховної Ради для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави. Цим же законом встановлювалось використання у Збройних Силах України державної мови, здійснення військово-патріотичного виховання на національно-історичних традиціях народу, заборонялася діяльність у військах будь-яких політичних партій і рухів. Окремою постановою було затверджено текст військової присяги, яку тут же, в залі Верховної Ради, першим склав міністр оборони України К. Морозов. Указом від 12 грудня 1991 року Президент України Л. Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних Сил України.

Першим етапом реалізації Закону "Про Збройні Сили України" стало добровільне складання військової присяги на вірність народові України в частинах та з'єднаннях, дислокованих на території республіки, яке розпочалося з січня 1992 року. Головнокомандувач Збройних Сил СНД маршал Є. Шапошников наказав розташованим в Україні військам з 10 по 12 січня скласти присягу на вірність Росії. Потім, мабуть, зрозумівши абсурдність цього наказу, запропонував присягти на вірність неіснуючій державі СНД. Однак переважна більшість воїнів поклялася захищати незалежність України. Решті була надана можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії країн Співдружності, або звільнитися в запас. Командувачів Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, що не присягнули Україні, було усунуто з посад.

Прийнятим 4 листопада Законом "Про Національну гвардію України" було утворено на базі внутрішніх військ озброєний загін для захисту суверенітету і територіальної цілісності держави, а також життя, гідності, конституційних прав та свобод громадян.

За декілька місяців Верховна Рада України прийняла майже півсотні документів, які регламентували будівництво Збройних Сил. На їх основі відбувалося реформування армії, формування воєнної доктрини України, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей тощо.

Ще в Декларації про державний суверенітет Україна виразила своє бажання стати в майбутньому неядерною державою. Вона стала першою і єдиною на Сьогодні державою світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї.

Серед інших нормативних актів, що забезпечували суверенітет України, слід назвати закони "Про громадянство України" від 8 жовтня 1991 року, "Про державний кордон України" і "Про прикордонні війська України" від 4 листопада 1991 року, указ "Про утворення державного митного комітету України" від 12 грудня 1991 року.

З перших днів існування почалася робота з формування атрибутів незалежної держави. 4 вересня 1991 року було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. 15 січня 1992 року з'явився указ "Про державний гімн України", який затвердив національний гімн на слова Павла Чубинського та музику Михайла Вербицького "Ще не вмерла Україна". 28 січня 1992 року синьо-жовтий прапор було проголошено державним прапором України. Малим гербом України було затверджено тризуб.

Як самостійна держава Україна з перших днів незалежності намагалася створити свою грошову одиницю. Постановою від 9 вересня 1991 року запроваджувався обіг купонів багаторазового використання.

У середині 1992 року Україна вийшла з рубльової зони. Зростання цін на енергоносії призвело до інфляції, яка в 1993 році переросла в гіперінфляцію. За 1993 рік купоно-карбованці знецінилися в 103 рази. Такого рівня інфляції на той час не знала жодна країна світу. Жорстка дефляційна політика Національного банку України дала змогу на деякий час приборкати інфляцію.

У таких умовах Україна мала робити більш рішучі кроки до ринкової економіки. Основою формування багатоукладної економіки стали закони "Про приватизацію майна державних підприємств" від 4 березня 1992 року, "Про приватизацію малих державних підприємств" від 6 березня 1992 року, "Про приватизаційні папери" від 6 березня 1992 року.

Але непослідовність у проведенні ринкових перетворень тільки посилила економічну кризу. Державна програма приватизації була провалена. На середину 1993 року 98 відсотків підприємств залишалися власністю держави. У грудні 1993 року інфляція перевищувала 90 відсотків.

Економічна криза призвела до гострої політичної кризи. 24 вересня

1993 року Верховна Рада прийняла рішення про призначення на 24 березня 1994 року дострокових виборів парламенту. Одночасно на 26 червня

1994 року були призначені вибори Президента.

На виборах, що проходили у два тури з 27 березня по 10 квітня 1994 року, було обрано 338 народних депутатів. Половину всіх місць було віддано політичним партіям. Найбільше місць отримали комуністи — 101, СПУ і СелПУ — здобули відповідно 14 і 18 мандатів, Рух — 20. Інші партії мали від 1 до 9 представників у Верховній Раді.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори. На посаду Президента було зареєстровано 7 кандидатів. Головна боротьба розгорнулася між Л. Кравчуком, який набрав у першому турі 37,68 відсотка голосів, і Л. Кучмою — 31,25 відсотка. У другому турі, який відбувся 10 липня 1994 року, Л. Кучма набрав 52,14 відсотка голосів, Л. Кравчук — 45,06 відсотка. Таким чином, Леонід Кучма став другим всенародно обраним Президентом України.

З обранням нового парламенту і Президента боротьба між законодавчою і виконавчою владою посилюється.

За чотири роки після проголошення Л. Кучмою курсу на радикальні реформи в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення. В основному вдалося досягти грошової стабілізації. Здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, малу приватизацію, роздержавлення земель. Запроваджено систему неемісійного, ринкового обслуговування бюджетного дефіциту. Зріс експорт українських товарів.

Однак економічну кризу подолати не вдалося. Заборгованість із заробітної плати становила від одного до шести місяців. Загострилася проблема безробіття. Продовжувався спад промислового виробництва.

У 1997—1998 роках було розроблено ряд невідкладних заходів з виправлення економічного становища.

7 липня 1997 року Президент України підписав Указ "Про Вищу економічну раду Президента України" у складі 30 осіб. На неї покладалось завдання розробки стратегії і тактики економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації в державі, здійснення моніторингу ходу економічних перетворень, координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Однією з головних причин пробуксування реформ в Україні була незадовільна робота парламенту. Причин цього декілька. Майже три роки після виборів йшли довибори депутатів. На середину 1997 року їх кількість досягла 415. Змінилося співвідношення політичних сил у парламенті. На вересень 1997 року у Верховній Раді були представлені 22 політичні партії, діяло 3 фракції і 7 депутатських груп.

Станом на початок березня 1997 року в Україні було зареєстровано 41 політичну партію. З розгортанням підготовки до парламентських виборів 1998 року активізувалась діяльність політичних партій зі створення передвиборчих коаліцій та блоків.

Вперше в новітній історії України вибори проводилися за мажоритарною і пропорційною системами. 225 депутатів вибиралися в одномандатних виборчих округах, а 225 — у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва.

До виборчого бюлетеня в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі було внесено 30 політичних партій, виборчих блоків партій, списки кандидатів у народні депутати України від яких зареєстровані Центральною виборчою комісією. Виходячи з загальної кількості голосів виборців у багатомандатному загальнодержавному окрузі, поданих за списки кандидатів у депутати від політичних партій та виборчого блоку партій, які отримали чотири або більше відсотків голосів, та числа мандатів у цьому окрузі Комісією встановлено виборчу квоту (тобто кількість голосів виборців, необхідну для

отримання одного депутатського мандата) — 77 тис. 695 голосів виборців. Виходячи з цієї виборчої квоти, кожна з вищезазначених політичних партій та виборчий блок партій отримали депутатські мандати у Верховній Раді України в кількості: Комуністична партія України — 84, Народний рух України — 32, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України "За правду, за народ, за Україну!" — 29, Партія зелених України — 19, Народно-демократична партія — 17, Всеукраїнське об'єднання "Громада" — 16, Прогресивна соціалістична партія — 14, Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 14. Списки кандидатів у депутати від інших політичних партій, виборчих блоків партій отримали менше чотирьох відсотків голосів виборців і не набули права на участь у розподілі депутатських мандатів.

На перших пленарних засіданнях Верховної Ради було обговорено й затверджено персональний склад фракцій, яких у новому парламенті стало вісім — за кількістю партій, що подолали на виборах чотиривідсотковий бар'єр. Збільшила кількість місць комуністична партія — 119. Потім йшли фракції: НДП — 84 парламентарії, Руху — 47, "Громади" — 39, блоку соціалістів та селян — 35, соціал-демократів (об'єднаних) і зелених — по 24 та прогресивних соціалістів — 17.

У жовтні 1999 р. відбулися чергові вибори Президента України. У першому турі найбільшу кількість голосів отримали Л. Кучма і П. Симоненко, 14 листопада 1999 р. відбувся другий тур виборів. Переконливу перемогу, а разом із нею і право на другий строк президентства отримав Л. Кучма.

У березні 2002 р. відбулися чергові вибори народних депутатів України. До виборчого бюлетеня в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі було внесено 33 політичні партії та виборчі блоки партій. Перші місця у виборчих перегонах отримали два виборчих блоки політичних партій — блок Віктора Ющенка "Наша Україна" та виборчий блок "За єдину Україну". Між цими блоками й розгорнулася гостра боротьба за формування більшості в новому парламенті. На жаль, новий парламент отримав у спадок усі проблеми попередніх складів парламенту. З метою "забезпечення динамічного розвитку української державності, впровадження демократичних інститутів, які відповідали б європейській моделі розвитку сучасної демократичної держави", 3 жовтня 2002 р. було прийнято Указ Президента України про проведення конституційної реформи в Україні. Результати всенародного обговорення, яке відбулося навесні 2003 р., показали, то більшість населення України виступає за негайне поліпшення економічної й політичної ситуації в країні.

Досить драматичними були президентські вибори 2004 р., які ввійшли в історію під назвою "помаранчева революція". У першому турі виборів, який відбувся 31 жовтня 2004 р., найбільшу кількість голосів (39,87 %) отримав В.А. Ющенко, друге місце посів В.Ф. Янукович (39,32 %). Переможцем другого туру виборів, які відбулися 21 листопада 2004 р., був оголошений В.Ф. Янукович. Цього ж дня Верховна Рада України більшістю голосів визнала факт масових порушень та фальсифікацій піл час проведення другого туру президентських виборів. 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України оголосив про неможливість установлення результатів волевиявлення народу за результатами виборів і своїм рішенням! зобов'язав Нейтральну виборчу комісію провести 26 грудня 2004 р. повторне голосування. За його результатами Президентом України було проголошено Віктора Ющенка, 27 березня 2006 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Вперше в історії незалежної України вони проводилися за пропорційною системою. За підсумками голосування Партія регіонів набрала 32,14 % голосів виборців, Блок Юлії Тимошенко — 22,29, Блок "Наша Україна" - 13,95, Соціалістична партія України — 5,69, Комуністична партія України - 3,66 %. Інші партії, які брали участь у виборах, не подолали тривідсотковий бар'єр і не пройшли до парламенту. В результаті довгострокових перемовин політичних партій у Верховній Раді сформувалася коаліція більшості (антикризова коаліція), до якої увійшли Партія регіонів. Соціалістична і Комуністична партії України. Прем'єр-міністром України було обрано Віктора Януковича. Ледве не єдиним досягненням роботи нової Верховної Ради стало прийняття 28 листопада 2006 р. Закону України "Про Голодомор 1932—1933 років в Україні". Нарешті ця жахлива трагедія в історії українського народу була визнана актом геноциду (ст. 1). Важливою є норма Закону, яка публічне заперечення Голодомору 1932—1933 рр. в Україні кваліфікує як протиправну дію, визнає "наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу" (ст. 2).

Неузгодженість співпраці між анти кризовою коаліцією та опозиційними силами призвела до парламентської кризи в Україні. Указом Президента України В. Ющенка Верховну Раду України було порушено. Позачергові вибори до Верховної Ради України були призначені на 30 вересня 2007 р.

20.2. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

Після проголошення незалежності Україна сформувалася як парламентсько-президентська республіка. Президент України був як главою держави, так і главою виконавчої влади. За Конституцією України 1996 року Україна за формою правління стає президентсько-парламентською республікою.

За державним ладом Україна є унітарною державою. Адміністративно-територіальними одиницями України є: область, район, місто, селище і сільрада. Особливий статус має Автономна Республіка Крим, яка є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська,

Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами України. Так, статус Києва визначено Законом України "Про столицю України — місто-герой Київ" від 15 січня 1999 р.

За державним режимом Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Конституційний лад України будується за принципом пріоритету прав і свобод людини і громадянина.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

За Конституцією України 1996 року єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада.

Конституційний склад Верховної Ради становить 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Вибори до Верховної Ради здійснюються на підставі Закону "Про вибори народних депутатів України" від 24 вересня 1997 року. Верховна Рада правомочна розглядати і вирішувати будь-які питання, не віднесені до компетенції органів виконавчої або судової влади.

Порядок роботи Верховної Ради України визначається її регламентом, прийнятим 27 липня 1994 року. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, який: веде засідання парламенту; організує підготовку питань для розгляду на засіданнях Верховної Ради України; підписує акти, прийняті Верховною Радою; представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; організує, роботу апарату Верховної Ради України.

Верховна Рада України затверджує перелік комітетів, які здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, що виносяться на розгляд Верховної Ради. Повноваження Верховної Ради визначені Конституцією України (ст. 85). Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу.

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України є ланкою, що зв'язує законодавчу і виконавчу владу. Президентом України може бути громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два терміни підряд.

Повноваження Президента визначені Конституцією України (ст. 106). Президент України може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження.

Вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, який відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Очолює Кабінет Міністрів прем'єр-міністр України.

Повноваження Кабінету Міністрів передбачені Конституцією України (ст. 116). Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. За Конституцією Кабінет Міністрів України об'єднує і направляє роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Управління окремими областями і сферами життя республіки здійснюють міністерства та інші центральні органи виконавчої влади — державні комітети, відомства і служби. Вони діють на підставі "Загального положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади України", затвердженого Указом Президента України від 12 березня 1996 року. Центральний орган державної виконавчої влади здійснює свою діяльність через підпорядковані йому обласні й районні відділи й управління.

22 лютого 2007 р. Верховна Рада України прийняла давно очікуваний Закон України "Про Кабінет Міністрів України". Закон визначає організацію, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України. Законом визначено, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Законом також вписано основні завдання Кабінету Міністрів України. Згідно з Законом, неправомірне втручання будь-яких органів, посадових осіб, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян у вирішення питань, що належать до компетенції уряду, не допускається. Зазначається також, що прийняття Кабінетом Міністрів актів, що містять інформацію з обмеженим доступом, можливе лише у випадках, визначених законом, у зв'язку із забезпеченням національної безпеки та оборони України. Закон визначає, що Кабінет Міністрів затверджує Регламент КМУ, який визначає порядок організації діяльності уряду. Також Кабінет Міністрів вирішує інші поточні питання своєї діяльності.

Згідно з документом, посади членів Кабінету Міністрів належать до політичних, на які не поширюється законодавство про державну службу та трудове законодавство.

Законом визначено, що членами Кабінету Міністрів можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не можуть бути призначені на посади членів Кабінету

Міністрів особи, які мають судимість, не погашену і не зняту в установленому законом порядку. Урядовці не мають права суміщати свою роботу (крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час) з іншою роботою, зокрема входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. Якщо на розгляд Верховної Ради виноситься подання щодо призначення членом уряду особи, яка є народним депутатом, то до подання додається особиста заява народного депутата про дострокове складення ним депутатських повноважень у разі призначення на посаду члена Кабінету Міністрів.

Документом також встановлено порядок призначення прем'єр-міністра України. Він призначається на посаду Верховною Радою за поданням Президента України, який вносить кандидатуру за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді в строк не пізніше ніж на 15-й день після надходження такої пропозиції. Водночас законом передбачено, що у разі невнесення Президентом України подання про призначення прем'єр-міністра у згаданий строк це подання вносить до Верховної Ради коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді. Голосування щодо призначення прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради та оформляється постановою Верховної Ради.

Законом також виписано порядок призначення членів Кабінету Міністрів України. Всі міністри, крім міністра оборони України і міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою за поданням прем'єр-міністра. Зазначається, що міністри оборони і закордонних справ призначаються на посаду Верховною Радою за поданням Президента України, яке вноситься не пізніше ніж на 15-й день після одержання пропозиції коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді щодо кандидатури на посаду прем'єр-міністра. Водночас цим законом передбачено, що у разі невнесення Президентом України до Верховної Ради цих кандидатур у зазначений строк, подання про призначення на відповідні посади вносить до Верховної Ради України коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді.

Подання прем'єр-міністра України, Президента України чи коаліції депутатських фракцій про призначення на посаду членів уряду підчас його формування можуть вноситися як списком, так і окремо за кожним членом Кабінету Міністрів. У разі відхилення парламентом кандидатури на посаду члена уряду в семиденний строк вноситься подання кандидатури на зазначену посаду. Кабінет Міністрів не пізніше ніж у 30-денний строк після набуття повноважень подає на розгляд Верховній Раді програму діяльності уряду. Верховна Рада має її схвалити не менше ніж 226 голосами.

Законом також детально виписано процедуру дострокового припинення повноважень Кабінету Міністрів у разі: відставки у зв'язку з прийняттям Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів; відставки прем'єр-міністра за поданою ним заявою; припинення повноважень прем'єр-міністра у зв'язку з неможливістю виконання ним повноважень за станом здоров'я; смерті прем'єр-міністра. Прийняття Верховною Радою рішення про відставку прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу уряду.

Законом визначено компетенцію Кабінету Міністрів, його повноваження: уряд призначає та звільняє з посади за поданням прем'єр-міністра керівників центральних органів виконавчої влади, а також членів колегіальних центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу уряду; за поданням прем'єр-міністра, відповідно до пропозицій міністрів, призначає перших заступників та заступників міністра.

Крім того, у законі передбачено, що акти Президента щодо призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях скріплюються підписами прем'єр-міністра і міністра закордонних справ України. Також підписом прем'єр-міністра та міністра юстиції скріплюються акти Президента щодо утворення судів. У законі визначено процедуру та терміни скріплення цих актів. Крім того, у законі визначено, що посадові особи апарату Ради національної безпеки та оборони (РНБО) України, Секретаріату Президента, консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, що утворюються Президентом України, не мають права давати доручення уряду, його членам та втручатися в їхню діяльність.

Місцева влада і місцеве самоврядування

За роки незалежності декілька разів змінювалася концепція органів місцевої влади. У березні 1992 року був прийнятий Закон "Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування", за яким діяльність Рад обмежувалася здійсненням функцій місцевого та регіонального самоврядування, а виконавчі функції передавалися представникам Президента України в областях і районах, а також у містах Києві та Севастополі. Реформування місцевої влади було припинено 3 лютого 1994 року, коли Верховна Рада прийняла Закон

"Про формування місцевих органів влади і самоврядування" і повернула владу на місцях Радам та їх виконкомам.

Після прийняття Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі було передано місцевим державним адміністраціям, які є підзвітними і підконтрольними органам виконавчої влади вищого рівня.

Повноваження місцевих державних адміністрацій визначені Конституцією України (ст. 119) та Законом України "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р.

Відповідно до цього Закону голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду й звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні й підконтрольні органам виконавчої

влади вищого рівня. Зокрема, це виявляється в тому, що рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законодавству України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Склад місцевих державних адміністрацій формують їхні голови. Місцеві державні адміністрації також підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Обласна або районна рада має право висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації. На підставі резолюції недовіри Президент України приймає рішення про відставку голови адміністрації або продовження його повноважень і дає обґрунтовану відповідь. Якщо ж недовіру голові державної адміністрації висловили дві третини депутатів відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Крім того, повноваження голови місцевої адміністрації може бути припинено відповідно до інших підстав, наприклад за власною ініціативою Президента України.

На відповідній території місцеві державні адміністрації забезпечують виконання положення Конституції та законодавства України; законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, програм національно-культурного розвитку корінних народів і національних меншин; підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; наявність звіту про виконання відповідних бюджетів та програм; взаємодію з органами місцевого самоврядування; реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Конституція України окремий розділ присвятила місцевому самоврядуванню. Положення Конституції про місцеве самоврядування отримали розвиток у Законі "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 року.

Основою місцевого самоврядування в Україні є територіальна громада — колектив жителів села або селища, міста. Місцеве самоврядування здійснюється у таких організаційних формах: 1) безпосередньо населенням — шляхом референдумів, виборів, зборів жителів; 2) через виборні органи, яким є сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи; виборні глави органів місцевого самоврядування — сільські, селищні, міські голови (голови виконавчих органів відповідних рад); виборні районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

Депутати виборних органів місцевого самоврядування обираються жителями села, селища, міста на підставі всезагального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на чотири роки. На таких самих умовах обираються сільські, селищні та міські голови.

Голова районної та голова обласної рад обираються відповідними радами й очолюють виконавчий апарат ради.

Компетенція органів місцевого самоврядування визначена Конституцією України (ст. 143) і Законом "Про місцеве самоврядування в Україні".

До компетенції органів місцевого самоврядування входять управління майном, яке перебуває в комунальній власності; затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку та контроль за їх виконанням; затвердження бюджету відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контроль за його виконанням; встановлення місцевих податків і зборів; проведення місцевих референдумів і реалізація їх результатів; створення, реорганізація та ліквідація комунальних підприємств, організацій та установ.

Органам місцевого самоврядування можуть передаватися окремі повноваження виконавчої влади. Їх виконання фінансується за рахунок державного бюджету України. За цими питаннями органи місцевого самоврядування підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

6 вересня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні". До 2004 р. вибори депутатів і голів місцевих рад відбувалися на підставі Закону України "Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів" від 14 січня 1998 р. 6 квітня 2004 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради АРК, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів".

Місцеве самоврядування має різноманітні організаційно-правові форми. Зокрема, поряд із місцевими радами за ініціативою жителів можуть створюватися органи самоорганізації населення. Їхній статус визначено Конституцією України і Законом України "Про органи самоорганізації населення" від 11 липня 2001 р. Органи самоорганізації населення є однією з форм участі населення у вирішенні питань місцевого значення. До них належать сільські та селищні комітети, вуличні й квартальні комітети, комітети мікрорайонів, домові комітети, комітети районів у містах.

З ініціативою щодо створення органу самоорганізації населення можуть виступити збори (конференції) жителів за місцем проживання, якщо в них брала участь (була представлено) не менше ніж половина жителів відповідної території, які мають право голосу. Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надають сільська, селищна, міська, районна (у місті) ради. Орган самоорганізації населення обов'язково повинен бути легалізований шляхом реєстрації (у такому разі він отримує статус юридичної особи) або повідомленням про створення (без статусу юридичної особи).

20.3. СУДОВА СИСТЕМА ТА ІНШІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

Невід'ємною складовою побудови демократичної правової держави є проведення судової реформи.

У квітні 1992 року Верховна Рада схвалила Концепцію судово-правової реформи. Судочинство в Україні мало здійснюватися Конституційним Судом і судами загальної юрисдикції.

У Конституції, Законі України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р. закріплено основні положення організації та діяльності Конституційного Суду України. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх без винятку сферах, стабілізацію та зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд є окремим, незалежним від судів загальної юрисдикції, єдиним в Україні органом конституційної юрисдикції. Його функція полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також офіційному тлумаченні Конституції та законів.

Суб'єктами звернень до Конституційного Суду можуть бути Президент України, народні депутати України в кількості, не меншій 45 осіб, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Окремі громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду не безпосередньо, а через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, на якого покладено здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно Президентом України, Верховною Радою та з'їздом суддів України терміном на 9 років без права бути призначеними на повторний строк. Голову Конституційного Суду обирають самі судді зі свого складу шляхом таємного голосування на трирічний термін без права бути переобраним.

Організація, порядок діяльності та компетенція судів загальної юрисдикції визначалися Конституцією України, законами України "Про судоустрій Української РСР" від 5 червня 1991 р., "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р., "Про арбітражний суд" від 4 червня 1991 р., "Про організацію судового самоуправління" від 2 лютого 1994р. та ін.

Найактивнішим за роки незалежності було реформування арбітражних судів. У 1991 р. в Україні було скасовано арбітражні органи в системі центрального управління, а замість них створено єдині арбітражні суди, які мали розглядати всі господарські справи, що виникали між юридичними особами, державними та іншими організаціями. У зв'язку з проведенням судової реформи 21 червня 2001 р. було прийнято Закон "Про внесення змін до Закону України "Про арбітражний суд", в якому назву "арбітражний суд" було замінено на "господарський суд". Господарські суди є спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції. Вони становлять єдину трьох ланкову систему спеціалізованих судів, до якої входять місцеві господарські суди, апеляційні господарські суди, Вищий господарський суд України. До місцевих господарських судів належать господарський суд Автономної Республіки Крим, господарські суди областей, міст Києва і Севастополя. Місцеві господарські суди є судами першої інстанції. Апеляційні господарські суди — це суди апеляційної інстанції. Вищий господарський суд України є вищим судовим органом господарських судів України у здійсненні правосуддя у сфері господарських відносин.

У червні 2001 р. до законів України "Про судоустрій України" і "Про статус суддів" було внесено істотні зміни. Відповідно до Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій України" від 21 червня 2001 р. систему судів загальної юрисдикції утворюють місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України.

Місцеві суди

Місцеві суди діють у межах району, міста (крім міст районного підпорядкування), району міста, кількох районів або району і міста одночасно. До місцевих судів за статусом прирівнюються військові суди гарнізонів і господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. До складу місцевого суду входять не менш як троє суддів. Місцевий суд розглядає як суд першої інстанції, а також у зв'язку з ново виявленими обставинами, цивільні, господарські, адміністративні, кримінальні та інші справи. У передбачених законом випадках місцевий суд розглядає справи про адміністративні правопорушення. Він також вивчає та узагальнює судову практику, здійснює інші повноваження, надані йому законом.

Апеляційні суди

Апеляційні суди діють в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. До них прирівнюються військові суди регіонів і Військово-морських Сил.

Апеляційні суди складаються з суддів і народних засідателів. Судді апеляційних судів обираються Верховною Радою України безстроково або призначаються Президентом України на період до п'яти років. Народні засідателі цих судів обираються Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними.

Київською і Севастопольською міськими радами, на території яких знаходиться відповідний суд, терміном на п'ять років.

В апеляційному суді розпорядженням голови цього суду можуть затверджуватися судові палати, очолюють які заступники голови суду. Судові палати утворюються для розгляду справ в апеляційному порядку і для розгляду справ за першою інстанцією.

Голову суду і заступників голови суду обирають загальні збори відповідного суду зі складу суддів апеляційного суду відповідно до кількості судових палат. У разі відсутності судових палат обирається лише заступник голови суду. Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції щодо рішень місцевих судів, як суди першої інстанції за адміністративними, кримінальними та цивільними справами, віднесеними законом до їх підсудності, а також переглядають справи у зв'язку з ново виявленими обставинами. Вони також вивчають і узагальнюють судову практику та здійснюють інші повноваження, надані їм законом.

Вищі спеціалізовані суди

Вищі спеціалізовані суди є вищими судовими органами спеціалізованих судів. Нині до вищих спеціалізованих судів належить лише Вищий господарський суд України. На стадії формування перебуває Вищий адміністративний суд України. Вищі спеціалізовані суди мають діяти як касаційна інстанція щодо рішень місцевих та апеляційних судів, а у випадках, передбачених законом, — як суди апеляційної інстанції щодо рішень апеляційних судів, створених як суди першої інстанції. Вони також переглядають справи у зв'язку з ново виявленими обставинами. Крім цього такі суди вивчають і узагальнюють судову практику, дають рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства.

Верховний Суд України

Вищим судовим органом України є Верховний Суд України. Суддів Верховного Суду України обирає Верховна Рада України безстроково. Одним з головних завдань Верховного Суду України є здійснення спостереження за судовою діяльністю судів країни.

Верховний Суд України має такі повноваження: переглядає в касаційному порядку у межах своїх повноважень рішення судів загальної юрисдикції і справи у зв'язку з ново виявленими обставинами в порядку, передбаченому процесуальним законом, а також розглядає справи, піднесені до його компетенції Конституцією та законами України: водночас узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і роз'яснення судам і питань, котрі виникають під час розгляду судових справ щодо застосування законодавства; вирішує в межах своїх повноважень питання, які впливають з міжнародних договорів України; здійснює інші повноваження, надані йому законом.

Для організації роботи з розгляду та перегляду справ, не віднесених до підсудності вищих спеціалізованих судів, у Верховному Суді України діють судові палати. Судові палати Верховного Суду України також узагальнюють судову практику, аналізують судову статистику та здійснюють інші повноваження, надані їм законом.

У складі Верховного Суду України скликається Пленум Верховного Суду України.

У засіданнях Пленуму беруть участь Генеральний прокурор України та міністр юстиції України. Участь Генерального прокурора у засіданнях обов'язкова. Пленум Верховного Суду України розглядає питання, віднесені до повноважень Верховного Суду України Конституцією України та законами України; розглядає матеріали узагальнень судової практики і судової статистики та дає роз'яснення судам з питань застосування законодавства; затверджує чисельний і персональний склад судових палат, обирає Голову Верховного Суду України, його першого заступника, заступників Голови — голів судових палат, їхніх заступників і секретаря Пленуму та ін.

На проведення судової реформи працювали також закони "Про внесення змін до Закону України "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України" від 21 червня 2001 р., "Про внесення змін до законів України "Про міліцію", "Про попереднє ув'язнення", "Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі" від 21 червня 2001 р.

Якісні зміни у реформуванні системи судочинства України відбулися з прийняттям нового Закону "Про судоустрій України" (2002), який набув чинності 1 червня 2002 р. Це насамперед виявилось в конкретизації ланок цієї системи, включно з органами апеляційного та касаційного судочинства, починаючи з процесу створення адміністративних судів для розгляду спорів, які виникають з адміністративно-правових відносин, уточнення компетенції всіх судових ланок на чолі з Верховним Судом України, включно зі спеціалізованими, апеляційними та місцевими судами. У Законі визначено порядок формування складу народних засідателів і присяжних та вимоги до них. Таким чином, реалізовано положення Конституції України стосовно впровадження суду присяжних. Було також вирішено низку питань пов'язаних із діяльністю кваліфікаційних комісій та органів суддівського самоуправління.

На розвиток положень закону про судоустрій було прийнято Закон України "Про порядок обрання на посаду і звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України" (2004).

Окремі кроки реформування судової влади були успішними і недостатньо продуманими, здійснювалися методом спроб і помилок. Тому в окремі законодавчі акти відразу після їхнього прийняття вносилися численні зміни та доповнення, а деякі з них ("Про арбітражний суд", "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію та дисциплінарну відповідальність суддів України") були визнані такими, що втратили силу і не були замінені іншими. Між окремими законами виникли розбіжності, через що їх не можна було застосувати.

Реформування системи судоустрою відбувалося швидше, ніж приймалися нові процесуальні кодекси. Після прийняття закону про судоустрій Верховна Рада України прийняла, нарешті, Цивільний процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судоустрою, а прийняття нових Кримінально-процесуального та Господарського процесуального кодексів знову затягнулося.

Як свідчить практика, застосування положень розділу VIII Конституції України, законодавчих та інтерпретаційних актів, не всі вони втілюються в життя, а деякі взагалі були помилковими. Це, зокрема, стосується визнання рішенням Конституційного Суду України (2003) такими, що не відповідають Конституції України, положень закону про судоустрій у частині функціонування касаційного суду України з посиланням на непередбаченість цього судового органу Конституцією України. Виникла курйозна ситуація: Конституція забезпечує право громадян на касаційне оскарження судових рішень, а орган, який вирішує ці питання, вольовим рішенням ліквідується. І це в умовах, коли Верховний Суд України не в змозі "у розумні строки" розглянути більшу частину справ, що підриває конституційний принцип гарантування права на касаційне оскарження судових рішень.

22 лютого 2007 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій України" щодо забезпечення касаційного розгляду цивільних справ", яким цивільні справи за касаційними скаргами на судові рішення і касаційні скарги, не розглянуті Верховним Судом України до 1 січня 2007 р., передавались для розгляду і вирішення до колегії суддів відповідних апеляційних судів, склад яких мав формуватись президіями цих судів. Цивільні справи за касаційними скаргами на судові рішення і касаційні скарги, подані до Верховного Суду України після 1 січня 2007 р., розглядаються та вирішуються Судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України.

Поступово стає зрозумілим статус так званих третейських судів, які не є державними структурами. Особливістю третейських судів і подібних їм формувань є обрання суддів для кожного конкретного правового конфлікту безпосередніми учасниками спору, які зобов'язуються підкоритися будь-якому їхньому рішенням. По суті — це прояв життєдіяльності громадянського суспільства, члени якого схильні до вирішення проблем, які їх стосуються, без допомоги державних органів.

Проте діяльність третейських судів не можна залишати поза правовим полем, а тому слушною є думка про те, щоб закріпити в Конституції України можливість, зі згоди учасників господарських відносин, вирішення спорів недержавними судовими органами (третейськими, арбітражними та ін.), інтегрувавши їх, таким чином, у судову систему України. Саме на це й спрямовані положення Закону "Про третейські суди" (2004).

З 1998 р. в Україні діє Вища рада юстиції, статус і повноваження якої визначено Конституцією України та Законом України "Про Вищу раду юстиції" від 15 січня 1998 р. Вища рада юстиції — колегіальний, незалежний орган, відповідальний за формування високопрофесійного суддівського корпусу. До його ведення належать внесення подання про призначення суддів на посади та про звільнення їх із посад; прийняття рішень про порушення суддями і прокурорами вимог щодо несу місництва; здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів Верховного Суду України та суддів вищих спеціалізованих судів; розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів, а також прокурорів. Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Закон визначає такий порядок її формування: 1) Верховна Рада, Президент, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають по три члени Вищої ради юстиції; 2) всеукраїнська конференція працівників прокуратури призначає двох членів Вищої ради юстиції; 3) Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України входять до Вищої ради юстиції за посадою. На посаду члена Вищої ради юстиції може бути рекомендований громадянин України віком від тридцяти п'яти до шістдесяти років, який проживає в Україні не менше ніж десять останніх років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права, не менший десяти років.

Організовує роботу Вищої ради юстиції та головує на її засіданнях Голова Вищої ради юстиції. Його обирають із членів Вищої ради юстиції терміном на три роки без права переобрання таємним голосуванням. Головою не може бути обраний член Вищої ради юстиції, який входить до неї за посадою. Рішення Вищої ради юстиції вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більш як половина його конституційного складу.

Важливим органом у системі правоохоронних органів залишається прокуратура.

Правовий статус прокуратури України визначається Конституцією України, Законом України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. зі змінами, внесеними Законом України від 12 липня 2001 р.

Прокуратура України

Прокуратура України — це єдина система державних органів, що здійснює прокурорський нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів.

Згідно з Конституцією України на прокуратуру України покладено такі повноваження:

1) підтримка державного звинувачення в суді. Завдання прокурора — в обвинувачу вальній промові обґрунтувати застосування до підсудного кримінального закону;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Підставою для представництва в суді інтересів громадянина є його нездатність з поважних причин самостійно

захищати свої порушені або оскаржувані права, а держави — наявність порушень чи загрози порушень державних інтересів;

3) нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (до них належать міліція, податкова міліція, органи безпеки України, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи прикордонної охорони та деякі інші);

4) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень з кримінальних справ, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Прокуратура зобов'язана здійснювати нагляд за дотриманням законів у слідчих ізоляторах, ізоляторах тимчасового утримання, закладах з виконання кримінальних покарань, психіатричних лікарнях із суворим та посиленням спостереженням.

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, якого призначає на посаду та звільняє з посади Президент України і за погодженням із Верховною Радою України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що тягне за собою його відставку. Термін повноважень Генерального прокурора України — п'ять років.

Прокуратура України — це єдина система, до якої входять Генеральна прокуратура України; прокуратура Автономної Республіки Крим; прокуратури областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних); міські, районні та міжрайонні прокуратури; спеціальні прокуратури (військові, екологічні, транспортні).

Як і органи виконавчої влади, органи прокуратури побудовані за ієрархічним принципом. Усі нижчі (за статусом) прокурори підпорядковуються вищестоящим, і всі прокурори — Генеральному прокуророві.

Генеральний прокурор України та підлеглі йому прокурори координують діяльність з боротьби зі злочинністю всіх правоохоронних органів.

Наболілим питанням у реформуванні прокурорської системи України є наглядова функція прокуратури. Проблема наглядової діяльності пов'язана з надміру широким охопленням суспільних відносин, у яких вона відбувається.

В остаточному варіанті Резолюції Парламентської Асамблеї Європи (2001) стосовно дотримання обов'язків і зобов'язань Україною нашої державі запропоновано повністю імплементувати реформу прокуратури згідно з принципами і стандартами Ради Європи, метою якої має бути скасування наглядової функції прокуратури, яка не відповідає Конституції України та загрожує підризу незалежності доволі слабкої судової системи. Тут ідеться насамперед саме про прокурорський нагляд за дотриманням і застосуванням законів, який суперечить принципу верховенства права. Проте частина українських учених вважає, що відмовлятися від наглядової функції прокуратури передчасно.

Як своєрідний компроміс у вирішенні цього питання можна розглядати включення до ст. 121 Конституції України п. 5, згідно з яким прокуратура здійснює функцію нагляду за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, дотриманням законів з цих питань органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами (Закон України "Про внесення змін у Конституцію України" (2004)).

Прийняття доповнень у такій редакції дає змогу, з одного боку, закріпити в конституційному порядку фактичну переорієнтацію прокуратури на правозахисну діяльність, яка виникла останнім часом, а з іншого — зберегти законоохоронний потенціал прокуратури, включаючи і захист державних інтересів. Справа в тому, що у багатьох правових сферах (податковій, природоохоронній та ін.) інтереси громадян тісно переплітаються з інтересами держави, а саме забезпечення прав і свобод громадянина є пріоритетним державним інтересом.

Одним із головних підрозділів органів внутрішніх справ, які здійснюють охорону громадського порядку і боротьбу зі злочинністю в Україні, є міліція. Правову основу її діяльності становить Закон України "Про міліцію" від 20 Грудня 1990 року. В цьому Законі вперше комплексно регламентований правовий статус міліції, яка визначається як державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне довкілля, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Міліція виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу і охоронну функції. Вона складається з таких підрозділів: кримінальна міліція, міліція громадської безпеки, транспортна міліція, Державтоінспекція, міліція охорони, спеціальна міліція. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 липня 1995 р. було створено кримінальну міліцію зі справ неповнолітніх.

У своїй діяльності міліція підпорядкована Міністерству внутрішніх справ України. На покращення роботи органів міліції спрямований Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 року.

Законом України від 22 лютого 2006 р. було затверджено Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України.

Державним правоохоронним органом спеціального призначення є Служба безпеки України. Її головне завдання — забезпечити державну безпеку України. СБУ підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України. Організація і діяльність Служби безпеки України регламентовані Законом України "Про Службу безпеки України" від 25 березня 1992 року.

Новий розвиток у незалежній Україні отримала адвокатура. Адвокатура не є державним органом і не входить до системи органів держави. Віднесення її до системи правоохоронних органів пояснюється тільки логікою її функціональної діяльності, спрямованої на сприяння захисту прав, свобод і представлення законних інтересів фізичних і юридичних осіб, надання їм іншої юридичної допомоги. Адвокатура — це добровільне професійне громадське об'єднання, незалежне від органів держави.

Діяльність адвокатури регламентується Законом України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 року.

Закон виокремлює різні організаційні форми і види діяльності адвокатури. Зокрема, адвокат має право займатися адвокатською діяльністю індивідуально, відкривати своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори і інші адвокатські об'єднання.

20.4. ПРАВОВА СИСТЕМА

Проголошення незалежності поставило перед Україною завдання реформування правової системи. По-перше, необхідно було відмовитися від догм соціалістичного права, по-друге, в короткі терміни впровадити елементи так званого буржуазного права. Процес створення нового права розпочався у трьох напрямках: шляхом пристосування частини норм радянського права; прийняттям нормативних актів у тих сферах відносин, які не врегульовані чинним законодавством; проведення широкомасштабної кодифікації права, при якій реформуванню будуть піддані усі галузі права.

Конституційне право

Проголошення незалежності України потребувало внесення відповідних змін і доповнень до Конституції України. 14 лютого 1992 року було прийнято Закон України "Про внесення доповнень і змін в Конституцію". Розділ III було перейменовано на "Державний і територіальний устрій України", розділ V — на "Органи законодавчої і виконавчої влади України", розділ VII — на "Україна — незалежна держава". Ст. 68 проголосила Україну "незалежною демократичною правовою державою". Згідно із Законом "Президент є глава держави і глава виконавчої влади України".

Ще в жовтні 1990 року Верховна Рада утворила конституційну комісію, яка мала розробити проект концепції Основного Закону. Концепція нової

Конституції була затверджена у червні 1991 року і комісія і зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Вивчалися і використовувалися Конституції багатьох демократичних держав світу, міжнародні конвенції і пакти. Враховувався історичний досвід конституційного будівництва в Україні. До Жовтня 1993 року було опрацьовано чотири варіанти проекту Основного Закону. Але через політичну кризу, що охопила владні структури, конституційний процес загальмувався.

Після виборів Президента і нового складу Верховної Ради України почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади.

У грудні 1994 року Л. Кучма вніс на розгляд парламенту проект конституційного Закону "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Проект містив конкретні пропозиції щодо розмежування законодавчої і виконавчої влади. Верховна Рада повинна була піддати Президенту значну частину владних повноважень. 18 травня 1995 року парламент після тривалих і болісних дискусій простою більшістю голосів прийняв Закон "Про державну владу і місцеве самоврядування". Згідно з ним Президент стан одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам. бей узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади вії обласного до районного рівня (а також у районах Києва і Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначити обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишилися обмежені повноваження: затвердження міського бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавались держадміністраціям. З прийняттям цього Закону Україна перетворилася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську республіку.

Закон "Про державну владу і місцеве самоврядування" було прийнято простою більшістю голосів. Щоб ввести його в дію, виявилася потрібною конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це недосяжною справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової Конституції конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Враховуючи ситуацію, що склалася. Верховна Рада як єдиний законодавчий орган, з одного боку, та Президент як глава держави і виконавчої влади — з другого, тобто сторони, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу, уклали Конституційний договір "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України". Цей договір набрав чинності з моменту підписання його Президентом та Головою Верховної Ради України 8 червня 1995 року. В ст. 61 договору йшлося, що він діє до прийняття нової Конституції. Щодо положень чинної Конституції України 1978 року, то, згідно з конституційним договором, вони визнані чинними лише в частині, що узгоджується із зазначеним договором. Таким чином, Конституційний договір був основним правовим актом, який на той час мав забезпечити організацію і діяльність державного апарату України.

На термін дії Конституційного договору обмежувалися права Верховної Ради та місцевих рад і розширювалися функції виконавчої влади. Прийняття цього договору стимулювало конституційний процес.

У лютому 1996 року конституційна комісія передала проект Конституції на розгляд парламенту. Проект розглядався майже три місяці.

Найбільш гостру дискусію викликали п'ять пунктів проекту: про розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови, статус Криму. В ситуації, що склалася, Рада національної безпеки і Рала регіонів рекомендували Президенту винести затвердження проекту Конституції на всеукраїнський референдум. Л. Кучма підписав відповідний указ. Загроза розпуску Верховної Ради змусила народних депутатів у ніч з 27 на 28 червня 1996 року прийняти Конституцію України.

Вона складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів: загальні засади; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; вибори, референдум; Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади; прокуратура; правосуддя; територіальний устрій України; Автономна Республіка Крим; місцеве самоврядування; Конституційний Суд України; внесення змін до Конституції України; прикінцеві положення; перехідні положення.

Прийняття Конституції України мало величезне історичне значення, оскільки була підведена юридична база під державність українського народу. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Основний Закон України належить до найбільш демократичних у світі.

Подальшого розвитку останніми роками набув такий важливий інститут конституційного права, як громадянство. Правовий зміст громадянства України, порядок його набуття і припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства, визначаються Законом України "Про громадянство" від 18 січня 2001 р.

Законодавство України про громадянство базується на таких принципах: запобігання без громадянству; неможливість позбавлення громадянина України громадянства України; визнання права громадянина України на зміну громадянства; неможливість автоматичного набуття громадянства України іноземцем або особою без громадянства у результаті укладання шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя; рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку та моменту набуття ними громадянства України; збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Громадянин і Українська держава мають взаємні права й обов'язки.

Наприклад, громадянин України має право обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування. Водночас він зобов'язаний відбувати військову службу відповідно до законів України. Українська держава має право притягти громадянина до юридичної відповідальності за невиконання конституційних обов'язків. Водночас вона повинна захитати своїх громадян. Громадянин України не може бути висланий за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування і захист своїм громадянам, що перебувають за її межами. Для захисту прав українських громадян, які проживають за кордоном, створюють консульські установи.

Порядок реалізації такого конституційного права, як право громадян на об'єднання в політичні партії та громадські організації, визначається Конституцією України, законами України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. і "Про політичні партії в Україні" від 5 квітня 2001 р. Законодавство передбачає дві організаційні форми об'єднань громадян: політична партія і громадська організація.

Організаційні та правові підстави утворення й діяльності молодіжних і дитячих організацій, державні гарантії забезпечення їхньої діяльності визначено Законом України "Про молодіжні та дитячі організації" від 1 грудня 1998 р.

Право петиції, тобто звернення додержавної влади, є одним із конституційних прав людини і громадянина. Порядок його реалізації передбачено в Законі України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р.

Кожний громадянин має право на звернення в органи державної влади та місцевого самоврядування, а також у недержавні Інститут (об'єднання громадян, підприємства, установи, організації, засоби масової інформації) із зауваженнями, скаргами, пропозиціями, що стосуються їхньої статутної діяльності, а також із заявами (клопотаннями) стосовно реалізації своїх прав і законних інтересів, скаргами про порушення цих прав та інтересів.

Велику увагу Українська держава приділяла та приділяє розвитку освіти. Правовий статус закладів освіти визначається законами України "Про освіту (нова редакція від 23 березня 1996 р.) і "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 р. Заклади освіти створюються органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, юридичними особами незалежно від форми власності, громадянами.

Найрадикальніших змін за роки незалежності України зазнало виборче право — важливий інститут конституційного права України.

Норми виборчого права закріплені розділом 111 Конституції України й донедавна законами України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 р., "Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів" від 14 січня 1998 р.

До 2006 р. вибори народних депутатів України відповідно до цих законів проводилися за змішаною системою розподілу депутатських мандатів. Сутність її була така. Половина конституційного складу Верховної Ради України — 225 депутатів — обиралося в одномандатних округах. Вся територія країни поділялася на приблизно однакові за чисельністю виборців 225 округів, у кожному з яких обирався один

депутат. Друга половина складу Верховної Ради визначалася голосуванням у загальнодержавному багатомандатному окрузі. Виборці голосували не за конкретну особу, а за виборчий список політичної партії (блоку). Мандати Верховної Ради розподілялися пропорційно до кількості голосів, поданих за список політичної партії (блоку). До розподілу мандатів допускалися лише партії, що набрали не менш як 4 відсотки голосів.

25 березня 2004 р. Верховна Рада ухвалила новий Закон України "Про вибори народних депутатів України". Відповідно до нього наступні вибори народних депутатів мають проводитись лише за пропорційною системою.

7 липня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України". Вперше нова система виборів була апробована на виборах до Верховної Ради України у 2006 р.

З метою вдосконалення виборчого процесу 30 червня 2004 р. був прийнятий Закон України "Про Центральну виборчу комісію". Чергові зміни до цього Закону були внесені Законом України "Про внесення змін до Закону України "Про Центральну виборчу комісію" від 29 травня 2007 р. Знову-таки, з метою вдосконалення проведення виборів, унеможливленій фальсифікації результатів виборів 22 лютого 2007 р. приймається Закон України "Про державний реєстр виборців".

Права та обов'язки народного депутата, гарантії депутатської діяльності регулюються Конституцією України і Законом України "Про статус народного депутата України" (в редакції від 22 березня 2001 р.). 8 липня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про статус народного депутата України". Як і раніше нагальним залишається скасування депутатської недоторканності. Вибори депутатів місцевих рад регулюються Законом України від 6 квітня 2004 р. "Про вибори депутатів Верховної Ради АРК, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів".

Цивільне право

Реформування економічної системи в першу чергу забезпечується нормами цивільного законодавства. У період, що розглядається, були прийняті закони України "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 року, "Про банкрутство" від 14 жовтня 1992 року, "Про аудиторську діяльність" від 22 квітня 1993 року, "Про авторське право і суміжні права" від 11 липня 2001 р. та ін.

Згідно з новим цивільним законодавством були внесені зміни до Цивільного кодексу України 1963 року. 11 липня 1995 року Верховна Рада внесла істотні зміни до ст. 71 ЦК України, яка визначала загальні терміни позовної давності. За новою редакцією загальний термін позовної давності становить три роки незалежно від того, хто подає позов: фізична чи юридична особа.

14 травня 1993 р. було прийнято Повітряний кодекс України, 21 січня 1994 р. — Лісовий кодекс України, 6 червня 1995 р. — Водний кодекс України, в яких поряд з іншими галузевими нормами є ряд цивільно-правових норм.

Значну роль у регулюванні майнових відносин відіграли декрети і постанови Кабінету Міністрів України. Всі ці зміни акумулював у собі новий Цивільний кодекс України, що набрав чинності 1 січня 2004р.

Розвиток ринкових відносин в Україні вимагав створення цілком ринкового Цивільного кодексу (ЦК) України. Остаточний варіант проекту такого кодексу було прийнято Верховною Радою України в третьому читанні 29 листопада 2001 р. і передбачено ввести в дію з 1 січня 2003 р. Однак новий ЦК України був повернутий до Верховної Ради України із зауваженнями Президента України і після доопрацювання 16 січня 2003 р. став законом. У процесі його підготовки перед авторським колективом постало складне і відповідальне завдання — створити перший Цивільний кодекс суверенної незалежної України. Він мав відповідати вимогам ринкової економіки. Цивільне законодавство України в цілому, зокрема ЦК України, мало спиратися на найновіші досягнення світової правової науки. Новий ЦК України 2003 р. побудовано за пандектною системою. Відповідно до неї норми, які можуть бути застосовані при регулюванні будь-яких суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права, винесено за дужки та представлено окремою книгою під назвою "Загальні положення". Цивільно-правові інститути особливої частини цивільного права представлено у п'яти книгах: "Особисті немайнові права фізичної особи", "Право власності та інші речові права", "Право інтелектуальної власності", "Зобов'язальне право", "Спадкове право".

Книга перша ЦК України — "Загальні положення" — складається з п'яти розділів і 18 глав. Це розділи про основні положення, осіб (фізичні особи, юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади), об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовну давність. До безперечних досягнень у галузі підготовки першої книги слід віднести вперше врегульований у межах ЦК України правовий статус держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад як суб'єктів цивільних прав та обов'язків, а також розділ про об'єкти цивільних прав. Фактично, в Загальних положеннях ЦК України зосереджені всі елементи цивільно-правових відносин.

Книга друга має назву "Особисті немайнові права фізичної особи". Юридичним фундаментом цієї книги є розділ 11 Конституції України про права людини і громадянина. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої. Зміст їх розширено, конкретизовано. Книга містить перелік способів захисту особистого немайнового права: відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди, громадська догана, заборона випуску у світ газети чи книги, в яких міститься неправдива інформація, вилучення тиражу книги чи газети і знищення його. Книгу другу можна назвати кодексом про особисті права фізичної особи в

ЦК. У ній передбачається 47 статей, що регулюватимуть особисті немайнові відносини, пов'язані зі здійсненням особистих прав як у непорушеному стані, так і у разі порушення зазначених відносин. Якщо ЦК УРСР в одній ст. 7 забезпечує захист честі, гідності та ділової репутації, то новий ЦК у 47 статтях забезпечує захист до трьох десятків особистих прав фізичної особи. Людина починається не з майнових уподобань, а з духовних цінностей: життя, здоров'я, імені, честі, гідності, ділової репутації, особистого життя та ін. Людина передусім—духовний світ, а вже потім — власник, підприємець, виробник матеріальних благ.

У книзі третій — "Право власності та інші речові права" — передбачається регулювання речових відносин. До речових віднесено право власності, право володіння, сервітутні права, право користування чужою землею для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою землею для забудови (суперфіцій), заставу та інші речові права. Новий ЦК передбачає захист речових прав. Державні та комунальні юридичні особи розглядаються як суб'єкти права власності на майно, закріплене за ними. Таким чином, ЦК уникає поняття "оперативне управління" і "право повного господарського відання". Разом із тим визнання державних і комунальних юридичних осіб власниками неминуче веде або до виникнення фігури подвійного власника, або до утвердження існування роздвоєної власності.

Книга четверта — "Право інтелектуальної власності" — містить загальні положення про інтелектуальну власність, а також норми авторського права, права промислової власності, права на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг. За новим Кодексом лише угода (правочин) регулює відносини між володільцем права інтелектуальної власності та користувачем. Саме угода визначає розміри, порядок обчислення і виплати за використання об'єктів інтелектуальної власності. У ЦК України закладено нові інститути — це суміжні права (права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення), права на селекційні досягнення, на нерозкриті інформацію, на фірмове найменування, найменування місця походження товару. Передбачається тільки судовий порядок захисту порушених прав суб'єктів прав інтелектуальної і промислової власності.

У книзі п'ятій — "Зобов'язальне право" — регулюються відносини майнового обігу. Йдеться про договірні відносини, пов'язані з переданням майна у власність, виконанням робіт та наданням послуг тощо. Крім договірних відносин, зобов'язальне право регулює відносини, що виникають із правомірних односторонніх дій, із заподіяння шкоди і безпідставного збагачення. Кожний вид зобов'язань має особливості, що зумовлює їхню відносну самостійність і створення окремих інститутів зобов'язального права. Загальні правила, що поширюються на всі види зобов'язань, становлять загальні положення про зобов'язання. До них належать норми про поняття і підстави виникнення зобов'язань, виконання та способи, що забезпечують виконання їх, відповідальність за порушення зобов'язань, підстави припинення їх.

Новий ЦК надає важливого значення звичаям ділового обороту врегулюванні договірних відносин. До новел книги п'ятої ЦК слід віднести інститут суброгації — набуття всіх прав, що належали раніше кредиторів, внаслідок виконання третьою особою (суброгантом) обов'язків боржника щодо цього кредитора; поняття порушення зобов'язань, нову форму цивільної відповідальності (сплата штрафної неустойки за порушення зобов'язання), низку нових договорів, що зумовлено потребами економічного обороту (лізинг, довірче управління майном, факторинг, франчайзинг тощо), нові інститути не договірних зобов'язань, що виникають з односторонніх правомірних дій (публічне обіцяння винагороди, ведення чужих справ без доручення).

Серед охоронних зобов'язань новим є інститут зобов'язань, які виникають внаслідок загрози життю і здоров'ю громадян, а також їхньому майну і майну юридичних осіб у зв'язку з порушенням довілля. Низкою новел доповнено умови настання відповідальності при заподіянні моральної шкоди, а також шкоди, завданої взаємодією джерел підвищеної небезпеки чи через недоліки у товарах, виконаних роботах, наданих послугах.

У книзі шостій — "Спадкове право" — по-новому вирішується проблема усунення від спадкування, питання щодо спадкування окремих прав та обов'язків спадкодавця. За рішенням суду усувається від права спадкування особа, яка ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, коли він з поважних причин потребував її. Вкладу банках в усіх випадках має включатися до спадщини.

Чимало нових положень стосується спадкування за заповітом. Мається на увазі складання подружжям єдиного заповіту, право на складання заповіту з умовою складання таємного заповіту тощо. Новий ЦК пропонує п'ять черг спадкоємців за законом. Залишено без змін склад першої та другої черг, який передбачався ЦК УРСР. Змінено підхід до порядку прийняття спадщини.

Такі структура і зміст нового ЦК України. Його прийняття буде великим досягненням Української держави, бо цивілізованість держави, крім інших факторів, зумовлюється досконалістю і потенційними можливостями правової системи держави.

Сімейне право

Основним нормативним правовим актом у цій галузі права є Сімейний кодекс України (підписаний Президентом України 10 січня 2002 р., діє з 1 січня 2003 р.). Він складається із 7 розділів, 292 статей, що визначають поняття сім'ї, коло регульованих відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів; умови і порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права та обов'язки подружжя щодо взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу; встановлюють підстави виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і

дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей щодо взаємного утримання (аліментні обов'язки); визначають порядок усиновлення, порядок установлення опіки та піклування, права та обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми; особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки щодо утримання інших членів сім'ї та родичів; порядок укладання і розірвання шлюбів громадян України з іноземцями й іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення.

Новелою Сімейного кодексу є запровадження інституту патронату. Патронат" це виховання дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ї іншої особи (патронатного вихователя) за плату.

Патронатні відносини встановлюються за договором між органом опіки та піклування і громадянином (патронатним вихователем). Цей договір вимагає згоди дитини, якщо та досягла віку, коли можна її всиновити. Строк дії договору — до досягнення дитиною повноліття. За виховання дитини патронатному вихователю встановлюється плата, розмір якої визначається між ним і органом опіки та піклування.

Трудове право

Перехід до ринкових відносин змусив законодавця звернути увагу на захист трудових прав працівників. 14 жовтня 1992 року було прийнято Закон "Про охорону праці". Законом від 19 грудня 1993 року до Кодексу законів про працю України були внесені зміни і доповнення, які стосувалися охорони праці. На соціальний захист населення спрямований Закон України "Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку" від 16 грудня 1993 року. В розвиток положень Конституції України 14 січня 1998 року прийняті Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, які визначають види, принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України.

Подальший розвиток одержав інститут контракту. В березні 1993 року Кабінет Міністрів затвердив Положення про порядок укладення контрактів керівником підприємства, що є у загальнодержавній власності, при наймі на роботу, а 19 березня 1994 року — Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті (найманні) на роботу працівника.

Державні гарантії права на відпустку встановив Закон України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 року.

Важливе значення для врегулювання колективних трудових спорів (конфліктів) має Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 року. Встановлені цим Законом норми поширюються на найманих працівників та організації, утворені ними відповідно до законодавства для представництва і захисту їхніх інтересів, та на власників підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також на організації власників. Серед джерел трудового права, які було прийнято останніми роками, слід назвати також закони України "Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності" від 15 вересня 1999 р., "Про організації роботодавців" від 24 травня 2001 р.

Але як і раніше, актуальним залишається прийняття нового Кодексу законів України про працю, одним із важливих завдань якого буде приведення норм українського трудового права у відповідність до норм трудового права ЄС. Трудове законодавство залишається ледве не єдиною галуззю українського законодавства, яка дотепер не кодифікована.

Законодавство про охорону здоров'я і соціальний захист населення

Конституція України закріплює право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Одним з елементів соціального захисту громадян є соціальне забезпечення.

Пенсія — основний вид соціального забезпечення непрацездатних громадян. Порядок призначення і виплати пенсій встановлений Законом України.

Велику увагу держава приділяє державній підтримці багатодітних сімей. Правове регулювання цього виду соціального забезпечення здійснюється згідно із Законом України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 24 жовтня 2002 р. Закон визначає види державної допомоги сім'ям з дітьми і коло осіб, які мають право претендувати на отримання цієї допомоги.

На охорону здоров'я громадян України спрямовані Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р.

На поліпшення правового становища інвалідів спрямований Закон України від 6 листопада 2005 р. "Про реабілітацію інвалідів в Україні". Важливе значення для сфери соціального захисту населення має також прийняття 12 січня 2006 р. Закону України "Про житловий фонд соціального призначення".

У прийнятому в 1990 році Земельному кодексі УРСР вже закладались основні положення аграрної реформи. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створити законодавчу та нормативну базу. У жовтні 1991 року було затверджено концепцію роздержавлення і приватизації землі. Передбачалося, що з 1992 року колгоспи будуть перетворені у вільні господарські товариства. При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного при ватного господарства.

Аграрне право

Виходячи з цієї концепції Верховна Рада приймає ряд нормативних актів. 20 грудня 1991 року було прийнято Закон "Про селянське (фермерське) господарство", який передбачав утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання

ділянок усім громадянам, які виявили бажання організувати фермерське господарство. 30 січня 1992 року Верховна Рада прийняла Закон "Про форми власності на землю", який проголосив, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю.

У березні 1992 року було прийнято два протилежні за змістом акти: Постанова Верховної Ради "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" й Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство". Якщо перший акт був спрямований на прискорення аграрної реформи, то другий — гальмував її. Колгоспи і радгоспи під вивіскою "колективних" підприємств, як і раніше, залишалися єдиною важливою ланкою в сільському господарстві елементом економічної структури. Згодом стало зрозуміло, що найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері є земельна реформа. У листопаді 1994 року Президент видав указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". В ньому передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи — приватизації, оцінювання і ринку землі. В указі розмежовувалися форми власності і форми господарювання на землі.

Протягом 1996 року було фактично завершено перший етап земельної реформи—роздержавлення землі та її передачу у власність юридичних осіб. На 1 січня 1997 року документи про землю отримали майже всі колективні господарства.

Другий етап земельної реформи передбачає передачу землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Складність земельної реформи потребує реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів з урахуванням особливостей перехідного періоду до ринкових відносин, які полягають у паралельному функціонуванні існуючих і нових господарських формувань.

Допомогти суспільству в переході до ринку землі мав Указ Президента України "Про оренду землі" від 23 квітня 1997 року.

Вжиті заходи дали можливість запровадити економічні методи регулювання земельних відносин. За останні два роки введено плату за землекористування; розроблено механізм економічного стимулювання суб'єктів землекористування за діяльність, пов'язану з охороною земель та встановлення плати за погіршення природних властивостей угідь; опрацьовані нормативні документи по організації та проведенню земельних аукціонів у населених пунктах; здійснено грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення.

25 жовтня 2001 р. було прийнято новий Земельний кодекс України. Він вміщує 10 розділів, 212 статей, у яких визначені завдання земельного законодавства та повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, склад і призначення земель України. Земельний кодекс визначає право власності, право користування землею, право земельного сервітуту, а також обмеження прав на землю; порядок набуття права власності та інших прав на землю; способи захисту прав на землю, порядок відшкодування збитків, завданих землекористувачам і власникам землі, а також порядок розв'язання земельних спорів; порядок охорони та раціонального використання земель; систему заходів, спрямованих на здійснення положень земельного законодавства; перелік заходів, які можуть бути застосовані до порушників земельного законодавства.

Нині виникли можливості для формування в аграрному секторі нового земельного ладу, який базується на приватній власності на землю та інше сільськогосподарське майно і персональній відповідальності за результати праці.

18 жовтня 2005 р. Верховна рада України прийняла Закон "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року", який спрямований на подолання кризи у сільському господарстві України! має суттєво прискорити його розвиток.

Кримінальне право

Розвиток кримінального права відбувався, головним чином, за рахунок внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України.

У березні 1992 року з Кримінального кодексу України були вилучені такі міри покарання, як заслання і вислання. 17 червня 1992 року був прийнятий Закон "Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення і Митного кодексу України". Зміни і доповнення торкнулися, головним чином, першого розділу Особливої частини КК. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки 24 грудня 1994 року було прийнято Закон України " Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави ". Встановлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади" за посягання на територіальну цілісність України, за масові беспорядки. Були переглянуті склади державних злочинів, різко скорочувалося застосування виняткової міри покарання — смертної кари.

Виконуючи зобов'язання, які Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи, з березня 1997 року було введено мораторій на призначення виконання смертних вироків. Але найбільш актуальним залишалося прийняття нового Кримінального кодексу України.

Кримінальний кодекс (КК) України був прийнятий 5 квітня 2001 р. і набрав чинності з 1 вересня 2001 р. Він вміщує Загальну та Особливу частини, що поділяються на розділи та статті (всього 447 статей).

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів. Вона визначає завдання Кримінального кодексу, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види

кримінальних покарань, загальні підстави призначення покарань і звільнення від них, особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх та інші загальні положення.

Особлива частина Кримінального кодексу складається із 20 розділів. Вона містить вичерпний перелік вчинків, що визнаються злочинами, і конкретні покарання за скоєння цих вчинків. Кожний розділ Особливої частини Кримінального кодексу присвячений певній групі злочинів.

Новий Кримінальний кодекс передбачає довічне ув'язнення за найтяжчі злочини. Кодекс запроваджує кримінальну відповідальність за злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод громадянина, порушення недоторканності житла, неправомірне використання виборчих бюлетенів, неправильний підрахунок голосів, за порушення таємниці листування, телефонних розмов, перешкоджання законній діяльності профспілок, політичних партій та громадських організацій.

Новий КК єдиною підставою для притягнення до кримінальної відповідальності вважає наявність складу злочину, закріпленого в кримінальному законодавстві, запроваджує принцип особистої відповідальності, посилює відповідальність за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з одночасним застосуванням до осіб, які вчинили нетяжкі злочини, покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Під дію кодексу підпадають також умисна безпідставна невивплата заробітної плати, пенсій, стипендій протягом більш як місяця, посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних вірувань або виконання релігійних обрядів, а також порушення недоторканності особистого життя — незаконне збирання, збереження, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди.

Кримінальній відповідальності також підлягають дії, що порушують права людини на здобуття освіти, на безплатну медичну допомогу, на участь у страйках.

КК вводить нові види покарань, у тому числі арешт від одного до шести місяців, громадські роботи та обмеження свободи. Відповідно до останнього людина відбуває покарання у виконавчих закладах відкритого типу без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці. Кодекс передбачає покарання у вигляді позбавлення волі від 1 до 15 років і запроваджує замість смертної кари довічне ув'язнення, що не застосовується до осіб, молодших за 18 і старших за 65 років, і до жінок, що вчинили злочин, будучи вагітними.

Істотно обмежено застосування конфіскації майна. Цей вид покарання тепер застосовується лише за вчинення тяжких або особливо тяжких корисливих злочинів і лише у випадках, обумовлених у спеціальній частині кодексу.

КК містить норми про відповідальність за вчинення терористичного акту і за створення злочинної організації. Разом з тим кодекс містить "заохочувальну норму", відповідно до якої особа (крім організатора і керівника такої групи) може бути звільнена від кримінальної відповідальності, якщо добровільна заявить про її створення, або про підготовку терористичного акту, або про те, що вона бере в цьому участь.

У КК запроваджується кримінальна відповідальність за контрабанду історичних та культурних цінностей, сильнодіючих речовин.

Відповідальність за умисне ухилення від сплати податків, зборів та інших платежів настає в тому разі, якщо це призвело до не надходження до бюджету коштів у значних (17 тис. грн.), великих (51 тис. грн) та особливо великих розмірах. Прогресивною нормою є звільнення особи від кримінальної відповідальності, якщо такий злочин вчинено вперше і якщо до моменту пред'явлення обвинувачення податки були сплачені, а заподіяний збиток відшкодований. Проте ця заохочувальна норма не поширюється на несплату податків в особливо великих розмірах.

Новацією кодексу також є відповідальність за умисне доведення підприємства до банкрутства, фіктивне банкрутство, незаконну приватизацію державного і комунального майна шляхом заниження його вартості або використання підроблених документів.

Уперше запроваджено кримінальну відповідальність за такі злочини проти суспільного порядку і моралі, як проституція, примушення до заняття проституцією або втягнення у неї. При цьому, якщо раніше передбачалась відповідальність за звалтування тільки жінок, то тепер передбачена кримінальна відповідальність за подібні дії щодо чоловіків.

Із КК вилучено норму про кримінальну відповідальність за образи і наклеп, і тепер ці питання вирішуватимуться у цивільно-правовому порядку.

Прийняття Кримінального кодексу стало суттєвою віхою на шляху розвитку кримінального законодавства України, його демократизації, відповідності принципам правової держави. Проте ідеальних кодексів не існує. Життя постійно вимагає внесення змін і доповнень до чинного законодавства. І хоча кримінальне законодавство є найбільш консервативною галуззю, внесення змін і доповнень не оминуло і його. Зокрема 5 квітня 2007 р. прийнято Закон України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконні дії стосовно отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів".

Процесуальне законодавство

Досить радикальні зміни були внесені в кримінально-процесуальне законодавство. На посилення процесуальних гарантій громадян було спрямовано норми Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 року.

Законом України "Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України" від 15 грудня 1992 року Кримінально-процесуальний кодекс України був доповнений рядом норм, які посилювали

процесуальні гарантії громадян при зверненні їх до суду. Відтепер заарештований, його захисник мали право звертатися до суду з оскарженням санкції прокурора на арешт.

Розширенню прав підозрюваного, обвинуваченого і підсудного на захист сприяв Закон "Про внесення змін і доповнень до окремих статей КПК України" від 23 грудня 1993 року.

4 лютого 1994 року було прийнято Закон України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві".

Аналогічно кримінально-процесуальному розвивалося цивільно-процесуальне законодавство. Наближенню цивільного судочинства до загального типу цивільного процесу сприяє нова редакція ст. 30 ЦПК, за якою суд звільняється від збирання доказів за власною ініціативою. Він може тільки сприяти сторонам у наданні доказів до судового розгляду.

У зв'язку з прийняттям Закону України "Про прокуратуру" було скасовано прокурорський нагляд у цивільному судочинстві.

У зв'язку з проведенням судової реформи до процесуального законодавства України внесено суттєві доповнення, що набули відображення в законах України "Про внесення змін у Кримінально-процесуальний кодекс України" від 21 червня 2001 р., "Про внесення змін у Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси України" від 21 червня 2001 р. і 14 березня 2002 р., "Про внесення змін в Арбітражно-процесуальний кодекс України" від 3 квітня 2003 р. У липні 2005 р. Президент України підписав прийнятий Верховною Радою України Кодекс адміністративного судочинства України, що дасть можливість "запустити" давно заплановану систему адміністративних судів. Як і раніше, актуальним залишається прийняття нових процесуальних кодексів: кримінально-процесуального, цивільного процесуального, господарського процесуального.

Але тільки змінами та доповненнями до чинних актів проблему процесуального законодавства вирішити було неможливо. Життя вимагало його кодифікації.

Цивільно-процесуальне законодавство

За роки незалежності значну кількість змін, якими вирішувалися окремі проблеми цивільного судочинства, було внесено до Цивільного процесуального кодексу України 1963 р. Такі фрагментарні зміни положень цього Кодексу призвели до неузгодженості, розбалансованості його норм, що ускладнило їх застосування.

18 березня 2004 р. Верховна Рада України прийняла новий Цивільний процесуальний кодекс України, який мав основним завданням забезпечити повноцінне функціонування судової системи шляхом урегулювання порядку провадження у цивільних справах у судах відповідно до Конституції та законів України. Кодекс надає судам можливість реалізувати покладені на них обов'язки, забезпечити правильний та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених або оспорюваних прав та свобод фізичних і юридичних осіб, а також охорону державних та громадських інтересів. Цивільний процесуальний кодекс України складається з одинадцяти розділів, кожний з яких містить глави: розділ I "Загальні положення"; розділ II "Наказне провадження"; розділ III "Позовне провадження"; розділ IV "Окреме провадження"; розділ V "Перегляд судових рішень"; розділ VI "Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень"; розділ VII "Судовий контроль за виконанням судових рішень"; розділ VIII "Про визнання та виконання рішень іноземних судів в Україні"; розділ IX "Відновлення втраченого судового провадження"; розділ X "Провадження у справах за участю іноземних осіб"; розділ XI "Прикінцеві та перехідні положення". Кодекс містить деякі принципово нові положення, спрямовані на забезпечення швидкого і справедливого судочинства, дотримання прав учасників цивільного процесу. Водночас вдалося зберегти наступництво основних інститутів цивільного процесу, що, у свою чергу, сприяє доступності нового Кодексу для учасників цивільного судочинства.

Кодексом запроваджується спрощений порядок розгляду цивільних справ — наказне провадження. Такий порядок розгляду цивільних справ судом застосовується в багатьох країнах світу. Як відомо, суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. Ці справи розглядаються судом у порядку позовного, наказного та окремого провадження. Наказне провадження є спрощеною формою розгляду цивільної справи в суді. Судовий наказ є одночасно виконавчим документом і тому має бути оформлений відповідно до вимог, встановлених Законом України "Про виконавче провадження" до виконавчого документа. На відміну від позовного провадження, в якому особами, що беруть участь у справі, є сторони і треті особи та їх представники, за наказного провадження до осіб, що беруть участь у справі, належать із заявник та інші заінтересованих осіб, їхні представники. Кодексом визначено вимоги, за якими може бути видано судовий наказ. Так, судовий наказ може бути видано, якщо: заявлено вимогу, яка ґрунтується на правочинні, вчиненому в письмовій формі; заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати; заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника, а також в інших випадках, встановлених законом. Заява про видання судового наказу подається у письмовій формі до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності, визначеними Кодексом, і має містити найменування суду, в який подається заява; ім'я (найменування) заявника та боржника, а також ім'я (найменування) представника заявника, якщо заява подається представником, їхнє місце проживання

або місцезнаходження; вимоги заявника й обставини, на яких вони ґрунтуються; вартість майна у разі його витребування; перелік документів, що додаються до заяви. У разі подання неналежно оформленої заяви суддя не розглядає заяву, про що постановляє ухвалу із зазначенням підстав такого рішення, і надає заявнику строк для усунення недоліків. Якщо заявник у встановлений строк виконає вимоги відповідно до ухвали суду, заява вважається поданою в день першого її подання. Інакше заява вважається неподаною і повертається заявникові. Слід зазначити, що повернення заяви не є перешкодою для повторного звернення з такою самою заявою після усунення її недоліків. Суддя відмовляє у прийнятті заяви про видання судового наказу, якщо заявлено вимогу, що не передбачена Кодексом, або якщо із заяви і поданих документів вбачається спір про право, про що постановляє ухвалу. Відмова у прийнятті заяви унеможлиблює повторне звернення з такою самою заявою. У цьому випадку заявник має право звернутися з тими самими вимогами у позовному порядку. За подання заяви про видання судового наказу сплачується судовий збір у розмірі 50 відсотків ставки, яка визначається з оспорюваної суми у разі звернення в суд із позовом у порядку позовного провадження. У разі відмови у видання судового наказу внесена сума судового збору стягувачу не повертається. У разі подання стягувачем позову до боржника у порядку позовного провадження ця сума зараховується до суми судового збору, встановленої за позовну заяву. Законодавством встановлено триденний строк для розгляду заяви та видання судового наказу по суті заявлених вимог. При цьому видання судового наказу проводиться без судового засідання і виклику стягувача та боржника для заслуховування їх пояснень. Судовий наказ видається стягувачу після набрання ним законної сили. Так, після видання судового наказу суд невідкладно надсилає його копію боржникові разом із копіями заяви стягувача та доданих до неї документів. При цьому суддя роз'яснює боржнику право в разі заперечення проти вимог стягувача подати заяву про його скасування. Ця вимога має бути виконана протягом десяти днів із дня отримання судового наказу. Інакше, у разі ненадходження від боржника заяви про скасування судового наказу протягом трьох днів після закінчення строку її подання, за умови наявності даних про отримання боржником копії наказу, судовий наказ набирає законної сили. І лише тоді суд видає його стягувачеві для пред'явлення до виконання. Отже, Кодексом також передбачена можливість скасування судового наказу, якщо боржник проти нього заперечує. Відповідна заява розглядається судом протягом п'яти днів, про то постановляється ухвала, якою скасовується судовий наказ, у якій суд одночасно роз'яснює про можливість розгляду заявлених стягувачем вимог у позовному провадженні з додержанням загальних правил щодо подання позову. Ухвали суду про відмову у прийнятті заяви про видання судового наказу або про відмову у скасуванні судового наказу можуть бути оскаржені в апеляційному порядку. Також судовий наказ може бути переглянутий у зв'язку з ново виявленими обставинами. Замість втраченого оригіналу судового наказу суд, який його видав, має право за заявою стягувача або поданням державного виконавця видати його дублікат.

Також слід зазначити, що заяви, які подані до набрання чинності цим Кодексом відповідно до Цивільного процесуального кодексу України 1963 р. і містять вимоги, що можуть бути розглянуті за правилами наказного провадження, за клопотанням позивача розглядаються в порядку, встановленому розділом II Цивільного процесуального кодексу України 2004 р., якщо їх судовий розгляд не розпочався за правилами позовного провадження. Також з урахуванням положень Закону України "Про судоустрій України", Цивільного та Сімейного кодексів України, Закону України "Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз" та інших законів у Кодексі регламентуються питання порядку позовного провадження та окремого провадження. Зокрема, відповідно до зазначених законів викладені положення щодо усиновлення, визнання фізичної особи обмежено дієздатною чи недієздатною, надання неповнолітньому повної дієздатності, примусової госпіталізації фізичної особи до психіатричного закладу, обов'язкової госпіталізації до протитуберкульозного закладу тощо. З моменту проведення "малої судової реформи", якою запроваджено порядок апеляційного та касаційного оскарження рішень судів, виявлено низку недоліків у його практичному застосуванні. В новому Цивільному процесуальному кодексі України процедури такого оскарження вдосконалено, зокрема передбачено подання касаційної скарги безпосередньо до суду касаційної інстанції, а апеляційної скарги — через суд першої інстанції, але для контролю в копії подається стороною до апеляційного суду, при цьому місцевий суд позбавлений права оцінювати скаргу на відповідність закону. Також введено невідомий раніше процесуальному законодавству України інститут оскарження судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами.

З метою належного забезпечення прав фізичних та юридичних осіб у Кодексі удосконалено питання відновлення втраченого судового провадження, що викладені в окремому розділі, зокрема, регламентовано порядок відновлення втраченого судового провадження, визначаються особи, які мають право звертатись до суду із заявою про відновлення провадження, зміст і підсудність цієї заяви, розгляд справи, рішення суду у справі про відновлення втраченого провадження. З урахуванням положень міжнародних договорів України у Кодексі викладені питання стосовно провадження у справах за участю іноземних осіб, а також питання подання позову до іноземної держави, виконання судових доручень іноземних судів і звернення судів України до іноземних судів, визнання та виконання в Україні рішень іноземних судів, застосування правил міжнародних договорів.

Прийняття нового Цивільного процесуального кодексу України дало змогу здійснити реформу цивільного судочинства в Україні, що сприяє підвищенню ефективності цивільного процесу, забезпеченню реалізації та захисту конституційних прав та інтересів сторін у цивільному процесі.

Адміністративний процес

6 липня 2005 р. Верховна Рада України прийняла Кодекс адміністративного судочинства України, вперше з пострадянських країн.

Кодекс адміністративного судочинства України (далі — КАС України) містить 7 розділів і 272 статті. У першому розділі містяться загальні положення адміністративного судочинства в Україні, зокрема, призначення самого Кодексу адміністративного судочинства. Особливу увагу слід приділити ст. 3 КАС України, в якій визначаються багато раніше не встановлених понять, зокрема: справа адміністративної юрисдикції, адміністративний процес визначається КАС України як правовідносини, які складаються під час здійснення адміністративного судочинства. В цьому розділі закріплені також принципи адміністративного судочинства.

Другий розділ КАС України складається з 8 глав і має назву "Організація адміністративного судочинства". Перша глава цього розділу встановлює адміністративну юрисдикцію і підсудність адміністративних справ. Друга глава розділу регламентує склад суду та відводи як суддів, так і деяких учасників адміністративного процесу. Третя глава детально регламентує здійснення судових викликів та повідомлень, а четверта встановлює правила фіксування адміністративного процесу. П'ята глава визначає правовий статус учасників адміністративного процесу та ділиться на два параграфи, назви яких відповідають назвам двох груп учасників адміністративного процесу. Перший параграф "Особи, які беруть участь у справі". Відповідно до КАС України до першої групи належать: сторони, треті особи, а також представники сторін та третіх осіб. До другої групи — "Інші учасники адміністративного процесу" КАС України відносить секретаря судового засідання, свідка, експерта, перекладача та дві нові фігури: судового розпорядника та спеціаліста. Шоста глава другого розділу присвячена доказам в адміністративному судочинстві, встановлюються обов'язок доведення та підстави для звільнення від нього, регламентується інститут забезпечення доведення та ін. Положення, які детально регламентують судові витрати, утворюють сьому главу цього розділу. Остання, восьма, глава встановлює процесуальні строки в адміністративному судочинстві.

Третій розділ КАС України містить адміністративно-процесуальні норми, які регламентують провадження в адміністративному суді першої інстанції. До прийняття КАС України одним із найбільш суперечливих було питання про форму звернення до адміністративного суду. Пропонувалися різні варіанти — скарга, заява, позов, і в кінцевому підсумку законодавець зупинився на адміністративному позові. Його визначення закріплено в ст. 3 КАС України, що стосується його форми і змісту, положення про які містяться в першій главі третього розділу. Тут же встановлюються вимоги до позовної заяви. Далі КАС України регламентує процесуальні дії суду, які він здійснює після отримання позовної заяви. Друга глава встановлює правила здійснення підготовчого провадження, обов'язкового для кожної адміністративної справи. У рамках підготовчого провадження проводиться попереднє судове засідання, на якому вирішуються питання щодо відмови чи визнання адміністративного позову, про примирення сторін, про судові доручення, про об'єднання і розведення справ, про забезпечення адміністративного позову та ін. Третя глава безпосередньо присвячена судовому розгляду справи. Четверта глава детально регламентує підстави залишення позовної заяви (заяви позивача) без розгляду, призупинення і закриття провадження у справі. Види, зміст і порядок прийняття судових рішень регламентується п'ятою главою. КАС України передбачені також особливості розгляду окремих категорій справ. Зокрема, главою шостою третього розділу регулюється здійснення провадження у справах про оскарження нормативно-правових актів, проваджень, пов'язаних із виборчим процесом тощо.

Четвертий розділ має назву "Перегляд судових рішень" і складається з чотирьох глав: "Апеляційне провадження", "Касаційне провадження", "Провадження за винятковими обставинами" та "Провадження за обставинами, які повторно виникли".

П'ятий розділ детально регламентує процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах.

Шостий розділ встановлює види і порядок застосування мір процесуального примусу. Слід зазначити, що закріплення мір процесуального примусу в окремому розділі КАС України має велике значення, оскільки надає суду реальні інструменти впливу на осіб, які порушують встановлені в суді правила.

Останній, сьомий, розділ КАС України встановлює заключні й перехідні положення.

Як і будь-який інший, Кодекс адміністративного судочинства України має недоліки та спірні моменти, проте містить і багато прогресивних нововведень, які ще зовсім недавно були предметом дискусії у вітчизняній юриспруденції.

Як і раніше, нагальним залишається прийняття Кримінально-процесуального кодексу.

Загальні висновки

Розбудова самостійної держави — тривалий і складний процес, Україна настирливо веде пошуки власного історичного шляху. В державно-правовому будівництві є і здобутки, і прорахунки.

Найбільшим досягненням молодого демократії республіки є прийняття Конституції України. Чималими є здобутки у сфері зовнішніх відносин, Україна стала рівноправним членом світової спільноти. Майже завершено процес реформування державного механізму, але не ліквідовані суперечності між законодавчою і виконавчою гілками влади. Значні зміни відбулися в судовій системі, в інших правоохоронних органах. Не припиняється кропітка робота з формування законодавства. За роки незалежності Верховна Рада України

прийняла величезну кількість законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя. Створення нових законодавчих актів, унесення змін і доповнень до чинного законодавства часто здійснювалося на недостатньому науковому та юридично-технічному рівнях. Нагальним є питання про необ'єктивність чинного законодавства. На порядку денному стоїть проблема загальної кодифікації права, уніфікації правової системи України з європейською правовою системою.